શેઠ. હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા નં૦ ૧૯.

परोपकार

વિધમાન સુપ્રસિદ્ધ ઇંગ્રેજ તત્વવેત્તા હરબર્ટ સ્પેન્સર કૃત

અંગ્રેજી ગ્રંથ ઉપરથી

ધોંડો કેશવ કર્વે, બી. એ. એ કરેલા

મરાઠી ભાષાંતર ઉપરથી

રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટે કર્યો

તે

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો.

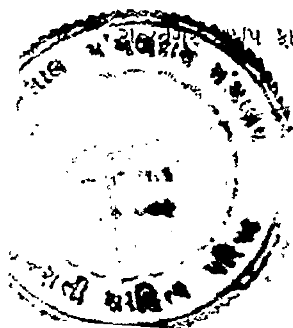
સન ૧૯૦૦—દુષ્કાળ વર્ષ સંવત ૧૯૫૬.

કિંમત ૧૨ આના.

अष्टादश पुराणोक्तं व्यासस्य वचन द्वयम् ॥
परोपकारः पुण्याय पापाय पर पीडनम् ॥१॥
परोपकारार्थमिदंशरीरं.

અમદાવાદ:

[illegible] પ ફાઉન્ડરી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

શેઠ. હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ઘાત.

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબાઇ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ. હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ને રોજ વીલ કર્યુંછે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઇ-ટીને મળ્યા, એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદરહુ વીલથી શેઠ. હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત, પુસ્તક પ્રસારને માટે સોસાઇટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪માં રૂ. ૧૮૦૦૦)ની સરકારી નોટો સોસાઇટીને મળીછે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળીછે. તેમાંથી આજ પર્યંત ની-ચેનાં પુસ્તક "શેઠ. હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા" તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છેઃ—

૧. કયી કયી ન્યાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાયછે, તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ.

૨. માને શીખામણ.

૩. નીતિ મંદિર.

૪. બાળલગ્નથી થતી હાનિ.

૫. પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી સોળેસોળ આના ફજેતી.

૬. ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર.

૭. ધાર્મિક પુરૂષો.
૮. વિવાહ તત્વ સિદ્ધિ.
૯. બેન્જામિન ફ્રાંકલિન. (બીજી આવૃત્તિ છપાય છે.)
૧૦. બોધક ચરિત્ર.
૧૧. સદ્વર્તન.
૧૨. રઘુવંશ.
૧૩. જાવજી દાદાજી ચૌધરીનું ચરિત્ર.
૧૪. ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ભાગ ૧ લો. (પ્રાચીન ઇતિહાસ).
૧૫. ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ભાગ ૨ જો. (અર્વાચીન ઇતિહાસ).
૧૬. નીતિ સિદ્ધાંત.
૧૭. ફ્રાન્સીસ બેકનનું જીવન ચરિત્ર.
૧૮. હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું ચરિત્ર.
૧૯. પરોપકાર.

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિષય સંબંધી આપણા લોકોની કલ્પના શી છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ. આપણી પરોપકારની ઇમારત ધર્મના પાયા ઉપર બંધાયલી છે. ધર્મનો આશય, મનુષ્યનાં ઐહિક સુખ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરીને તેના પારલૌકિક સુખ તરફ લક્ષ્ય રાખવાનો હોય છે. મનુષ્યને ઐહિક સુખની પ્રાપ્તિ કરી આપવા સંબંધની જો કે ધર્મની આજ્ઞા હોય તોપણ તે પાળવા માટે પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આશા બતાવેલી હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યોને પારમાર્થિક સુખનાં સાધનો સુલભ કરવાને મદદ કરવી એ પરોપકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગણેલો હોવો જોઇએ, અને એજ ધોરણે પરોપકાર વિશેની રૂઢિ પડેલી હોવી જોઇએ. પરંતુ જે પ્રમાણે મનુષ્યના વ્યાવહારિક વર્તનમાંની ઘણી બાબતોનો ધર્મમાં સમાવેશ થઇ ગયો છે, અને તે સંબંધી રૂઢિને ધર્માજ્ઞાનું સ્વરૂપ આવેલું છે, તેમજ પરોપકાર સંબંધી રૂઢિની પણ સ્થિતિ થએલી છે. હાલમાં, કેટલીક ઠરાવેલી બાબતને પરોપકાર કહેવો અને પરોપકાર કરવાથી પુણ્ય થાય છે અને પાપ નાશ પામે છે માટે તે કરવો જોઇએ એજ લોકોની પરોપકાર વિશેની સમજુતીનો ગૂઢ અર્થ છે. આ મુકરર કરેલી વાતો પૈકી કેટલીકનો સંબંધ માણસના પારલૌકિક સુખ તરફ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. બ્રાહ્મણોને દાન આપવું તથા તેમને જમાડવા એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ પરોપકાર સમજવામાં આવે છે. પોતાના શરીરની ભારોભાર સોનાની અથવા રૂપાની તુલા કરી તે બ્રાહ્મણોમાં વહેંચી દેવી, અથવા હજાર કે લાખ બ્રાહ્મણ જમાડવા એ મોટામાં મોટો વર્ણન ન થઇ શકે એવો પરોપકાર માનવામાં આવે છે. લોકોને પારમાર્થિક સુખની પ્રાપ્તિ મળવા માટે તેમનામાં ધર્મજ્ઞાનનો પ્રસાર થવો જોઇએ, અને તે જ્ઞાન સદોદિત ચાલુ રહેવું જોઇએ. આ કાર્ય બ્રાહ્મણોને સોંપેલું

હોવાને લીધે તેમને પોતાના નિર્વાહનાં સાધન મેળવવા માટે શ્રમ કરવો ન પડે એમ ધારીને પરોપકારની આ યોજના તેમને માટે કરેલી હોય એમ જણાય છે. કોઇનું ઘર મંડાવી આપવું એ પણ મોટા પરોપકાર મનાય છે. ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણા લોકો માનતા આવ્યા છે કે પુત્ર વગર માણસને સદ્‌ગતિ મળતી નથી. (अपुत्रस्य गतिर्नास्ति) અને અમુક માણસને લગ્ન કરાવી આપવાથી તેને પ્રજોત્પત્તિ થશે તો આપણને મોટું પુણ્ય લાગશે એ માટે એ વાતને એટલું બધું મહત્વ મળેલું છે. પચાસ સાઠ વર્ષનો એક ગરીબ માણસ પોતાના બાર ચૌદ વર્ષના છોકરાને લઇને તેનાં લગ્ન કરવા માટે ઘેરઘેર ફરી ભિક્ષા માગે છે એવાં ઉદાહરણો અનેક મળે છે. લોકો પણ તેનાં લગ્ન કરાવી આપીશું તો આપણને પુણ્ય થશે એમ માની તેને કંઇ પણ રકમ આપે છે. આવાં ઉદાહરણો જોવા જઇએ તો પુષ્કળ મળે તેમ છે. યાત્રા જનાર મનુષ્યને મદદ કરવી જોઇએ એવી લોક સમજુતી થવાનું કારણ ખુલ્લુંજ દેખાય છે. અન્નસત્રો કરવાં, સદાવ્રત બંધાવવાં, દેવળ બંધાવવાં, ધર્મશાળાઓ કરાવવી અને જળાશય ખોદાવવાં વગેરે બાબતોનો પણ પરોપકારમાં સમાવેશ થાય છે. ગરીબ માણસો ગામમાં ઘેરેઘેર ભિક્ષા માગવા જાય અને લોકો તેને મૂઠીમૂઠી લોટ અથવા દાણો આપે એ પરોપકારનો પ્રકાર તો નિત્યનો થઇ પડેલો છે. આવી મુખ્ય બાબતો-શિવાય બીજી ઘણીક બારિક બાબતોનો પણ પરોપકારમાં સમાવેશ થયેલો છે.

પરોપકાર સંબંધી આપણા લોકોની સમજ કેવી છે તેનું દિગ્દર્શન કર્યા પછી હવે સાંપ્રતકાળમાં કેટલીક બાબતોમાં ફેરફાર કરવા જરૂરના છે તેનો વિચાર કરીએ. જે વખતે પરોપકાર સંબંધી આવી સમજ થઈ હતી, તે વખતમાં અને આજના વખતમાં જમીન આસમાન જેટલો તફાવત પડી ગયો છે. તે વખતની વ્યવસ્થામાં જે

પરોપકારની જરૂર હતી તે, પ્રસ્તુત કાળની રહેણીકરણીને ઉપયોગી થઇ પડે એમ નથી. બ્રાહ્મણોને દાન આપવાં અને ભોજન કરાવી તૃપ્ત કરવા એ જે સર્વોત્તમ મનાયલો પરોપકાર છે, તે સંબંધી વિચાર કરતા પહેલાં એટલું તો કહેવાની જરૂરજ છે કે, હાલના કહેવાતા શ્રદ્ધાળુ લોકોની મશ્કરી કરીને તેમનું મન દુઃખવવાનો આ લેખકનો મુદ્દલ હેતુ નથી. પરંતુ જે વાતને લોકો ઉપકાર તરીકે માને છે તે ઉપકારજ નથી પણ અપકાર છે એમ જેમની સમજ, હોય તેમણે પોતાના મત પ્રમાણે લોકની અપકાર પ્રવૃત્તિ બંધ પાડવાનો યત્ન કરવો જરૂરનો છે. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે બ્રાહ્મણોનો ઘણોખરો વખત અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં જતો હતો ત્યારે આવા પરોપકારની આવશ્યકતા હતી. પરંતુ જેમના તરફથી હાલ તે કાર્ય થતું નથી તથા આગાડી પણ થવાનો સંભવ નથી તેમને આવી રીતે મદદ કરવાથી પૈસાનો ખોટો ઉપયોગ થાય છે. પૂર્વની વિદ્યા આપણા લોકમાં જેવીને તેવી ચાલુ રહે એવી ઇચ્છા રાખનારાઓએ તે બીજા સાધનથી પરિપૂર્ણ કરી લેવી જોઇએ છીએ. આ પરોપકારથી ઘણું-કરીને વેદપાઠી ભિક્ષુક વર્ગનેજ માત્ર ઉત્તેજન મળે છે. આ વર્ગમાંના ઘણાક લોકો પોતાનો ઘણો કાળ નિરર્થક ગાળનારા છે. આ પરોપકારનો ઝરો અસલની વિદ્યાનું રહસ્ય જાણનારા પંડિતો તૈયાર કરવા તરફ વળે તો કંઇક ફાયદો થાય ખરો.

પરોપકારના વળી કેટલાક પ્રકાર સંબંધી પણ ઘણીક બાબતો લખવા જેવી છે. પરંતુ તે મૂકી દઇ હાલ તો ઘેરેઘેર ભીખ માગનારાઓને ભિક્ષા આપવાનો જે પ્રથા પડી ગયેલો છે તે સંબંધી વિચાર કરીએ. ભિક્ષા માગવી એ જેમનો કુળધર્મ હોય એવી પણ કેટલીક જાતો આપણા લોકોમાં છે. સારા મજબૂત શરીરના આરોગ્ય અને કામ કરવાને શક્તિમાન હોય તેવા માણસો પણ કંઇ ઉ-

ઘોગ ન કરતાં ભિક્ષા માગી તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરતા જ-
વામાં આવે છે. સવારથી સાંજ સુધી મહેનત અને ઉઘોગ કરનારા-
ઓનાં પેટ ભરાતાં નથી, પરંતુ નિરૂદ્યોગી લોકો ભીખ માગી સુ-
ખેથી નિર્વાહ કરી શકે છે. આવી જ્યાં સુધી જનસમાજની સ્થિતિ
હોય ત્યાં સુધી તેમનાં માથાં ઉંચાં થઇ શકવાની આશા નથી. ભિક્ષા
માગવા આવનારાઓને 'જા', એમ કહેવું એ ઘણી પેઢીઓની રૂઢિને
લીધે ઘણુંજ ભારે લાગે છે. રૂઢિનું જોર ઘણું વિલક્ષણ છે. વિ-
ચારને લીધે માણસને જો કે સારા ખોટાની અસર થાય તો-
પણ રૂઢિઓ તેમના ઉપર પોતાનો થોડો ઘણો અમલ ચલા-
વ્યા વગર રહેતી નથી. બિલાડી આડે ઉતરવાથી અથવા વિ-
ધવાના શુકન થવાથી કંઇ પણ અનિષ્ટ થવાનું નથી એવી મનની પક્કી
ખાત્રી હોવા છતાં પણ તેવો પ્રકાર બની આવતાં કેટલાક માણસનો
પગ એકદમ થોભ્યા વગર રહેતો નથી. તેમજ ઘેરેઘેર ફરનાર મજ-
બૂત અને શક્તિમાન ભીખ માગનારાઓને આપવું એ નુકસાનકારક
છે એવો મનનો પક્કો નિશ્ચય થવા છતાં પણ તે ભીખારી આંગણે
આવીને ઉભો રહે છે ત્યારે માણસનો તે વિચાર જ્યાં હોય ત્યાં રહી
મૂઠી દાણો તેને આપવા જાય છે. પણ આ કામનું શું પરિણામ
આવે છે તે જુઓ. માણસ સ્વભાવથીજ આળસુ છે. માણસ કામ
કરવાને જે પ્રવૃત્ત થાય છે તે નાઇલાજથીજ થાય છે. ભીખ માગી
પેટ ભરનારાઓને ઉઘોગ કરવો પડે તે જીવ ઉપર આવે છે. આવા
લોકનાં છોકરાં પણ ભીખ ઉપર આજીવિકા કરનારાં નીવડે છે. તે
શિવાય આવા ભીખારીઓમાં વળી બીજા ઉઘોગથી નાસીપાસ થ-
યેલાઓનો વધારો થાય છે. કારણ કે ધંધામાંથી પેટપૂર ખાવાનું
ન મળે તેને લીધે ધંધાથી કંટાળી કેટલાક લોક સહેલો ને શીઘો એવો
ભીખનો માર્ગ લે છે. આ રીતે જે લોકોનો સમાજમાં કોડી જેટલો

પણ ઉપયોગ નથી તેવાઓનો એક સમુદાય સમાજ ઉપર આધાર રાખીને હમેશાં સમાજને પાછળ પાડે છે; તે શિવાય બીજા પણ ખોટા પરિણામ થાય છે. મનુષ્ય ઉદ્યોગમાં હોય ત્યારે તેને નાના પ્રકારના ઢોંગ સૂઝતા નથી. પરંતુ ' નવરો બેઠો નખોદ વાળે ' એ કહેવત પ્રમાણે અનુદ્યોગી ભીખારીઓનો કાળ ખટપટમાં જાય છે. આ ભીખારી વર્ગથી સાધારણ ગુન્હા કરનારા માણસો ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા માણસોને ભીખ આપવી એ પોતાને ખરચે ગુન્હેગાર મંડળી ઉભી કરવા જેવું થાય છે.

આ ભીખારીઓ સંબંધે વિચાર કરતાં બીજા પ્રકારના પ્રતિષ્ટિત ભીખારીઓ માટે પણ બે શબ્દ લખવા અત્રે પ્રાપ્ત થાય છે. આ લોકોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે દક્ષિણા અથવા બક્ષિસ આપવામાં આવે છે. પુરાણીઓ, વેદિયા, ભિક્ષુક, શાસ્ત્રી અને હરિકથા કરનારા ઇત્યાદિ વર્ગમાંના કેટલાક લોકો સંભાવિત રીતે ભીખ માગવાનાં કામ કરે છે. હરિકથા કરનારાને તેની કથાના શ્રવણથી ખુશ થઇ પાંચ દશ રૂપિયા વિદાયગીરીના આપવા એ તો જાણે એક પ્રકારનો આપ લેનો વ્યાપાર થયો. પરંતુ એકાદો માણસ કોઇ ગૃહસ્થને ઘેર જઇ કહે કે ' હું હરિકથા કરનાર છું ' એમ કહીને ભીખ માગે તેને જે રૂપિઓ અથવા આઠ આના કાઢીને હાથમાં આપ્યા એ તો ભીખજ કહેવાય. આવી રીતે કોઇ વેદિયાને બોલાવી તેની પાસે કંઇ ધર્મની ક્રિયા કરાવી દક્ષિણા આપવી એ તો એક પ્રકારનો જાણે સરલ વ્યવહાર થયો. પણ યજમાનનું તેવું કંઇ પણ કાર્ય કર્યા વગર તેની પાસે પૈસાની યાચના કરે એ તો શુદ્ધ ભીખજ થાય. આવી જાતના સંભાવિત ભીખારીઓનો આપણી સમાજને મોટો ઉપદ્રવ છે. પોત પોતાના ધંધામાંથી પેટપૂર પૈસા ન મળે તો વધારે પૈસા મેળવવા સારૂ વર્ષમાં કેટલાક દિવસ બીજો ધંધો કરવો અથ-

વા જેમાંથી પેટપૂર ન મળતું હોય તે ધંધો છોડી પેટ ભરાય તેવો બીજો ધંધો કરવો. યાચનાથી યાચક અને દાતાર બેઉના ઉપર માઠો પરિણામ થાય છે. યાચકને હાજીહા કરવાની ટેવ પડવાથી તેની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થાય છે, અને દાતારને આત્મસ્તુતિ સાંભળવાની બુરી ટેવ પડી જવાથી તેની વિરૂદ્ધ કોઇ બોલે તો તે બોલ તેનાથી સહન થઇ શકતા નથી એમ થાય છે.

ઉપરના વિચાર સર્વાંશે સૌને પસંદ ન આવે તોપણ આપણી અનેક પ્રકારની સમજુતી પ્રમાણેજ પરોપકાર સંબંધી સમજુતી પણ મળવી જોઇએ એમ ઘણા લોકોને લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. આપણા લોકોમાં જે પરોપકારબુદ્ધિ છે તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તેને જૂદું વલણ આપવાની જરૂર છે. પશ્ચિમ તરફની કેળવણીનો થોડો ઘણો પ્રકાશ જેમના ઉપર પડયો છે તેમના મનમાં આવા પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન થવા માંડયા છે અને સમજાય નહિ તેવી રીતે તેમના વિચારો ફરવા માંડયા છે. આવે વખતે ઇંગ્લાંડના અતિ વિખ્યાત વિદ્યમાન વૃદ્ધ તત્ત્વવેત્તા હરબર્ટ સ્પેનસરના વિચાર આપણા લોકોને ઘણા ઉપયોગી થઇ પડશે.

"આત્મનીતિતત્ત્વ" નામના મરાઠી પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં સ્પેન્સર સાહેબના વિચારની સામાન્ય દિશા બતાવી છે તેનું પ્રથમ અવલોકન કરનારને આ પુસ્તકમાંના વિચારો સારી રીતે સમજાશે, અને આ પુસ્તકમાંના "પરોપકારનો પ્રકાર" અને "પરોપકાર સંબંધી સામાન્ય વિચાર" એ ઉપોદ્ઘાતરૂપ અને ઉપસંહારરૂપ પ્રકરણો મનનપૂર્વક વાંચવાથી પણ વાચકને પરોપકાર સંબંધીની કલ્પનાનો યથાર્થ વિચાર ધ્યાનમાં આવશે. પરંતુ જે વાચકોને એટલું વાંચવાની યોગ્યતા ન હોય તેમને માટે અત્રે આ પુસ્તકમાંના પરોપકારની કલ્પના સંબંધે થોડું લખવું આવશ્યક છે.

મનુષ્યના વર્તનના આચરણના ભાગ પ્રમાણે બે ભાગ થઇ શકે છે. એક આત્મ સંબંધી વર્તન અને બીજું સામાજિક વર્તન. જે વર્તનનું પરિણામ મુખ્યત્વે કરીને તે વર્તન કરનાર વ્યક્તિના ઉપર આવે તે આત્મ વિષયક વર્તન, અને જેનું પરિણામ બીજી વ્યક્તિના પર આવે તે સામાજિક વર્તન કહેવાય. જે સામાજિક વર્તન સમાજના અસ્તિત્વને કિંવા શાંતિને સાધક કે બાધક હોય તેનો વિચાર કરવો એ ન્યાયનીતિનું કામ છે. સમાજનું સાધારણ રીતે પણ પોષણ થવું એ તેના અસ્તિત્વને જરૂરનું છે. પરંતુ તેનું સારી રીતે પોષણ થઇ તેની ચડતી થવી એ હેતુને ઉપકારકારક કિંવા અપકારકારક એવું જે મનુષ્યનું સામાજિક વર્તન તેનો વિચાર કરવો એ પરોપકારનીતિનું કામ છે. આ દૃષ્ટિએ જે સામાજિક વર્તન સમાજનું સારી રીતે પોષણ થઇ તેનો ઉત્કર્ષ થવામાં મદદગાર હોય તેનો પરોપકારમાં અંતર્ભાવ થશે. વ્યક્તિપર પરોપકાર કરવાનો થયો તોપણ ઉપરનો હેતુ સાધ્ય થવાને મદદ મળવી જોઇએ, અને એમ થાય તોજ પરોપકારના તત્વની તેને અનુમતિ મળે. નહિતો મળવાની નહિ, એ આ પુસ્તકમાંના પરોપકારની કલ્પનાનો ગૂઢ અર્થ છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે.

કેટલાક વાચક ઉપરચોટિયું વાંચનારા હોય છે. પુસ્તક કરનારના વિચાર પોતાના વિચાર સાથે બરોબર મળતા ન આવ્યા તોપણ તે પુસ્તકને આરંભથી અંતસુધી શાંતપણે વાંચી જઇ તેના વિચાર કેવા છે તે જોવાની તેમને ધીરજ રહેતી નથી. પુસ્તક હાથમાં આવ્યું એટલે તેનું વચ્ચેનું એક પ્રકરણ કાઢીને વાંચી જોયું અને તે જો તેના વિચારમાં ઠીક લાગ્યું તો આખું પુસ્તક વાંચે નહિતો તેને નાંખી દે એવા ઘણા વાચકો છે. આ રીતે દશ પાંચ પ્રકરણ વાંચ્યાં એટલે થયું જાણે આખું પુસ્તક વંચાઇ રહ્યું. આવા વાચકોને એટલુંજ કહેવાનું કે, આ પુસ્તકમાં પરોપકારના જે અનેક પ્રકાર બતાવેલા છે તે તેમના વિચારને બંધબેસતા ન આવે તોપણ અત્રે પરોપકારની જે

વ્યાખ્યા કરી છે તેની સાથે તો તે મળતા આવશે. પ્રસંગોપાત માણસના વર્તન સંબંધે જે સૂચનાઓ કરી છે તેથી પરોપકારનો મુખ્ય હેતુ સાધ્ય થાય છે એમ લાંબો વિચાર કરતાં જણાઇ આવશે.

હવે પરોપકારની આવશ્યક્તા વિશે વિચાર કરીએ. સમાજનું સારી રીતે પોષણ થઈ તેનો ઉત્કર્ષ થવો એ વાત સર્વને ઇષ્ટ લાગશે. આ વાતની ઇષ્ટતા કબુલ કરીને તે સિદ્ધિએ પહોચે એવો ઉપાય કરવાની આવશ્યક્તા કબુલ કરવી જોઇએ, એટલે પરોપકારની આવશ્યક્તા આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. કારણ, ઉપર આપેલી પરોપકારની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આ વાત બની આવવાને સહાયભૂત એવાં જે વર્તન તેનેજ ‘ પરોપકાર ’ કહેવાનો છે.

મનુષ્ય સમાજનું સારી રીતે પોષણ થઈ તેની ચડતી થવી આ હેતુ ગ્રહણ કરતાંજ તેમાં આપોઆપ બીજી એક વાતનો અંતર્ભાવ થાય છે. એ વાત એ છે કે, તે સમાજને એકંદર પ્રમાણથી સુખ થવું જોઇએ. એવું થવાનો સંભવ ન હોય તો સમાજનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખવામાં કંઈ અર્થજ નથી. મનુષ્ય જન્મે ત્યારથી સરાસરી પ્રમાણે સુખોત્પત્તિ કિંવા દુઃખોત્પત્તિ હોય તે પ્રમાણથી તે ઇષ્ટ કિંવા અનિષ્ટ સમજવું જોઇએ એ સંબંધે મતભેદ નથી. કોઈ પણ વર્તનનું એકંદર પરિણામ પોતાને, બીજાને અથવા બંનેને પણ સુખ મળે તેવું હોય તો તે વર્તન સારૂં અને જેનાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેવું હોય તે નઠારૂં એમ માનવાનો રીવાજ સર્વત્ર છે. આ મુખ્ય તત્ત્વમાંથી નીતિનાં બીજાં ગૌણતત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે. માણસને પોતાના, બીજાના અથવા બન્નેના પણ સુખની કલ્પના મૂળથી હોવા શિવાય “મનુષ્ય સ્વભાવની પૂર્ણતા,” “સદ્વર્તન,” “ સદ્હેતુ” ઇત્યાદિ શબ્દો નિરર્થક થઈ જાય. તેથી પરોપકારના વર્તનની સમાજના પોષણને તથા ઉત્કર્ષને આવશ્યક્તા છે, એટલે તે વર્તન એકને અથવા આખા સમાજને સુખોત્પત્તિ થાય એમ ધ્વનિત થાય છેજ. વાસ્તવિક રીતે

આ બે કલ્પનાઓ ભિન્ન ન હોતાં એક કલ્પનાની તરફજ જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ જોવાને લીધે તેનાં બે સ્વરૂપ દેખાય છે.

મનુષ્યથી જૂદાં પ્રાણિઓના ઉત્ક્રમણમાં પણ આ બે વાતનો નિકટ સંબંધ જણાય છે. સુખ થાય એ રીતે વર્તવા પાછળ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને દુઃખ થાય તેવાથી તેઓ પાછા હઠે છે. સુખદુઃખ શિવાય પ્રાણીના વર્તન ઉપર બીજાં કશાનો પણ પરિણામ થતો નથી. મનુષ્યની ઉત્પત્તિની પૂર્વે જે લક્ષાવધિ પ્રાણીઓની અસંખ્ય પેઢીઓ થઇ ગઇ તેના આરંભથી માંડીને જે ક્રિયા પ્રાણીના, તેની જાતિના અથવા ઉભયના સંવર્ધનને આવશ્યક હોય, તેથી તેને સુખ મળવું, અને જે અપકારક હોય તેથી દુઃખ થવું એવી ક્રિયા અને તેનાં ફળ એમના સ્વાભાવિક સંબંધ મળી આવે છે. શારીરિક ગરજો મટાડવા સંબંધી માણસની પ્રવૃત્તિ તેના પૂર્વજો તરફથી વંશપરંપરાગત સંસ્કારોએ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે, અને તેને યોગે બની આવનારી ક્રિયા અને સુખદુઃખ એમાં સ્વાભાવિક સંબંધ ઘણે દરજ્જે કાયમ રહેલો છે. એકંદરે માણસની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તેના અને તેની જાતિના કલ્યાણના માર્ગ દેખાડવાને સમર્થ છે એમ કહેવાને હરકત નથી. જંગલી સ્થિતિમાંથી સુધરેલી સ્થિતિમાં જતાં માણસની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ અને તેની ગરજોનાં ઐક્યનો થોડોક બગાડ થયો; તે મટાડવાનો સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ પ્રયત્ન પૂર્વેજ શરૂ થએલો છે, અને તે ઐક્ય પૂર્ણપણે સ્થાપિત થાય ત્યાં સુધી તે યુગના યુગ સુધી એવીજ રીતે ચાલુ રહેશે. છેવટ મનુષ્યની પૂર્ણાવસ્થામાં તેના સ્વભાવની ઘટના એવી થશે કે, બીજી જીવસૃષ્ટિમાં જે પ્રમાણે સુખને માટે પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ હતી અને તેજ ક્રિયા પોષક તથા સંવર્ધક થાય છે તે પ્રમાણે મનુષ્ય સંબંધે પણ ચાલવા માંડશે. મનુષ્ય શિવાય બીજાં પ્રાણીઓમાં શારીરિક ગરજો સાથેજ ઘણો સંબંધ હોય છે, પરંતુ માણસની માન-

સિક ગરજોનો ભાગ મહત્વનો છે અને તે સંબંધે પણ સુખ થાય તેવી ક્રિયા કરવા તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થવી અને તેની ક્રિયાથી વ્યક્તિનું અને જાતિનું હિત થવું એવું સ્વાભાવિક રીતેજ બની આવશે.

ઉપરના વિવેચનથી એવું જણાઈ આવશે કે, મનુષ્ય—સમાજનું સારી રીતે પોષણ થઈને તેનો ઉત્કર્ષ થવો, એટલે તેના એકંદર સુખની વૃદ્ધિ થવી, એવી ઇચ્છામાં પરોપકારનો ઉદય છે. પરોપકાર સંબંધી લોકમાં ચાલતી આવેલી સમજણમાં પણ આવીજ ઇચ્છા અસ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. કારણ જે વર્તનોથી એકંદરે દુઃખની વૃદ્ધિ થતી હોય તે વર્તન ઉપકારનાં નથી પણ અપકારનાં છે એમ માનવાનો સર્વત્ર ચાલ છે.

આ પરોપકાર વિષેના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પૂરી કરતા પહેલાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરનાર અને વિદ્યા વૃદ્ધિ કરનાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી જે દેશોન્નતિનું કામ કરવાને પુસ્તકો રચાવી પ્રકટ કરે છે, પુસ્તકો રચાવવાનાં ફંડ ટ્રસ્ટમાં રાખે છે, પુસ્તકો ખરીદ કરી ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન આપે છે, કેળવણીને ઉતેજન આપનારાં ફંડો ટ્રસ્ટમાં રાખી તેમનો વહિવટ કરે છે અને બીજી હરેક રીતે ગુજરાતમાં કેળવણી તથા જ્ઞાનનો વધારો અને ફેલાવો થાય એવા યત્ન કરે છે તે વિષે બે શબ્દ લખ્યા વગર ચાલતું નથી. પરોપકાર કરવાની દરેક વ્યક્તિની અને વ્યક્તિસમુદાયની ફરજ છે. પરંતુ તે પસંદ કરવામાં એક કાર્યમાંથી બે ફળ પ્રાપ્ત થાય તો ઉત્તમ. આપણા લોકોની આધુનિક સ્થિતિમાં જે વિચારો વડે પ્રસ્તુત વર્તનો ઉપર સારી અસર થવાનો સંભવ હોય એવા પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાન અને તત્ત્વવેત્તાના વિચાર કેવળ ગુજરાતી જાણનારાઓને સારી રીતે જણાવવા માટે તેવાં પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ કરવા માટેનાં ફંડ સ્વાધીનમાં રાખી તેની વ્યવસ્થા કરવી તથા ગ્રંથકારો પાસે પુસ્તકો રચાવી વાંચનારાઓને તે ઓછી કિંમતે મળે એવો પ્રયત્ન કરવો એટલે વાંચનારા ઘણા મેમ્બરો કરવા કે જેમના હાથમાં સારાં પુસ્તકો જાય તથા તેમના

તરફથી તેમના લાગતા વળગતા પુસ્તકો વાંચી શકે. સારાં પુસ્તકો રચવાની અને વાંચવાની હજી આપણા લોકોને ટેવ પડી નથી. પણ કેવળ પૈસાની લાલચે માલ વગરની ચોપડીઓ પ્રસિદ્ધ કરવાના છંદમાં ન પડતાં સારાં પુસ્તકો રચવાની અને વાંચવાની લોકોમાં અભિરૂચી ઉત્પન્ન કરવી એવા સંકલ્પથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ એ કામ માથે લીધું છે અને આખરે તેના હાલના ઉદ્યોગી અને પારમાર્થિક મંત્રીની મહેનત અને ખંતથી આજ સુધીમાં ૫૦૦ ઉપરાંત જીંદગી પર્યંતના મેમ્બરો અને ૫૦ રજીષ્ટર લાઇબ્રેરીઓ થઇ ગઇ છે તેમને સારાં સારાં નવાં પુસ્તકો વાંચવા મળે છે. તેમની સંખ્યાનો વધારો થઇ થોડી મુદતમાં ૧૦૦૦ જીંદગી પર્યંતના મેમ્બરો અને ૧૦૦ લાઇબ્રેરીઓ થશે તો સારાં પુસ્તકો વાંચવાને ઘણા જણને અનુકૂળતા પડશે. આવી રીતે સોસાઇટીના ઉદ્યોગને લીધે તેના અધ્યક્ષ અને મંત્રીને યશ પણ સારો મળ્યો છે. આવો ને આવોજ સોસાઇટીને અધિક યશ પ્રાપ્ત થાઓ અને લોકોને થોડી કિંમતમાં ઉદાર વિચારોથી ભરેલાં પુસ્તકો વાંચવાને મળો.

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં તથા તે સંબંધી મરાઠીમાંથી અને બીજે ઠેકાણેથી પુસ્તકને અનુકૂળ થાય એવાં સાધનો અને સલાહ વગેરે સૂચના કરવામાં અને તેનાં પ્રૂફશીટ વગેરે જોવામાં નીચે લખેલા ગૃહસ્થોએ મને મદદ કરીછે તેમનો આભાર માનવો એ મારી પ્રથમ ફરજ છેઃ—

રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર.

રા. રા. દત્તાત્રય ખંડેરાવ ગુપ્તે.

છેવટ જેના વડે મને એક પ્રખ્યાત તત્વવેત્તાના પુસ્તકો વાંચવાનું અને લખવાનું બન્યું અને જે ગૃહસ્થના સહવાસથી મને ઇશ્વર ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા ચોંટી તેથી કાળે કરીને ઇશ્વર આસ્તાની સંપૂર્ણતાએ પહોંચીશ એમ ભાસે છે તેનું સ્મરણ કરૂંછું આવોને આવોજ ખરા ધર્મ ઉપર ભાવ અને શ્રદ્ધા રહેવાની જે ઇશ્વિરની મારા ઉપર પૂર્ણ કૃપા છે તે જગત–કર્ત્તાનો આભાર માની આ પ્રસ્તાવનાનો લેખ પૂરો કરૂંછું.

ગ્રંથકર્તા

અનુક્રમણિકા.

પરોપકાર.

પરોપકારના પ્રકાર.

છોકરૂં જન્મતાંવાંતજ આંખ ઉઘાડીને ચારે તરફ જોવા લાગે છે એટલે જે અનેક પદાર્થો તેની નજરે પડે છે તેમાં ભેદ ઓળખવાની પ્રથમ તેનામાં શક્તિ હોતી નથી, પરંતુ જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય છે, તેમ તેમ જૂદા જૂદા પદાર્થોમાં થોડો થોડો ભેદ તેના લક્ષમાં આવે છે. એકનો એક પદાર્થ વારંવાર તેની નજરે આવ્યો એટલે તેના ગુણ વિષે કંઇ અસ્પષ્ટ કલ્પના તેના મનમાં આવવા માંડે છે. કેટલાક પદાર્થોમાં હાલવા ચાલવાનો વ્યાપાર કરવાની શક્તિ હોય છે અને કેટલાકને અંગે તે હોતી નથી તે વાત તેના લક્ષમાં આવીને સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થો વચ્ચેનો ઉપલક રીતે ભેદ તે કરવા માંડે છે. એક જાતના પદાર્થો હોય એટલે તે સર્વમાંથી જણાઇ આવનારા એવા કંઇ ગુણ હોય છે તે તેના મનમાં આવીને પદાર્થોની જાતિ ઓળખવાની શક્તિ તેને અંગે આવે છે. પદાર્થોના ગુણનાં જૂદાં જૂદાં પ્રતિબિંબ તેના મન ઉપર પડતાં જાય છે અને તે પૈકી સમાન ગુણના પ્રતિબિંબનું એકીકરણ થઇને જાતિ વિષયક કલ્પના બને છે. જેને કંઇક સમજણ આવેલી છે એવા છોકરાને જૂદી જૂદી જાતનાં ફૂલ બતાવવામાં આવે તો જે ફૂલ તેણે કદી ન જોયું હોય તે તેની આગળ મૂકીએ તો ફક્ત તે ફૂલ છે એટલુંજ તે સહજ કહી શકશે. અનેક પ્રકારનાં ફૂલ જોયા પછી તેના મનમાં તેમાં સમાન ગુણનું એકીકરણ કરેલું હોય છે, અને આવા ગુણના સમુદાય કોઇ પદાર્થમાં એકઠા જોયા કે તરત એ ફૂલ છે એવું તેને જ્ઞાન થાય છે. આ ક્રિયા ઘણીજ ત્વરાથી થાય છે, અને તે ક્રિયા

થાય છે તેનું તે બાળકને જ્ઞાન પણ હોતું નથી. આવી રીતે આસપાસના પદાર્થો, ક્રિયા અને તેના ધર્મ, સંબંધ, એમનાં પ્રતિબિંબનાં અનેક પ્રકારનાં વર્ગીકરણ દરેક મનુષ્યના મનમાં અજ્ઞાન હોવા છતાં હોય છે. આ ક્રિયા જ્ઞાન પુરઃસર થઇને પૂર્ણતાને પહોચે છે એટલે તેને શાસ્ત્રીય વિચારનું સ્વરૂપ આવે છે.

આપણને ન સમજાય એવા જે ઉપર લખેલા પ્રકારના મનોવ્યાપાર બની આવે છે. અને જેના યોગે આપણને ન સમજાય તેમ આપણો વર્તનક્રમ બને છે. તેને "વિવેક" એવી સંજ્ઞા આપી હોય તો ચાલે. બુદ્ધિ નામનો જેમનોધર્મ છે તે આ વિવેકશક્તિ પરજ આધાર રાખે છે. જેટલી જેટલી પ્રાણીમાં વિવેકશક્તિ વધારે તેટલી તેટલી તેનામાં બુદ્ધિમત્તા વધારે હોય છે. પ્રાણીઓનું * ઉત્ક્રમણ થતાં તેમની વિવેકશક્તિનું પણ ઉત્ક્રમણ થતું જાય છે. આ વિવેકશક્તિને ઉત્ક્રમણ થવાનાં બે કારણ છે; એક ઉપયોગ અને બીજું જીવનાર્થ કલહને લીધે થનારી પ્રાણીઓની યોગ્યતાપૂર્વક પસંદગી. ઉપયોગથી સર્વ પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેજ રીતે વિવેકશક્તિનું પણ થાય છે. યોગ્યતર પ્રાણીઓના પસંદગી થવા માટે તેમની યોગ્યતા બુદ્ધિમત્તા ઉપરજ આધાર રાખે છે. અનેક પ્રસંગે પ્રાણીઓના જીવ બચાવવામાં વિવેકશક્તિ કારણ હોય છે. અને તેના અભાવે કેટલેક પ્રસંગે આયુષ્યનો નાશ

* ઉચીપ્રતિના પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ નીચી પ્રતિનાપ્રાણીથી કાળાંતરેતેમની પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થઇને બનેલી હોય છે એવો અનેક અર્વાચીન તત્વવેત્તાઓનો મત છે.આ મત પ્રમાણે મનુષ્યજાતિની ઉત્પત્તિ માંકડાંમાંથી થઇ અને માંકડાની ઉત્પત્તિ તેના કરતાં પણ નીચા પ્રાણીથી થઈ. આ મતને ઉત્ક્રમણવાદ એવી સંજ્ઞા છે અને નીચી પ્રતિના પ્રાણીઓથી ઉપરના દરજ્જાનાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થવાની જે ક્રિયા તેને ઉત્ક્રમણ એમ કહે છે.

પણ થાય છે. આ વિવેકશક્તિની સારી માહીતી થવા માટે તેના ઉત્ક્રમણ માર્ગમાંથી કેટલીક પાયરીની ઓળખ કરીલેઇએ.

આકાશ તરફ મોં કરીને આંખો મીચી ઉભા રહેવું અને આપણી આંખ આગળ એકાદ પદાર્થ ફેરવવાને બીજા કોઇને કહેવું, એટલે આપણી આંખ આગળ કોઈ પણ પદાર્થ આવ્યો એટલોજ માત્ર આપણને ભાસ થાય છે; પરંતુ તે પદાર્થ કયો, તેનો આકાર શો, માપ શું, તેનું આપણાથી કેટલું અંતર છે, વગેરે કંઈ પણ આપણાથી સમજાતું નથી. આપણી આંખ આગળ એક પદાર્થ આવ્યો ખરો એવું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે ને આંખો મીચી હોય તોપણ તે સ્થિતિમાં થોડુંક અજવાળું અને છેક અંધારૂં એમાં જે તફાવત જાણવાની શક્તિ હોય છે તેને લીધે થાય છે. આવાજ પ્રકારની સ્થિતિ સમુદ્રમાં રહેનારાં અસંત સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓની થતી હશે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સહાયતા વગર જે પ્રાણી આપણે જોઇ શકતા નથી એવા સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓના સંબંધીનું જ્ઞાન ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રકાશ, અને આસપાસના પદાર્થ પ્રમાણેના સંબંધનું જ્ઞાન ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, હોવાનો સંભવ છે. આવી સ્થિતિમાં આપણી આંખ આગળ રહેલો પદાર્થ લાકડું છે અથવા પાન છે, કિંવા એકાદ પ્રાણી છે અને પ્રાણી હોય તો તેનાથી આપણને કંઇ હરકત થવાનો સંભવ છે કે શું, ઇત્યાદિ બાબતોનો વિવેકથવો અશક્ય છે, અને આ વિવેકના અભાવને લીધે તે પ્રાણી અકાળે મૃત્યુને મુખ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

હવે કેટલીક પાયરીઓ મૂકી દઇને એકદમ ઘણી ઉંચી પાયરી ઉપર આવીએ. વનસ્પતિ ઉપર જીવનારાં પ્રાણીઓને અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ અને તેના ગુણ એમાં વિવેક કરતાં આવડવાની શક્તિ હોવી એ ઘણું જરૂરનું છે. સ્વરૂપ, વાસ, રૂચી, ઇત્યાદિ ઉપરથી કેટલાંક પ્રાણીને કેટલીક વનસ્પતિઓ ઝેરી છે કે કેમ તે જ-

ણાઇ આવે છે અને તેથી તે પ્રાણી તે વનસ્પતિ ખાઇને પોતાના પ્રાણને જોખમમાં નાંખતાં નથી, પરંતુ જેમને એ વિવેક કરતાં આવડતો નથી તે પ્રાણી તે વનસ્પતિના વિષથી પોતાનો પ્રાણ ગુમાવે છે. જેમ જેમ વિવેકશક્તિ વધતી જાય છે તેમ તેમ અસમાન ગુણોનું પ્રથક્કરણ અને સમાન ગુણોનું એકીકરણ કરવાની મનની શક્તિ વધીને ઘણાક ગુણમાં, સરખા આવતા પદાર્થ હોય તો તેમાં પણ, ભેદ સમજી સકાય છે, અને નુકસાનકારક પદાર્થ ઓળખતાં આવડવાથી જીવતરનો બચાવ થાય છે.

હજી બીજી કેટલીક પાયરીઓ મૂકીને ઉપર જઇને અધિકબુદ્ધિમાન પ્રાણી વિષે વિચાર કરીએ. પદાર્થ, ક્રિયા, ગુણ અને સંબંધ એમનું વિશેષ બારીકીથી પ્રથક્કરણ અને એકીકરણ કરવાની શક્તિ તેમનામાં હોવી જોઇએ. તે હોવી જોઇએ તેટલી ન હોય તો તેના કમીપણાનું પરિણામ તેમને ભોગવવું પડે છે. ધારો કે, એક પ્રાણી જંગલમાં ઉભું હોય છે અને ઘણા અંતર ઉપર બીજું પ્રાણી આવે છે એમ તેને સમજાયું. હવે તેનો આહાર, વર્ણ, ચેષ્ટા ઇત્યાદિ બાબતો ઉપરથી તે કયું પ્રાણી હોવું જોઇએ તેનું બરોબર અનુમાન જોનારને તુરતજ થવું જોઇએ. તે બળવાન શત્રુ હોય તો પોતાનો પ્રાણ બચાવવા ખાતર તેણે તુરતજ ત્યાંથી નાશી જવું જોઇએ, પણ સામું પ્રાણી પોતાને ભક્ષ કરવા યોગ્ય હોય તો તેણે એકદમ તેના ઉપર તલપ મારવી જોઇએ. આ વિવેક જો તે પ્રાણીને તુરતજ કરતાં આવડે નહિ તો ઉભય પક્ષે તેમનું નુકસાનજ થવાનું.

વિવેકશક્તિની આથી ઉપરની પાયરીએ જઇએ એટલે વિચાર વધારે વધારે ગુચવાડાના અથવા સંકીર્ણ થતા જાય છે. વર્તમાન કાળે અને ભૂતકાળે આપણી આગળ આવેલી વસ્તુ, ક્રિયા, ગુણ, અને સંબંધ એનુંજ પ્રથક્કરણ અને વર્ગીકરણ કર્યા વગર ચાલતું નથી.

પણ કલ્પના સૃષ્ટિમાં જેનું અસ્તિત્વ છે એવી વસ્તુ, ક્રિયા, ગુણ અને સંબંધ એમનું પણ પ્રથક્કરણ અને વર્ગીકરણ કરવું પડે છે. ઉંચી જાતનાં ચાર પગ વાળાં પ્રાણીઓમાં આ શક્તિનો સૂક્ષ્મ અંકુર જણાય છે. પરંતુ તેનું ઉન્નત સ્વરૂપ મનુષ્યોમાં માત્ર દેખાઇ આવે છે. એક ચોરસ ખેતરના એક ખૂણા ઉપર એક કૂતરો ઉભો હોય અને તેને તેની સામી બાજુના ખૂણા ઉપર જવું હોય તો તે ચોરસની બાજુએ ન જતાં સીધો સામેની બાજુએ સીધી લીટીમાં જવા લાગશે. બીજે રસ્તે જવાથી પોતાને વધારે ત્રાસ લાગશે એવા પ્રત્યક્ષ ન બનેલા પરંતુ કલ્પનાએ મનમાં પ્રતિબિંબ કરેલા વિચારને લીધે તે સરલ રેપામાં જવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. મનુષ્યોમાં જો કે એ વિચાર શક્તિ ઘણીજ ઉન્નત દિશાએ પહોચેલી હોય છે તોપણ અનેક પ્રસંગે તેમની પણ ભૂલ થાય છે. તેવી ચૂકો થવાનાં બે કારણ છે. એક તો આસપાસની બાબતોનું આબેહુબ પ્રતિબિંબ તેના મન પર ઉઠતું નથી અને બીજું જોએલું પણ દૃષ્ટિએ નહિ પડેલી બાબતોનું પ્રતિબિંબ કલ્પનામાં પુનઃ પ્રથમ પ્રમાણે ઉપજાવી શકાતું નથી. જેમને ફૂલઝાડના બગીચાનો મોટો શોખ હોય એવા ગૃહસ્થને પણ અમુક પ્રકારના એવાં બે ફૂલઝાડની તુલના કરીને તેમની વચેનું સરખાપણું અને ભેદ કહાડવાનું કહીએ તો ઘણાજ થોડાને તે કામ સંતોષકારક રીતે કરતાં આવડશે; પરંતુ તેજ ફૂલઝાડ તેની આંખ આગળ લાવીને મૂકશો તો તે કામ સારી રીતે કરનારા ઘણા માણસો મળી આવશે.

આવી સામાન્ય બાબતોમાં વિવેક કરવો એ પણ ઘણા માણસોને કઠણ પડે છે. તો જેમાં ઘણી ગુંચવણ છે એવી બાબતો વિષે તેમના હાથથી ભૂલો થાય તેમાં વધારે આશ્ચર્ય નથી. વિશેષેકરીને વિચાર કરનારાઓને જ્યારે આકાર, રંગ, રૂપ, ચેષ્ટા અને પોતઃ-

ના મનોવિકાર એટલામાં વિવેક કરીને, શિવાય અમુક એક પ્રકારની કૃતિ કરતાં તેનું તાત્કાલિક પરિણામ શું થશે અને કાળાંતરે શું પરિણામ આવશે તે વિષે પણ વિવેક કરવો પડે છે, ત્યારે તો ભૂલ થવાનો ઘણો સંભવ રહે છે. જ્યારે એકદમ નાના પ્રકારની શુદ્ધ અને મિશ્ર કલ્પનાઓ મનમાં જાગૃત રાખવી પડે છે ત્યારે જેમાં ઘણુંજ સાદૃશ્ય છે એવી બે બાબતોનું વૈષમ્ય વિવેકથી શોધી કહાડવું એ કામ જેમના મનના વિચારો સારા સંસ્કાર પામેલા હોય છે તેમને પણ એવે પ્રસંગે ઘણું કઠણ પડે છે. કેટલાંક ઉદાહરણ આપવાથી આ કહેવાની યથાર્થતા ધ્યાનમાં આવશે.

એવી કલ્પના કરો કે ભૂમિતિનો એક સહેલો સિદ્ધાંત વિદ્યાર્થીને શીખવવાનો છે. એકાદો સામાન્ય શિક્ષક પોતાની હમેશની રીતને અનુસરીને પ્રશ્ન છોડવવાને શું કરવાનું છે તે વિદ્યાર્થીને સમજાવશે અથવા પોતે તે પ્રશ્ન છોડીને બતાવશે. બીજો કોઇ હોશિઆર શિક્ષક તેથી છેક જૂદોજ માર્ગ ગ્રહણ કરશે. તે વિદ્યાર્થીને કોઇ પણ વાત પ્રત્યક્ષ કહેશે નહિ પણ નાના પ્રકારના સૂચક પ્રશ્ન પૂછીને તેમનીજ પાસે તે સિદ્ધ કરાવશે. વખતો વખત થોભીને આપણે ક્યાંથી આવ્યા ને જવાનું ક્યાં સુધી એ તેમના મનમાં સારી રીતે ઉતારીને ઇચ્છેલે સ્થળે જવાનો માર્ગ કયો એનો વિચાર કરવાનું તેમને કહેશે, અને વારંવાર આવતી અડચણોમાંથી કેવી રીતે પાર પડવું તે યુક્તિ પોતે જાતે ન બતાવતાં વિદ્યાર્થીને આપોઆપ શોધી કહાડવાનો યત્ન કરાવશે, તથા પોતાના વિદ્યાર્થીની પાસેજ તે પ્રશ્ન સિદ્ધ કરાવી તેને સઘળું શીખવી દેશે. બેઉ શિક્ષકો પોતાનું કામ કરે છે, બેઉના વિદ્યાર્થી તે સિદ્ધાંત શીખે છે; અને બેઉની રીત ઘણું કરીને એકજ હોય છે. પરંતુ તે બેઉના વિદ્યાર્થીઓની માનસિક ક્રિયામાં કેટલો ફરક પડે છે તે જુઓ. પહેલા શિક્ષકના વિદ્યાર્થીના મનો-

વ્યાપાર કંટાળો ઉપજે એવા થવાને લીધે એક ઠેકાણેથી નીકળીને વચમાં ન થોભતાં બીજે ઠેકાણે પ્રવાસ કરવામાં જેમ કંટાળો ઉપજે છે તેવીજરીતે તેની માનસિક શક્તિ કંટાળો આપે છે, અને એવી જાતની ટેવ પડવાથી નવા પ્રશ્ન લેઇ તેમને સિદ્ધ કરવાની તેને ઉમેદ થતી નથી. પરંતુ બીજા શિક્ષકના વિદ્યાર્થીના મનોવ્યાપાર એક સ્થળેથી નીકળીને બીજે સ્થળે જતાં વચમાં વિશ્રાંતિ લઇને વનશ્રીના શોભા જોતાં જોતાં જવાય તેજ પ્રમાણે ચિત્તાકર્ષક થવાથી તેની માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થનાર નથી. આ વિદ્યાર્થીના મનોવ્યાપાર ચાલતાં મધ્યે મધ્યે તેને આશા, સમાધાન, ઉમેદ, ઇત્યાદિ મનોવૃત્તિનો ભાસ નજરે પડે છે; અને એવા એવા પ્રકારના નવા નવા પ્રશ્ન છોડવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. ઉપરની બે પદ્ધતિમાં એટલું વૈષમ્મ હોવા છતાં પણ તેનો વિવેક ઘણા જણને થતો નથી.

જેટલો જેટલો અધિકાધિક ગુંચવણનો પ્રશ્ન લઇએ તેટલું તેટલું અધિકાધિક મન ગોટાળામાં પડીને વિવેક કરવાને અસમર્થ થાય છે. ઉપરના પ્રશ્ન કરતાં આગળનો પ્રશ્ન જરા વધારે કઠણ છે. કંટાળો આપે એવાં વાજાં વગાડીને પાસે રહેનારા લોકોને ત્રાસપડે એવી રીતે ઉંચા સૂરથી ભજન કરવા બેસવું, તથા રસ્તામાં ફરવું; અને કંટાળો આપે એવાં વાજાં વગાડતાં રસ્તા ઉપર થઇને વરઘોડો લઇજવો એ આપણો હક છે એમ ઘણા જણ માને છે. " તમારા આ વર્તનથી કેટલાકને ત્રાસ લાગે છે " એવું જો તેમને કહેવામાં આવે તો " ધર્માચાર માટે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સર્વ લોકને હોવું જોઇએ, અમે અમારી ધર્મની સમજુત પ્રમાણેજ કાર્ય કરીએ છીએ. " આવી રીતે તેઓ પોતાના મતનું સમર્થન કરે છે. આ ઠેકાણે સ્વાતંત્ર્યના બે પ્રકારમાં વિવેક કરવાની જરૂર છે. બીજા માણસોને કોઇપણ પ્રકારનો ત્રાસ પડે નહિ તેવી રીતે ગમે તે પ્રકારનું ધર્માચરણ કરવાનો દરેક માણસને કિંવા મંડળીને હક હોવો જોઇએ. પરંતુ જે રીતે

બીજાને ત્રાસ પડે તેવી રીતે ધર્મ સંબંધી સ્વાતંત્ર્ય હોવું એ તો અન્યાયજ કહેવાય. અશિક્ષિત લોકોને સમજણ પાડવા માટે જરૂર પડે તો કોઇ પ્રસંગે ધર્માચરણ માટે પરવાનો આપવો, પરંતુ તેમ કરવાનો તેમનો હક નથી, પણ તેમના ઉપર એ રીતે મહેરબાની કરવામાં આવે છે, એમ તેમની નજરમાં લાવવું જોઇએ.

થોડાં વર્ષ પહેલાં આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓમાં નીતિશિક્ષણનો અભાવ છે એવી જાતની ઘણી ચર્ચા ચાલી હતી. તેનું પણ અત્રે ઉદાહરણ લેવા જેવું છે. નીતિતત્વનું બીજારોપણ કરવાને યોગ્ય હોય તેવી મનોભૂમિકા હોઇને, નીતિશિક્ષણનું જે પરિણામ દૃષ્ટોત્પત્તીએ પડે તે, જે મનોભૂમિમાં આ તત્વનાં બીજારોપણ હોવાનો સંભવ ન હોય એવે ઠેકાણે જણાઇ આવશે નહિ. કલ્પના કરો કે, નીતિ તત્વનો છોકરાં પાસે પાઠ કરાવીએ, ને તે તેમને સમજાવીએ; અને તેના મહત્વ સંબંધી તેમની આગળ જોરથી ઉપદેસ કરીએ; આ પ્રમાણે કર્યું એટલે છોકરાંના મન ઉપર જે પરિણામ થવાનો તે તેમના વિચાર, તેમની ગ્રાહ્યશક્તિ, અને તેમના મનોવિકારને અનુરૂપજ થશે. પદવી વાળા મોટા માણસોને હાથે કોઇ અનીતિનું વર્તન થવાની વાત કાને આવી એટલે પૂર્વે કહેલી શિક્ષણ પદ્ધતિનો દોષ એકદમ આગળ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ લોકોને એવું લક્ષમાં આવતું નથી કે, કોઇપણ પ્રકારની વાતનું જ્ઞાન અને તે પ્રમાણે આચરણ આ બે વાત એક બીજાથી કેવળ ભિન્ન છે. જ્ઞાન થયા પછી તે વિષે જે પ્રકારનો મનોવિકાર હોય તે પ્રકારનું મનુષ્યનું આચરણ થાય છે. આચરણને મનોવિકારના પ્રાબલ્યની ઘણી જરૂર છે. સેંકડો લોકોને હાથે જે અનીતિનાં કામ થાય છે. તે નીતિતત્વના અજ્ઞાનને લીધે નહિ પણ તે નીતિતત્વને અનુકૂળ એવા મનોવિકારના અભાવને લીધે થાય છે. ખોટું બોલવું એ પાપ છે.

એમ જાણ્યા છતાં હજારો માણસ ન્યાયાધિશની સમક્ષ સોગન ઉપર ખોટી સાક્ષીઓ આપે છે. તાત્કાલિક ફાયદો સાધી લેવા વિશેનાં મનોવિકાર પ્રબળ થવાને લીધે તેઓને હાથે એવાં આચરણ બને છે. આ વાત સંબંધી વિચાર કરનારા ઘણા માણસની ચૂક થાય છે તે એકે, અનુકૂળ મનોવિકારને યુક્ત એવું જ્ઞાન, અને અનુકૂળ મનોવિકાર રહિત જ્ઞાન, એ બેમાં તેમને વિવેક કરતાં આવડતો નથી. ઘણાઓનો એવો ભ્રમ છે કે, માત્ર શિક્ષણના પ્રસારથી લોકોની નીતિમત્તા વધીને તેમનામાં અપરાધોની સંખ્યા ઓછી થશે.

અત્યંત ક્ષુલ્લક પ્રાણીથી તે અત્યંત ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોચેલા પ્રાણી સુધી સર્વની બુદ્ધિમત્તાની શાખ દેનારી જે આ વિવેકશક્તિ, તેનો સંબંધ, જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ પદાર્થ અને તેના દેખીતા ગુણ, ક્રિયા, અને સંબંધ, એની સાથેજ હોય ત્યાં સુધી વિવેક કરવાનું કામ ધારવા જેટલું કઠિન હોતું નથી. પરંતુ જ્યારે મન ઉપર પ્રતિબિંબ થયેલા પદાર્થો, ગુણ, ક્રિયા અને સંબંધ, આપણા અથવા બીજાના મનોવિકાર, કાર્ય અને કારણ, હાલનો કાળ અથવા આગળનો કાળ, ઇત્યાદિ અનેક ક્લિષ્ટ કલ્પનાનો ગોટાળો થઇ જાય છે, ત્યારે યથાર્થ વિવેક કરવો એ કામ ઘણુંજ કઠિન થઇ પડે છે, કિંબહુના અશક્ય છે. સમાજ શાસ્ત્રના અને નીતિશાસ્ત્રના અનેક પ્રશ્નો એટલા તો ગહન છે કે, તેમના અયથાર્થ વિવેકને લીધે નાનાપ્રકારનાં ઘાતક પરિણામ આજ સુધી થયાં હશે અને હવે પછી પણ થશે.

માનસશાસ્ત્રમાંની કેટલીક બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને વિવેકશક્તિનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપની પીછાણ કરી આપવા માટે ઉપર અનેક પ્રકારનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. એમ કરવાનો હેતુ માત્ર એટલોજ છે કે, પ્રસ્તુત નિબંધનો વિષય જે પરોપકાર તેના સંબંધની

કેટલીક બાબત તો ધ્વનિત થાય. પહેલી પરોપકારના સ્વરૂપનો વિવેક થયા પછી તેના અનેક પ્રકારોમાં વિવેક કરવો જોઇએ; બીજી પદાર્થ, ગુણ, ક્રિયા, સંબંધ, મનોવિકાર, કાર્ય, કારણ અને વર્તમાન, ભૂત, ને ભવિષ્ય, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓનો ઘોટાળો કાઢવાનો હોવાથી આ વિવેકનું કામ ઘણું કઠિન છે; ત્રીજી યથાર્થ અવલોકન, માર્મિકપણું અને અસામાન્ય બુદ્ધિમત્તા એ ગુણ જેમનામાં એકત્ર વાસ કરતા હોય તેવા માણસોને હાથેજ પૂર્ણ વિવેક થવો શક્ય છે; અને ચોથી, અયથાર્થ વિવેકને લીધે પરોપકાર સંબંધી પ્રચલિત થયેલી સમજુંતીમાંથી મનુષ્ય જાતિનું ઘણું અકલ્યાણ થતું જાય છે.

મનુષ્યના હાથથી હેતુ પુરઃસર થવાની ક્રિયા બે પ્રકારની છે. સ્વાર્થપર અને પરાર્થપર, કિંવા સ્વાર્થ હેતુક અને પરાર્થ હેતુક. જે ક્રિયાનું ફળ કર્તાને મળે છે, તે સ્વાર્થ હેતુક ક્રિયા, અને જે ક્રિયાનું ફળ કર્તા શિવાય બીજી વ્યક્તિને મળે છે, તે પરાર્થ હેતુક ક્રિયા છે. પરાર્થ હેતુક ક્રિયાના બે ભાગ છે. કોઇવાર શરીર તરફથી કોઇ ક્રિયા કરવા સારૂ ઉદ્યુક્ત થયેલું મન રોકી રાખવાથી પરાર્થ સધાય છે, અને બીજે પ્રસંગે પરાર્થ સાધવા માટે ખાસ વિશેષ પ્રકારની ક્રિયા કરવી પડે છે. પહેલા પ્રકારની ક્રિયાને નિવૃત્ત્યાત્મક ક્રિયા અને બીજા પ્રકારની ક્રિયાને પ્રવૃત્ત્યાત્મક ક્રિયા, એમ કહીએ તો ચાલે. ન્યાયદૃષ્ટિએ યોગ્ય હોય એવી ક્રિયા, અને ન્યાયદૃષ્ટિએ ન કરીએ તોપણ ચાલે પરંતુ કેવળ પરોપકારને માટેજ કરેલી હોય એવી ક્રિયા, આ બેઉ ક્રિયાનો પરાર્થ હેતુક ક્રિયામાં સમાવેશ થાય છે. દરેક માણસને જોઇએ તે ઉદ્યોગ કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે, અને તેણે કરેલા શ્રમના ફળનો ઉપભોગ તેને નિર્વિઘ્નપણે લેતાં આવડવો જોઇએ, આ તત્વના પાયા ઉપર ન્યાયની ઇમારત બંધાએલી છે. ન્યાયને યોગ્ય હોય

એવી ક્રિયા કરવાથી ઉપરનું તત્વ આપણને કબુલ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે; અને કેવળ પરોપકારાર્થે ક્રિયા કરવામાં, બીજાઓને આપણા શ્રમનો યોગ્ય લાભ મળે અને તેમની સંસારયાત્રા સુખકર થાય તેટલા માટે તેમને મદદ કરવી યોગ્ય છે, એ તત્વ આપણે કબુલ કર્યું તે પ્રમાણે થાય છે. કોઇ સમાજમાંનાં મનુષ્યો જો પોતાનો વર્તનક્રમ કેવળ ન્યાય તત્વના ધોરણ પ્રમાણે રાખે તો તે સમાજને અને તેમાંની વ્યક્તિને કદી પણ અત્યુન્નત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી; તે પ્રાપ્ત થવાને ન્યાયતત્વો અને પરોપકાર આ બન્ને ધોરણો ઉપર વર્તનક્રમ રાખવો જોઇએ.

એવી કલ્પના કરો કે એક સમાજમાંના મનુષ્યો એકબીજાને લગાર પણ ઉપદ્રવ ન આપતાં પોત પોતાના વ્યવસાય ચલાવે છે, એકબીજા સાથે કરેલા કરારમાં લગાર પણ હરકત ન આવતાં પાળે છે, અને અપત્ય સંગોપનનાં કામ પણ અતિ ઉત્તમ રીતે બજાવે છે. પરંતુ કાયદેસર રીતે જે વાત કરવાને તેઓ બંધાએલા નથી તે કરીને બીજાને અતિ અલ્પ ફાયદો પણ કરી આપવાને તેઓ તૈયાર નથી. ઉદાહરણ, એકાદો મુસાફર રસ્તે ચાલતો હોય અને તેણે જો કોઇને અમુક ઠેકાણે જવાનો રસ્તો કયો એમ પૂછ્યું હોય તો તેણે તે પ્રશ્નનો ઉત્તરજ આપવાનો નહિ. કારણ, તેવો ઉત્તર આપવાને ન્યાયની દૃષ્ટીથી તે બંધાએલો નથી. તે ઉત્તર આપવાને જો તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મજુરી મળે તોજ તે ઉત્તર આપે. હમેશના અનુભવ ઉપરથી પ્રત્યેક મનુષ્યને સહજ લક્ષમાં આવશે કે, સર્વને હમેશાં અનેક પ્રકારનાં કામોનો મોબદલો આપ્યા શિવાય કરાવી લેવાં પડે છે, અને તે તેવું ન બને તો મનુષ્ય અનેક પ્રકારનાં સુખને છોડે અને અનેક પ્રકારનો ઉપદ્રવ તેને સહન કરવો પડે. પ્રત્યેક મનુષ્યને ધણી ખરી વાતો પોતે કરવી પડશે, અને તેને લીધે તેમનું ધણું નુકસાન

થશે. સમાજ માટે કોઇ પણ વાત કોઇ પ્રત્યક્ષ મોબદલો લીધા શિવાય કરવાનો નહિ, અને તેને લીધે વ્યક્તિમાત્રને પોતાનું હિત સાધવાને પણ વ્યત્યય થશે. આવા પ્રકારની સ્થિતિમાં સમાજ હોય તો મનુષ્યના આચરણને અતિ ઉન્નત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું અશક્ય છે. તે પ્રાપ્ત થવાને મનુષ્યને એક બીજા સાથે પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ રીતે કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ ન થાય એવું વર્તન રાખીને, તે શિવાય પોતપોતાનો ઉદ્યોગ ચલાવવામાં અને તેના ફળનો ઉપભોગ લેવામાં એક બીજાને મદદગાર થાય એવી રીતનાં પણ આચરણ તેમણે રાખવાં જોઇએ.

ન્યાયપ્રેરિતક્રિયા અને પરોપકારપ્રેરિતક્રિયા આ બન્નેનો પણ પરાર્થહેતુક ક્રિયામાં અંતર્ભાવ થાય છે, એમ પહેલાં કહેલું છેજ; અને ઉપર જે એક કાલ્પનિક સમાજનું ઉદાહરણ લીધેલું છે તે ઉપરથી આ બે પ્રકારની ક્રિયામાં ભેદ પણ ખુલ્લી રીતે કળી આવવા સરખો છે. પરંતુ સમાજમાંના સામાન્ય લોકોની સમજુતીમાં ઘણીવાર વિચારનો અંશ ઓછો હોવાને લીધે, અને એકવાર સમજુતી બંધાયા પછી તેમના ખરાખોટાપણા વિષે સંશય લેવો એ ઘણા ખરાની શક્તિ બહાર હોવાને લીધે, ન્યાય અને પરોપકાર એમાં ભેદ બરોબર સમજાયો નહિ, એમ બતાવનારી અનેક સમજુતીઓ પ્રત્યેક સમાજમાં બતાવી શકાશે. ભીખ માગવી એ આપણો હક છે એમ સમજનારા અને તે ન આપનારને ગાળો તથા શ્રાપ દેનારા સેંકડો ભીખારી જણાય છે. ભીખારીનીજ આવી સમજુત હોય તો વિશેષ આશ્ચર્ય કરવાનું કારણ ન હોત પણ હજારો ભીખ આપનારા લોકો, તે પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ કહેનારા જણાય છે. વળી એક ઉદાહરણ ઘણા લોકોમાં જડી આવવા સરખુ છે. અવિભક્ત કુટુંબમાંના એકાદ મનુષ્યે પોતાના ઉદ્યોગથી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું છતાં, તેણે પો-

તાના નિરૂદ્યોગી ભાઇભાંડુને પોષવાં એ તેનું કર્તવ્ય સમજવામાં આવે છે, અને સ્વકષ્ટથી પેદા કરેલું ન હોય એવા દ્રવ્ય ઉપર મરજીમાં આવે તેમ આચરવું એ પોતાનો હક છે એમ તે નિરૂદ્યોગી ભાઇભાંડુઓ સમજે છે. અનેક પેઢીઓથી રગે રગે પેસી ગએલી સમજુતીને લીધે એવો પ્રકાર થવો જેટલો શકય છે, તેટલીજ એવા પ્રકારની નવીન સમજુતી પણ બનવી શક્ય છે. અત્યંત દીન અવસ્થામાં આવેલા ગરીબની લાગણી થઇને પ્રબળ મનોવિકારને લીધે જેમની વિચાર શક્તિનું સમતોલપણું નષ્ટ થયું છે એવી સદ્બુદ્ધિ ધારણ કરનારા કેટલાક પરોપકાર વૃત્તિવાળા ગૃહસ્થો, અને લોકો પાસેથી મદદ મળવા વિશે ઉત્સુક થએલા હજારો ગરીબ લોકો ન્યાય અને પરોપકાર એમાંનો ભેદ ભૂલી જાય છે, અને પરોપકારને હક સમજે છે. ન્યાય અને પરોપકાર એ સંબંધી કલ્પનામાં આવો ગોટાળો થયા પછી, તે ઉત્પન્ન કરનારા સાધનોમાં પણ વિવેક થવો શકય નથી, બીજા પક્ષના લોકોનું શું કહેવું છે એ શાંતપણે સાંભળી લઇને તેનો વિચાર કરવાની ઉદારતા જેમનામાં નથી એવા સંતપ્ત મગજના પરોપકારી ગૃહસ્થની ખટપટનો હેતુ, હાલની સમાજવ્યવસ્થાનો સમૂલગો નાશ કરીને તેને ઠેકાણે શ્રીમંત અને ગરીબ, ડાહ્યા અને મૂર્ખ, વાકેફગાર અને બીનવાકેફગાર, એમાં ભેદ જેથી કરીને છેક નહિ જેવો થશે, આવા પ્રકારની નવીન વ્યવસ્થા શરૂ કરવા તરફ હોય છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે વ્યવસ્થા થાય તો મનુષ્યનાં આચરણ અને તેનાં ફળ એમાં કાર્યકારણભાવનો સંબંધ શિથિલ થશે; અને પરોપકારનેજ ન્યાયની જગા મળીને યોગ્યતાનો વિચાર ન થતાં સંપત્તિની વહેંચણી થવા લાગે તો કસબી અને બીનકસબી એ ભેદ કરવાનું કંઇ કારણ રહેશે નહિ, અને ભેદ હોય તોપણ તે જલદીથી નહિ સરખો થશે.

ન્યાય અને પરોપકાર આ બેઉની પાસેથી થનારાં કાર્યો ભિન્ન છે. ન્યાયની વ્યવસ્થાથી સમાજને સ્થૈર્ય આવે છે, અને પરોપકારને લીધે સમાજની ઉન્નતિને મદદ થાય છે. સમાજના સ્થૈર્યને ન્યાયની આવશ્યક્તા હોવાને લીધે તેનો સંબંધ રાષ્ટ્ર સાથે જઇ પહોંચે છે. અને સર્વને ન્યાય મળશે એવી તજવીજ કરવી એ રાજ્ય વ્યવસ્થાનું એક પ્રધાન અંગ થઇ જાય છે. સમાજના સ્થૈર્યને પરોપકારની આવશ્યકતા ન હોવાને લીધે તેને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપાય નહિ. વ્યક્તિ માત્રને તે સંબંધી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તન કરવાની છૂટ રહે છે. આવી રીતે આ બેમાં ભેદ રાખવો કેટલો જરૂરનો છે એનો વિચાર કરીએ.

પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાના આચરણનો પરિણામ ભોગવવો જોઇએ, એ ન્યાયનું મુખ્ય તત્વ સર્વ પ્રાણીસૃષ્ટિમાં દેખાઇ આવે છે. સિંહ, વાઘ આદિ એકલપેટા પ્રાણીનો તો એકેએક વ્યવહાર આ નિયમને અનુસરીને ચાલેલો હોય છે. આ તત્વથી પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થપર ક્રિયા કરવા તરફ હોય છે. જે પ્રકારની ક્રિયા કર્યાથી પોતાનું અહિત થવાનો સંભવ છે એવી ક્રિયા માત્ર તે પ્રાણી અનુભવથી કરવાનું નથી. પરાર્થહેતુની ક્રિયા કરવા તરફ તેની પ્રવૃત્તિ થવાનો સંભવ નથી. ટોળું વળીને રહેનારાં પ્રાણીઓમાં તેમની સમાજશીલતાનીપાયરી પ્રમાણે ઉપરના નિયમનું સ્વરૂપ થોડુંક સંકુચિત થાય છે.

સમાજશીલતાની અતિ ઉચ્ચ પાયરીએ પહોંચેલા મનુષ્યપ્રાણી સંબંધી વિચાર કર્યો હોય તો ઉપરના નિયમનો ઘણો અપવાદ કરવો જરૂરનો છે એમ દેખાઇ આવશે. બીજાં પ્રાણીઓ પ્રમાણે આચરણના પરિણામ તરફ લક્ષ આપીને, અને અનુભવથી સ્વાર્થ વાસ્તે જો તેમાં ફેરબદલ કરવો પડે તોપણ તે કરીને, સમાજસ્થિતિને અતિ આવશ્યક એટલોજ આપણાથી બીજાને ત્રાસ થશે, તેથી વધારે

થનાર નથી; આ વીષે યોગ્ય વિચાર કરીને જે ફેરફાર કરવો વાજબી લાગશે તે કરીને, પોતાનો વર્તનક્રમ ઠરાવવો જોઇએ. કોઇ પણ સમાજનું અસ્તિત્વ શક્ય થવા માટે તેમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિથી જે ત્રાસ થશે તે તેણે સોસવો જોઇએ, એ ન્યાયનુ બીજુ તત્વ થાય.

ન્યાયની નજરે યોગ્ય દેખાય તે કરવાનું, પરંતુ પરોપકાર બિલકુલ કરવાનો નહિ, એવી સમાજની સ્થિતિ હશે તો તે સમાજમાની વ્યક્તિની અને તે સમાજની ઉન્નતિ થવી અશક્ય છે, એમ પહેલાં દર્શાવેલુંજ છે. તે ઉન્નતિ શક્ય કરવા સારૂ, જે વાત કરવા વિશે પરસ્પરમાં કરાર નહોય એવી વાત કેવળ પરોપકાર બુદ્ધિએ કરવાને મનુષ્યે પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ.

આટલા વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ ધ્યાનમાં આવશે કે, સમાજમાંની વ્યક્તિને પોતપોતાનો ઉદ્યોગ શાંતપણે ચલાવાય અને સ્વકષ્ટાર્જિત વિત્તનો કોઇ પણ રીતે અપહાર થાય નહિ એ માટે ન્યાયની આવશ્યકતા છે, અને સમાજની ઉન્નતિને મદદ થવા માટે પરોપકારની જરૂર છે. પરોપકાર શિવાય સમાજનું અસ્તિત્વ શક્ય છે, પરંતુ ન્યાય શિવાય તે શક્ય નથી. પરોપકાર વગર સમાજની થોડી ઘણી ઉન્નતિ થવી પણ શક્ય છે, માત્ર તે પરોપકારની મદદે જેટલી થાય તેટલી થવાની નહિ. આ ઉપરથી ન્યાયનું પ્રાધાન્ય અને પરોપકારનું ગૌણત્વ સિદ્ધ થાય છે. સમાજનું અસ્તિત્વ કાયમ રહીને તેમાંની વ્યક્તિનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે એવી સમાજની સ્થિતિ રાખવી એ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય થાય, અને તે સમાજની સ્થિતિ સુધારવી એ ઓછા મહત્વનું થાય. એ માટે ન્યાયના તત્વનો અમલ કાયદાએ કરીને પરોપકારના તત્વોનો વિચાર તમામ વ્યક્તિને સોંપવો જોઇએ; તે પણ કાયદાએ અમલમાં આણવાનું ધારવાથી ન્યાયને છેકી નાંખ-

વાનો પ્રસંગ આવશે. તે કેવો તે જુઓઃ—

રાજાએ અથવા રાજ કરનારી મંડળીએ પરોપકારના તત્વોનો અમલ કાયદાએ કરવાનો હોય તો નિર્વાહ જેટલું કષ્ટથી પેદા કરેલું વિત્ત જેમની પાસે હશે તેમની પાસેથી તેનો કંઇ ભાગ લઇને તે જે લોકોનું કષ્ટાર્જિત વિત્ત તેમના નિર્વાહને પુરૂ ન થતું હોય તેમ-ને આપવું જોઇએ. એ જબરાઇથી કરવાનું ધારીએ તો તેથી પ્રત્યે-ક પ્રાણીએ પોતાના વર્તનનું ફળ ભોગવવું જોઇએ, આ ન્યાયના તત્વને બાધ આવે છે. આચરણ અને તેમનાં ફળ આ બેમાંનો સં-બંધ હમેશાં કાયમ રાખવો જાઇએ. એક માણસ પાસેથી તેની મા-લમતા લઇને તે બીજાને આપવી એવો કાયદો કર્યો હોય તો આ સંબંધ નષ્ટ થાય છે. જેની પાસેની તે માલમતા લેવાય તેને પો-તાના શ્રમનું ફળ મળવાને હરકત થાય છે; અને જેને તે અપાય તેને બીજાના શ્રમ ઉપર નિર્વાહ કરવાને કાયદાની મદદ મળે છે. એવી રીતે સમાજમાંની વ્યક્તિનું એક બીજા સાથેનું સલુકાઇનું વર્તન રહેવાનું નહિ. કારણ, પોતાના શ્રમનો ફાયદો બીજા લોકો અયોગ્ય રીતે લે છે, એ વાત ઘણા જણના મનમાં ઘુમી રહેશે, અને જે લોકો વાસ્તે આ જુલમ કરવામાં આવશે તે લોકો હમેશાં તેમની આંખે ચડશે. આવા પ્રકારનો અન્યાય શિખરે જઇ પહોંચ્યો તો તેથી મોટા અનર્થ નિપજશે; તેમના પૈકી ત્રણ ઘણાજ મહત્વના છે તેનો જૂદો જૂદો વિચાર કરીએ.

બુદ્ધિમત્તા, ઉદ્યોગશીલતા, શરીરસામર્થ્ય ઇત્યાદિ ગુણોએ શ્રેષ્ટ એવા લોકોને પોતાના ગુણનો ઉપયોગ કરવાની અને તેમાં સુ-ધારો કરવાની જે બુદ્ધિ થાય છે તેનું કારણ એજ કે, પોતાને તે-થી જે ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેનો ઉપભોગ પોતાથી નિર્વિઘ્નપણે લઇ શકાશે, એમ તેમને માહીત હોય છે. ગુણ હીનને આપવા માટે ગુ-

ણુવાનોએ પોતાની પ્રાપ્તિનો જે ભાગ આપવાનો તે જુજ હોય તો તેથી ગુણવાનના વર્તનમાં વધારે ફેરફાર થનાર નથી. તથાપિ તેવા કાયદાનો પણ બીજી રીતે નબળો પરિણામ આવ્યા વગર રહેનાર નથી. ગરીબોને વહેચી આપવા વાસ્તે થોડોક કર બેસાડીને તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવા લાગે તો એમ શિવાય પૈસા મેળવવાનો તેમને ચસકો પડશે; અને તેટલાથી તેમની તૃપ્તિ ન થતાં વધારે કર બેસાડીને તેમને પોતાને વધારે ફાયદો મળે એવી તે બુમો પાડશે; તેથી કરીને સરકારે ત્રાસ પામીને અસંતુષ્ટ લોકોને તૃપ્ત કરવા સારૂ કર વધારવો પડશે. થોડોક કર બેસાડવા સંબંધી આ વાત થઇ; પરંતુ સર્વની સ્થિતિ સરખી થવા વાસ્તે જે પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવી જરૂરની લાગે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાની એવો પરોપકારનો પરમાવધીનો કાયદો થાય તો આપણે ગુણવાન થઇએ એવું કોઇના મનમાં આવવાનું કંઇ કારણ રહેવાનું નથી. એટલા ઠેઠ જઇ પહોંચતા પહેલાંજ હુંશિયાર અને ઉદ્યોગી મનુષ્યને પોતપોતાના ધંધામાં વધારે મન ઘાલવું નહિ, એમ લાગવા માંડશે, અને વિચાર કરનારા ઉત્તમ અને મધ્યમ સ્થિતિમાંના લોકોમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થઇને છેવટ તે બંડના અથવા તેવાજ બીજા એકાદા ઘાતક ઉપાયની સાધનાએ એવી દુઃખકારક સ્થિતિમાંથી પોતાનો છુટકો કરી લેવાનો યત્ન કરવા માંડશે. નિદાન એવા સમાજ સંપત્તિની દૃષ્ટિએ ઉતરતી કળા થઇને તેનું સ્થૈર્ય ડોલતું થયા વગર રહેવાનું નથી.

બીજી મોટી હાનિ એ છે કે તે સમાજના શારીરિક અને માનસિક સામર્થ્યની પણ ઓટ થવાની શરૂઆત થશે. પ્રથમ તો સમાજમાંના મધ્યમ સ્થિતિમાંના મનુષ્યોને તેમની સ્થિતિના પ્રમાણ પ્રમાણે નિર્વાહને માટે જેમ તેમ કરીને પૂરૂં થાય એટલા પૈસા મળે છે. એમાંનો પણ કંઇક ભાગ કનિષ્ટ પ્રતિના લોકોને પોષવાને વાસ્તે

જવા લાગે, તો તેમને પોતાનાં છોકરાં છૈયાંનું સારી રીતે સંગોપન કરવું અને તેમને યોગ્ય રીતે શિક્ષણ આપવું એ કામો કરવાને જોઈએ તેટલા પૈસા પૂરા પડે નહિ. અર્થાત્ કે આગળની પેઢીના અંગમાં પહેલાંની પેઢીના જેવું શારીરિક અને માનસિક સામર્થ્ય રહેવાનું નથી. કનિષ્ટ સ્થિતિમાંનાં લોકોને મદદ મળવાને લીધે તેમને પૂર્વની સ્થિતિ કરતાં પોતાનો અને પોતાનાં છોકરાં છૈયાંનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવાશે. પરંતુ આવા બનાવટી ઉપાયોથી તેમની શારીરિક અને વિશેષે કરીને માનસિક સ્થિતિમાં ઘણો ફરક પડવાનો સંભવ નથી. અને એકંદર રીતે દેશના માનસિક અને શારીરિક સામર્થ્યને ઉતરતી સ્થિતિ આવશે. બીજી એક વાત અહીં લક્ષમાં રાખવી જોઇએ, તે એ કે, જોકે કદાપિ બુદ્ધિસામર્થ્યનું અને શરીરસામર્થ્યનું માપ કમી ન થતાં કાયમ રહે, તોપણ તેમાં સમાજને નુકસાનજ છે. સમાજની ચઢતીને કંઇ વિશેષ બુદ્ધિમાન અને વિશેષ શક્તિમાન એવા પુરૂષની જરૂર હોય છે. એક દેગડો ભરેલું પાણી ઉનું કરેલું હશે તો તેનો સ્નાન કરવાના કામમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, પરંતુ તેજ દેગડો ભરેલું ઊનું પાણી એક ટંડા પાણીથી ભરેલા હોજમાં રેડે તો તે પાણીનો સ્નાન કરવાનો ઉપયોગ કરવામાં આવવાનો નહિ. દેગડાગાંનું અને હોજમાંનું પાણી ભેગું કરીને લીધું તો સરાસરીના માપથી ઉષ્ણતામાં ફેરફાર થયો નહિ, પરંતુ તે ઉષ્ણતા હવે મુકરર કામમાં ઉપયોગી નથી. તેજ પ્રમાણે એકાદા મનુષ્યને અંગે વધારે બુદ્ધિસામર્થ્ય હોય તો તે એકાદી નવી યુક્તિ કાઢીને પોતાના બાંધવોને ફાયદો કરશે, અથવા અનેક અડચણના કામમાં તેમને કંઇ ઉપાય સૂચવશે. પરંતુ સર્વેને સરખી બુદ્ધિ વહેંચી આપવાથી આ પરિણામ બનવો શકય નથી. જબરાઇના પરોપકારના કાયદાનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ જો કે સંપત્તિની સરખી વહેંચણી એટલુંજ હો-

ય તોપણ તેનો અપ્રત્યક્ષ પરિણામ બુદ્ધિ અને શરીર સામર્થ્ય એ-
નીપણ સરખી વહેંચણી કરી દેવી એ છે.

તેટલોજ અથવા તેનાથી પણ ઘાતક પરિણામ હવે કહેવાનો છે. એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા એક સરખી ચાલુ રહેવાથી * કામ્યૂનિઝમ અને અરાજક એ ઉદ્ભવશે. કાયદાસર વાત લોકો તરફથી કરાવવી અને તે ન કરે તો તેમને શિક્ષા આપવી એ જે સરકારનાં કર્તવ્ય, તેજ પ્રમાણે લોકો તરફથી પરોપકાર કરાવવો અને તે ન કરે તો તેમને શિક્ષા કરવી એ પણ સરકારનું કર્તવ્ય સમજાતું જાય તો કનિષ્ટ સ્થિતિમાંના લોકોની દિવસે દિવસે એવી સમજ થતી જશે કે, પોતાના સુખોપભોગના કામમાં અડચણ થાય તો દૂર કરવી એટલેથીજ સરકારનું કર્તવ્ય બસ ન થતાં પોતાના સુખોપભોગનાં સાધનો મેળવી આપવાં એ પણ સરકારનું કર્તવ્ય છે. એ શિક્ષણ તેમને પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણે મળવા લાગવાથી તે તેમના મન ઉપર ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઠસશે. જેમનામાં કોઈ પણ પ્રકારની યોગ્યતા ન હોય

---

* શ્રીમંત અને ગરીબ એ ભેદ કાઢી નાંખવા માટે હાલની સમાજ-વ્યવસ્થા ભાગી નાંખીને તેને ઠેકાણે નવીન વ્યવસ્થા શરૂ કરવાનો યત્ન યૂરોપમાં આજ સુધી અનેક મનુષ્યોએ કરેલોછે. આ લોકોએ સ્થાપેલો પંથ કામ્યુનિઝમ, સોશિયાલિઝમ વગેરે નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અને તેમના અનુયાયીઓને કામ્યુનિસ્ટ, સોશિયાલિસ્ટ વગેરે નામો આપે છે. આ અનેક પંથોના મુખ્ય હેતુના સબંધે ઐક્યછે. સર્વ પ્રકારની માલમતા ઉપર સમાજની પંચાળી (જેમાં પંચનો હક હોય તે) સત્તા હોઇ સર્વ મનુષ્યોને તેનો સરખો ઉપયોગ થાય એ તેમની નવીન સમાજવ્યવસ્થાનું પ્રધાન તત્વ છે. આ પંથના મૂળ ઉત્પાદકોનો હેતુ જોકે કેવળ મનુષ્યની વિપત્તિ દૂર કરવી એટલોજ છે, તોપણ અશિક્ષિત લોકો આ પંથમાં પેશી જુલમથી હાલની વ્યવસ્થા ખસેડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને લીધે કોઈકોઈવાર ભયંકર પરિણામ થાય છે.

એવા નિરૂદ્યોગી લોકોનો એકાદો એવો સિદ્ધાંત થયો એટલે તેમને પોતાનાં સર્વે દુઃખનાં કારણ સરકાર છે એમ લાગવા માંડશે. પોતાના આળસને લીધે અને મૂર્ખપણાને લીધે પોતે વિપત્તિ ભોગવે છે એવી કલ્પના તેમના મગજમાં ન પેસતાં, સમાજની વ્યવસ્થા બરોબર નથી અને તેને લીધે પોતાને સમાજ તરફથી મળવી જોઇએ તેટલી મદદ મળતી નથી, એજ પોતાના દુઃખનું મૂળ છે, એમ તેમને લાગશે. બહારની મદદ ગમે એટલી મળી તોપણ તેની તૃપ્તિ થનાર નથી; અને એક વાર એવા પ્રકારનો અસંતોષ અવિચારી અને અશિક્ષિત લોકોમાં ઉત્પન્ન થયો એટલે પરિણામ શું થશે તેનો નિયમ નથી. પ્રત્યેક સમાજમાં આવા લોકોની ભરતી વિશેષ હોય છે, અને એ લોકો એકવાર ચિઢાયા એટલે નજરમાં આવે તે કરશે. મનુષ્યોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે મજુરી આપીને તેમની પાસેથી તે કરના રૂપે સરકારે લઇને ગરીબોને વહેંચી આપવા કરતાં, ગુણ અવગુણ તરફ લક્ષ ન આપતાં સર્વને રોજ સરખો આપ્યો હોય તો વધારે સવડ પડશે, એમ તેમના મગજમાં ભરાઇ રહેશે. સારાંશ, સમાજની ચાલુ રહેલી વ્યવસ્થાનો બધી રીતે નાશ થઇને તેમની કલ્પના પ્રમાણે નવીન વ્યવસ્થા થયા શિવાય તેમને ચેન પડવાનું નથી. આવી રીતે કામ્યુનિઝમની સ્થાપના થશે અને તે સ્થિતિમાં પણ આપણને મળવાં જોઇએ તેટલાં સુખ મળતાં નથી તેને લીધે અસંતુષ્ટ થનારાં ઉપદ્રવી લોકોને અરાજ્ય શિવાય બીજો માર્ગ દેખાવાનો નથી. હિંસા કરનાર પશુ પ્રમાણે પ્રત્યેકે પોતાના બળનાં સામર્થ્યે પોતાને જોઇએ તે મેળવવું, અને જે જે પોતાના માર્ગમાં આડું આવે તેનો નાશ કરવો એવો ક્રમ શરૂ થશે. પશુની ભૂખને કંઇક મર્યાદા છે પરંતુ મનુષ્યની ભૂખને તે પણ નથી, એટલે પશુની સ્થિતિ કરતાં પણ નીચ એવા પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિને મનુષ્ય જઇ પહોંચશે.

તેમને ભક્ષ કરવા સારૂ ઉપયોગમાં આવનારાં પ્રાણી અથવા બીજા પદાર્થ તે જોઇએ તે રીતે મેળવે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે મેળવવાને વાસ્તે સ્વજાતિ તરફથી અથવા પરજાતિ તરફથી અડચણ આવે તો તે કેવળ સામર્થ્ય વડે દૂર કરે છે. મનુષ્યે પોતાના સામર્થ્યનો અપ્રતિબંધ ઉપયોગ કરવો નહિ એમ તમે કહો છો તેનો પરિણામ શો થાય છે તે જુઓ. દુર્બળવ્યક્તિને સમાજસંસ્થા તરફથી અથવા સરકાર તરફથી ટેકો મળવાને લીધે તેમનાથી પોતાનો વ્યવહાર નિર્વેધ પણે ચલાવી શકાય છે; અને સ્વકષ્ટથી ઉત્પન્ન કરેલા દ્રવ્યનો યથેચ્છ ઉપયોગ લઈ શકાય છે. પ્રબળને પોતાની શક્તિનો અવરોધ કરવાની ફરજ સરકારે જો ન પાડી હોત તો દુર્બળનું અસ્તિત્વ કષ્ટમય અથવા અશકય થયું હોત. હવે આપણે એટલુંજ કહેવાનું છે કે, જે દુર્બળોનો બચાવ કરવા પક્ષ લઇને ન્યાયના પ્રથમ તત્વને તમે થોડુંક બંધન નાંખ્યું અને તેમની જીવયાત્રા ઓછી કષ્ટમય કરી, તેમનોજ વળી થોડો વધારે પક્ષ ખેંચીને તેમનું જીવતર સુખાવહ થશે એવું કરો. અર્થાત્, પોત પોતાના વ્યવસાય નિર્વેધ પણે ચલાવવામાં આવે એટલા પુરતાજ પ્રબળ અને દુર્બળને સમાન હક આપીને થોભશો નહિ. પરંતુ પોત પોતાના વ્યવસાયથી જે ફળની પ્રાપ્તિ થવાની તે પણ સર્વને સરખી થાય એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરો. જે માર્ગથી તમે થોડાક અગાડી ગયા છો તેજ માર્ગે વળી થોડું વધારે આગળ જાઓ એટલુંજ અમારૂં કહેવું છે."

ઘણા માણસોની દુર્બળતા તેમના પોતાના અપરાધથી ઉત્પન્ન થએલી નથી હોતી, એમ છતાં તે દુર્બલતાનાં નઠારાં પરિણામ તેમને ભોગવવાં પડે છે, એ મોટો અન્યાય છે એમ પ્રથમ દર્શને લાગવાનો સંભવ છે, અને તે એક રીતે ખરૂં પણ છે. પરંતુ જીવસૃષ્ટિમાં ઉદર પોષણને માટે કેટલી ખટપટ ચાલુ રહે છે તે લક્ષમાં આણી

એટલે એવો પરિણામ થવો અપરિહાર્ય છે, એમ દેખાઈ આવ્યા વગર રહેવાનું નથી. સૃષ્ટિમાંનાં પ્રત્યેક પ્રાણી બીજાં પ્રાણી ઉપર ઉપજીવિકા કરે છે એમ કહીએ તો ચાલે. એક પ્રાણીનો બળી લઇને બીજા પ્રાણીએ પોતાની જીવયાત્રા પાર પાડવી એવો ન્યાય જેના રાજ્યમાં દેખાઇ આવે છે તે પ્રકૃતિ દેવીને દુર્બળોની દયા બિલકુલ આવતી નથી. એમ છતાં માયાનું કઠોરપણું કમી થવું એ હેતુથી કૃત્રિમ ઉપાયોથી પ્રબળ તરફથી દુર્બળનું સંરક્ષણ થવું તેને માટે જો આપણે યત્ન કરીએ તો તેમની દુર્બળતાને લીધે જે સુખોને તે તજે છે તે તેમને પ્રાપ્ત કરીને આપવા સારૂ, કૃત્રિમ ઉપાયોથી પ્રબળની શક્તિનો વળી થોડોક અવરોધ કરવાને શી હરકત છે?

અહીં મત ભેદની જગા છે. આ ઠેકાણે અનેક પ્રકારની ગુંચવણીની કલ્પનામાં વિવેક કરવાની આવશ્યકતા દેખાઇ આવે છે. ન્યાય અને પરોપકાર એ બેમાં તફાવત કેટલા મહત્વનો છે અને તેને લીધે તેમની સાધનામાં પણ તફાવત કરવો કેટલો જરૂરનો છે એ આ ઠેકાણે સમજવામાં આવે છે. મનુષ્ય શિવાયની પ્રાણીસૃષ્ટિમાંના સખત નિયમને મનુષ્ય સૃષ્ટિમાં ન્યાય અને પરોપકાર એ બે જોડવાં જોઇએ એવું કબુલ કરતાંજ પહેલાંનો અમલ જુલમ કરીને અને બીજાનો વ્યક્તિ માત્રની ઇચ્છા ઉપર રાખવો જોઇએ, એવી સરત ઘાલવાની જરૂર પડશે. ન્યાય અને પરોપકાર આ બે વાતો સરકાર ઉપર સોંપવી ઉપયોગી નથી એમ કહેવાનો અર્થ પરોપકાર તરફ કોઇએજ લક્ષ આપવું નહિ એવો નથી. કાયદાના તીવ્ર ઉપાયોથી તે અમલ ન બેસાડતાં બીજા સૌમ્ય ઉપાયથી બેસાડવાનો યત્ન કરવો જોઇએ. દુર્બળતાને લીધે ઉત્પન્ન થનારી જે બે અડચણો તે બેઉનું પણ નિવારણ થવું એ આપણને કબુલ છે. ફક્ત સમાજના અસ્તિત્વને અત્યંત અપાયકારક એવી પહેલી અડચણનું નિવારણ

કાયદાએ કરવું; અને બીજી અડચણનું નિવારણ ખાનગી ઉપાયથી કરવું, એટલુંજ અમારે કહેવાનું છે. કારણ બીજાનું પણ નિવારણ કાયદાથી કર્યું હોય તો સમાજ ઉપર કેટલો બધો અનર્થ થઇને સમાજનું સ્થૈર્ય, માનસિક અને શારીરિક સામર્થ્ય અને સંપત્તિ એમના ઉપર કેવાં પરિણામ થાય છે એ પહેલાં વિસ્તાર પૂર્વક કહેલુંજ છે. વળી સમાજના સ્થૈર્યને પરોપકારની જરૂર નથી, અને પરોપકારનો અમલ કાયદાએ બેસાડીએ, તો ન્યાયને છેડવો પડે છે; આ વાત પૂર્વે સિદ્ધ કરેલી છે.

સમાજનું સ્થૈર્ય, સંપન્નતા અને શારીરિક અને માનસિક સામર્થ્ય એ તરફ લક્ષ આપ્યું હોય તો ઉપરના વિવેકની અતિ આવશ્યકતા દેખાઇ આવેછેજ. પરંતુ આ શિવાય બીજાં પણ કારણો છે. જુલમનો પરોપકાર શરૂ થયા પછી તે કરનારાએ કર્યો હોય તેમાં નવાઇ નથી. તે ન કરે તો તેને શિક્ષા થશે. જેના ઉપર ઉપકાર થયો તેને પણ તે થયો એમ લાગવાનું નથી. કારણ, તે કરવું એ પ્રબળનું કર્તવ્ય છે, એમ તેમને લાગશે. આથી ઉપકારી અને ઉપકરણીય આ બન્નેના મનને વિલક્ષણ પ્રકારના સુખનો અનુભવ આપનારૂં પરોપકારને અંગે જે સામર્થ્ય છે તે નષ્ટ થશે. પોતાના બંધુઓની દુઃખાવસ્થા જોઇને પરોપકારી મનુષ્યોનાં હૃદય ગળગળીત થઇને અનેક પ્રકારના ઉન્નત વિચાર તેમના મનમાં આવે છે. પોતાનું સુખ ઓછું કરીને અથવા તેના ઉપર સર્વસ્વ પાટુ મારીને આવા દીનોને મદદ કરવી એવી તેમને બુદ્ધિ થાય છે; અને ટેવ પડયાથી તેમના મનોવિકાર પ્રબળ થઇને પરોપકારનું તેમને વ્યસન લાગે છે. આવી રીતે મનની ખંતથી પરોપકાર કરનારા લોકોનું સમાધાન બીજાને કલ્પનાથી સમજવા સરખું નથી. તેજ પ્રમાણે વિપત્તિમાં પડેલા મનુષ્યોને અકલ્પિત મદદ મળી હોય તો જે સુખ થાય છે તે તેમનું તેમને જ

ખબર પડે છે. ઉપકારક અને ઉપકરણીય આ બન્નેનાં પણ મન પીગળી જઇને તેના ઉપર એક પ્રકારનો સંસ્કાર કરવાનું સામર્થ્ય પોતાની ખુશીથી થએલા પરોપકારમાં છે. જુલમના પરોપકારમાં આનાથી ઉલટું સામર્થ્ય છે. જેમના તરફથી જુલમથી પરોપકાર કરાવવામાં આવે છે તેમના મનમાં પોતાના બંધુઓ વિશે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. અને જેમના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે છે તેમને અંગે ઉદ્ધત પણું અને કૃતઘ્ન બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. સારાંશ જુલમના પરોપકારે ઉપકારક અને ઉપકરણીય એ બન્ને ઉપર અપકાર થાય છે.

વળી ઉપકરણીયની કૃતજ્ઞતાને લીધે ઉપકારી તથા ઉપકરણીય એમનામાં એક પ્રકારનું બંધન ઉત્પન્ન થાય છે. જે સમાજમાં એવા પ્રકારના લોકોનો ભરાવો હોય છે તે સમાજમાં શ્રીમંત અને ગરીબ એમનામાં સામાન્ય રીતે પ્રેમભાવ દૃષ્ટિએ પડે છે, અને તેમની સમાજના સ્થૈર્યને મોટી સહાયતા થાય છે. જબરાઇના પરોપકારે આ બે વર્ગમાંના લોકોમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહેવાનું નથી.

પરાર્થહેતુની ક્રિયાના જે મુખ્ય ભેદ ન્યાયપ્રેરિત ક્રિયા અને પરોપકારપ્રેરિત ક્રિયા એ બન્નેમાં વિવેક ઘણા વિસ્તારથી દેખાડવામાં આવ્યો, અને આવા પ્રકારનો વિવેક કરવાની આવશ્યક્તા બતાવીને તેનું મહત્વ પણ કહ્યું. હવે પરોપકારના પ્રકારનો વિચાર કરીએ.

કોઇ કોઈ વાર એકાદી ક્રિયા કર્યાથી અથવા કાંઇ શબ્દ બોલવાથી પોતાને ફાયદો અથવા સુખ મળે છે, અને તેવું ન કરવાથી બીજાને ફાયદો અથવા સુખ મળવાનો સંભવ હોય છે. આવે પ્રસંગે તે ક્રિયા કરવા વાસ્તે અથવા તે શબ્દ ન બોલવા માટે આત્મ સંયમન કરવું એજ પરોપકાર છે. અનેક વાતોમાં આત્મસંયમન કરવાથી પરોપકાર થવાનો સંભવ હોય છે. ઘણે

પ્રસંગે એ પરોપકાર છે એવું કોઇને લાગવાનું નથી, તથાપિ તેનું મહત્વ ઓછું નથી. આ પહેલા પ્રકારના પરોપકારમાં ક્રિયા કરાવવાને માટે તૈયાર થએલા મનને તેનાથી નિવૃત્ત કરવું પડે છે તેથી તેને નિવૃત્ત્યાત્મક પરોપકાર એવું નામ આપીએ. સામાન્ય લોકોની પરોપકાર વિશે જે કલ્પના છે તે પ્રમાણે કરેલી ક્રિયાના પરોપકારનો બીજા પ્રકારમાં અંતર્ભાવ થાય છે એવી ક્રિયા કરવામાટે ઉત્તેજન આપવા સારૂ મનને યત્નથી પ્રવૃત્ત કરવું પડે છે તેથી પરોપકારના આ પ્રકારને પ્રવૃત્ત્યાત્મક પરોપકાર એવું નામ આપીએ. પ્રવૃત્ત્યાત્મકપરોપકારમાં આત્મયજ્ઞની વિશેષ જરૂર હોય છે. આપણાથી બીજી એક અથવા અનેક વ્યક્તિને સુખ થવું અથવા તેમની વિપત્તિ દૂર થવી એ માટે પોતાના સુખને છોડી દેવું અથવા પોતાને વિપત્તિમાં પાડવું આ આત્મયજ્ઞ છે. આ આત્મયજ્ઞ કોઇ કોઇવાર સંપાદન કરેલા વિત્તના અને શક્તિના રૂપે હોય છે; અને કદી કદી પ્રત્યક્ષ ન મળેલા પરંતુ અગાડી મળવાના વિત્તને અને શક્તિને રૂપે હોય છે. પરોપકાર કરતાં ઉપકાર કરનારનું હમેશાં નુકસાન થાયછે. પરંતુ તેને બિલકુલજ મોબદલો મળતો નથી એમ નથી. પરોપકાર કરવાથી તેના મનને સમાધાન થાય છે. અને ઉપકરણીઓની કૃતજ્ઞતા બુદ્ધિએ પણ ઉપકારીને એક પ્રકારના સુખનો અનુભવ થાય છે. હવે, નુકસાનના માપથી આ મોબદલો છેકજ ક્ષુલક છે એ ઉઘાડું છે.

પરોપકારના પ્રત્યેક વિભાગના બે મુખ્ય પેટાવિભાગ કરવા જેવા છે. દુર્બળતા અથવા દુર્દૈવ, એ પૈકી એકના અથવા બન્નેના ઝપાટામાં સપડાએલા લોકોને મદદ કરવાના ઉદ્દેશે પરોપકારની ક્રિયા કરવી, આ એક પ્રકાર; અને આપણી બરોબરીના અથવા આપણા કરતાં પણ સારી સ્થિતિમાં હોનારા એવા પણ લોકોને જેથી ઉપયો-

ગ થાય છે, એવા પ્રકારની ક્રિયા કરવી, આ બીજો પ્રકાર. પહેલા પ્રકારની ક્રિયા સર્વ લોકોને પરિચિત છે, પણ બીજા પ્રકારની ક્રિયા જોકે સર્વ લોકો દરરોજ કરે છે, તોપણ પહેલા પ્રકારની ક્રિયા એજ પરોપકાર એવી તેમની સમજુતી થએલી હોવાને લીધે, તેમને એ ક્રિયા પરોપકાર જેવી લાગતી નથી. તથાપિ આપણી પરોપકારની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ન્યાયે જે ક્રિયા કરવાને મનુષ્ય બંધાએલો નથી અને જેથી બીજાને હિત અથવા સુખ થાય છે, તે સર્વ ક્રિયાનો સમાવેશ પરોપકારમાં કરવો જોઇએ. આ બીજા પ્રકારની ક્રિયા અનેક પ્રસંગે ઘણી ક્ષુલ્લક હોઇને અસંખ્ય હોય છે. થોડાંક ઉદાહરણો આપ્યાં હોય તો આ બીજા પ્રકાર સંબંધી સ્પષ્ટ સમજ થશે. કોઇને ઘેર થોડાં માણસોની મંડળી બેઠી હોય, તેમને તેડનાર પાન સોપારી અથવા ચા પાય છે. એકાદો વિનોદ કરનારો માણસ પોતાના વિનોદના ભાપણથી પાસે બેસનારને ખુશી કરે છે, અથવા કોઇ મંડળીમાં ગમ્મત કરવા માટે એકાદો ગાનાર અથવા વગાડનાર એકાદિ મનોહર ચીજ ગાઇને અથવા બજાવીને સર્વને આનંદિત કરે છે; એ સર્વ ક્રિયા પરોપકારની થાય છે. મનુષ્યના સુખનો ઘણો અંશ ઉપર કહેલા પ્રકારના પરોપકારની અસંખ્ય ક્રિયા ઉપર અવલંબીને રહે છે. પરોપકારના ઉપરના જે ભેદ અને પેટા ભેદ કહ્યા તે સંબંધી વિચાર કરતાં ત્રણ પ્રકારના પરિણામ તરફ લક્ષ આપવું જોઇએઃ—(૧) ઉપકર્તા ઉપર ઉલટો થનારો પરિણામ, તેમના ઉપર અવલંબી રહેનારા મનુષ્યો ઊપર એટલે તેમના આપ્ત ઉપર અને ચાકર માણસો ઉપર થનારો પરિણામ, અને ઉપકારક આ દૃષ્ટિએ તેના ઔદાર્યનો ઉપયોગ કરી લેવાની ઇચ્છા કરનારા લોકો ઉપર થનારો પરિણામ. (૨) ઉપકરણીઓપર થનારો પ્રત્યક્ષ પરિણામ એટલે તેમનું સુખ વધારવું અથવા દુઃખ કમી કરવું, અને તેમના ઉપર થનારો અપ્રત્યક્ષ

પરિણામ, એટલે તેમના મનને મળનારૂં શિક્ષણ અને તેથી કરીને તેમના વર્તનમાં થનારો ફરક. (૩) એકંદરસમાજ ઉપર થનારો પરિણામ એટલે તેનુ સ્થૈર્ય અને ચઢતી એમના સંબંધી વર્તમાન કાળે અથવા ભવિષ્યકાળે થનારા ફેરફાર.

નિવૃત્યાત્મક પરોપકાર.

પ્રકરણ ૧ લું.

જીવવાને વાસ્તે કલહને લીધે થનારી

સરસા સરસીની મર્યાદા.

મનુષ્યની ક્રિયાને જે પ્રકારની મર્યાદા ઘાલવી એ સરકારનું કર્તવ્ય છે તેના કરતાં પણ અધિક મર્યાદા સરસાસરસીના સપાટામાં સપડાઇ ગએલા આપણા બંધુઓની સોઇ માટે વ્યકિતમાત્રે પોતે ઘાલવી જોઇએ. આ જગતમાં સુખથી ચરિતાર્થ ચલાવવાને કેટલાં વિઘ્ન આવે છે એનો અનુભવ ઘણાંખરાંને છે; અને તે ઉપરથી બીજાની પણ સ્થિતિની પ્રત્યેકને અજમાયશ કરી લેવા સરખી છે. બીજાને પછાડી છોડીને પોતે અગાડી જવું એ ઇચ્છા ઓછી વધતી પ્રમાણમાં સર્વે મનુષ્યોના હૃદયમાં છેજ. એનેજ સરસાસરસી કહે છે. તેને કાયદાએ જો કે થોડુંક બંધન ઘાલેલું છે, તોપણ તેટલા ઉપરજ થોભ્યા હોઇએ તો તેનો પરિણામ લગભગ "બણીયાના બે બાગ" આ તત્વના વલણ ઉપર જનાર છે. તેવો પરિણામ ન થવા માટે કાયદાના બાહ્ય ઉપાયોથી તો કંઇ તજવીજ કરવામાં આવતી નથીજ, પરંતુ સુધરેલા મનુષ્યોનાઉન્નત વિચારથી તે અંદરથી થવા સરખી છે. એટલે

આત્મસંયમનથી મનુષ્યોએ પોતાની અહંમમતાને એટલે (સરસા-સરસીને) યોગ્ય મર્યાદાની અંદર રાખવી જોઇએ.

એક ઠેકાણે એકજ પ્રકારનો ધંધો કરનારા લોકોમાં કેટલાક લોકો વિશેષ વાકેફગાર અને બાકીના ઓછા વાકેફગાર હોય છે. આ લોકોમાં ધંધાને સંબંધે ચડસાચડસી હમેશાં ચાલુ હોય છે. ન્યાયનું ત્રાજવું ટંકોટંક હોય તો, એટલે ખરેખર ન્યાયથી જોતાં, અધિક વાકેફગાર મનુષ્યોને પોતાની વાકેફગારીનો પૂર્ણ ફાયદો લેવાને કોઇપણ પ્રકારની હરકત નથી એમ દેખાય છે; અને જ્યારે પોતાનો ચરિતાર્થ ચલાવીને મોટા મોટા કુટુંબનો ચરિતાર્થ ચલાવવાની તેમના ઉપર જવાબદારી હોય છે, અથવા બીજા કંઇ કારણથી અધિક પૈસા મેળવવાની વિશેષ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે આ કાયદાસર હકનો ઉપયોગ લેછેજ, અને તેમણે તે લેવો એ વ્યાજબી છે. સમાજમાંના ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યની શક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ થવાને લીધે એકંદર રીતે સમાજને ફાયદો થાય છે; કારણ તેના કસબનો સુધારો થઇને સમાજની બુદ્ધિમત્તા વધે છે, અને તેમનાં છોકરાં છૈયાંનું સંગોપન અને શિક્ષણ અધિક સારી રીતે થઇને, સમાજમાં વધારે વધારે સારા લોકોનો ભરતી થતી જાય છે.

પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો ચરિતાર્થ ચલાવવા વાસ્તે ચડસાચડસીમાં જેને પોતાના સામર્થ્યનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરી લેવો પડે છે એવાજ લોકોની સંખ્યા સમાજમાં ઘણી હોય છે. વિશેષેકરીને શારીરિક શ્રમ કરનારા લોકોની તો ઘણું કરીને એજ સ્થિતિ હોય છે. આ લોકોએ કોઇ પણ રીતે પોતાની શક્તિનો અવરોધ કરવો એ ઇષ્ટ દેખાતું નથી. એટલે આ લોકોની નજરે વર્તનને ન્યાયની મર્યાદા છે તેટલી બસ છે. પરોપકાર વાસ્તે વળી બીજી મર્યાદા ઘાલવાની જરૂર નથી.

પરંતુ ઘણા જણને એ મત પસંદ નથી. સોશિયાલિસ્ટ* લોકો; મજુરોના સંપમાં પેસનારા મજુર અને તેમના આગેવાન, અને બીજા પણ પુષ્કળ સુશિક્ષિત વિચાર કરનારા લોકો, એમનો આ મત ઉપર કટાક્ષ છે. તેમનો એવો મત છે કે, કોઈ પણ પ્રકારના મજુરના ધંધામાં ચડસાચડસી કરીને બીજા મજુરોને સંકટમાં નાંખવા યોગ્ય થનાર નથી. યૂરોપમાં ઘણે ઠેકાણે જે મજુરોમાં સંપ છે તેમનો એક ઉદ્દેશ કોઇ પણ મજુરને ઠરાવેલા દર કરતાં કમી મજુરી લેવા દેવી નહિ એ વિષે યત્ન કરવો એ છે. દિવસ ઉપર અથવા કલાક ઉપર મજુરીનો દર ઠરાવીને તે સર્વને સરખો હોવો જોઇએ એવો આગ્રહ લેવાથી ઘણા મજુરોને ખોટ આવે છે. અમુક કામ કર્યું હોય તો અમુક મજુરી આપવી એવા કરારથી કામ લીધું હોય તો કેટલાક મજુરો બીજાનાથી દોઢી અને કોઇ વખતે બમણી પણ મજુરી મેળવી શકે છે. પરંતુ એવું કોઇએ કર્યું હોય તો તેને ધંધાનો નાશ કરનારો એમ કહીને સર્વે મજુર તેના ઉપર તૂટી પડશે. પોતાને કામ મળે એવા હેતુથી જો કોઇએ ઓછી મજુરી કબુલ કરી તો બીજા મજુરો તેને કરડી ખાય છે. પછી એવું કરવા તે કયા કારણથી પ્રવૃત્ત થયો તે તેઓ જોવા બેસતા નથી. યૂરોપમાં હાલમાં આવા પ્રકારના મતના હજારો સુશિક્ષિત લોકો છે, અને તે મજુરોના સંપ વિગેરેનો પક્ષ કરીને અનેક ગરીબ માણસોને નુકસાન કરે છે. અંગમાં ચતુરાઇ અને સામર્થ્ય હોઇને આવા પ્રકારના જુલમને લીધે કેટલાકને અર્ધા ભૂખ્યા રહેવાની વારી આવે છે, અને કુટુંબમાંના મનુષ્યોને અપવાસ કરવાનું થાય છે. કૃત્રિમ ઉપાયોથી મજુરીનો દર વધારવાનો જે પ્રયત્ન મોટા વેગથી યૂરોપમાં ચાલેલો છે તેનું પરિણામ કારખાનાવાળા અને મજુરો આ બન્નેને નુકસાનકારક થવાનો સંભવ છે. ખપ અને છત એ સંબંધી અર્થશાસ્ત્રમાંના નિ-

---

* પૃષ્ઠ ૧૯ માની ટીકા જુઓ.

યમ કૃત્રિમ ઉપાયોથી તૂટવાના નથી. મજુરની સંખ્યા અધિક થવાથી મજુરીનો દર કમી થવો અપરિહાર્ય છે. આવે પ્રસંગે ચતુર અને સામર્થ્યવાન મજુરોને પેટભર મળે અને બાકીના અર્ધા ભૂખ્યા રહે એજ ન્યાય છે.

આ લોકોનું એમ કહેવું છે કે જો કોઇ લોકોએ અધિક કામ કરીને વધારે મજુરી મેળવી તો તેને પુરતા બીજા લોકો નકામા રહે, અને ઓછી મજુરી ઉપર જો કોઇ મજુર કામ કરવા લાગ્યા, તો કારખાનાવાળા સર્વની મજુરીના દર કમી કરીને પોતાનો ફાયદો કરી લેશે અને મજુરોને નુકસાન થશે. આ નવા અર્થશાસ્ત્રના મતથી આ મુદ્દો નિરૂત્તર છે.

આ લોકોની અને સામાન્યતઃ સામાજિક અને રાજકિય પ્રશ્નોના વિચાર કરનારા ઘણા એક લોકોની દૃષ્ટિ તાત્કાલિક પરિણામ ઉપર હોય છે. મજુરી અને કામ એ બે વાતો માત્ર તેમની નજર અગાડી દેખાય છે; પરંતુ માલ ઓછો વધતો ઉત્પન્ન થવો, તેને લીધે તેની કિંમતમાં ફેરફાર થવો, અને તે થયો હોય તો ગ્રાહકોની સોઇ અથવા ગેરસોઇ થવી, એ વાત તરફ તેમનું બિલકુલજ લક્ષ જતું નથી. મજુર અને કારીગર એમની દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો હોય તો, તેમને અધિક મજુરી મળવામાં તેમનું હિત છે ખરૂં; પરંતુ તે જે માલ ઉત્પન્ન કરે છે તેનો ઉપયોગ કરનારા લોકોની દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો હોય તો, માલ જેટલો સસ્તો મળે તેટલો તેમને ફાયદાકારક છે. એટલે માલ ઉત્પન્ન કરનારા મજુર અને કારીગર લોકોને જેટલા પ્રમાણથી ફાયદો થશે તેટલા પ્રમાણમાં તે માલ વેચાતો લેનારા લોકોને નુકસાન થશે. દિવસની મજુરી ઉપર કામ ન આપતાં કામનો અડસટ્ટો કરી મજુરી આપવાથી ગરીબ મજુરોને નુકસાન થાય છે. આ વિષે મીઠું મરચું લગાડીને વ્યાખ્યાનો આપનારા અ-

થવા લેખ લખનારા લોકોના મનમાં એક વાત છેકજ આવતી નથી એમ દેખાય છે. માલ ઉત્પન્ન કરવાને કમી ખર્ચ થયાથી કમી કિં-મતે તે વેચવામાં આવે, અને માલની કિંમત ઓછી થયાથી ગ્રાહ-કોની સંખ્યા વધારે થઇને માલનો ખપ વધશે, અને આવી રીતે ન-વીન મજુરોને કામ મળવા લાગશે. શિવાય જે બીજા કારખાનામાંના મજુરોને અને કારીગરોને તે માલ આપવાનો હોય છે તેનો પણ ફાયદો થાય છે. બીજી એક વાત પણ તેમના લક્ષમાં આવતી નથી તે એ કે, એક ધંધામાંના કેટલાક લોકે અધિક કામ કર્યાને લીધે જો કેટલાક લોકો નકામા રહેવા લાગ્યા તો તે બીજા એકાદા ધંધામાં કામ મેળવવાનો યત્ન કરશે, અને એકંદર રીતે સમાજનું અને મજુરનું પણ કલ્યાણ થશે.

સદરહુ વાદ, યંત્રથી કામ કરવાના શરૂઆત થાય છે. તે વખતે તે ધંધામાં ગુંથાએલા લોકો અમારો ધંધો ડુબી ગયો ક-રીને જે પોકાર કરે છે તેના સરખો છે. જે જે ઠેકાણે પ્રથમ યં-ત્રનો ઉપયોગ થવા લાગે છે, તે તે ઠેકાણે આ ચર્ચા થયા શિવાય રહેતી નથી. કેવળ તે ધંધામાં ગુંથાએલાજ લોકો એ પોકાર કરતા હોય છે એમ નથી, પણ બીજા અશિક્ષિત અને શિક્ષિત લોકો પણ તેગની સાથે પોકાર કરે છે. વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ જોયું હોય તો આ પો-કારમાં અર્થ હોય છે; પરંતુ સમાજની અથવા એકંદર મનુષ્ય જાતિની દૃષ્ટિએ જોયું હોય તો નથી. આગગાડી, આગબોટ, તારયંત્ર, ધાતુનાં વાસણ કરવાનાં કારખાનાં, કાપડની અને કાગળની મીલો ઇત્યાદિ નાના પ્રકારનાં કારખાનાંને લીધે મનુષ્ય જાતિનું એટલું હિત થએલું છે કે તે સાથે સરખામણી કરતાં થોડાક લોકોને થનારૂં થોડુંક નુકસાન કં-ઇજ નથી. ઘણા દિવસના અનુભવથી હવે એ વાત લોકોને સમજા-વા લાગી છે. જે થોડાક લોકોનું પ્રત્યક્ષ નુકસાન થાય છે તેમના શિ-

વાય સર્વ જગતને, એકાદિ નવીન યુક્તિ કાઢી હોય તો, તેનાથી ફા-
યદોજ થાય છે. હવે કમી દરથી કામ કરી આપવાનું માથે રાખી, વ-
ધારે વખત કામ કરીને જે મનુષ્ય પોતાનો ફાયદો કરીને કારખાનાના
માલિકને સસ્તો માલ ઉત્પન્ન કરી આપે છે, તે મનુષ્યને જો બીજા
મજુરોને, કામ મળતું નથી માટે દોષ આપવાનો, તો જે મનુષ્યે
હજારો યુક્તિઓ કાઢીને લાખો મનુષ્યોને કેટલાક દિવસ સુધી નકામા
મૂકેલા તેમને કેટલો દોષ આપવો જોઇએ વારૂ ? મનુષ્યના અથવા
જનાવરના શ્રમે થનારાં કામો હોય, અથવા યંત્રની સાહ્યથી થનારાં
કામો હોય જે વડે કરકસર કરીને સસ્તો માલ વેચવામાં આવશે
તે યોગે એકંદર રીતે મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણજ થશે. દિવસ
ઉપર મજુરી ન આપતાં જો કામ ઉપર મજુરી આપીને થોડા
ખર્ચથી ઘણું કામ કરી લેવા સરખું હોય તો તે નવી યુક્તિજ
કાઢી એમ કહેવાને હરકત નથી; અને જે પ્રમાણે ગમે તે યુક્તિ
કાઢતાં, લોકોને થોડા દિવસ નિરૂદ્યોગી બેસવું પડે છે, તેજ
પ્રમાણે આ યુક્તિઓ પણ કેટલાક લોકોને બેસી રહેવું પડશે.
એમાટે મનુષ્ય જાતિના હિત તરફ લક્ષ્ય દઇને, તે યુક્તિનો તિરસ્કાર
ન કરતાં સત્કારજ કરવો જોઇએ.

જે વાંચનારના હાથમાં આ પુસ્તક આવનાર છે તેમને સદરહુ
વિષય ઉપર એટલો બધો વિસ્તાર થએલો જોઇને કદાપિ આશ્ચર્ય લા-
ગશે. કારણ આપણો અહીં, આવા પ્રકારની સ્થિતિ વધારે દેખાતી
નથી. પરંતુ આ વિષય સંબંધી આપણે અહીં, પણ લોકમત તૈયાર
કરવું અગત્યનું છે. અહીંઆં મીલોમાંના મજુરોમાં મજુરી બહુ ઓછી
મળે છે એવા પ્રકારનો અસંતોષ કોઈ કોઇ ઠેકાણે આપણને દેખાઇ
આવે છે, અને તેમણે એકો કરવાનાં ઉદાહરણો પણ ક્વચિત્ જ-
ડી આવે છે. ત્યાંના લોકોની ભૂલો જોઇને અહીંના લોકોએ ડાહ્યા

થવું, અને પોતે નુકસાન કરી લેવાને પ્રવૃત્ત થવું નહિ. બીલોના લો-
કોની સાથે જે સમજુ લોકોને સંબંધ હશે તેમણે તેમના મગજમાં
નુકસાનકારક વિચાર ન જવા દેવા વિશે ખબરદારી રાખવાની જ-
રૂર છે. યૂરોપમાં ધંધાના લોકોનો ઉપરાઉપરી સંપ થાય છે, અને
તેનું નુકસાનકારક પરિણામ ઘણા લોકો ભોગવે છે. કોઇ પણ દેશમાં
મજુરોનો વર્ગ ઘણો મોટો હોય છે. ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશમાંના મજુરો
આપણે અહીંના મજુરો જેટલા અનાડી નથી. તેમને થોડું ઘણું
શિક્ષણ મળેલું હોવાથી સાધારણ રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ હોય છે.
તોપણ સોશિયાલિસ્ટ વગેરે મંડળી આ લોકોની આગેવાન થઇ તેમનાં
માથાં ફેરવી નાંખે છે. આ વિષયસંબંધી તેમના વિચાર અને મનો-
વિકાર છેક હદબહાર થએલા છે. વાકેફગાર મનુષ્યે પોતાની વાકે-
ફગારીનો ઉપયોગ કરવો એ આ મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ પ્રમાણિકપણું
અને અન્યાય છે. વળી કમકૌવત માણસે બળવાનને પોતાની શક્તિનો
ઉપયોગ કરવા નદેવો આ ન્યાય નથી. કોઇ પણ ધંધામાં ઘણા લોકો
મધ્યમ પ્રતિના હોઇને થોડા લોકો વિશેષ વાકેફગાર હોય છે. મધ્યમ
પ્રતિના લોકોએ પોતાના જથાના જોર ઉપર થોડા વાકેફગાર લો-
કોને જો વધારે અથવા પોતા કરતાં સારૂં કામ કરવાદે નહિ, તો તે
કેવળ પોતાના ફાયદા માટે છે. ઓછા વાકેફગાર અથવા અધિક વાકેફગાર
આ સર્વને સરખીજ મજુરી આપવી, એમ કર્યાથી કમી પ્રતિના મજુરોને
બીજી રીતે મજુરી મળી હોય તે કરતાં અધિક મળવી એ પણ એક
ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ, અથવા ચડસાચડસી થયાથી કમીપ્રતિના
મજુરોને જે વિશેષ ત્રાસ પડવાનો તે ન થવો આ બીજો ઉદ્દેશ હોવો
જોઇએ. કોઇપણ ઉદ્દેશ હોય તોપણ ઘણા જણાએ પોતાના
ફાયદા માટે થોડાનું નુકસાન કરાવવું આ પરિણામ થયો. ત્યારે અ-
પ્રમાણિક આ શબ્દ આ ઠેકાણે કોને લાગુ પડે, એનો વિચાર કરીએ
તો તે આ લોકોનેજ લગાડવો જોઇએ. કારણ કોઇપણ સરલ મનુ-
ષ્ય બીજાના હાથ પગ બાંધીને પોતાને ફાયદો કરી લેનાર નથી. એ-

કાદી નવી યુક્તિ નીકળે તો ઘણાજણના ફાયદા માટે થોડા લોકોનું નુકસાન થાય છે એ ખરૂં, કારણ તે ધંધામાં ગુંથાએલા લોકો નકામા રહે છે. પણ તેમને પોતપોતાનો ધંધો કરવાને પૂર્ણ છુટ હોય છે, અને પોતાના શક્તિનો અથવા કસબનો ઉપયોગ કરવાને તેમને કોઇપણ પ્રકારની અડચણ કરનાર કોઇ નથી. ઓછા વાકેફગાર મનુષ્યો પ્રમાણિક હોય તો વધારે વાકેફગારને નુકસાન થવું એ તેમને કદી ગમવાનું નહિ, અને તેમના નુકસાનથી પોતાને ફાયદો કરી લેવો એ તો તેમના સ્વપ્નામાં પણ આવનાર નહિં. ઉલટુ, એવા પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના અણુકસબીપણા બાબત ખોટું લાગશે. અને આપણે તે લોકો પ્રમાણે હોશિયાર થઇએ તો સારૂં એમ પણ તેમના મનમાં આવશે. પરંતુ કસબી મનુષ્યનો મુકાબલો ન કરતાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના થોડા કસબે જે થવા સરખું હશે તેજ કરવાનો તે યત્ન કરશે. બીજાના શ્રમનો ફાયદો તે માગનાર તો નહિજ, પરંતુ આપ્યો હોય તોપણ સ્વીકારવાનો નહિ. પોતાને ભાગે જે શક્તિ આવી છે તેની મદદથી પોતાને જે મળશે તેટલુંજ બસ એમ કહીને તે સમાધાન માનીને સ્વસ્થ બેસશે. આવાજ મનુષ્યને પ્રમાણિક અને ન્યાયી કહેવો જોઇએ, અને પ્રત્યેક મનુષ્યને નિર્બંધપણે પોતાનો ઉદ્યોગ કરવાને કોઇ આડે આવે નહિ, આ ન્યાયના તત્વને જે હડતાળ લગાડવાનો યત્ન કરે છે, તેઅન્યાયી અને અપ્રમાણિક થાય.

પ્રમાણિક મનુષ્યની ન્યાય માટે ઉપર દર્શાવેલા માર્ગ તરફ પ્રવૃત્તિ થશેજ, પણ તેવું થવાને વળી પણ એક કારણ છે. વ્યક્તિ માત્રનો વિચાર એક તરફ મૂક્યો હોય તો, અને એકંદર મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિનો વિચાર કર્યો હોય તો, બુદ્ધિમાન મનુષ્યની બુદ્ધિ અને શક્તિમાન મનુષ્યની શક્તિ એ ગુણ હમેશાં ચાલતા ઉદ્યોગથી વધે છે, અને તેમની સંતતિને અંગે પણ તે વૃદ્ધિંગત થતા જાય છે.

પરંતુ તેમનાથી થવા સરખો હોય તેટલો ઉદ્યોગ તેમને ન કરવા દીધો હોય તો તેમના અંગના ગુણની પૂર્ણ વૃદ્ધિ થનાર નથી; અને તેમની સંતતિના અંગે પણ તે ગુણ કમી પ્રમાણમાં થશે; અને એવી રીતે મનુષ્ય જાતિને નુકસાન થશે. બીજું પણ તેમના મનમાં આવશે કે, ડાહ્યા અને મૂર્ખ, સશક્ત અને અશક્ત, ઉદ્યોગી અને આળસુ એ ભેદ જો નષ્ટ થશે તો ચડસાચડસી બિલકુલ નષ્ટ થઇ ને, સર્વજ એદિકરા થશે અને મનુષ્ય જાતિને દિવસે દિવસે ઉતરતી કળા આવીને તેનો નાશ થશે. આવા પ્રકારના ઉન્નત વિચારોથી પણ તેમને ઉપરના માર્ગનું અવલંબન કરવું એમ લાગશે.

પરાણે પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું સંરક્ષણ કરવા પુરતું મેળવનારા મજુર અને કારીગર એમના સંબધી વિચાર છોડીને તેમને કામ ઉપર લાવનાર કારખાનાવાળા વગેરે લોકો વિશે વિચાર કરવા લાગીએ તો તેમની ચડસાચડસીને પરોપકારની નજરે કંઇ મર્યાદા આપવાની આવશ્યકતા દેખાઇ આવે છે. શારીરિક શ્રમ ઉપર નિર્વાહ કરનારા એટલા પ્રકારના ધંધામાં પડેલા લોકોમાં, તેમની ઓછીવત્તી વાકેફગારીને લીધે થનારો ફરક કહેવા સરખો નથી હોતો, અને તેનો તેમણે ગમે તેટલો ફાયદો લીધો તોપણ વિશેષ ઘાતક પરિણામ થવાનો સંભવ નથી હોતો. પરંતુ કારખાનાના માલેક અને વ્યાપારી કંપનીઓના વ્યવસ્થાપકો કદી કદી એક બીજાને છેક નુકસાન કરવાને શક્તિમાન હોય છે. વિશેષે કરીને મોટી મોટી કંપનીઓ અને કારખાનાવાળાને નાના નાના કારખાનાવાળાના અને કંપનીના ભૂકા કરવાનો બિલકુલ વખત લાગવાનો નથી. એમ છતાં પણ તેમનાં વર્તન એવા પ્રકારનાં હોઇ શકશે કે ન્યાયદૃષ્ટિએ તેમને લગાર પણ દોષ દેવામાં આવનારો નથી. કારણ પ્રત્યક્ષ રીતે કોઇએ કોઇના વ્યવસાયને હરકત કરી નહિ એટલે થયું. કંઇક ઉદાહરણો

આપ્યાથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

થોડાં વર્ષ પહેલાં ન્યુયૉર્ક શહેરમાં સ્ટુઅર્ટ નામનો એક મનુષ્ય હતો. તેણે મોટા પ્રમાણમાં જબરા અને પરચુરણ વ્યાપાર ગલાવીને અપરિમિત દ્રવ્ય મેળવ્યું. તેનો હમેશનો વ્યાપાર એવો હતો કે એકાદા માલની કિંમત એકદમ વધારે ઉતારી દેવી. એવું કરવામાં તેનો એવો હેતુ હતો કે પોતાને ઘણું નુકસાન થયું તોપણ તે માલનો વ્યાપાર કરનારા ઘણા નાના નાના વ્યાપારી રસાતાળ જાય એમ કરવું, અને ઘણા મોટા મોટા વ્યાપારીને પણ જબરી ટોકર લગાડવી, એવી રીતે પોતાની સાથે સ્પર્ધા કરનારા ઘણા લોકોને પાયમાલ કર્યા પછી તેજ માલની કિંમત તેની નજરમાં આવે એટલી વધારવી, અને પોતાને પૂર્વે થએલા નુકસાનનો અનેક ગણો ફાયદો કરી લેવો. બીજી તેની એવી એક ખરાબ ટેવ હતી કે સ્નેહ બતાવી એકાદા મનુષ્યને કંઇ ધંધો કાઢવાને ઉત્તેજન આપવું, અને તેને પૈસાની પણ જોઇએ તેટલી મદદ કરવી; પછી તેને ઘણું કરજ થાય અને તે વાળવાનું તેના અંગમાં સામર્થ્ય રહે નહિ એમ દેખાઇ આવે એટલે યોગ્ય તક સાધીને પોતાના પૈસા વસુલ કરવા સારૂ તેને છેક દબાણ કરવું, અને આખરે તેનું કારખાનું વેચાય ત્યાંસુધીની મજલ લાવીને તે પોતેજ લીલામમાં થોડી કિંમતે લઇને તેમાંથી મરજીમાં આવે એટલો ફાયદો કરી લેવો.

આવી તરેહની ભયંકર રીતે વેપારમાંની સ્પર્ધાની પરમાવધી કરીને ગરીબ બિચારા નાના નાના વ્યાપારીને ભોંય ભેગા કરવા એટલે વ્યાપારીની દૃષ્ટિએ તેમનું ખુનજ કર્યું થાય. પ્રત્યક્ષ ખુન સહન થાય પણ આ આવું ખુન સહન કરી શકાય નહિ. એકવાર મનુષ્યનો ધંધો તમામ બુડી ગયો એટલે તેમાંથી ડોકું બહાર કાઢવું ઘણું કઠણ પડે

છે. એમ સર્વ રીતે નાશ પામેલા લોકોની અને તેમના કુટુંબની દુર્દશા પૂછવીજ નહિ. મનુષ્ય મરી ગયો તોપણ તેના કુટુંબને વિખેરી નાંખવાનું થતું નથી, પણ આવે પ્રસંગે સર્વને દેશત્યાગ કરવો પડે છે.

આવા પ્રકારનું અનુદારપણું અથવા પરોપકારબુદ્ધિનો અભાવ અત્યંત દૂષણવાળો સમજવો જોઇએ. તેનાથી ઉપર બતાવેલા પ્રકારનાં ઘાતકી પરિણામ થાય છે, એ એક કારણ છેજ. પરંતુ તેના કરતાં પણ વધારેમહત્વનું કારણ કહીએ તો એકંદર સમાજનું તેનાથી જે નુકસાન થાય છે તે છે. નિયમિત મર્યાદાની અંદર ચડસાચડસી ચાલવા દીધી હોય તો સમાજને જે ફાયદો મળવાનો સંભવ હોય છે, તે આવી અમર્યાદ ચડસાચડસીથી નહિ જેવો થાય છે. વ્યાપારી લોકો ખોટ ખાઇને માલ વેચવા લાગે તો તેટલા પુરતો લોકોને ફાયદો થાય છે. પરંતુ જ્યારે ઘણાક વ્યાપારીનો ધંધો બુડે છે ત્યારે થોડાક વ્યાપારી રહે છે તેમને તે માલના વ્યાપારનો હક્ક મળવા સરખું થાય છે. પછી તે કહે તેજ ખરૂં. તે માલની કિંમત જોઇએ તેટલી વધારીને તે સમાજનું નુકસાન કરે છે. આવી રીતે લોકોને હિતાવહ એવી ચડસાચડસી નહિ જેવી કરવા વાસ્તે લબાડીની ચડસાચડસીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઠીક, આવા અસંતોષી વ્યાપારીનો એકંદર રીતે ફાયદો થાય છે શું ? બીજે ઠેકાણે એવું બતાવવામાં આવશે કે, અપ્રત્યક્ષરીતે તેનું અને તેને અવલંબીને રહેનારા મનુષ્યનું નુકસાનજ છે. કેવળ આપસ્વાર્થીપણાનું તેના મનને શિક્ષણ હોવાને લીધે ઉદાર માનસિક ગુણનો તેનામાં અભાવ હોય છે; અને તેનું જીવતર બીજી રીતે ચર્યું હોત તેટલું સુખાવહ થતું નથી.

"તું જીવ અને બીજાને જીવવા દે" આવા અર્થની અંગ્રેજી ભાષામાં એક કહેવત છે, તે આવે ઠેકાણે સરસ લાગુ પડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અને પોતાના કુટુંબના ચરિતાર્થનો વગ સારી રીતે કર્યા પછી પોતાના ધંધાના બીજા લોકોનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ. મનુષ્યની આશા રોકી શકાતી નથી અને તેની તૃપ્તિ કોઈ દિવસ થનાર નથી. પરંતુ પરોપકાર બુદ્ધિથી મનુષ્યે પોતાની આ આશાને બંધ ન કરવી જોઇએ. એકાદા મનુષ્યને અંગે અતિશય બુદ્ધિબળને લીધે અથવા ધંધાની વ્યવસ્થાના ચાતુર્યને લીધે, તે ધંધો કરનાર બીજા લોકોની સાથે ટક્કર લેઇને તેમને પાયમાલ કરવાનું સામર્થ્ય હોય તોપણ પોતાના વ્યવસાયબંધુઓ ઉપર મહેરબાની કરીને તેણે તે સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવો નહિ. એમ કરવાથી તેમને પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો ચરિતાર્થ ચલાવવાને અપ્રત્યક્ષ રીતે મદદ કરવા સરખું થશે.

ડાક્ટર અને વકીલ લોકોમાં પણ જે વિલક્ષણ પ્રકારની ચડસાચડસી ચાલેલી હોય છે તેનો પણ આ ઠેકાણે વિચાર કરવો અપ્રાસંગિક થનાર નથી.

પોતાના ધંધામાં કુશળ હોય એવો એકાદો નામાંકિત ડાક્ટર ગમે-એટલો શ્રીમંત હોય, તોપણ તેણે જો નિયમ કર્યો કે જે રોગી પોતા તરફ પરીક્ષા કરાવવાને સારૂ આવશે તેને તપાસીને ઔષધ આપવું, પછી તે રોગી પ્રથમજ પોતાને ત્યાં આવેલો હો અથવા પ્રથમ એકાદા બીજા ડાક્ટરનું ઔષધ લઇને પછી તે છોડીને આવેલો હો; તો તેને કોઇપણ રીતે દોષ આપવામાં આવનાર નથી. કારણ જો તેની કીર્તિ યથાર્થ હશે તો પોતાના ઔષધથી રોગીનું દુઃખ ઓછું થશે, અને પ્રસંગે અસાધ્ય ઠરેલો રોગ સારો કરીને રોગીનો જીવ પણ ઉગારશે, અને તેથી બીજા ડાક્ટરોને વિષે પરોપકાર-

બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ તોપણ તે રોગીની સ્થિતિ મનમાં આણી હોય તો તેને જા એમ કહેવું વ્યાજબી થનાર નથી. વળી એમ પણ કહેવામાં આવશે કે તેણે પોતાની ફી જોઇએ તો વધારવી. એવું કરવાથી પણ જો કે તેના તરફ જનારા રોગીની સંખ્યા ઓછી થઇ નહિ તોપણ બે પ્રકારનાં નઠારાં પરિણામ થવાનો સંભવ છે. એક, રોગીની સંખ્યા એટલી વધશે કે તેને કોઇ તરફ સારૂં લક્ષ્ય આપવાનું બનશે નહિ; અને બીજી, અતિશ્રમને લીધે તેની પોતાની પ્રકૃતિ એટલી બગડી જશે કે તેના હાથથી બિલકુલ કામ થશે નહિ. આવે ઠેકાણે પરોપકારના તત્વોનો ઉપયોગ કરવા જેવો છે. જો રોગ છેક સાધારણ હોઇને બીજા ડાક્ટરોના હાથથી સહજ સારો થવા સરખો હશે, અથવા જો રોગો ઉપર ઠરાવેલાં ઔષધો હશે, આવા પ્રકારના રોગીને બીજા ડાક્ટરો તરફ મોકલ્યા હોય તો તેનું કામ કમી થઇને તેને વિશ્રાંતિ મળશે અને બીજા ડાક્ટરોને પણ કામ મળશે. નામાંકિત ડાક્ટરો વિશે ઉપર જે વર્ણન આપેલું છે તે છેક કાલ્પનિક નથી. મોટા મોટા શહેરમાંથી એવા ડાક્ટર લોકો મળી આવશે કે તેમને જમવાની પણ ફુરસદ મળતી નથી.

હવે ડાક્ટરોને છોડીને વકીલો તરફ વળીએ તો, ચડસાચડસીની મર્યાદાની આવશ્યકતા તેના કરતાં પણ અધિક દેખાઇ આવે છે. વકીલના ધંધા સંબંધી જે કેટલાક પ્રઘાત પડી ગયા છે, તે કેવળ પરોપકારની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે, એમ નથી, તો ન્યાયની દૃષ્ટિએ પણ અયોગ્ય છે. વકીલને ઘેર મુકરદમો લઇ ગયા એટલે તેને પહેલી ફી આપવી પડે છે, ત્યારે તે મુકરદમો જુએ છે. પછી તેને લાગે તો તે મુકરદમો લે છે, નહિતો તે મનુષ્યને પાછો જવાનું કહે છે. આને લીધે પક્ષકારને નુકસાન થાય છે. કારણ પક્ષકારને પાછા જવાનું કહ્યું તો તેણે ખર્ચ કરેલા પૈસાનો

મોબદલો તેને કંઈજ મળતો નથી. જોઇએ તો પહેલાંથી પક્ષકાર તરફથી અનામત પૈસા રાખી લેવા, અને તેનું કામ લેવા જેવું હોય તો રાખી લેવું, અને ન હોય તો પાછું આપવું. ધંધાવાળા મનુષ્યને કદી કદી પોતાના ધંધા સંબંધી વ્યર્થ શ્રમ કરવો પડે છે, અને તે તેણે કરવોજ જોઇએ. દુકાનદારને પોતાને ત્યાં આવનારા ગ્રાહકોને માલ બતાવવો પડે છે. કોઇએ માલ લીધો નહિ તો બતાવવાના શ્રમ બદલ તેમની પાસેથી ફી લેતો નથી. બીજો એક બારિસ્ટર લોકોનો રીવાજ છે, તે તો પક્ષકારોને અતિશય ગેરસોઇનો છે. બારિસ્ટર લોકો પાસે એકાદું કામ આવ્યું, એટલે તેને પહેલાજ પૈસા આપવા જોઇએ. અને કદાપિ તે કામ કરવાને અનુભવી બારિસ્ટર મળવાનો જોગ ન હોય તો કોઇ નવા બારિસ્ટરને પણ પક્ષકાર તરફથીજ ફી લઇને રોકી રાખવો પડે છે. એ વિલક્ષણ કરારની પદ્ધતિ બીજા કોઈ પણ ધંધામાં નથી. એક પક્ષકાર તરફથી કરાર પૂરો થાય છે અને બીજા પક્ષકાર તરફનો અધુરો રહે છે. પક્ષકારે ઠરાવેલી રકમ આપવીજ જોઇએ, કામ માત્ર જોઇએ તો ઉત્તમ વકીલે કરવું અથવા સામાન્ય વકીલથી કરાવવું ! પક્ષકારને બીજો ઇલાજ જ નથી હોતો, તેને લીધે વકીલ કહે તે પ્રમાણે તેને કરાર કરી આપવો પડે છે. વાસ્તવિક કહીએ તો, અનુભવી અને હોંશિયાર બારિસ્ટર કામ ચલાવે તો તેને શું આપવું, અને નવો અને સાધારણ બારિસ્ટર ચલાવે તો તેને શું આપવું એ વિશે જૂદા જૂદા ઠરાવ કરીને, જે તે કામ કરે તેને તેની હોંશિયારીના પ્રમાણથી મોબદલો મળવો જોઇએ.

ઘણા વકીલો ગજા ઉપરાંત કામ કરે છે. તે વિશે કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે જેને પોતાનો ધંધો બરાબર રીતે ચલાવવો હોય તેણે આવે તેટલા મુકરદમા લેવા જોઇએ. પક્ષકારના ખરાખોટા-

પણા તરફ લક્ષ્ય આપીને, અથવા બીજા વકીલોને પણ કાંઈ કામ મળે એ વાત મનમાં આણીને, જોઇએ તેટલાજ મુકદ્દમા લેવા અને બાકીના લેવા નહિ, એમ કર્યું હોય તો વકીલનો ધંધો ચાલવાનો નહિ. આ કારણ ઘણા લોકો તરફથી ઘણી વાર આગળ કરવામાં આવે છે. પણ તેમાં વિશેષ જીવ છે એમ દેખાતું નથી. આવે તે પક્ષકારનું કામ ન લેતાં જેનો પક્ષ સત્યને અનુસરીને હોય તેજ પક્ષકારનું કામ લીધું હોય તો તે વકીલને ઘણું કરીને હમેશાં જશ મળતો જશે, અને લોકોની, ન્યાયાધીશોની, અને જ્યુરીમાંના લોકોની તે વકીલના પ્રમાણિકપણા વિશે ખાત્રી થશે. એમ કરવા લાગે તો પ્રારંભમાં કદાપિ તે વકીલને કામ ઓછું મળવાનો સંભવ રહેછે, પરંતુ એકવાર તેના પ્રમાણિકપણા વિશે પ્રસિદ્ધિ થઇ એટલે ઉલટું કામ વધીને જોઇએ તેટલું લઇને, બાકીના કામવાસ્તે ના કહેવાને તેને તક મળશે.

પોતાના ધંધાવાળા ભાઇઓને કામ મળે તેવી પરોપકારબુદ્ધિએ આત્મસંયમન કરીને, જે કામ પોતાતરફ આવે તેમાં નિવડ કરીને, પોતાથી સારી રીતે બની શકે એટલુંજ કામ લીધું હોય તો એક બીજો પણ ફાયદો છે. જે બાજુએ સત્ય છે તે બાજુના પક્ષનું કામ લઇને અસત્ય પક્ષનું કામ તજી દીધું હોય તો, વિના કારણે ટંટો બખેડો કરવાની જે લોકોની પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમના ઉપર થોડોઘણો દાબ રાખવા સરખું થશે. કારણ, પોતાનો પક્ષ ખોટો છે તેથી તે પ્રમાણિક વકીલે આપણું કામ લીધું નહિ, એમ પક્ષકારના મનમાં આવ્યા વગર રહેવાનું નથી. સત્યની બાજુએ હોંશિયાર અને પ્રમાણિક વકીલ મળવા લાગ્યા એટલે સત્યનોજ હમેશાં જય થતો જશે. અને ખોટારૂં કરનારા લોકોને તેમના ખોટાપણાનું યોગ્ય પરિણામ ભોગવવું પડશે.

ડાકટર, વકીલ, વ્યાપારી વગેરે સ્વતંત્રપણે ધંધો ચલાવનારા

લોકોના હાથથી તેમને અને સમાજને નુકસાનકારક એવી એક વાત બનવાનો ઘણો સંભવ હોય છે. પોતાનો ધંધો વધતો જાય અને તેની તેજી કાયમ રહેવા માટે ઘણા લોકો ગજા ઉપરાંત કામ લેછે. કામ વધારે મળ્યું એટલે તે તેમના હાથથી થવું જોઈએ તેવું થતું નથી, અને લોકોને આપેલા પૈસાનો યોગ્ય મોબદલો ન મળવાને લીધે નુકસાન થાય છે. શિવાય તેમની પોતાની શરીરપ્રકૃતિને નુકસાન થાય છે તેતો જુદું જ. એવા સ્વતંત્રધંધો કરનારા લોકોની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ મજુરની સ્થિતિની સરખી હોતી નથી. મજુરની શરીરપ્રકૃતિને નુકસાન થયું તો તેને પેટ વાસ્તે કામ કર્યા શિવાય ચાલવાનું નથી. તેવું આ લોકોને કરવાનું કારણ નથી. કામ ગજા પ્રમાણે લીધાથી પ્રમાણિક પણે કરી શકાશે, હરામના પૈસા મેળવવાનો આરોપ મૂકવાની કોઇને જગા રહેવાની નથી, પરોપકારના ઉન્નત વિચારનો મન ઉપર સંસ્કાર ધડાવાની તક મળશે, અને અકાલિક મૃત્યુના સપાટામાં પડવાના દુઃખકારક પ્રસંગ આવશે નહિ.

વળી એક ચડસાચડસીનો પ્રકાર છે તેનો નિરાળોજ વિચાર કરવો જોઇએ; તેના સંબંધી નિશ્ચયાત્મક મત દેવો એ ઘણું કઠણ છે. એકાદા મનુષ્યે કંઇ નવીન યુક્તિ કાઢીને તેની સહાયથી કેટલોક માલ વધારે સોંઘો તૈયાર કર્યો, તો તેમાં, અને જુની રીતે તે માલ કરવામાં ચડસાચડસી શરૂ થશે. આવે પ્રસંગે નવીન યુક્તિ શોધી કાઢનારે શું કરવું?

તે જો ઓછી કિંમતે માલ વેચવા લાગશે તો તેનો ઉદ્દેશ કોઇ પણ રીતે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિને તે ધંધામાંથી કાઢી મેલવાનું કરવું એવો ન હોઇને, લોકોને ફાયદો કરી દેવો અને તેમાંજ પોતાને પણ થોડો ફાયદો કરી લેવો એમ હોય છે એ ઉઘાડું છે. કુદરતની સેવા કરવાને લીધે તેના પ્રસાદથી તેને જે લાભ થાય છે તેનો ઘણો ખરો

અંશ તેના તરફથી સમાજને મળે છે; કારણ તેની યુક્તિથી ઉત્પન્ન થનારો માલ કેટલોક સોંઘો થઇને ગરીબ લોકોને પણ મળવા માંડે છે. ત્યારે પરંપરાની રીતે માલ ઉત્પન્ન કરીને જે ફાયદો થવાનો તેના કરતાં થોડોક વધારે ફાયદો તેણે પોતાને માટે રાખવો એ ન્યાય થશે. હવે પ્રશ્ન એવો ઉત્પન્ન થાય છે કે માફકસર નફો રાખીને માલ જેટલો સોંઘો વેચવાનો મળે તેટલો વેચીને તેણે જુની તરેહનો માલ તૈયાર કરનારા લોકોને નુકસાન કરવું કે કેમ ? તે લોકો યાંત્રિક સામર્થ્ય સાથે કદી પણ બરાબરી કરી શકનાર નથી. ઠીક, પરોપકાર-બુદ્ધિએ તેમનું નુકસાન ન થવા માટે તેમનાજ દરથી અથવા ઘણો થોડો તફાવત રાખીને તે મનુષ્ય આ માલ વેચવા માંડશે તો, તેને પોતાને પણ મોટું નુકસાન થઇને જગતને કેટલુંક નુકસાન ખમવું પડશે. કારણ કે માલ પુષ્કળ સોંઘો થવાને લીધે લાખો ગરીબ ગરબાં તે લઇ શકશે, અને તેનો ઉપયોગ તેમને કરવાનું મળશે. વળી એટલો માલ ખપવા માંડયો એટલે નવીન યુક્તિ કાઢનારા મનુષ્યને તેનાથી અખુટ સંપત્તિ મળશે. એમાટે આવે પ્રસંગે ઘણા લોકોના કલ્યાણ તરફ લક્ષ્ય આપીને નિરૂપાયને લીધે થોડા મનુષ્યોનું નુકસાન થયું તોપણ તે તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું જરૂરનું છે.

જે મનુષ્યે પોતાના ડહાપણથી અને ચતુરાઇથી નવી યુક્તિ શોધી કાઢી હોય તેને તેનાથી યોગ્ય ફાયદો મળવો આ ન્યાય છે, તે ફાયદો ડુબી જાય નહિ, મનુષ્યજાતિનું પણ નુકસાન થાય નહિ, અને નવી યુક્તિને લીધે જેમનો ધંધો ડુબી જાય તેમને પણ થોડીઘણી મદદ થાય, એનો એક ઉપાય છે. યુક્તિ કાઢનારાએ પોતાની માલીકી વિશે યોગ્ય મોબદલો લઇને તેમને પોતાના યંત્રોનો ઉપયોગ કરવા દેવો, અથવા પોતાનો માલ વેચવા સારૂ જે ગુમાસ્તા નિમવાના તે કામ આ લોકોને આપવું. તે માલનો ખપ કેવો ને કયાં થાય છે એ

તેમને ખબર હોવાને લીધે તેમનો સારો ઉપયોગ થશે. એમ કરતાં બીજા લોકોને ગુમાસ્તીનો વગેરે જે ફાયદો આપવાનો તેના કરતાં આ લોકોને થોડોક વધારે આપવો. આવી રીતે તે લોકોને થનારૂં નુકસાન પુરૂં થઇ જાય તો ઘણું ઉત્તમ, નહિ તો તે છેવટ તે કમી કરવાનો પણ યત્ન કરવો.

જીવનાર્થે કલહને લીધે ચાલેલી ચડસાચડસીની મર્યાદા ક્યાં રાખવી, અને પ્રત્યેકે પોતાની બુદ્ધિનો ને શક્તિનો કેટલો ફાયદો લેવો એ કહેવું ઘણું કઠણ છે. તે પ્રત્યેકે પોતાપુરતો વિચાર કરીને ઠરાવવું જોઇએ. મુખ્ય મુખ્ય એવી કેટલીક વાતનો માત્ર આ પ્રકરણમાં વિચાર કરેલો છે. જેમના સંબંધી અહીંઆં ઉલ્લેખ કરેલો નથી, એવા સેંકડો ધંધામાંના લોકોને આ પ્રકરણમાં સૂચવેલાં તત્વોનો ઉપયોગ કરતાં આવડશે. લોક સંખ્યા જેટલા પ્રમાણથી વધતી જાય છે તેટલા પ્રમાણથી નિર્વાહનાં સાધનો વધતાં જતાં નથી, અને આને લીધે જીવનાર્થકલહનું દિવસે દિવસે અધિકાધિક ભયંકર સ્વરૂપ આવતું જાય છે. અધિકાધિક ઉપરની પાયરી ઉપર જવા માટે અને પોતાની અને પોતાના કુટુંબની સ્થિતિ બને તેટલી સારી કરવાને માટે પ્રત્યેક મનુષ્ય યત્ન કરે છે. આ યત્નમાં કેટલાકને નૈસર્ગિક બુદ્ધિને લીધે, કેટલાકને કોઇનો આધાર હોવાને લીધે, અને કેટલાએકને અન્ય કંઇ કારણ માટે વિશેષ પ્રકારનો ફાયદો મળવાનો સંભવ હોય છે. આ ફાયદાનો ઉપયોગ કેટલો કરવો આ વિશે જો કે સામાન્ય નિયમ ઘાલી દેવામાં આવ્યો નથી, તોપણ એટલું તો નિશ્ચય કહેવાશે કે, ન્યાયની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના ધંધામાંના લોકો વાસ્તે પોતાની ઇચ્છાને જેમ મર્યાદા ઘાલી રાખવાની તેના કરતાં વધારે મર્યાદા પરોપકારની દૃષ્ટિએ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરીને અને બીજી અનેક વાતોનું તારતમ્ય જોઇને ઘાલવી જોઇએ,

તારતમ્ય જોવાનું તેનું ધોરણ એટલુંજ રાખવાનું કે આપણા વ્યવસાયીબંધુઓનું હિત થઈને એકંદર સમાજનું કલ્યાણ થાય, અને પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો ચરિતાર્થ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે યથાસ્થિત ચાલે.

નિરહંકારાત્મક પરોપકારના આ પ્રકારથી લોકોમાં ઔદાર્ય વિષે કીર્તિ થવાનો સંભવ નથી. કીર્તિ માટે જે પરોપકાર કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે તેમને આ પ્રકારનો પરોપકાર કરવો ગમશે નહિ, પરંતુ એક હાથે થએલો ઉપકાર બીજા હાથને ખબર ન પડવા દેનારા એવા જે ઉદાર આત્મા હોય તેમનાજ હાથથી આવો પરોપકાર બનશે.

પ્રકરણ ૨ જું.

કરારની હદ.

સરકાર પક્ષકાર તરફથી કરાર અક્ષરે અક્ષર પળાવે છે. તે વિષે તેને કોઈ પણ રીતે દોષ દેવામાં આવતો નથી. ઉલટું સરકાર કોઈ કોઈ વાર લોકો પાસેથી કરાર પળાવતા નથી. અથવા તે તોડવાને તેમને ઉત્તેજન દે છે, અને કોઈ કોઈ વાર તો સરકાર પોતે કરાર તોડે છે તેથી તેને દોષ આપવો જોઈએ. જમીનની આપ લે સંબંધી કાયદામાં જ્યારે ફેરફાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે ઘણા લોકોને નુકસાન થાય છે. કેટલેક પ્રસંગે કંઈક મુદત સુધી પહેલાંના કાયદા પ્રમાણે કેટલીક છૂટ આપવામાં આવે છે. તોપણ તેમને બધું નુકસાન ભરી આપવામાં આવતું નથી. પૂર્વના કાયદાના વિશ્વાસ ઉપર ઘણે આઘેસુધી નજર પહોંચાડીને જે વ્યવસ્થા કરી હોય છે તે ફોકટ જાય છે. આવે પ્રસંગે સરકારે કરાર તોડયાને લીધે લોકોને

નુકસાન જાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી. રાજ્યકારભારની વ્યવસ્થા વારંવાર જૂદા જૂદા મનુષ્યોના હાથથી થતી હોય છે; એટલે એક એક પ્રકારનો કરાર કરવો અને કંઇ વર્ષે બીજાએ તેનો અર્થ ફેરવવાનો યત્ન કરીને તેને તોડવો, આવી રીતે પણ સરકારના હાથથી કરાર તોડવામાં આવે છે. મંડળીઓને હાથે રાજ્યકારભાર હોય તો પણ એકવાર બહુમતે કોઇ કરાર થાય, અને ફરીને તે બદલવા વિશે બહુ મત થાય, એવા પ્રકાર બની આવે છે. સરકારે કરાર તોડયો હોય તો તેના ઉપર પણ ફરિયાદ કરવાની છૂટ સુધરેલી રાજ્યવ્યવસ્થામાં રાખેલી છે; તથાપિ આવે પ્રસંગે સરકાર તરફમાંજ ન્યાય થવાનો ઘણો સંભવ હોય છે.

એકંદર સમાજના હિત તરફ લક્ષ્ય આપતાં, કરાર અક્ષરે અક્ષર પાળવા અને તે પાળવાની આનાકાની થવાથી, જે પક્ષકારનું નુકસાન થયું હશે તે દાદ માગવા વાસ્તે સરકાર તરફ આવ્યો હોય તો તેના પ્રતિપક્ષી તરફથી તે કરાર સખતાઇથી પળાવવા, એ આવશ્યક છે. હવે જે પ્રકારના કરાર કાયદાની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે એમ નથી એવા કરાર કોઇએ કર્યા હોય તો તે રદ કરવા પડે છે. ગુલામાનો વ્યાપાર કેટલાક દેશમાં કાયદાથી બંધ કરેલો છે, એવા દેશમાં જો કોઈ આપણને અથવા આપણાં બૈરાંછોકરાંને વેચે તો તે કરાર રદ કરવો પડશે. કાયદાસર કરાર પાળવાના સંબંધે સખતાઇના નિયમ ન હોય, અને કરારનું યોગ્યાયોગ્યપણું જોઇને તે કયાં સુધી પાળવા એ ઠરાવવું ન્યાયાધિશ ઉપર સોંપેલું હોય તો, લોકોનો વ્યવહાર સારી રીતે સરળ ચાલવાને વિરૂદ્ધતા આવશે. કારણ કરાર પાળવાનો વખત આવશે ત્યારે આપણા ઉપર કંઇપણ મહેરનજર બતાવવામાં આવશે; આવી સમજુતીએ લોકો જોઇએ તેવા કરાર લખી આપવા માંડશે, અને તેના ઉપર વિશ્વાસ કેટલો રાખવો એ કરાર કરીને લેનાર સમજશે નહિ.

હવે સરકારે જો કે કરારના કામમાં કોઇપણ પ્રકારનું તારતમ્ય બતાવવું ઇષ્ટ નથી, તોપણ જે પક્ષકારોમાં કરાર થાય છે તેમને તેમાં એક બીજાની સલાહથી જોઇએ તે ફેરફાર કરવાને હરકત નથી. કંઇક અકલ્પિત કારણને લીધે અક્ષરે અક્ષર કરાર પાળવાથી એક પક્ષનું ઘણું નુકસાન થતું હોય તો બીજા પક્ષે, પરોપકારની દૃષ્ટિએ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ સમજીને, તે કમનસીબ મનુષ્યને આપવા સરખી હશે તેટલી છૂટ આપવી જોઇએ. આવા પ્રકારની છૂટ કરી આપવી; એ મનુષ્યપણાનું લક્ષણ છે; અને બીજો માણસ જો આપણા હાથમાં સપડાયો હોય, અને કાયદાની રીતે તેનો આપણે નજરમાં આવે તેટલો ફાયદો લેવો હોય તો તે તેની પાસેથી ચાંપીને લેવો એ સ્પષ્ટ રાક્ષસીપણાનું લક્ષણ થાય. નિર્દયપણાથી અક્ષરે અક્ષર કરાર પાળવાની ફરજને લીધે લોકોને પોતાનો વાસ્તવિક હક ઉપર પણ કોઇ કોઇવાર કેવી રીતે જતો મૂકવું પડે છે, એ આયર્લાંડના જમીદારો અને તેમના કનિષ્ટ ધારણ કરનાર એમના ઉદાહરણ ઉપરથી સારી રીતે સ્પષ્ટ થવા સરખું છે. જેમને વધારે લાંબી પહોંચ નથી એવા અશિક્ષિત ગરીબ મહેનતુ લોકો અવ્યવસ્થિત પડતર જમીન અથવા પાણી ભરાઇ રહે એવી જમીન ઘણા થોડા દરથી થોડી મુદતને વાસ્તે કરાર કરીને વાવવાને લે છે, અને તેમાં હદપાર મહેનત કરીને તે પાકને લાયક કરે છે. આવી રીતે જમીન સારો પાક આપે એવી થઇ એટલે જમીદાર મુદત થતાંજ છે પોતાના તાબામાં લે છે અને તે કનિષ્ટ ધારણ કરનાર જમીનના સારા પાકના માપથી દર આપે તોજ તેને પાછી આપે છે, નહિ તો બીજા કનિષ્ટ ધારણ કરનારને આપે છે. તેનો કરાર જોઇએ તો કાયદાની દૃષ્ટિએ એમાં કાંઈ અન્યાય થતો નથી; પરંતુ ગરિબ કનિષ્ટ ધારણ કરનારે તે જમીન પાકને લાયક કરીને મહેનત મજૂરી કેટલી કરી;

અને તેનો તેને ફાયદો કેટલો મળ્યો, આ વિચાર મનમાં આણ્યો હોય તો આ દેખીતો અન્યાય છે એમ કહ્યા શિવાય રહેવાતું નથી. જમીદારને અંગે થોડુંઘણું મનુષ્યત્વ હશે તો તે થોડોક કર વધારીને તે જમીન તે કનિષ્ટ ધારણ કરનાર પાસેજ રહેવા દેશે અને તેને પોતાના શ્રમનો મોબદલો મળવા દેશે. પરંતુ જેના કઠોર હૃદયમાં પરોપકાર બુદ્ધિની તલ માત્ર જેટલી જગા હશે નહિ, તે જેટલો વધારે દર તે જમીનનો કાઢી લેવામાં આવશે તેટલો કાઢી લીધા વગર રહેનાર નથી. બીજાના શ્રમનો તેને યોગ્ય મોબદલો આપવો આ કોઇ કોઇવાર કાયદાની દૃષ્ટિએ જો કે ઉપકાર થતો હોય, તોપણ સરાસરી વિચારની નજરથી તે ન્યાયજ હોઇને પરોપકાર નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલશે. આવી રીતે સ્વાર્થ સાધવો એટલે કનિષ્ટ ધારણ કરનારના અજ્ઞાનનો અથવા નિરૂપાયનો ફાયદો લેવો થાય.

આપણા દેશમાં પણ આવા પ્રકારનો અન્યાય ખુદ સરકાર તરફથી થાય છે. પ્રથમજ જમીનનો દર વધારે હોઇને, કેટલેક ઠેકાણે જમીન છોડી દેવી પરવડે પણ આ દરનો જુલમ ન જોઇએ એમ લોકોને લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં કોઇએ નવી જમીન ઉપયોગમાં આણી (સુધારી) હોય, તો તેને સરકાર વધારે દિવસ તેનો ઉપયોગ લેવા દેતા નથી. જમીનમાં કરેલો ખર્ચ પણ પૂરો મળે નહિ એટલામાંજ ફરીને જમીનમાપણી વેળાએ તે જમીન ઉપર સખત સરકારના કરનો બોજો આવી પડે છે, અને જમીન સુધારવાની આપણને ક્યાંથી બુદ્ધિ થઈ એવો પસ્તાવો કરીને તે જમીનના ધણીને રડવું પડે છે.

શહેર પાસેથી વધારે દૂરના ગામડામાંના જમીદારો છે તેઓ એકમેકથી વધારે દૂર રહેનારા હોવાને લીધે તેમનામાં એકબીજાની સાથે અડસાઅડસી થતી નથી. અને તેને લીધે ગરીબ કનિષ્ટ ધારણ કરના-

રને વધારે નુકસાન થાય છે. કોઈ પણ પ્રકારનો કરાર કરીને લેવાને અથવા આપવાને જમીદાર અને કનિષ્ટ ધારણ કરનાર, એમને જો કે પૂર્ણ છૂટ હોય છે, તોપણ અનેક પ્રસંગે કનિષ્ટ ધારણ કરનારના હાથ પગ ઘણુંકરીને બંધાએલા જેવા હોય છે. ગરીબીને લીધે અને અજ્ઞાનતાને લીધે બીજા દેશોમાં જઇને કંઇ પણ ધંધો કરીને પેટ ભરવાની તેમનામાં તાકાદ હોતી નથી ત્યારે જમીદારને પ્રિય હોય તેવા પ્રકારના કરાર લખી લેઇને ગમે તે રીતે અર્ધા ભૂખ્યા રહીને પણ નિર્વાહ ચલાવવો તેમને ભાગે આવે છે. નહિ તો મૂળેજ ભૂખ્યા રહીને મરવાનો વારો આવવાનો એવી તેમની સ્થિતિ હોય છે. આવે પ્રસંગે જમીદાર ખરાખોટાનો વિચાર કરનારો અને થોડોઘણો દયાશિલ હોય તો કનિષ્ટ ધારણ કરનારને તેના શ્રમનો યોગ્ય મોબદલો મળવાનો સંભવ હોય છે. નહિ તો તે બિચારા કનિષ્ટ ધારણ કરનારના અંગનું ગમે તેટલું લોહી ચૂસાય તોપણ તેનાથી ચું કે ચાં થાય નહિ. ન્યાય દેવતા તરફથી જે વખતે ન્યાય મળતો નથી ત્યારે પરોપકારની સ્ફુર્તિએજ તે તેમને મળવાનો સંભવ છે.

શહેરથી દૂર અંતરના ગામડામાં ગરીબ લોકોની પૈસાસંબંધી સ્થિતિ ઉપરના સરખીજ હોય છે. પાસે નજીક જો એકાદો શાહુકાર હોય તો તેની પાસેથી તે કહે તે વ્યાજ કબુલ કરીને અડચણની વખતે પૈસા કાઢવા અને સઘળો જન્મારો તેનું વ્યાજ ખંડી આપવું. મુદલ રકમનું અનેક ગણું જો કે વ્યાજ તેને મળ્યું હોય તોપણ શાહુકારની મુદલ રકમતો કાયમજ રહે છે. કાયદાની દૃષ્ટિએ જો કે એ કરાર પ્રમાણે વર્તન હશે તોપણ સરાસરીના વિચારની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ લુંટ છે. ગરીબ લોકોને શિક્ષણ આપવું અને સમાજની નીતિ વધવા સારૂ યત્ન કરવો એજ આવા પ્રકારનો કાયદાસર જુલમ નષ્ટ કરવાનો ઉપાય છે.

કોઈ કોઈ વાર અમુક વાત સ્વાભાવિક રીતે બની આવે એવી અજમાયશ ઉપર કરાર કરેલો હોય છે તે વાત બની આવતી નથી, અથવા એકાદું અકલ્પિત કારણ ઉપસ્થિત થઈને કરેલા કરારનું પરિણામ આવવું અશક્ય હોય છે. એમ થયા છતાં પુષ્કળ વાર સારાસારનો વિચાર કરીને છૂટ આપવી ભાગે આવે છે, અને તેવી છૂટ ઘણા લોકો કોઇ કોઇવાર પોતાના હિતની દૃષ્ટિએ અને કોઇ કોઇ વાર પરહિતની દૃષ્ટિએ આપે છે. સાધારણ રીતે હમેશ પ્રમાણે વરસાદ પડે એવી અજમાયશ ઉપર, કંઇ ભાગ આપવાનું કબૂલ કરીને એકાદાએ કંઈ જમીન વાવવા વાસ્તે રાખી, અને તે વર્ષે વર્ષાદ ઘણો ઓછો પડયો, અથવા વધારે પડીને પૂરથી ખેતર તણાઇ ગયાં અથવા તીડ પડીને, કે એકાદા રોગથી મોહું નુકસાન થયું, તો આગળ પાછળ જોનાર જમીદાર થએલી નુકસાની પ્રમાણે કનિષ્ટ ધારણ કરનારને છૂટ મૂકે છે. આવું કરવાથી બન્નેને ફાયદો થાય છે. જમીદાર છૂટ ન આપે તો તે જમીનને ખેડુ મળવાની પણ પંચાત પડે, પણ તેજ યોગ્ય છૂટ આપે તો તેની જમીન કદીપણ ખેડાયા વગર નકામી રહેનાર નથી.

ઉદ્યોગ ધંધા સંબંધી કોઈ કોઇવાર એવી અડચણો આવી પડે છે કે કાયદાની દૃષ્ટિએ જો કે કોઇપણ પ્રકારનું વર્તન ન્યાયી સમજવાને હરકત ન હોય તોપણ બન્ને પક્ષના હિત તરફ લક્ષ આપીને કંઇક તોડજોડ કરાવવી ઇષ્ટ થાય છે. આવી અડચણના પ્રસંગની બરોબર કલ્પના થવા માટે નિરનિરાળાં પ્રકારનાં ઉદાહરણો લઇએ.

એક ભરવાડની પાસે ઘણાં ઢોર છે, પરંતુ દુકાળ પડવાથી તેની પાસે બિલકુલ ઘાસ શિલીક નથી. જ્યાં ત્યાં ઘાસની તંગી હોવાને લીધે, એવી વખતે ઢોર વેચાતાં લેવાને પણ કોઇ તૈયાર

થનાર નહિં. કદાપિ થાય તોપણ ઘણીજ ઓછી કિંમતે મળે તો લે. આવી સ્થિતિમાં તેના એકાદા પાડોશી પાસે ઘાસનો ઘણો જથો હોય તો તેણે શું કરવું? ઘણી તૃષ્ણા રાખીને જો તે ઘાસના કિંમત હદથી જાદે માગવા માંડે, તો તે ભરવાડને પોતાનાં ઢોર છેક ઓછી કિંમતે વેચી નાંખીને છૂટા થવું ભાગે પડે, અથવા ઘાસસારૂ હદ બહાર પૈસા ખરચ કરીને જીવતાં સુધી દરિદ્રિ રહેવું પડે આવે વખતે નિવૃત્યાત્મક પરોપકારના તત્વોનો ઉપયોગ કરવો અત્યંત જરૂરનો છે. પોતાની અતિ તૃષ્ણાને હદમાં રાખીને, હમેશની કિંમત કરતાં ઘણી વધારે પરંતુ તેને કાંઇ મર્યાદા છે, એવી કિંમતે તેણે તે ઘાસ આપવું.

કલ્પના કરો કે એક કૉન્ટ્રાકટરે એક બહોળા કામનો કૉન્ટ્રાકટ લીધો, અને સર્વે ખર્ચખૂટણ કરીને પોતે પોતાના શ્રમ બદલ વ્યાજબી મોંબદલો લેવો એટલાજ ધોરણ ઉપર એકંદર ખર્ચની અજમાયશ કરીને તેટલી રકમેજ તે કામ પૂરૂં કરી આપવાની કબુલત કરી. હવે, સાધારણ રીતે હમેશાં આવનારી નાની નાની અડચણોનો વિચાર થએલો હોઇને જો એકાદિ અકલ્પિત અડચણ ઉપસ્થિત થઇ, અને વાસ્તવિક થનારૂં ખર્ચ અજમાયશથી હદ બહાર ઘણું થવા લાગ્યું, તો કૉન્ટ્રાકટ આપનારાને અને રાખનારાને કાંઈ પણ તોડજોડ કરવો જરૂરનો છે. આગગાડીની લોઢાની સડક તૈયાર કરવા વાસ્તે એક બે માઇલ ડુંગર કાપવાનો અથવા તેમાં ગરનાળાં કોરી કાઢવાનાં છે એવી કલ્પના કરો. તે ડુંગરના બહારના ભાગ ઉપરથી અને પાસે નજીકના ડુંગરો ઉપરથી તેમાં કઠણ ખડક લાગેલા હશે એવી કોઇની પણ કલ્પના થઇ નહિં. તેથી અંદર નરદમ માટી અને નાના પથરા હશે એવા ધોરણે અજમાયશ કરીને કૉન્ટ્રાકટ લીધો. પરંતુ ડુંગર કોતરવાનું થોડું કામ થયા

પછી અંદર ખડક લાગે અને સુરંગથી ખડક ફોડ્યા શિવાય કામ પૂરૂં થવાનું નહિં એમ દેખાઇ આવ્યું. આવે પ્રસંગે અક્ષરે અક્ષર કરાર પાળવાનો હોય તો કૉન્ટ્રાક્ટર વધારે શ્રીમંત ન હોય તો તેનું દેવાળુંજ નીકળવાનું. શ્રીમંત હોય તો તેણે પોતાની સર્વ સંપત્તિ ભરી દઇને કરેલા કરાર પ્રમાણે કામ પૂરૂં કરી આપીને છૂટા થવું. કાયદાની દૃષ્ટિનો ન્યાય અને ખરાખોટા વિચારની દૃષ્ટિનો ન્યાય એ ઘણો જૂદો છે. આ બીજા પ્રકારના ન્યાયની નજરેજ તે કૉન્ટ્રાક્ટરને ઘણી છૂટ મળવી જોઇએ. સારાસાર વિચારની ન્યાયની દૃષ્ટિએ જે છૂટ આપવી યોગ્ય ઠરે તેના કરતાં પણ અધિક સ્નેહ કરવી પરોપકારદૃષ્ટિએ ઇષ્ટ થશે. માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે એવા પ્રસંગ ઘણા ક્વચિત્ આવીને કંઈ અકલ્પિત કારણે હદ કરતાં જાદે નુકસાન થતું હોય તોજ નિશ્ચયાત્મક પરોપકારના તત્વો ઉપર છૂટ આપવી ઇષ્ટ થશે.

વ્યાપાર કરતાં એક વ્યાપારી ઉપર એવો પ્રસંગ આવ્યો છે કે, તેની પેઢીમાંથી તેના નામ ઉપર વધારે પૈસા મળે નહિ, અને એક રકમની એકદમ ભરપાઇ કરી આપવાની જરૂર છે. એક શાહુકારની પાસે તેને જરૂર જેટલી રકમ છે, અને પોતાનો માલ સાનમાં મેલીને તે શાહુકાર પાસેથી રકમ લઇને આપ્યા શિવાય તે વ્યાપારીનો છૂટકો નથી. વ્યાપારી સપડાએલો હોવાને લીધે શાહુકાર જોઇએ તે રીતનો તેની પાસેથી કરાર કરાવી લેછે. જોઇએ તો થોડો ફાયદો કરી લઇને તે કમનશીબ વ્યાપારીને સંકટમાંથી છોડાવે, અથવા અતિ તૃષ્ણાએ તેની અડચણનો ફાયદો લઇ જલદીથી તેનું દેવાળું નીકળે એવી સ્થિતિએ તેને પહોંચાડે. આવે પ્રસંગે પરોપકારની નજરે પોતાના મનને કબજામાં રાખવાને ઘણી જગા હોય છે.

ઉપર લખેલા ઉદાહરણમાં અને તેવાજ બીજા પ્રસંગે પોતાની

ખુશીથી કરાર થએલો હોવાને લીધે તે જો કે એક પક્ષનો સર્વસ્વ નાશ કરનારો હશે તોપણ તેને અન્યાય કહેવામાં આવશે નહિ. આવી વાતમાં ન્યાય તત્વનાં જેટલાં મહત્વ છે તેટલાંજ પરોપકારના તત્વોનાંછે, અથવા કોઇ કોઇ વાર ન્યાયતત્વનું ઉલ્લંઘન થએલું પરવડે, પરંતુ પરોપકારના તત્વનું ઉલ્લંઘન થએલું પરવડે નહિ.

કાયદાની નજરે જેમને કોઇ પણ હરકત આવી શકે નહિ એવા પ્રકારના નિર્દયપણાના વ્યવહાર થાય તેટલા કમી કરવા, અથવા નિદાન તેનું નિર્દયપણું પણ થાય તેટલું કમી કરવું, એ, જે વ્યક્તિનું પ્રત્યક્ષ નુકસાન થાય છે તેમનાજ હિતને વાસ્તે જરૂરનું છે એમ નથી. તો સામાન્ય લોકહિતની દૃષ્ટિએ પણ તેની આવશ્યક્તા છે. સાધારણ પ્રમાણથી જે લોકો પ્રમાણિક હોઇને પોતાનો ધંધો ચોખવટથી ચલાવે છે, તેમનો આવા પ્રસંગે નિર્દયપણાએ ઘાત થતો હોય તો, તેમની ચોખવટપણાનો સમાજને ઉપયોગ થતો નષ્ટ થાય છે, એ એક મોટી હાનિજ સમજવાની છે.

કારખાનાવાળા અને મજુર, ધણી અને ચાકર, નોકર રાખનારા અને નોકર રહેનારા, એમની વચ્ચેનો સંબંધ ઠરાવવો એ કોઇ કોઇ વાર વિચારનું કામ હોય છે, અને ન્યાયતત્વો અને નિવૃત્યાત્મ પરોપકારનાં તત્વો આ બન્નેની મદદથી બન્ને જણે પોતપોતાનો વર્તનક્રમ ઠરાવવો ઇષ્ટ છે. પ્રથમ નોકરીમાં રાખનારાએ પરોપકાર તરફ દૃષ્ટિ રાખીને વર્તન કરવાનો પ્રસંગ કયો આવે છે તે જોઇને, પછી નોકરી રહેનારા લોકોએ પણ નોકરીમાં રાખનારા લોકોના સંબંધે નિવૃત્યાત્મક પરોપકારના તત્વોનો ઉપયોગ કરવો કિયે પ્રસંગે જરૂરનો છે તે જોઇએ.

પ્રત્યેક ધંધામાં નોકરીમાં રહેનારા લોકોની સંખ્યા ઘણી વધતી જાય છે, અને તેમાંજ ચડસાચડસી વિલક્ષણ પ્રકારની દેખાઇ આવે

છે. એક જગા ભરવાની હોય તો હજારો અરજી તેને માટે આવી પડે છે, અને કેટલાક અરજદારતો ભુખ્યા રહેવા કરતાં જે મળે તે પગાર સારો એ ઇચ્છાએ છેક થોડા પગાર ઉપર પણ રહેવાને તૈયાર થાય છે. આવી વખતે નોકરીમાં રહેવા ઇચ્છનારા લોકોમાંની ચડસાચડસીનો નોકરીમાં રાખવા ઇચ્છનારાએ કેટલો ફાયદો લેવો, એ પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ન પ્રથમ દેખીતો જેટલો સહેલો દેખાય છે તેટલો તે સહેલો નથી. કારણ, તેનો સંબંધ કેવળ પરોપકાર સાથેજ નથી, પણ બીજી કેટલીક વાતો સાથે છે. જે કારખાનાવાળા પોતાના મજુરોને બજારની રૂખ જોઇને થોડી પણ વધારે મજુરી આપે નહિ, તેમને ઘણા લોકો દૂષણ આપે છે. પણ દૂષણ આપનારા જે મજુર કામ ઉપર લાગેલા હોય તેમની સ્થિતિનો માત્ર વિચાર કરે છે, અને જે કામ ઉપર લાગેલા નથી તેમની સ્થિતિનો વિચાર કરતા નથી. જે કારખાનાવાળા બજારની રૂખ કરતાં વધારે મજુરી આપે છે તે ઓછી મજુરી ઉપર રહેવા ઇચ્છનારાની દાદ લેતા નથી. જે લોકો કમી મજુરી ઉપર રહેવાને ઇચ્છે છે તે હોંશથી તેવું કરવાને પ્રવૃત થાય છે એમ નથી, પણ ભૂખે મરવાનો વારો આવવાને લીધે નાઇલાજે તેવું કરવું તેને ભાગે આવે છે. જે કારખાનાવાળા બજારની રૂખ કરતાં અધિક મજુરી આપે છે તે સ્વાભાવિક આવા લોકોને નોકરી ન આપતાં, એમના કરતાં પણ અધિક મજુરી માગનારા જે લોકો, એટલે અધિક મજુરી આપ્યા શિવાય જે લોકો કામ કરવાને કબુલ ન થતા હોય, એવાને કામ ઉપર રાખે છે. એનો પરિણામ એવો થાય છે કે, જે લોકોને મજુરી શિવાય કેટલાક દિવસ કાઢવા શકય હોય છે તેમને કામ મળીને, કામ ન મળવાથી જેમને ભુખ્યા રહેવાનો વારો આવે એવા લોકો નકામા રહે છે. એટલા માટે મધ્યમ પ્રતિના ગરીબ મજુરના હિત તરફ લક્ષ આપતી વખતે જેમની

ગરીબીની છેક હદ આવેલી છે એવા લોકોની સ્થિતિ તરફ દુર્લક્ષ કરવું કામનું નથી, એ લક્ષમાં આણવું જોઇએ. હવે, અતિશય ઓછી મજુરી ઉપર રહેવાને કબુલ થનારા મજુરોનેજ કામ આપીને તેમને પરોપકાર બુદ્ધિએ થોડીક વધારે મજુરી આપવાથી તેમના ઉપર ખરો પરોપકાર થવાનો સંભવ છે, પરંતુ તેવી સાવધાની રાખી નહિતો, એકાદો ઉદાર મનનો કારખાનાવાળો, કેવળ પરોપકાર-બુદ્ધિએ બજારની રૂખ કરતાં વધારે મજુરી આપીને પણ, અત્યંત દુઃખમાં ગરક થએલા મજુરોની વિપત્તિ વધારવાને કારણ થવાનો.

બજારની રૂખ કરતાં અધિક મજુરી આપે તો વળી બીજું એક ભયંકર પરિણામ થવાનો સંભવ છે. ચારેતરફ ધંધામાં ચડસાચડસી ઘણી હોય છે, અને માલ ઉત્પન્ન કરવાને લાગનારો ખર્ચ, તથા માલ વેચ્યાથી ઉત્પન્ન થનારો પૈસો, એમાં તફાવત ઘણો થોડો હોય છે. આ સ્થિતિમાં મજુરીનો દર વધારવાથી તે માલનો વ્યાપાર કરનારા બીજા લોકો સાથે ટક્કર લેવાને પંચાત પડવાની. મજુરીના કામમાં થાય તેટલી ફરકસર કરતા રહીને પણ જો પુષ્કળ લોકોને ધંધો ન ચાલવાને લીધે દેવાળું કહાડવાનો પ્રસંગ આવે, તો જરૂર કરતાં વધારે મજુરી દેનારને તેવો પ્રસંગ આવવો વધારે સંભવિતછે. જેની પાસે ધંધાના ઉપયોગના ભંડોળ કરતાં અનેક ગણું ભંડોળ હશે તેને કંઇ મુદતસુધી તેવું કરી શકાશે. પરંતુ તેને પણ તેવો ક્રમ સતત ચલાવવાથી દેવાળું કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યા વગર રહેવાનો નથી. કેટલાક એવું કહેશે કે નિયમિત મુદતે હિસાબ કરીને યોગ્ય નફા કરતાં અધિક નફો મળે તો તે કારખાનાના મજુરોને વહેંચી આપવો. એ વિશે એવો ઉત્તર દેવાશે કે જો કોઇ હમેશાં એમ કરવા માંડશે તો તેને ફસાઇ પડવાનો પ્રસંગ આવવાનો સંભવ છે. સમુદ્રમાં જેમ ભરતી ઓટ થાય છે, તેવી રીતે વ્યાપારમાં પણ થાય છે. કેટલાંક વર્ષ

નફાનાં ગયાં, તો કેટલાંક વર્ષ તોટાનાં જાય છે. તોટાનાં વર્ષની ખોટ, અને ભંડોળનું વ્યાજ બહાર પડે એટલી શિલીક નફાના વધારામાંથી રાખી મૂકી હોય તો કારખાનું હમેશાં ચાલતું રહેશે. નુકસાનીનાં વર્ષો માટે તજવીજ કરી રાખ્યા પછી અધિક નફો રહે તો મજુરોમાં વહેંચી આપવાને હરકત નથી.

કારખાનાવાળા અને મજુર એમની વચ્ચે વૈર ઉત્પન્ન કરીને, તે વધારનારા લોકો એક વાત છેક ભૂલી જાય છે, અથવા જાણી બુજીને તે તરફ દુર્લક્ષ કરે છે, એમ દેખાય છે. તે વાત એ કે, સર્વ પ્રકારના મજુરોની મજુરી જો કંઇપણ પ્રમાણથી વધારી તો સર્વ પ્રકારના પદાર્થોની કિંમત પણ તેટલા પ્રમાણથી વધશે. અને એવું થતાં યક્ષિણીની વાત પ્રમાણે કોઇને ફાયદો થનાર નથી. જૂદા જૂદા ધંધામાંના મજુરોના જે સંપ છે, તેમાંના પ્રત્યેક સંપમાં મજુરોના મનમાં પોતાના ધંધા વિશે માત્ર વિચાર આવે છે, પોતાની મજુરી વધારવાનું કારખાનાવાળાને ભાગે આવે તો ઘણું ઉત્તમ થશે એમ તેઓ માને છે. પરંતુ પોતાની મજુરી વધારી તો પોતે જે માલ ઉત્પન્ન કરે છે તેની કિંમત પણ જરૂર વધવી જોઇએ એ વાત તેમના મનમાં આવતી નથી. તેજ પ્રમાણે બીજા ધંધામાં-ના મજુરો પણ પોતા સરખોજ સંપ કરે, અને કારખાનાવાળાને મજુરી વધારવાની ફરજ પાડે, તો બીજા સર્વ પદાર્થોની કિંમત પણ વધશે. પછી પ્રત્યેક મજુરને નિર્વાહના જે પદાર્થ વેચાતા લેવા પડે, તે સર્વની અધિક કિંમત પડવાને લીધે અધિક મજુરી મેળવવાથી ફાયદો શો થયો ? સામાન્ય લોકો હમેશાં સાંકડી નજરથી વિચાર કરે છે. આ વિષયનો પૂર્ણ વિચાર થવાને માટે અગાડીની વાત ઉપર કાળજી પૂર્વક લક્ષ આપવું જોઇએ. (૧) માલ ઉત્પન્ન કરવા સારૂ જરૂર લાગનારા મજુર અને કારીગર લોકોના શરીર શ્રમ; (૨) યંત્ર

સામગ્રી, અને કાચો અને પાકો માલ એમનો જોઇએ તેટલો જથો રાખવાને જોઇતું ભંડોળ; (૩) શારીરિક શ્રમ કરનારા લોકો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે પૈસાની આપલેનો હિસાબ રાખવા, માટે તથા ખરીદી અને વકરો એની વ્યવસ્થા વગેરે કરવા માટે લાગનારો માનસિક શ્રમ; વળી (૪) ઉત્પન્ન થનારા માલની વ્યવસ્થા. આ ઉત્પન્ન થનારો માલ જે તે વખતને પૂરતો નિયમિત હોવાને લીધે, નફાનો ઘણો અંશ, શારીરિક શ્રમ કરનારા લોકોને વહેંચી આપ્યો હોય તો, ભંડોળવાળા લોકોને, અથવા માનસિક શ્રમ કરનારા લોકોને, અથવા બન્નેને, તેટલો ઓછો આપવો જોઇએ. ભંડોળ ઉપર સાધારણ પ્રમાણથી બીજા ધંધામાં જે વ્યાજ પડે છે તેટલું વ્યાજ પડે એવા વેંતથી ભંડોળવાળા લોકોને નફો વહેંચી આપવો જોઇએ. નહિ તો તે લોકો પોતાનું ભંડોળ આ ધંધામાંથી કાઢીને બીજા ધંધામાં નાંખવાને પ્રવૃત્ત થશે. એવીજ રીતે ધંધામાં વ્યાજ છેક ઓછું પડવા લાગ્યું તો લોકો વ્યાપારમાં પૈસો રોકવાના નહિ એવું થશે. વ્યાપારમાં રોકેલા પૈસા કોઇ કોઇવાર બુડવાનો સંભવ હોય છે. એવું ભય જે ઠેકાણે હશે, તે ઠેકાણે વ્યાજ ઘણું મળતું હશે તોજ ભંડોળ રોકવાની બુદ્ધિ થશે. બીજા દેશોમાં ભંડોળ ઉપર વ્યાજ વધારે પડતું હશે તો ત્યાં ધંધો કાઢવાનો યત્ન કરીને, ભંડોળ રોકવાવાળા લોકો પોતાનું ભંડોળ પરદેશ મોકલશે. માનસિક શ્રમ કરનારા લોકોને પણ તેમના શ્રમનો યોગ્ય મોબદલો મળે નહિ તો નાખુશ થઇને, જે ઠેકાણે અધિક મોબદલો મળવાનો સંભવ હશે તે ઠેકાણે જશે, અને બધેજ માનસિક શ્રમને કિંમત મળે નહિ એમ થાય તો માનસિક શ્રમ કરનારા લોકો ઓછા તૈયાર થવા લાગશે. જે પ્રકારના શ્રમનો મોબદલો મળવાનો સંભવ નથી તે પ્રકારનો શ્રમ લોકો કારણ વિના કદી પણ કરતા નથી. આટલી બાબતનો વિચાર કર્યો હોય તો એમ દેખાઇ

આવશે કે, ગરીબ મજુરોની શોચનીય સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીને નિવૃત્યાત્મક પરોપકારના તત્વોનો ઉપયોગ કરવાને ઘણીજ થોડી સવડ છે. અને તે સવડમાં પણ કોઇ કોઇવાર પહેલાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઉપકાર કરવા જતાં અપકાર થવાનો સંભવ છે. સૃષ્ટિશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણેજ અર્થશાસ્ત્રના નિયમોનું સ્વરૂપ ઘણું તીવ્ર છે. તેમની આગાડી દયા માયા કંઇ નથી.

એકાદા ધંધામાં જો સારી કિફાયત થતી હોય, અને નુકસાની માટે જરૂર જેટલો સંગ્રહ કરીને પણ ઘણો ફાયદો પડતો હોય તો તે સર્વેજ ભાગીદારોએ ન લેતાં, તેનો ભાગ નોકર લોકોને પણ આપવો, એ ખરો પરોપકાર થશે. આવે પ્રસંગે વ્યાપારનાં તત્વોને અનુસરીને બીજા લોકોનાં લક્ષ તે ધંધા તરફ વળીને, સ્વાભાવિક રીતે મજુરીનો દર વધતાં સુધી સ્વસ્થ બેશીને, સર્વ ફાયદો પદરમાં નાંખવો શક્ય છે. ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોકે આવા વર્તનને દોષ આપવા સરખું નથી, તોપણ તે કેવળ સ્વાર્થ હેતુનું વર્તન હોઇને, મનુષ્યની ઉન્નત પદવીને કમીપણું આણનારૂં છે. મજુરોના સંપનો આવે પ્રસંગે થોડો ઘણો ઉપયોગ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ એવા પ્રસંગ ઘણા થોડા હોય છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ.

ઘણા લોકોને એમ લાગે છે કે, ચાકરીમાં રાખનારા લોકોએ ચાકરીમાં રહેનારા લોકો ઉપર દયા કરવી જરૂરની છે, અને તેમને આત્ર એવા પ્રસંગ હમેશાં આવે છે; પરંતુ નોકરોને પોતાના ધણી સાથે પરોપકાર બુદ્ધિનું વર્તન કરવાની જરૂર નથી અને તેમને તેવા પ્રસંગ પણ આવતા નથી. પરંતુ પહેલી વાત પ્રમાણેજ બીજી પણ વાતની આવશ્યકતા ઘણે પ્રસંગે ઉત્પન્ન થાય છે. હમેશના મજુરીના દર પ્રમાણે અજમાયશ કરીને, એકાદા કૉન્ટ્રાકટરે કોઇ મુદતમાં એકાદું મોટું કામ કરી આપવાનું કબુલ કર્યું, અને મજુરોને એ વાત સમ-

જોઇને તેમને અધિક મજુરી આપ્યા શિવાય કામ ઉપર જવું નહિ એવી બંધી કરી, તો તે કૉન્ટ્રાક્ટરને અધિક મજુરી ઉપર મજુર બોલાવીને મુદતસર કામ પુરૂં કરી આપવું પડશે. આવી રીતે કૉન્ટ્રાક્ટરની અડચણનો ફાયદો મજુરોએ લીધો હોય તો કાયદાની નજરે જો કે તેમને દોષ આપવામાં આવે નહિ, તોપણ મનુષ્યપણાની દૃષ્ટિએ એ એક પ્રકારનો અન્યાયનો છાજ છે. આવે પ્રસંગે મજુરોએ પણ કૉન્ટ્રાક્ટરો સાથે પરોપકારનાં વર્તન કરવાં જરૂરનાં છે. હવે સ્વહિત અને પરહિત એમની મુલાકાત ક્યાં કરવાની એ પ્રત્યેક પ્રસંગે તે તે વખતની વિશેષ વાત તરફ લક્ષ આપીને ઠરાવવું જોઇએ. અમુક મર્યાદા સુધી કૉન્ટ્રાકટરને સપડાવ્યો હોય તો તેને તોટો ન થતાં, તેને જોઇએ તેટલો ફાયદો રહેશે એવી ખાત્રી હોયતો તેને તે મર્યાદા સુધી સપડાવવો એથી કોઇપણ પ્રકારનું અનિષ્ટ થનાર નથી; અગર એકાદા કૉન્ટ્રાક્ટરે, મજુરી સંબંધી અને મજુરીના કામ સંબંધી અતિશય કાપકુપ કરીને પહેલાં પુષ્કળ કમાઇ કરી હોય, અને એકંદરે તે મનુષ્ય એકલપેટો હોઇને બીજાના કલ્યાણની ઘણી પરવા કરનારો ન હોય, એમ પક્કું માહિત હોય તો તેને આવે પ્રસંગે પેચમાં રાખીને, તેની પાસેથી વધારે મજુરી કઢાવવી વાજબી થશે. પરંતુ આવે પ્રસંગે પણ ન્યાય તત્વોનુ ઉલ્લંઘન કરવું વાજબી થનાર નથી. કામ કરવાની શરૂઆત કરી હોય તો, કામ છોડી દેવા બદલ યોગ્ય મુદતની સૂચના આપ્યા શિવાય એકદમ કામ બંધ પાડવું અન્યાયનું થશે. એવા વિશેષ પ્રસંગ બાદ કરીને મજુરોનાં વર્તન પોતાને કામ આપનારાના કલ્યાણ તરફ નજર રાખીને હોવાં જોઇએ. કેવળ સ્વાર્થ તરફ નજર આપીને મજુરોએ અનેકવાર આવા પ્રકારનાં વર્તન કર્યાને લીધે એકાદા કૉન્ટ્રાકટરને દેવાળું કઢાવવું પડ્યાથી, ખુદ તેમને અને એકંદર સમાજને પણ નુકસાન થાય છે.

હેવા દેવાં એમ થાય.

ઉપર કહેલા ઉદાહરણમાં અને બીજા પણ અનેક પ્રસંગે, કૉન્ટ્રાક્ટરોને અથવા કારખાનાવાળાઓને અને, સંપમાં સામેલ ન રહેનારા લોકોને, નાના પ્રકારના યત્ન કરીને ગમે તે રીતે અટકાવવા; ઘણા લોકોએ હડતાળ પાડીને તે હડતાળમાં સામેલ ન થનારા મનુષ્યોને પોતાની સાથે કામ કરવા ન દેવું; અથવા તે કામ કરતો હોય ત્યાં બીજાએ કામ કરવા ન જવું; અને આયર્લાંડમાંના લોકો જે પ્રમાણે રાજકિય હડતાળમાં જે લોકો સામેલ થતા નથી તેમના ઉપર સામાજિક વાતોમાં પણ બહિષ્કાર કરેછે, તે પ્રમાણે કરવું; આ વાત ન્યાયની દૃષ્ટિએ પણ અયોગ્ય છે. હાલના કાયદા ગમે તેવા હો, પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, કોઇ પણ એક અથવા અનેક વ્યક્તિએ ભેગા થઇને એકાદા મનુષ્ય સાથે કામ કરવું નહિ, અથવા કોઇપણ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો નહિ, એમ ઠરાવ્યું, અને તે પ્રમાણે તેમણે આચરણ કર્યાં તો તેમાં કાંઇપણ ગેરવ્યાજબી નથી. ફક્ત તેમ કરતાં તેમણે કોઇપણ રીતે તેને હરકત કરવી કામની નથી, અથવા તેના ઉદ્યોગમાં વિઘ્ન આણવું કામનું નથી. એકાદા મનુષ્યનો મત આપણને પસંદ ન હોય તો તેની સાથે કામ કરવું કે નહિ, એ ઠરાવવાનું એક અથવા અનેક વ્યક્તિને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઇએ; અને એ સ્વાતંત્ર્ય મળવાથી બીજાનું સ્વાતંત્ર્ય ઓછું થતું નથી. એકો કરવામાં અને તે, એકાને આવીને મળવા વિશે લોકોનાં મન વાળવામાં, ઘણું કરીને અન્યાય થતો નથી. અન્યાય થાય છે તે, સંપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ચાલનારા લોકો ઉપર જુલમ કરવો, અથવા તેમના ઉપર જુલમ થશે એવા પ્રકારની તેમને દહેશત આપવી, અથવા સંપમાંના મનુષ્ય નિયમ પ્રમાણે ન ચાલ્યા તો તેમને દંડ અથવા શિક્ષા કરવી, ઇત્યાદિ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં છે. સંપમાં જઇને સામેલ થવું અથવા ન થવું એ

ફાયદાએ બીજાનું નુકસાન થતું હોય તો પોતાનો ફાયદો ન થયો તોપણ ફિકર નહિ એમ કહેનારા કંઇ થોડા લોકો છે. અને ઘણા થોડા લોકો એવા જડી આવે છે કે, તે સર્વ પ્રકારના વ્યવહારમાં પોતાના હિતની યોગ્ય કાળજી રાખીને બીજાના હિતની પણ તેટલીજ કાળજી લેછે; એટલે પોતાની સાથે થએલા વ્યવહારમાં કોઇ પણ રીતે તે ફસી પડે નહિ એ વિશે વધારે દક્ષ હોય છે. એકાદ કનિષ્ટ ધારણ કરનાર સાથે, ગ્રાહક સાથે, અથવા મિત્ર સાથે કંઇ વ્યવહાર થયો હોય તો જો કે તેનું સમાધાન થયું હોય તોપણ પોતાના તરફથી તેને યોગ્ય મોબદલો મળ્યો નથી એવી તેમની સમજણ થાય તો તેને મોબદલો આપ્યા વગર તે સ્વસ્થ બેસતો નથી. પહેલા વર્ગના લોકોના હાથથી કોઇ કોઇવાર ન્યાયતત્વોનાં પણ ઉલ્લંઘન થાય છે. નિવૃત્યાત્મક પરોપકારનાં આ પ્રકરણમાં કહેલાં તત્વો તો તેમના સ્વપ્નામાં પણ આવતાં નથી. બીજા વર્ગના લોકો ન્યાય તત્વનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં કેટલાક પ્રસંગે આ પ્રકરણમાંના પરોપકારનાં તત્વોનો પણ ઉપયોગ કરે છે. અને ત્રીજા વર્ગના લોકો હમેશાં આ તત્વોનો ઉપયોગ કરીને ચાલે છે. આ ત્રીજા વર્ગમાંના લોકોના દરજ્જામાં જે સમાજમાંના ઘણા મનુષ્યો પહોંચ્યા હોય, તે સમાજમાં એજ આચરણ સ્વાભાવિક થઇ જશે, અને કોઇ બીજા પાસેથી વાજબી કરતાં વધારે ફાયદો કરી લેવાની ઇચ્છા રાખશે નહિ.

આવા પ્રકારનાં આચરણ હાલના વખતમાં ઘણાં દુર્લભ છે. અસંત સુધરેલા દેશોમાં પણ સોએ નવાણું લોકોનાં આચરણ જોયાં હોય તો, આવા પ્રકારની ઉન્નતિ કોઇ પણ વખતે થશે કે નહિ એ વિશે ઘણો શક રહે છે. પરંતુ અસંત જંગલી સ્થિતિમાંના મનુષ્ય અને સુધરેલા મનુષ્ય એમનામાંનો ફેર જોયો હોય તો મનુષ્ય સ-

માજને એવું ઉન્નત સ્વરૂપ આવવું શક્ય છે એમ લાગે છે. જે સમાજમાંના લોકોને પરસેવો ઉતારી મળેલી ભાખરી ઉપર નિર્વાહ કરવાની જોગવાઇ હોઇને, વિના કારણ બીજા લોકોને સતાવવાની અને બીજાના ખોટાથી પોતે ગમ્મત માની લેવાની નઠારી ખોડ ન હોય, તે સમાજને કાલાંતરે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી સંભવિત છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

અયોગ્ય મોંબદલો ન આપવા માટે આત્મસંયમનની આવશ્યકતા.

પાછળના બે પ્રકરણમાં મનુષ્યના જે વ્યવહારોનો વિચાર કર્યો, તેમાં જેવો પૈસાનો અને મૂલ્યવાન પદાર્થોનો સંબંધ હતો, તેવોજ આ પ્રકરણમાં જે વ્યવહારોનો વિચાર કર્તવ્ય છે તેમાં પણ છે. મૂલ્યવાન પદાર્થો એટલે આ ઠેકાણે રત્નો, માણેક, વગેરે પદાર્થ સમજવાના નથી; તો જેમને કંઇ પણ કિંમત છે એવા પદાર્થો સમજવા જોઇએ. નિવૃત્યાત્મક પરોપકારના જે પ્રકારનો વિચાર આ ભાગમાં કરવાનો છે, તે ઉપકારનો પ્રકાર છે, અથવા અપકારનો પ્રકાર છે, એનોજ પ્રથમ દર્શની ઘણાજણને સંશય પડવાનો સંભવ છે. વ્યવહારમાં હમેશાં એવા અનેક પ્રસંગ આવે છે કે, તે વખતે તાત્કાલિક પરિણામ તરફ લક્ષ જઇને કેટલીક વાતો કરવા તરફ મનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ વિચારે દૂરનું પરિણામ દેખાઇ આવ્યું એટલે તેજ વાત કરવી નહિ એમ લાગે છે. કોઇએ કંઇ માગ્યું હોય તો, અથવા તેણે ન માગતાં તેને કંઇ આપવાની આપણને બુદ્ધિ થઇ

હોય તો, તે ન આપવા સારૂ મન રોકી રાખવાથી, અને તેજ પ્રમાણે એકાદું કામ કરવાને કોઇએ કહ્યું હોય ત્યારે, અથવા ન કહેતાં તે કરવાની બુદ્ધિ થઇ હોય તો, તે ન કરવા સારૂ મન રોકી રાખવાથી, ઘણીવાર પરોપકાર બને છે. આવા પ્રકારના પરોપકાર વિશે આ પ્રકરણમાં વિચાર કરવાનો છે.

નિવૃત્યાત્મક પરોપકારનો આ પ્રકાર એકદમ મનમાં ઉતરવા સરખો નથી એટલુંજ નહિ, પણ ઉલટું તે સંબંધી લોકોની વિપરીત સમજ થવાનો ઘણો સંભવ છે. તેથી કરીને આ પરોપકાર લોકોના હાથથી ઘણો બનતો નથી. સામાન્ય રીતે લોકોની સ્વાર્થ તરફ એટલી પ્રવૃત્તિ હોય છે કે, કોઇનું કાયદેસર દેવું હોય તો તે આપવું પણ છેક જીવ ઉપર આવે છે. પછી પરોપકાર કરવાને માટે આપણુશીથી આપવાની બુદ્ધિ તો આઘીજ રહે છે. આવા લોકોની ભરતી જગતમાં ઘણી હોવાને લીધે, એકાદા મનુષ્યે કેવળ આત્મસંયમન કરીને, માગવા આવેલા ગૃહસ્થને નહિ, એવું કહ્યું તોપણ તે તેણે સ્વાર્થને લીધેજ કર્યું હશે એવી લોકોની સમજ હોવાનો સંભવ હોય છે. તાત્કાલિક પરિણામ, અને તાત્કાલિક સુખ દુઃખ, એની પેલી તરફ સામાન્ય લોકોના વિચાર જઇ શકતા નથી. કાલાંતરના સુખ માટે અથવા કાલાંતરના દુઃખનું નિવારણ કરવા સારૂ, તાત્કાલિક સુખને રોકવાને તૈયાર થવું એ તેમની કલ્પનાની બહાર હોય છે. ઘણે પ્રસંગે દયાળુપણાનાં કૃત્ય કરવા સારૂ પોતાની સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિના ધોરણે આચરણ કરવાં પડે છે. પરંતુ એવા પણ કંઇક પ્રસંગ હોય છે કે, તે વખતે દેખાવમાં દયાળુપણાના પરંતુ વાસ્તવિક તેવાં નથી, એવા કૃત્યો પોતાના હાથથી ન થવા માટે સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિને રોકી રાખવી પડે છે.

આવી વાતમાં ઘણું કરીને સમાજના અથવા બહુ સમુદાયના હિત તરફ લક્ષ આપીને, વ્યક્તિના અથવા અલ્પ સમુદાયના ખરા અથવા કાલ્પનિક હિત તરફ દુર્લક્ષ કરવું પડે છે. આના સ્પષ્ટિકરણ માટે કંઇક ઉદાહરણો લીધાં હોય તો ઠીક પડે.

પાંચ સાત રખડેલ લોકોની એક ટોળી કાન ફૂટે એવાં વાજાં વગાડે છે, અને તેના તાલ ઉપર ગાંડાં ઘેલાં ગાણાં ગાતાં રસ્તામાં ફરતી હોય છે, તેમની એકાદા દયાળુ માણસને દયા આવી, અને "ગરીબ બિચારા માણસો! એમને કંઇ પણ આપવું જોઇએ," એમ કહીને ગજવામાં હાથ ઘાલીને એકાદિ બેઆની અગર પાવલો કાઢીને તે ટોળીના આગેવાનના હાથમાં મૂકે છે. આ લોકોનો ધંધો કહીએ તો લોકોને ત્રાસ આપીને તેમની પાસેથી પૈસા કઢાવવાના, અને તક મળી હોય તો ગંઠિયાપણું ને ચોરી કરવાને પણ તે આઘું પાછું જોવાના નહિ. આ ગરીબ માણસોને પેટમાટે ઘણો ત્રાસ કરવો પડે છે, એટલીજ તેમના સંબંધે આંખ આગળ દેખાતી વાત ઉપર ઉપર જોનારાના લક્ષમાં આવે છે, અને તેમના વિશે તેમના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ તેમની હમેશની વર્તણુક કયા પ્રકારની હોય છે વગેરે વાતો વિશે ચોકશી કરવી એવું તેમના સ્વપ્નામાં પણ આવતું નથી. તે રખડેલ લોકોને પોતે પૈસા આપ્યા તે સારૂં કર્યું નહિ એમ તેને કોઇએ કહ્યું હોય તો ઉલટું તે કહેનારના ઉપરજ નિર્દયપણાનો દોષ મેલશે.

હવે, આવા પ્રકારની બક્ષિસનું શું પરિણામ થાય છે તે જુઓ. આ વાતનો વિચાર કરતાં પ્રથમ તો એ તત્વ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે કંઇ મોબદલો લઇને પૈસા આપવા એ યોગ્ય છે. માત્ર જે મોબદલો મળવાનો તે સુખને આપનારો હોવો જોઇએ. સુખો-

ત્પાદક અથવા દુઃખોત્પાદક વાતોની સરખીજ કિંમત થવા લાગે તો સમાજઘટના બગડી જશે. હમણાં કહેલી નિરૂદ્યોગી લોકોની ટોળી કાન ફોડનારાં વાજાં વગાડી ગાંડું ઘેલું ગાય છે; કેટલાક લોકો કહેશે કે, આ લોકોને તેમના વગાડવા બદલ અને ગાણાં ગાવા બદલ મોં-બદલા તરિકે પણ તેમને પૈસા આપવા. એનો ઉત્તર એટલોજ કે, જો કોઇને આ વગાડવાથી અથવા ગાણાં ગાવાથી આનંદ થતો હશે તો તેનો મોંબદલો આપવાને હરકત નથી; પરંતુ તેનાથી આનંદ ન થતાં જો દુઃખ અથવા ત્રાસ થતો હોય તો તેને તે બદલે મોંબદલો શાનો આ-પવાનો? ઘણીવાર એવું માત્ર થાય છે કે તે લોકોને કંઇ પણ આપ-વાનું મનમાં ન છતાં, અને "તમને કંઇ મળનાર નથી" એવો જવાબ તેમને વારંવાર મળતાં છતાં, તેમનાં એવા કૃત્યને લીધે ત્રાસીને, બેશરમથી તે લોકો વળગી રહેવાથી તેમને કંઇ પણ આપીને આ કટકટ એકવાર ટાળવા માટે ઘણા લોકો તેમને કંઇ પણ આપે છે. આવી નાખુશીની દેણગીથી આવા રખડેલ લોકોને ઉત્તેજન મળે છે, અને ઘણું કામ કરીને પણ જેમને પેટપુર મળતું નથી તે લોકો આ નિરૂદ્યોગી લોકોની ચેનબાજી જોઇને તેજ ધંધો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ એટલો દૂર સુધી વિચાર કોઇનો જતો નથી અને ગયો તોપણ તેને મળતું એવું આચરણ ઘણાજ થોડા લોકોના હાથથી બને છે. આવા પ્રકારના લોકો ત્રાસ આપવા લાગ્યા કે તેમને પોલીસના સિ-પાઇ તરફથી કાઢી મૂકાવવા એમાંજ તે જંગલી અને મૂર્ખ લોકોનું અને સમાજનું કલ્યાણ છે. આવા લોકોને કંઇ આપ્યું નહિ તો ન આપનારને અંગે દયા માયા કંઇજ નથી એટલુંજ લોકો કહેશે, પ-રંતુ સિપાઇ આણીને તેમને કાઢી મૂકતાં સુધીની મજલ આવી હોય તો, તેમના બેશરમથી વળગી રહેવા બાબત કોઇ કાંઇ પણ બોલનાર નથી, પણ એવું કરનારા મનુષ્યના નિર્દયપણા-વિશે માત્ર સર્વ લોકો ટીકા

કરશે. તાત્કાલિક પરિણામની પેલીતરફ જેમની નજર જવી અશક્ય છે તે સામાન્ય લોકો તરફથી આવા પ્રકારની ટીકા થઇ તોપણ પોતાનું કર્તવ્ય કરવું અને અજ્ઞાની લોકોને યોગ્ય વિચારની અને આચરણની દિશા બતાવી દેવી એમાંજ પરોપકાર છે.

કેટલાકને એમ લાગશે કે પોતાના પદરની બદામ સરખી ન ખરચતાં આ પરોપકાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે કરવું ઘણું સહેલું છે, પરંતુ એ ભૂલ છે. પોતાની પદરના પૈસા ખરચ કરીને કરવા જેવા પરોપકાર કરતાં પણ આ પરોપકાર કરવો ઘણો કઠણ છે. આ કરવામાં કોઇ કોઇવાર અનેક પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. પોતાના મનમાં પણ કોઇકોઇવાર પૂર્ણ વિચાર થવાની પૂર્વેજ દયા ઉત્પન્ન થઇને માગનારાને કંઇ આપવું એમ મનમાં આવે છે, અને પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ચાલવાથી એક પ્રકારનું દુઃખ થાય છે. બીજું, આપણે ગરીબને કંઇ આપતા નથી એમ જોઇને લોકો આપણને નિર્દય, કઠોર મનના વગેરે કહેશે, આ વિચારને લીધે થનારૂં દુઃખ; અને ત્રીજું, તેણે વધારે ત્રાસ આપ્યો તે માટે તેને ખસેડવાના ઉપાય કરવાને લીધે લોકો પોતાને "ક્રૂર," "રાક્ષસ," ઇત્યાદિ વિશેષણ દેશે, આ વિચારને લીધે થનારૂં દુઃખ, એ સાધારણ નથી. લોકોએ આપણને સારા કહેવું એ ઇચ્છા મનુષ્ય માત્રને રગે રગે વ્યાપેલી છે. એકાદું સત્કૃત્ય હોય તોપણ લોકોને તે તેવું લાગ્યું ન હોય તો તે કરવાની ઇચ્છા ઘણાજ થોડા લોકોને થાય છે. પોતાને અંગે પૈસા ખરચવાનું સામર્થ્ય ન હોય તોપણ કરજ કાઢીને કેટલાક મનુષ્યો આપણને લોકો સારા કહે એને માટે લૌકિક કૃત્યો કરે છે, એ મનમાં આણીએ તો, લોકો તરફથી બદનક્ષી કરાવી લેવાને તૈયાર થઇને પરોપકાર કરવો એ કામ કેટલું કઠણ છે એ સમજાશે.

શહેરમાં રહેનારા સુખી ગૃહસ્થોને અને શ્રીમંત લોકોને વારંવાર

ભાડાની ગાડીમાં બેશીને જવાની જરૂર પડે છે. તે વખતે યોગ્યાયોગ્ય વિચાર કરીને ચાલનારા લોકોને અવિચારનું ઔદાર્ય રોકી રાખવાના પ્રસંગ, અને તેમ કર્યાથી થનારો ત્રાસ સોસવાના પ્રસંગ પુષ્કળ આવે છે.

ગાડીભાડાનો દર કાયદાએ ઠરાવવો અથવા ગાડીવાળાઓમાં ચડસાચડસીએ તે આપોઆપ મૂકરર થવા દેવો આ પ્રશ્નનો આ ઠેકાણે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. જે દર હશે તે લોકોની માહિતી સારૂ પ્રસિદ્ધ માત્ર થાય તો સારૂં. ગાડીઓની સંખ્યા, તેનો ઉપયોગ કરીને લેનારા લોકોની સંખ્યા, ગાડીવાનોના તથા ગાડીના માલિકોના થનારા ફાયદા ઇત્યાદિ વાતોનાં ધોરણે કોઇ પણ ઠેકાણાની વ્યવસ્થા આપોઆપ ઠરે છે. કાયમના ઠરાવેલા દર પ્રમાણે વ્યવહાર ચાલ્યો નહિ તો તે જરૂરીના પ્રમાણથી ગાડીનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ભાડું ઠરાવીને થાય છે. પરંતુ કોઇકોઇવાર એવું થાય છે કે, એકાદો ગાડીવાળો "રિવાજ મુજબ આપજો" અથવા "તમારી મરજીમાં આવે તે આપજો" એવો મોઘમ કરાર કરે છે, અને પછી ગાડી ઠેકાણા ઉપર આવી એટલે તેને શિરસ્તા પ્રમાણે ભાડું આપ્યું તોપણ અધિક માગવા લાગે છે. કોઇકોઇવાર ગાડીવાળો પહેલાંથી કબુલ કરેલું ભાડું આપ્યું તોપણ વધારે માગવા લાગે છે. ગાડીનો ઉપયોગ કરનારો મનુષ્ય અનેક વેળા તે ઠેકાણે આવ્યો હોય, અને તેજ ભાડું તેણે અનેક વખતે આપેલું હોય તોપણ તે ગાડીવાળો સાંભળતો નથી. શિરસ્તા પ્રમાણે પૈસા તેના અંગ ઉપર ફેંકી દીધા અને ગાડીમાં બેસનારો મનુષ્ય ઘરમાં પેશી ગયો તોપણ તે રસ્તા ઉપરજ ગાડી ઉભી કરી રાખે છે, અને બૂમ પાડીને મોટે મોટે અવાજે "હું ફરિયાદ કરી પૈસા લઇશ" એવી ધમકી પણ દે છે. શો તમાસો છે તે જોવા સારૂ રસ્તા ઉપર ચારે બાજુએ લોક ભેગા થાય છે અને તે-

મની પાસે તે ગાડીવાળો તાણીને પોતાની બનાવટ હકિકત કહે છે. આવી સ્થિતિમાં તે મનુષ્યે શું કરવું ? આ સઘળી બાબતનો તેને અતિશય ત્રાસ થવો સ્વાભાવિક છે. ચાર આઠ આના વાસ્તે આટલી ફીકર કરવી એ નીચપણું છે એમ આડોશી પાડોશી મનુષ્યોને લાગશે, એવું તેના મનમાં આવ્યું એટલે ચાર આઠ આના તો શું પણ રૂપીઓ બે રૂપીઆ ગયા તોપણ ફિકર નહિ, પરંતુ આ ત્રાસ ન જોઇએ એમ તેને થઇ જશે. સાધારણ મનુષ્ય તો ગાડીવાળો માનતો નથી અને બુમો પાડે છે એમ જોઇને તરતજ પોતાની વિરૂદ્ધ થનારી ટીકાની બીકથી, અને તે ગાડીવાળાનો કળકળાટ મટાડવા સારૂ લાગલોજ તેના શરીર ઉપર ચાર આઠ આના ફેંકી દેશે. થોડાક વધારે નિશ્ચયવાળો મનુષ્ય વળી કેટલીકવાર સુધી રાહ જોઇને આખરે તેને વધારે પૈસા આપી રવાના કરશે. પરંતુ દૂરના પરિણામ તરફ અને સામાન્ય લોકહિત તરફ લક્ષ આપીને ચાલનારો નિશ્ચયવાળો મનુષ્ય તે ગાડીવાળાનો કેડો લેશે, અને તેને એક બદામ પણ વધારે ન આપતાં કાઢી મૂકશે; અને તે પોતાનો ઘોંઘાટ બંધ નહિ કરે તો તેને કાયદેસર ઉપાયોથી તેમ કરવાની ફરજ પાડશે. બીન અનુભવી ગરીબ સ્વભાવના મનુષ્ય પાસેથી ગાડીવાળા અને સામાન ઉચકનારા મજુરો આવી લબાડીથી હમેશાં પૈસા કઢાવે છે. ગરીબ બિચારાં માણસો આ લોકોના કળકળાટ અને આસપાસ ભેગા થનારા લોકોની પ્રતિકૂળ ટીકાઓથી બીનેતે કહે તેટલા પૈસા આપીને છૂટા થાય છે. આવા લોકોની ખરી ખોડ તોડાય નહિ તો શું પરિણામ થાય તે જુઓ;

ગાડીવાળાની વાતનોજ આપણે વિચાર કરીએ. આવે પ્રસંગે તમે ત્રાસ પામીને જો પાછા હઠો, અને તે ગાડીવાળાને માગે તેટલા અધિક પૈસા આપીને ચાલતો કર્યો તો તેવીજ અડચણમાં સપડાએલા બીજા મનુષ્યે પણ વિના કારણ વધારે ત્રાસ શા માટે પામવો

જોઇએ ? તે પણ અધિક પૈસા આપીને છૂટા થશે. એ પૈસા મેળવવાની ઠીક યુક્તિ છે એમ જોઇને પુષ્કળ ગાડીવાળા તેમ કરવા લાગશે, અને તેમને ફાયદો પણ ઘણોજ થશે. અર્થશાસ્ત્રના નિયમ આપણને ગમો અથવા ન ગમો, તે સૃષ્ટિશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણેજ ઘણા સખત છે. ગાડીવાળાના ધંધામાં સારા પૈસા મળે છે એવી લોકોની સમજ થએથી ઘણા લોકો એ ધંધો કરવાને પ્રવૃત્ત થશે. ઘણાજ રખડેલ લોકોને આ ધંધો ગમે છે ને રખડેલ લોકોનો હમેશાં સુકાળ હોય છે. બીજા ધંધામાં જેને સારી પ્રાપ્તિ થતી નથી એવા પણ કેટલાક લોકો કંટાળીને પોતાનો ધંધો છોડીને એ ધંધામાં પેસશે. હવે, ગાડીનો ઉપયોગ પૂર્વના જેટલોજ કાયમ રહેશે, એમ ધારીએ તોપણ ગાડી વાળાની વધેલી સંખ્યા ઉપર શો પરિણામ થશે તે જુઓ. વાંસ્તવિક જોતાં ભાડાનો દર વધવાને લીધે લોકો ગાડીઓનો કવચિતજ ઉપયોગ કરશે. તથાપિ પહેલાંના જેટલુંજ કામ ધારીએ તોપણ તે પહેલાં કરતાં અધિક ગાડીઓમાં વિભાગ થવાને લીધે દરેક ગાડીને પહેલાં કરતાં કમી કામ મળશે. પરંતુ પ્રત્યેક ખેપનું ભાડું પહેલાં કરતાં થોડુંક વધારે હોવાને લીધે એકંદર પ્રત્યેક ગાડીનું ઉત્પન્ન આરંભમાં પહેલાં કરતાં કંઇક વધારે થશે. પરંતુ તે હળવે હળવે ઓછું થતું જશે, અને છેવટે એટલું ઓછું થશે કે, એ ધંધામાં નવા લોકો પેસશે નહિ, અને છેવટે જામતાં જામતાં આ ધંધાથી પ્રત્યેક ગાડીવાળાને પહેલાં જેટલી પ્રાપ્તિ થતી હતી તેટલીજ થશે. પહેલાં કરતાં ગાડીઓની સંખ્યા માત્ર હવે વધી, અને તેની કિંમત પણ વધી. કારણ નવીન ગાડીઓ લેવાની ગાડીઓના માલિકોને ઉત્સુક્તા હોય છે, એ જાણ્યાની સાથેજ ગાડીના કારખાનાવાળા સ્વાભાવિક રીતે તેની કિંમત વધારશે. એટલે ગાડીના ભાડાથી અધિક મળેલા પૈસા કેટલાક ગાડીના ધણીઓને, અને કેટલાક

ગાડીના કારખાના વાળાને એમ વેંચાઈ જશે. સિવાય જે કામ પહેલાંની ગાડીઓથી, ઘોડાથી, અને ગાડીવાળાઓથી સતું હતું તેના કરતાં ઓછું, અથવા વધારે પાડીએ તો તેટલુંજ કામ થવાને હવે વધારે ગાડીઓ, વધારે ઘોડા અને વધારે માણસો કામે લાગે છે. એટલે અધિક ગાડી, ઘોડા અને માણસો, એમને માટે ખર્ચ કરેલા પૈસાનો દુરુપયોગ થાય છે. જરૂર કરતાં વધારે બહોળ ગાડી ઘોડામાં રાખી મૂકવું એ દેશને નુકસાનજ છે. એટલાથીજ બસ થતું નથી. જે લોકો શ્રીમંત હોય છે તેમને ભાડું વધ્યું હોય તો ઘણી અડચણ પડવાનો સંભવ નથી. પરંતુ મધ્યમ પ્રતિના લોકઉપર એનો વધારે પરિણામ થવાનો સંભવ છે. પહેલાંનો દર કાયમ રહ્યાથી જેટલી વાર ગાડીઓનો ઉપયોગ તેમના તરફથી થશે તેટલીવાર દર વધ્યા પછી થવાનો નથી. એટલે કેટલેક પ્રસંગે કામ સાધન થઈ શકે નહિ, તોપણ, અને કામની ઉતાવળ હોય તોપણ પૈસાની તાણને લીધે ઘણા લોકોથી ગાડીઓનો ઉપયોગ થઈ શકવાનો નહિ. આ ઉપરથી એવું દેખાઈ આવશે કે, પહેલાં કરતાં વધારે પૈસા ખર્ચ થઈને સુખ માત્ર પહેલાં કરતાં કમી થયું.

હવે, ગોકદાએ વાજબી કરતાં વધારે માગણી કરી હોય તેને સ્પષ્ટ “ ના ” કહેતાં દૂરના પરિણામના એટલા સર્વ વિચાર તેવું કહેનારાના મગજમાં આવે છે, અથવા આવવા જોઈએ એમ કહેવું નથી. તેજ પ્રમાણે ગોકદા મનુષ્યે એવી માગણી પ્રમાણે વધારે પૈસા આપ્યા કે તરતજ ઉપરનાં સર્વ પરિણામ બની આવેછે એમ પણ નથી. ઉપરના વિવેચનનો હેતુ એટલોજ દર્શાવવાનો છે કે આ વ્યવહાર જો કે છેક ક્ષુલ્લક દેખાય છે તોપણ તેનાં પરિણામ અતિશય ગુંચવાડાનાં અને ઘણાં દૂર સુધી જઈ પહોંચનારાં છે.

વળી એક એવાજ પ્રકારનું ઉદાહરણ લઈએ; મોટા મોટા શ-

હેરમાંના શ્રીમંત લોકોને માટે જે ભવ્ય ભોજનગૃહો છે, તેમાંના ચાકરોની કિફાયતની કલ્પના માહિત ન હોય એવા મનુષ્યથી થઇ શકવાની નથી. મોટા મોટા શ્રીમંત લોકો એવાં ભોજન ગૃહમાં જાય છે એટલે આ ચાકરો તેમના શબ્દ ઉઠાવવામાં તૈયાર રહે છે. અને તે જવાને નીકળ્યા એટલે તેમની પાંસે બક્ષિસ માગે છે. શ્રીમંત લોકોને ત્રાંબાનાણાનો ઉપયોગ કરવાની હમેશાં શરમજ લાગે છે; કારણ પોતે શ્રીમંત છે, એ સર્વ સમજે એવી તેમની ઇચ્છા હોય છે. રૂપાનાં પરચુરણ નાણાં આપવાં એ પણ પોતાની યોગ્યતાને કમીપણું આપનારૂંજ છે, એમ તેમને લાગે છે. ત્યારે રૂપાનું મોટું નાણું અથવા સોનાનું એકાદ નાનું નાણું જે હાથમાં આવે તે આપીને સાહેબની સ્વારી રવાના થાય છે! આવા ભોજનગૃહમાંના એકાદા ચાકરની આવી કિફાયતી જગા ખાલી થાય તો, અનેક લોકો ત્યાં પ્રાપ્તિના પ્રમાણથી ઓછો પગાર લઇને અથવા બિલકુલ પગાર ન લેતાં ચાકરી કરવાનું કબુલ કરે છે, અથવા પદરની પણ કંઇ રકમ ભોજનગૃહના માલિકને આપીને ગમે તે રીતે તે જગા મળવા વિષે યત્ન કરે છે. આ વાતનું પણ પરિણામ ગાડીવાળાના પૂર્વોક્ત ઉદાહરણ સરખુંજ થાય છે. એટલે તે ચાકરી મેળવવાને એટલા પૈસા ભરવા પડે છે કે, આખરે તે ધંધામાં બીજા ધંધા કરતાં વધારે પ્રાપ્તિ રહેવા પામતી નથી.

આ ઉદાહરણ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ લક્ષમાં આવવા સરખું છે કે, જ્યારે એકાદા ધંધામાંના મનુષ્યોને થએલી ચાકરીના યોગ્ય મોબદલા કરતાં વધારે પૈસા કોઇ પણ પ્રકારના સ્વરૂપે આપવામાં આવે છે, તે વખતે અર્થશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે વધારે લોકો તે ધંધો કરવાને ઇચ્છે છે, અને ફરીને પ્રાપ્તિનું માપ પૂર્વ સ્થિતિમાં આવે ત્યાં સુધી ચડસાચડસી ચાલતી રહે છે. એમ થતાં ઘણીવાર પૈસાનો અને શ્રમનો દૂરૂપયોગ થાય છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને, ક્ષણિક

સુખ માટે કામના યોગ્ય બોંબદલા કરતાં વધારે કોઇને ન દેવા માટે મનને રોકવું એ નિશ્ચલાત્મક પરોપકારદૃષ્ટિએ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે.

હમેશાં રેલવેના સ્ટેશન ઉપર હજારો લોકો દેખીતું ઔદાર્યનું અથવા પરોપકારનું પરંતુ વાસ્તવિક લોકોના નુકસાનનું કામ કરે છે. એ કામ એટલે સ્ટેશનમાસ્તર, ગાર્ડ, સિપાઇ અને હમાલ એ લોકોને બક્ષિસ આપવી એ છે. કોઇપણ સંસ્થાની શરૂઆતમાં સર્વ વ્યવહાર પ્રમાણિકપણાએ ચલાવવો એવી તેમના ઉત્પાદકોની ઇચ્છા હોય છે, અને તે દૃષ્ટિએ જૂદાં જૂદાં કામો જૂદા જૂદા મનુષ્યો ઉપર સોંપી દીધેલાં હોય છે. એ કામો કરવાં એ તેમનાં કર્તવ્ય હોઇને તેમને બદલે તેમને તે સંસ્થા તરફથી પગાર મળેલો હોય છે, માટે બીજાં મનુષ્યે તેમને જૂદો મોંબદલો આપવાની કંઇ જરૂર હોતી નથી. પરંતુ મનુષ્યના એકલપેટાપણાને લીધે લબાડીને અવકાશ મળીને લાલચ રૂશવતના પ્રકાર શરૂ થાય છે. ઇંગ્લાંડમાં પહેલવહેલી આગગાડીની શરૂઆત થઇ તે વખતે ઘણાં વર્ષ સુધી આગગાડીમાં મુસાફરી કરનારા લોકો પાસેથી પૈસા ન લેવા માટે શપ્તીના નિયમ હતા, અને તે તોડનારને સખત શિક્ષા કરવામાં આવતી. પરંતુ ત્યાંપણ આ સખતાઇ નહિ જેવી થઇને, રેલવેના નોકરોમાં પૈસા ખાવાનો વહીવટ ઘણે અંસે ચાલે છે. આ પ્રઘાત ચોતરફ એટલો પ્રસરેલો છે કે, તેવું કરવું એજ સ્વાભાવિક અને ન કરવું એ રીતિ વિરૂદ્ધ એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું છે. એમ વર્તવું નહિ એવો નિયમ કરનારને ઘણી વખત અડચણ સોસવી પડે છે, કારણ જે લોકો પૈસા આપશે તેમનું કામ પ્રથમ કરવું, અને ન આપનારનું પછીથી કરવું, અથવા વખત નથી એમ કહીને કરવુંજ નહિ, એવી આગગાડી ઉપરના નોકરોની સાધારણ રીતજ પડી ગયેલી છે.

પ્રકારની મદદ મળવા સારૂ પ્રત્યેક ટીકીટ વેચાતી લેતાં પૈસા આ-પ્યા હોય છે, તે પ્રકારની મદદ કેટલાકને તેમના ભાગ કરતાં વધારે મળેલી તેથી સર્વેનેજ તેનો પરિણામ ભોગવવો પડે છે. એટલાથીજ સર્વે બસ થતું નથી. આગગાડીના સંબંધે જે અનેક અકસ્માત થા-ય છે, તેમાંના ઘણાએક અનિયમિતપણાને લીધે બની આવે છે. જે ક્ષણે જે ઠેકાણે પ્રત્યેક ગાડી આવવી જોઇએ તે ક્ષણે તે ઠેકાણે આવ્યાથી ગાડીને અથડાવાનો સંભવજ નથી.

બીજાં પણ આનુપંગિક અનિષ્ટ પરિણામ આ પ્રકારથી બને છે. હમાલોને લાંચ આપવાના રીવાજથી હળવે હળવે ગાર્ડ લોકોને લાંચ આપવાનો વહીવટ શરૂ થાય છે, અને તેથી કેટલાક ગેરફાયદા થાય છે. ગાર્ડને રૂપિયો, બે રૂપિયા આપ્યા એટલે તે દસ માણસને બેસવાનું ખાતું (કંપાર્ટમેન્ટ) બે ચાર માણસને હવાલે કરી તેને તાળું અડકાવી રાખે છે. આને લીધે બીજે ઠેકાણે ઘણી ભીડ થાય છે. આ કુંચી દીધેલા ખાનામાં જે બે ત્રણ આશામી બેઠેલા હોય છે તે પોતાનો સામાન ચોતરફ પસારી રાખે છે અને જનાર આવનારને ત્યાં બીજા માણસો બેઠેલા હોય અથવા બહાર ગયેલા હોય એમ લાગે એવી તજવીજ કરે છે; અને તેમને પ્રત્યક્ષ પૂછીએ તોપણ તેવુંજ કહે છે. એકાદો મનુષ્ય પક્કો હોય તો તે બીજા ડબામાં ગર્દી થયે-લી હોવાથી એટલે ફરીને આ ખાલી ખાનામાં આવે છે. ત્યાં ખરેખરાં વધારે માણસો બેઠેલાં છે કે શું એનો પૂરો તપાસ કરીને ગાર્ડને તે ખાતું ઉઘાડવાની ફરજ પડાવે છે. પરંતુ ગાર્ડને જ્યારે વિ-શેષ સુદૃઢપણું બતાવે ત્યારેજ તે નરમ પડે છે; સાધારણ મનુષ્યને તે દાદ આપતો નથી. જે સુખને વાસ્તે સર્વે ઉતારૂએ સરખા પૈસા આપેલા હોય છે તે સુખનો કંઈ અંશ કેટલાકની પાસેથી લેઇને તે બીજાને આપવાને તૈયાર થઇ પોતાનો ફાયદો કરી લેવાને કંપનીના

પગારી નોકરો કેવા તૈયાર થાય છે, એ પહેલાં આપેલાં પોર્ટરો (હમાલો) ના ને હાલમાં આપેલા ગાર્ડનાં ઉદાહરણો ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આપવા સરખું છે. વળી એક કારણને માટે ગાર્ડોને ઘણીવાર લાંચ આપવામાં આવે છે. સુધરેલા મનુષ્યોનું સારા કામમાં જેટલું બુદ્ધિકૌશલ્ય દેખાઇ આવે છે તેટલુંજ કોઇકોઇવાર નઠારા કામમાં પણ દેખાઇ આવે છે. કેટલીક રેલવે કંપનીની ગાડીઓમાં સર્વ ડબામા તંબાકુ પીવાની પરવાનગી હોતી નથી. બીડી પીવાને વાસ્તે ઇલાયદો ભાગ રાખા મૂકેલો હોય છે, અને તે ઉપર "બીડી પીવા વાસ્તે" એવું પાટીયું મારેલું હોય છે. જે ડબામાં બીડી પીવાની પરવાનગી નથી હોતી તેમાં બેશાને બીડી પીવા માટે કેટલાક લોકો ગાર્ડને લાંચ આપે છે. આ લાંચ લેવાના પ્રકારમાં કેટલેક ઠેકાણે એટલો સુધારો થયેલો છે કે, "બીડી પીવા વાસ્તે" એવા અક્ષરથી છાપેલી ચીઠીઓ ગાર્ડ લોકોના ગજવામાં તૈયાર હોય છે, અને જે લોકો લાંચ આપે છે તેમના ડબાના ખાનામાં તે ચોટાડી દેછે. આ વાતનો પરિણામ કેટલેક ઠેકાણે એવો થયો છે કે ગાડીના સર્વ ડબામાં તંબાકુના ધુમાડાની એક પ્રકારની દુર્ગંધ છૂટે છે.

પહેલું તો સ્વાર્થ માટે કેટલાક ઉતારૂઓએ પોર્ટર (હમાલો) ને લાંચ આપવાનો જે શરૂઆત કરી તેનાથી થનારા પરિણામનાં કંઇક ઉદાહરણ ઉપર આપેલાં છે. આ પ્રકારથી કેટલેક પ્રસંગે સામાન ખોવાય છે. અને વિત્ત તથા જીવનો પણ નાશ થાય છે. સમાજનું પરિણામે હિત શામાં છે એ ઓળખીને તે સાધવા સારૂ, તાત્કાલિક પરિણામ તરફ લક્ષ જઇને ઉત્પન્ન થયેલા મનોવિકારને લીધે જે ક્રિયા કરવા તરફ મનની પ્રવૃત્તિ થઇ હશે તે ન કરવા માટે મનનું સંયમન કરવું, અને પ્રસંગે તેને માટે લોકોના કોપને અથવા દ્વેષને પણ પાત્ર થવું, એ નિવૃત્યાત્મક પરોપકારનાં તત્વો છે.

વળી એક અયોગ્ય ગોંબદલાનો પ્રકાર ઘણીવારબની આવે છે, તે બંધ કરવા વિશે પ્રયત્ન કરવો ઘણો જરૂરનો છે. પોતાના ગરીબ ચાકર માણસોને વર્ષમાં એક બે વાર કંઈ વિશેષ બક્ષિસ આપવાનો ચાલ આપણા લોકોમાં છે, અને તે બક્ષિસને આપણે બોણી કહીએ છીએ. ઇમામ ઇતબારથી ચાકરી કરનારા લોકોઉપર ખુશ થઇને કોઇ કોઇવાર બક્ષિસ આપવી એ સારૂં છે, પરંતુ આ રીવાજનું પરિણામ ગમે એવો ચાકર હોય તોપણ તેને બોણી આપવીજ જોઇએ એમ થાય છે. આ સંબંધી વધારે ઘોઘાટ કરવાની જરૂર નથી; કારણ બોણી આપનારાનો અને લેનારાનો નિદાન હમેશનો સંબંધ હોય છે. પરંતુ ચાકર માણસોનું અનુકરણ કરીને, જેમની સાથે આપણો વધારે સંબંધ નથી એવા લોકો પણ બોણી માગવા આવે છે, અને "નહિ" કહેવું જીવ ઉપર આવે છે તેથી તેને કંઇપણ આપીને લોકો તેની વ્યવસ્થા કરે છે. એવી રીતે આ પ્રકાર ઘણો વધેલો છે. એકાદો મનુષ્ય જો કોઈ મોટા કામદારને મળવાને ગયો એટલે તેના સિપાઇ આ માણસ પાસે બોણી માગવા આવે છે. કાગળપત્ર વહેંચનારા પોષ્ટના સિપાઇઓ, રેલવેની બેગીઓ પહોચાડનાર હમાલ, અને તાર આપીસના તાર પહોચાડનારા મનુષ્ય વખતે વખતે ત્રાસ આપીને બોણી લીધા વગર રહેતા નથી. એ લોકોને પોતપોતાનાં કામ કરવા બદલ સારો પગાર મળે છે, અને તેમને વિશેષ બક્ષિસ આપવા સરખો તેમનો અને લોકોનો સંબંધ હોતો નથી. ઘણા લોકો આ બક્ષિસ મનથી આપતા નથી, પરંતુ તે આપી નહિ તો પોતાની હલકાઈ દેખાશે અને તેમને ખોટું લાગશે તેથી મોટી નાખુશીથી આપે છે. આ બક્ષિસ સંબંધી મોટા અધિકારીઓના સિપાઇ તે અધિકારીના હાથ નીચેના છેક નાનાં નોકર સરખાને અતિશય ત્રાસ આપે છે. કોઈ કોઇવાર તો બોણી માગનારા સિપાઇ બોણી

આપનારા કારકુન કરતાં શ્રીમંત હોય છે. આ પ્રકાર બંધ કરવા માટે જે વખતે એવો કોઈ મનુષ્ય બોણી માગવા આવે તે વખતે તેનો સખત શબ્દથી નિષેધ કરીને, તે વિષે પ્રતિકૂળ ટીકા થાય તોપણ આપણે સહન કરવી જોઇએ.

ઉપરનાં સર્વ ઉદાહરણો ઉપરથી એવું અનુમાન કઢાશે કે, જે વખતે ઉભય પક્ષમાં સ્પષ્ટ કરાર હોય છે તે વખતે થનારી આપ લે થાય તેટલી તે કરારને અનુસરીને કરવા તરફ લક્ષ આપવું, અને જે વખતે તેવો સ્પષ્ટ કરાર ન હોય તે વખતે સ્પષ્ટ કરાર કરાવવાનો હોત તો તે જે પ્રકારનો થયો હોત તે પ્રકારનો કાલ્પનિક કરાર મનમાં આણીને, આપ લેનો વ્યવહાર જેટલો તેને અનુસરીને થાય તેટલો કરવો, આ વાતથી સમાજનું હિત છે.

સૃષ્ટિમાં ચારે તરફ ઉત્ક્રાંતિ થતી જાય છે; તેમાં અસ્પષ્ટપણાથી સ્પષ્ટપણા તરફ અથવા અમર્યાદપણાથી મર્યાદપણા તરફ ગતિ ચાલેલી હોય છે. આ ગુણ મનુષ્યજાતિના સુધારામાં દેખાઇ આવે છે. જેમ જેમ મનુષ્ય સુધરતો જાયછે તેમ તેમ તેના વ્યવહારમાં અધિકાધિક નિયમિતપણું આવે છે. મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં પગાર અથવા મજુરી, સ્પષ્ટ કરાર અને પદાર્થોની નિયમિત કિંમત એ વાતની કલ્પના પણ આવવાનો સંભવ નથી. તે વેળાની સ્થિતિ જોતાં પ્રબળોએ દુર્બળ પાસેથી જબરાઇથી જોઇએ તે કામ કરી લેવું, અને જોઇએ તો તેને કંઇ બક્ષિસ આપવી; દુર્બળોએ પ્રબળો પાસેથી કામ કાઢી લેવું હોય તો તેમણે તેમની ખુશામત કરી કોઇ પણ રીતે તેમને રાજી કરી પોતાનું કામ સાધી લેવું. જમીદારને ત્યાં તેના કનિષ્ટ ધારણ કરનારે વર્ષમાં કેટલાક દિવસ વેઠ કરવી; એટલે તેની પાસે કેટલુંક કામ કરાવવું અને જમીદારે તેને કંઇ બક્ષિસ આપવી, એવો રીવાજ અદ્યાપિ

કોંકણમાં ચાલે છે. એ ચાલ પૂર્વે જબરાઇથી કામ કરાવી લેવાની જે સામાન્ય રીતિ હતી તેનેજ બતાવનારો છે. મનુષ્યના ઘણાખરા વ્યવહારનો હેતુ એક પ્રકારનાં સુખ બીજાને આપવાં અને તે પ્રકારનાં સુખનો તેની પાસેથી મોંબદલો લેવો, આ હોય છે. આ સુખનો અદલો બદલો માણસોની જંગલી સ્થિતિમાં ઘણો અવ્યવસ્થિત હતો, તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપીને કંઈ નિયમના પ્રબંધમાં આણવું એ સુધારાનું એક અંગ છે. સ્પષ્ટ અથવા મુગ્ધ કરારનું પોતે ઉલ્લંઘન કરવું, અથવા બીજાને તેનું કરવાને પ્રવૃત કરવું, એટલે સુધારાથી દૂર ભ્રમણ કરવું થાય. આ સમાજની અવનતિનો માર્ગ ટાળવાવિશે યત્ન કરવો જોઇએ.

યોગ્ય મોંબદલા કરતાં વધારે દેણગી આપ્યા શિવાય મનુષ્યનો વ્યવહાર સરળ રીતે ચાલવાને હરકત આવવાની નથી. રેલવેની શરૂઆત થયા પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી સર્વ વ્યવહાર સરળ રીતે ચાલતો હતો, અને પોતાનાં કામો કરી લેવા સારૂ ઉતારૂ લોકો કંપનીના ચાકરોને દેણગી આપતા નહતા. ભોજનગૃહમાંના ચાકર લોકો પણ પ્રારંભમાં પોતાનાં કામ પોતાના પગારમાંજ સંતુષ્ટ રહીને કરતા હતા. પરંતુ કંઇક કારણથી એકવાર લણાઈનો પ્રકાર શરૂ થયો એટલે તે ચારે તરફ પ્રસરે છે. એવા ઘાતકી પ્રકાર બંધ કરી પોતાનાં કામો સાધી લેવા માટે યત્ન કરવો જોઇએ. જે લોકોને અયોગ્ય મોંબદલો આપવાનો તેમને અંગે પ્રમાણિકપણું હોય તો, તે લોકો પણ કોઇકોઇવાર આવી દેણગીનો સ્વીકાર કરતા નથી એમ જણાય છે. એકવાર એક ગરીબ બાઇએ ખુદ સ્પેન્સર સાહેબનું કંઈ કામ કર્યું, ત્યારે તે કામ બદલે તેણે જે મજુરી માગી તે ઘણી થોડી છે એમ તેને લાગી ને તેને અધિક પૈસા આપવા માંડયા. પરંતુ પોતાની યોગ્ય મજુરી લેઇને બાકીના પૈસા તેણે પાછા આપ્યા. તેથી આ

પ્રકરણમાં કહેલા અયોગ્ય મોબદલાનો કેટલોક પ્રકાર બંધ કરવાને ઉભયપક્ષ તરફથી પણ મદદ થવાનો સંભવ છે.

ધણી અને ચાકર એમના સંબંધને અનુલક્ષીને નિવૃત્યાત્મક પરોપકારની દૃષ્ટિથી એક કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે એ કે, ઉભયતાની મધ્યે કરાર કરતી વખતે ચાકરને પોતાનો પગાર કમી છે એમ લાગતું કામનું નથી. અનિયમિત હેણુગી બંધ કરી તો પોતાને નુકસાન થશે એમ ચાકરને લાગશે, પણ એ નુકસાન કાળાંતરે નિયમિત પગારમાં વધારો થઇને પૂરૂં થશે.

પ્રકરણ ૪ થું

પોતાના ઉત્કર્ષની મર્યાદા.

પૈસા અથવા જેની કિંમત પૈસાથી થાય એવા મૂર્ત અથવા અમૂર્ત પદાર્થની આપ લે સાથે જેનો સંબંધ છે એવા નિવૃત્યાત્મક પરોપકારનો પહેલાં ત્રણ પ્રકરણમાં વિચાર થયો. હવે મનુષ્યોના અન્યોન્ય વ્યવહારથી તેમને જે સ્વાભાવિક રીતે ફાયદો થાય છે, અથવા તેમના મનને સમાધાન અથવા સુખ થાય છે, તેનો વિચાર આગળના ત્રણ પ્રકરણમાં કરવાનો છે. પૈસાનો અથવા મૂલ્યવાન પદાર્થોની આપ લેનો જેમાં સંબંધ નથી એવા મનુષ્યોના વ્યવહાર પણ પરોપકાર બુદ્ધિથી ચાલ્યા હોય તો સમાજમાંની વધારે વ્યક્તિને સુખ થઇને સમાજનું કલ્યાણ થાય છે; પણ તેજ એક સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ ચાલ્યા હોય તો એકના સુખ વાસ્તે બીજાને દુઃખ થઇને સમાજનું અકલ્યાણ થાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને, પોતાના વ્યવહાર બીજાના ફાયદાના, સમાધાનના, અથવા સુખના આડે ન આવે એવી

રીતે મનનું સંયમન કરવાને કહેવું એ નિવૃત્યાત્મક પરોપકારનું કામ છે.

એકાદા મનુષ્યને અંગે વિશેષ પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક ગુણ હોય તો, તે જે પ્રમાણે તેને બીજા કરતાં અધિક સંપત્તિ મેળવી આપે છે, તેજ પ્રમાણે તે ગુણને લીધે તેની પ્રતિષ્ટા અથવા વખાણ પણ થાય છે. બીજા કેટલાક શારીરિક અને માનસિક ગુણ એવા છે કે, તેમની સંપત્તિ મેળવવાના કામમાં મદદ ન થતાં તેમને લીધે મનુષ્યને લોકપ્રિયતા સંપાદન કરતાં આવડે છે. ચડસાચડસી સંબંધે વિચાર કરતાં, બીજાના કલ્યાણ તરફ દુર્લક્ષ કરીને પોતાનાજ ફાયદા તરફ પોતાની શક્તિનો અમર્યાદ ઉપયોગ કરવા યોગ્ય નહિ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે આ ભાગમાં મનુષ્યે પ્રતિષ્ટા મેળવવા વાસ્તે અથવા લોકપ્રિયતા સંપાદન કરવા માટે પોતાના અસામાન્ય ગુણનો ઉપયોગ ક્યાં સુધી કરવો, અને બીજાને તેવા પ્રકારનાં સુખો મળે એ માટે આત્મસંયમન ક્યારે કરવું આ વાતનો વિચાર કરવાનો છે.

આ વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યા એટલે ઘણાજ કઠણ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. મનુષ્યેતર પ્રાણિના ઘણાજ વ્યવસાયનું વલણ જીવનાર્થકલહ તરફજ હોય છે. મનુષ્યની આદ્ય સ્થિતિમાં પણ જીવનાર્થકલહના સ્વરૂપમાં ઘણો ફેરફાર થતો નથી. પરંતુ મનુષ્ય જેમ જેમ સુધરતો જાય છે તેમ તેમ તેની અનેક શક્તિનો વિકાસ થઇ જઇને તેની ઇચ્છા અને આશા એનું સ્વરૂપ ઘણુ સંકિર્ણ થાય છે. સુધરેલા દેશોમાં પણ ઘણાક વ્યવસાય જીવનાર્થ કલહથીજ પ્રેરીત હોય છે. પરંતુ જે લોકોને નિર્વાહના સાધનની ઘણી પંચાત પડતી નથી, એવા લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા સારૂ જે કલહ ચાલેલો હોય છે તેને "ઉત્કર્ષાર્થ કલહ" એવું નામ આપ્યું હોય તો ચાલશે. બીજા લોકો ઉપર આપણે આપણા

ગુણથી સરસાઇ કરવી, વાદમાં લોકોને જીતવા, લોકો પોતાને સારા કહે એવું કરવું, વિદ્વતા વિષેના અથવા બીજા કંઇ ગુણ બદલે લોકોએ પોતાને વાહવાહ કહેવી એમ કરવું, એવી નાના પ્રકારની ઇચ્છા મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના અનુરોધે તેનું વર્તન ચાલેલું હોય છે. જીવન શબ્દમાં સર્વ શારીરિક અને માનસિક સુખો એમનો જો અંતરભાવ કર્યો, તો આ ઉત્કર્ષાર્થકલહનો પણ જીવનાર્થકલહમાં સમાવેશ કરવાને હરકત નથી. પરંતુ સોઇ માટે શરીર પોષણને આવસ્યક એવા પદાર્થ માટે જે કલહ ચાલેલો હોય છે તેને "જીવનાર્થ કલહ" એ નામ આપીને, લોક પ્રિયતા, પ્રતિષ્ઠા, અભિમાન ઇત્યાદિ માનસિક સુખની વાતો માટે ચાલેલા કલહને "ઉત્કર્ષાર્થ કલહ" એવું નામ આપીએ. આ ઉત્કર્ષાર્થ કલહમાં જે ચડસાચડસી ચાલેલી હોય છે તેનો સંબંધ શરીરના ગુણો સાથે થોડો હોઇને, માનસિક ગુણ સાથે ઘણો હોય છે. મનુષ્યની મનોવૃત્તિની સંકિર્ણતાને લીધે ઉત્કર્ષાર્થકલહનું ક્ષેત્ર ઘણું વિસ્તાર પામેલું છે, અને તેને લીધે મનુષ્યના જીવતરને વૈચિત્ર્ય અને રમણીયતા આવેલી છે. હવે ઉત્કર્ષાર્થકલહમાં બીજાના સુખ તરફ લક્ષ આપીને પોતાની શક્તિનું સંયમન કરવાની ક્યારે જરૂર છે, એ અનેક ઉદાહરણો લેઇને જોઇએ.

અતિશય સ્વાર્થ એવો એક આત્મોત્કર્ષનો પ્રકાર છે, અને તેની ઘણાંને ઘણી ચીડ હોય છે. કેટલાંક મનુષ્યને અંગે વિલક્ષણ પ્રકારનું વક્તૃત્વ હોઇને સંભાષણમાં હમેશાં પોતાના ઉપરીપણાની શેખી મારવાનો લાગ તેઓએ સાધેલો હોય છે, અને તેનો તેઓ અમર્યાદ ઉપયોગ કરે છે. બીજો કોઇ બોલવા લાગ્યો હોય તો તેને હલકો પાડીને શરમાવવો, અને કોઇને પણ પોતાની વિરૂદ્ધ બોલવા દેવો નહિ, એવો આ લોકોનો યત્ન હોય છે. કોઇએક પ્રકારના સામર્થ્યે તે સર્વ ઉપર એવી છાપ બેસાડી રાખે છે કે, તેની આગળ

આંખ આડા કાન કરીને તેનો ઉલ્લેખ ન કરવો એજ યોગ્ય થશે. આવે પ્રસંગે સ્વોત્કર્ષની સ્વાભાવિક ઇચ્છા પ્રબળ થઇ તોપણ તેનું સંયમન કરવું એમાંજ સર્વનું કલ્યાણ છે.

સંભાષણ અથવા ખાનગી વાદવિવાદ ચલાવવા સંબંધી ઉપર જે વાતનું થોડામાં દિગ્દર્શન કર્યું છે, તેજ વાત મોટી મોટી સભામાં થનારા અથવા વર્તમાન પત્રમાં ચાલનારા વાદવિવાદ સંબંધે પણ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ. ઘણું કરીને આવા પ્રકારના વાદવિવાદ શરૂ થયા એટલે તે વ્યક્તિ ઉપર ધસારો કરે નહિ એમ ઘણું કવચિત બની આવે છે. વ્યક્તિ ઉપર આવ્યા પછી વિચાર એક બાજુએ રહીને વિકારોનુંજ પ્રાબલ્ય થાય છે, અને તત્વબોધ, આ જે વાદનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તે એક બાજુએ રહે છે. પ્રતિપક્ષીને નીચો પાડવાનું કરવાથી થનારી કીર્તિની આશાએ મનુષ્ય કોઈ કોઇવાર એટલો ઘેલો બની જાય છે કે, તેના હાથથી નિર્દયપણાના અને અપ્રમાણિક પણાના પ્રકાર બને છે, અને સત્ય બહાર પાડવાને પ્રતિબંધ થાય છે. આવે પ્રસંગે સખત ચાલનારી કલમને અથવા જીભને રોકવાથી સમાજને ફાયદો થશે અને ખાનગી વેર ઓછું થશે. પ્રતિપક્ષી ઉપર સ્પષ્ટપણે કોઇપણ પ્રકારનો આરોપ ન કરતાં પોતાની બાજુનો પુરાવો અને પ્રમાણો, અને તે ઉપરથી નીકળનારાં અનુમાનો વ્યવસ્થિત રીતે બતાવવા માટે થાય તેટલો યત્ન કરવો, અને મુખ્ય મુદ્દાને બાધ ન આણનારી નાની નાની બારીક શરીરિક ભૂલો તરફ ઔદાર્યથી દુર્લક્ષ કરવું, પછી તે ભૂલો વસ્તુ સ્થિતિ બતાવનારા સંબંધની હો અથવા તર્કશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ થયેલી હો. ઔદાર્યનું ક્ષેત્ર વળી થોડું ફેલાવો થવા સરખું હોવાથી પ્રતિપક્ષીના પુરાવા અને પ્રમાણો પૈકી જેટલી વાતો કબુલ કરવા સરખી હોય તેટલી કબુલ કરીને તેની અપૂર્ણતા સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કરવો. જો પ્રતિપક્ષીએ અપ્રમાણિક-

પણે સત્ય છુપાવવાનો યત્ન કર્યો હોય તો ફક્ત ખુલું પાડવાનું કરવું જરૂરનું છે; પરંતુ તેવો કોઇ પ્રકાર ન હોય તો પ્રતિપક્ષીના પોતાના પક્ષની પ્રીતિથી માન આપવું એ નિવૃત્યાત્મક પરોપકારના તત્વોને અનુસરીને છે. વાદવિવાદમાં જરૂરીઆત ઐદાર્યના અભાવને લીધે સમાજ ઉપર ઘણું ઘાતક પરિણામ થાય છે. ચારે તરફ ચાલેલા રાજકીય, સામાજિક, અને ધર્મ સંબંધના વાદવિવાદ તરફ ક્ષણુ-વાર નજર કરી હોય તો, બંને પક્ષમાં કેવી લડાઇઓ ચાલતી રહે છે, અને એક બીજાના હેતુ તરફ કેટલી વિલક્ષણ પ્રકારની ગેરસ-મજ કરી દેવાનો યત્ન કરેલો હોય છે એ લક્ષમાં આવશે. આપણા દેશમાંના લોકોને રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર સખત વાદવિવાદ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી, પરંતુ સામાજિક અને ધાર્મિક વિષયો ઉપર વા-દવિવાદમાં ઉપરની વાતની સત્યતા જણાઇ આવે છે. બંને પક્ષમાંના આગેવાનોએ નિવૃત્યાત્મક પરોપકારનાં તત્વો થોડાંક ઉપયોગમાં આ-ણ્યાં હોય તો ઘણો અનર્થ ટાળવા સરખું છે.

સ્વોત્કર્ષના વળી કેટલાક પ્રકાર જડી આવે છે. તેમનું આપેલાં ઉદાહરણો સાથે કેટલીક વાતોમાં સામ્ય છે. આપણા લોકોમાં ગાયન વાદ્યકળા નિપુણ મનુષ્યોમાં પરસ્પરના ઉત્કર્ષ વિષે એટલી સ્પર્ધા જડી આવે છે કે, વેળા કવેળા તે પરસ્પરની ભૂલો કહાડીને એક બીજાને ફોકટ બદનામ આપવાનો યત્ન કરે છે. ગાયનવાદ્ય સાંભળીને મનોરંજન કરવા માટે દશ વિશ મનુષ્યની મંડળી બેઠી હોય તો જો ત્યાં પ્રતિસ્પર્ધી ગાનારા અને વગાડનારા હોય તો તે મીજલસમાં કદી પણ તે રંગ આવવા દેનાર નથી. ગાયન વાદ્યાદિકમાંના મર્મ જેમને સ-મજાતા નથી એવા લોકોને સુસ્વર સાદા ગાયનથી આનંદ થાય છે, અને એવા પ્રકારના લોકોનોજ ગાયન સાંભળવાને આવેલી મંડ-ળીમાં જમાવ હોય છે, એ વાત તેમના સ્વપ્નામાં પણ આવતી નથી.

તે વિષે, અને તેજ પ્રમાણે પોતાનો બાપ ખેલમાં પોતાને જણાતો હતો તેટલો કુશળ નથી એ વિચાર છોકરાના મનમાં આવ્યો એટલે તેને જે અસમાધાન થશે તે વિષે ખોટું લાગીને, તે તેમનું દુઃખ આપણે ટાળ્યું આ વિચાર વિશેષ આનંદકારક અને સમાધાન આપનારો છે. આવા વર્તનમાં જો કે થોડોક અપ્રમાણીકપણાનો ભાગ છે તોપણ પ્રમાણિકપણાથી થવાના પરિણામનો વિચાર કર્યો હોય તો તે દુર્લક્ષ કરવા સરખો છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

તેજ પ્રમાણે વાદવિવાદમાં, અથવા પ્રતિપક્ષીના બોલવાનો મુદ્દો પકડીને તે ઉપર બોલવામાં, એકાદા મનુષ્ય ઉપર મહેરબાની કરવાના સાધારણપ્રસંગે, કાંઇ કારણ ન છતાં, કંઈ વિશેષ પ્રસંગે તેને જોકે સહજ નીચુ પાડવા સરખું હોય તોપણ, તેને ફજેત ન કરવામાં મનની ઉદારતા બતાવવી, આ સભ્યપણાને અનુસરીને હોય છે. કલ્પના કરો કે પાંચ પચીસ માણસની મંડળી બેઠેલી છે અને તે મંડળીમાં ભવિષ્યનાં વરવધૂનું એક જોડું હોઇને તે બન્નેના પણ મિત્ર ત્યાં છે. એ મંડળીમાં તે બન્ને પૈકી કોઇનું અજ્ઞાન પ્રકટ કરવું અથવા તેમના વિચારની ભૂલ બતાવવી, અથવા તેમને લાગણી થાય એવા પ્રકારનો કંઇ વિનોદ કરવો એ કેવળ નિર્દયપણાનું કામ થશે. જે મનુષ્યને અંગે થોડો પણ દયાનો ભાગ (અંશ) હશે તેને આવા પ્રેક્ષકોની સમક્ષ એકાદા મનુષ્યને લજવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ બુદ્ધિ અને ચતુરાઇ એમનો કઢંગો વ્યય કરવો થાય, એમ લાગ્યા વગર રહેવાનું નથી. આવે પ્રસંગે સુહૃદય મનુષ્ય બીજાને નીચો પાડીને તેના નુકસાનથી અથવા દુઃખથી પોતાનો ઉત્કર્ષ ન સાધતાં, તેના દોષ ઢાંકી નાખવા માટે પોતાનાજ પદરમાં અજ્ઞાન અથવા મૂર્ખપણું બાંધી લેવા તૈયાર થશે.

પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધતી વખતે નિશ્ચયાત્મક પરોપકારનાં તત્વોને

અનુસરીને પોતાના અંગના શ્રેષ્ઠ ગુણને જાણી ગુહ્યને ઢાંકી નાખવાનાં રચનો કર્યાં, તે ઉપરનાં ઉદાહરણો ઉપરથી લક્ષમાં આવશે. સુહૃદયપણાને અનુસરીને આવા પ્રકારનાં વર્તન મનુષ્યના હાથથી થયાં નહિ તો તેમના અરસપરસ વ્યવહાર આનંદ આપનાર નથી.

જૂદા જૂદા મનુષ્યોની માનસિક શક્તિમાં ઘણું વિષમપણું દેખાઇ આવે છે, અને પ્રત્યેક મનુષ્ય હમેશાં પોતા કરતાં ઓછી શક્તિના મનુષ્ય ઉપર ઉપરીપણું કરવાનો યત્ન કરવા લાગશે તો મનુષ્યનું જીવતર અસહ્ય થશે. આ વૈષમ્યનું નઠારૂં પરિણામ થાય તે થતું ઓછું કરવાને આ પ્રકરણમાં જે પ્રકારનું વર્તન અનુકરણીય ઠરાવેલું છે તેના જેવું બીજું સાધન નથી. કુદરતના અત્યંત કડક નિયમને લીધે પ્રબળ અને દુર્બળ એવો ભેદ ઉત્પન્ન થયો છે. મનુષ્ય કરતાં બીજાં પ્રાણીમાં આ ભેદના પરિણામનું અત્યંત ઉગ્રસ્વરૂપ ઓછું કરવાને સાધન નથી. પરંતુ માનવી સૃષ્ટિમાં તેજ કડક નિયમને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી શ્રેષ્ઠ માનસિક શક્તિને લીધે તે ઉગ્રસ્વરૂપ થોડુંક સૌમ્ય કરવાને સાધનો ઉત્પન્ન થયેલાં છે. મનુષ્યોના વિચાર જેમ જેમ ઉન્નત થતા જાય છે તેમ તેમ તેમને પ્રબળે દુર્બળનો ફાયદો લેવો આ અન્યાય દેખાવા લાગે છે. હવે પૂર્વે બતાવ્યા પ્રમાણે આચરણ અને તેનું ફળ એમાં કાર્યકારણ સંબંધ છેક નહિ જેવો કરી નાખીને પ્રબળ અને દુર્બળ એમને સમાનાવસ્થામાં આણવાં, જો કે હિતકારક અને શક્ય નથી, તોપણ મનુષ્ય જાતિના સુધારાને વિશેષ ધક્કો ન પહોંચે એવી રીતે દુર્બળનાં જીવતર જેટલાં ઓછાં કષ્ટમય થાય તેટલાં કરવા વિષે યત્ન કરવાની બુદ્ધિ મનુષ્યની ઉન્નત સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે. જીવનાર્થે કલહમાં એક બીજાને છૂટ આપવાને જો કે ઘણી અડચણો આવવાનો સંભવ છે, તોપણ સમાજમાં મનુષ્યનો જે પરસ્પર સાથે અનેક પ્રકારનો સંબંધ આવે છે તે સંબંધમાં

એક બીજાને છૂટ આપવી ઘણી કઠણ નથી. આવા પ્રકારની છૂટનો ઘણું કરીને મનુષ્યોના મનોવિકાર સાથે સંબંધ હોય છે.

કેટલાંક ઉદાહરણો એવાં પણ જણાયછે કે, જેમાં વાદવિવાદમાં અથવા સંભાષણમાં પોતાનું, વાક્ચાતુર્ય અને બુદ્ધિકૌશલ્ય પ્રકટ કરવાથી જીવનાર્થ કલહમાં તેનો ઉપયોગ કરી લેવાશે, એટલે તેના યોગથી પૈસા મેળવવાના કામમાં મદદ થશે. એવું હોય તો આ શક્તિનો યોગ્ય સ્થળે પૂર્ણ ઉપયોગ કરી લેવો ન્યાયનો થશે. પરંતુ આ પ્રકરણમાં જે ઉદાહરણો આપેલાં છે તેવા પ્રકારના પ્રસંગ ઘણા આવે છે. અને તે વખતે પોતાની શક્તિનો અવરોધ કરવાથી પૈસા સંબંધી નુકસાન થવાનો સંભવ નથી. વળી જે મનુષ્યને છૂટ આપી હશે તેનો પણ પૈસા સંબંધી ફાયદો થવાનો સંભવ નથી. ઉત્કર્ષાર્થ કલહનો જીવનાર્થ કલહની સાથે સંબંધ હોય તોપણ, પહેલા પ્રકરણમાં ચડસાચડસીના સંબંધે જે પ્રકારની છૂટ આપવા વિષે સૂચવેલું છે તે પ્રકારની છૂટ મૂકતી વખતે, તે પરોપકાર બુદ્ધિએ આપવી ઇષ્ટ છે. જ્યાં તેવો સંબંધ ન હોય ત્યાં ઘણી છૂટ આપેથી કોઇનું કંઇ નુકસાન ન થતાં સૃષ્ટિમાં સ્વાભાવિક રીતે જણાઇ આવનારા વૈષમ્યનું ઉગ્ર સ્વરૂપ ઘણું ઓછું કરવું શક્ય છે.

જે સ્વોત્કર્ષની ઇચ્છાનાં સયંમન કરવા વિષે આ પ્રકરણમાં વિચાર કર્યો, તે સ્વોત્કર્ષની ઇચ્છા મનુષ્યની પ્રથમાવસ્થામાં ઘણી પ્રબળ હોય છે. રણભૂમિમાં પ્રતિપક્ષનો પરાભવ કરીને જીતથી મળનારો આનંદ અને અભિમાન એ જંગલી લોકોમાં વિલક્ષણ પ્રકારના જડી આવે છે. શત્રુને ફક્ત જીતીને તેમનું સમાધાન થતું નથી. તેમને જીવતા કાપવા અથવા મરીગયો હોય તોપણ તેના શરીરના કડકે કડકા કરીને તે પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે રાખીને પોતાના પરાક્રમનું પ્રદર્શન કરાવવું, એ વાતથી તેમને આનંદ થાય છે. વાગ્યુદ્ધમાં અથવા લખા-

ણના યુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષીને નીચો પાડીને વિજયશ્રીનો ઝંડો ભરાવવો, એ ઇચ્છા પણ દ્વંદ્વયુદ્ધો કરનારા અથવા તરવારથી લડનારા વીરોની ઇચ્છા પ્રમાણેજ છે. તેમને જે પ્રમાણે પ્રતિપક્ષીઓનો માત્ર પરાભવ થયાથી સમાધાન થતું નથી; પરંતુ તેમને છેક પાયમાલ કરીને તે ફરીને ડોકું ઉપર કહાડે નહિ એટલી તેની દૂરદશા કરવી એમ લાગે છે, તેજ પ્રમાણે આ માનસિક શક્તિના સામાર્થ્યે લડનારા લોકોને લાગે છે. પ્રતિપક્ષીઓનું વ્યંગ જોયાની સાથે તેમના ઉપર ટુટી પડવું, અને તેમને વિષે મોજ જોનારાની કરાય તેટલી ખોટી સમજુત કરવા વિષે યત્ન કરવો, એ દુર્ગુણ બન્નેમાં પણ જડી આવે છે. આ જંગલી સ્થિતિનો અવશેષ નહિ જેવો કરવા વિષે પ્રયત્ન કરીને, કેવળ સત્યનું શોધન કરવા માટે વાદવિવાદ કર્યાથી, અને તે કરતાં પ્રતિપક્ષીઓ વિષે શક્ય હોય તેટલું ઔદાર્ય બતાવવા માટે નિવૃત્યાત્મક પરોપકારના તત્વોનો ઉપયોગ કરવાથી સુધારાની ચઢતીને ઘણી મદદ થનાર છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પરદોષ પ્રસિદ્ધ કરવાની મર્યાદા.

આ પ્રકરણમાંના વિષયનો પાછલા પ્રકરણમાંના વિષયો સાથે એટલો નિકટ સંબંધ છે કે, એ બન્નેમાં સ્પષ્ટ ભેદ બતાવી શકાતો નથી. સંભાષણમાં અને વાદવિવાદમાં મનુષ્યો એક બીજા ઉપર જે ટીકા કરે છે, તેમાં એક બીજાનો દોષ આપોઆપ બહાર પડે છે; પરંતુ તે પ્રસંગે બીજાનાં દોષ કાઢવા એ મુખ્ય હેતુ હોતો નથી. જેમાં બીજાના દોષ બહાર કહાડવા આ મુખ્ય હેતુ હોઇને બીજા હેતુ ગૌણત્વે હોય છે એવી વાતોનો વિચાર આ પ્રકરણમાં કરવાનો છે.

બીજાના દોષ બહાર કહાડવાને યોગ્ય સ્થળ અને કાળ જોવો, અને તે બતાવવાને થોડું ઘણું તારતમ્ય રાખવું, એ મોટું કઠણ કામ છે. બીજાના દુઃખે બળી જનારા દયાશીલ મનુષ્યના હાથથી પારકા દોષની પ્રસિદ્ધિ કરવી જોઇએ તેટલી થનાર નથી. અને તેજ કેવળ સત્યાસત્ય જોનારા મનુષ્યના હાથથી વાજબી કરતાં વધારે થશે. કોઇકોઈ વાર દોષ બહાર ન કાઢવા એજ પરોપકારની દૃષ્ટિએ કર્ત્તવ્ય કર્મ હોય છે, અને કોઇકોઇ વાર તે ન કાઢવા એટલે વર્ત્તનમાં ભૂલ કરવી એમ થાયછે. અનેક વાતોનો વિચાર કર્યા પછી આ સંબંધી પોતાનું કર્તવ્ય શું છે એ ઠરાવી શકાશે. બન્ને પક્ષમાંના સંબંધનો મુખ્ય વિચાર કરવો જોઇએ. માબાપ અને છોકરાં, ધણી અને ધણીઆણી, ધણી અને ચાકર, મુખ્ય અને તેના હાથ નીચેના નોકર, વડીલ અને નાના, એવા અનેક પ્રકારના સંબંધથી મનુષ્યને એક બીજાના દોષ બતાવવાનો પ્રસંગ આવશે. કોઇ કોઇ વાર બન્નેમાં તેવો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન છતાં બન્ને મનુષ્યો પણ સ્વતંત્ર અને બરોબરીના નાતાના હોઇ શકે છે. આ સંબંધનો વિચાર થયા પછી બન્નેની વર્તણુકનો પણ વિચાર થવો જોઇએ. એટલે બન્ને સરખી છે, અથવા એક કરતાં બીજી સારી છે, અને તેવી હોય તો બન્નેમાં ફરક કેટલો છે ઇત્યાદિ બાબતો તરફ લક્ષ આપવું જોઇએ. તેજ પ્રમાણે દોષ ખુલ્લા પાડયાથી તત્ક્ષણ અથવા કાળાન્તરે નફો અથવા નુકસાન કયા પ્રકારનું થવાનો સંભવ છે એ પહેલું જોવું જોઇએ; અને છેવટ, પાસે બીજાં મનુષ્યો કોણ છે, અને દોષનું સ્વરૂપ શું છે, એ વાતનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ.

પ્રત્યેક પ્રસંગે સર્વ વાતનો પૂર્ણ વિચાર કરીને વર્ત્તનની દિશા ઠરાવવાને મનુષ્યને અંગે અનેક ગુણોનું વાસ્તવ્ય હોવું જોઇએ. ઘણું કરીને મનુષ્યો વિષે પ્રેમ, વિલક્ષણ તરેહની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ,

અને દૂરદર્શીપણું, એ ગુણ અવશ્ય જોઇએ. આટલી વાતો અનુકૂળ હોય તોપણ, શકય હોય તો કેટલીકવાર સુધી શાંતપણે વિચાર કરવાનો મળે તો ઠીક.

માબાપને પોતાનાં છોકરાંના દોષ ક્હાડવાના અને તેનેવાસ્તે તેમના ઉપર ગુસ્સે થવાના પ્રસંગ આવે જાય છે, એ ઘણા જણને પોતાના અનુભવથી માહિત છે. જે લોકોમાં છોકરા શિવાય પિતૃઓને સદ્‌ગતિ મળતી નથી એવી સમજ છે, તે લોકોમાં માબાપ અને છોકરાં એમની વચ્ચેના સંબંધની કલ્પના થોડીક જૂદી હોવી જોઇએ. અપુત્ર એટલે મહા પાપી, તેનું મોં પણ જોવું નહિ, એવી જે વખતે લોકોની દૃઢ સમજ હતી, અને તેજ પ્રમાણે પોતાનાં છોકરાંએ પોતાના પછાડી શ્રાદ્ધ તર્પણાદિ પિતૃકર્મ કરીને અન્નોદક આપ્યાં નહિ તો પિતૃલોકોમાં આપણે અપવાશી રહેવું પડે, એમ જે વખતે લાગતું હતું, તે વખતે પુત્રપ્રાપ્તિ કરી લેવી એ અવશ્યનાં કર્તવ્યો પૈકી એક સમજવાનું સ્વાભાવિક હતું. આવી સ્થિતિમાં છોકરાનો જન્મ અને અસ્તિત્વ એકદમ માબાપના હિતને માટે છે એવી સામાન્ય લોકોની સમજ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. માબાપનાં છોકરાં સાથે જે વર્ત્તન થનાર તે ઉપર આ સમજુતીનો પરિણામ થયા વગર રહેનાર નથી. છોકરાનાં જે પ્રકારનાં વર્તનથી પોતાને ફાયદો નથી તેવાં વર્ત્તન સદોષ એમ માબાપને લાગે અને તેથી છોકરાને પોતાને ફાયદો છે કે નહિ એ વાત તરફ તેમનું લક્ષ જોઇએ તેટલું જનાર નથી. ઉપર આપેલી કલ્પના જોકે જૂનાકાળની છે તોપણ તે હાલમાં એ છેક નષ્ટ થયેલી હોય એમ નથી. હાલ તે વાત ઉપર અક્ષરે અક્ષર વિશ્વાસ રાખનારા જોકે થોડા લોકો હશે તોપણ તેને લીધે જે પ્રકારનાં વર્ત્તન રગેરગે પેશી ગયેલાં છે તે એકદમ જવાનાં નથી. દિવસે દિવસે માબાપ અને છોકરાં એમના સંબંધની કલ્પના બદલાતી જાય છે. આ નવીન કલ્પનાનું વલણ પૂર્વની કલ્પ-

નાથી છેક ઉલટું છે. એટલે છોકરાનું અસ્તિત્વ માબાપને વાસ્તે નથી, માબાપનું અસ્તિત્વ છોકરાં માટે છે. એ મત આંખ આગળ રાખીને ચાલનારાં માબાપોને અનેક પ્રસંગે પોતાના છોકરાના દોષ પેટમાં ઘાલવાને વાસ્તે આત્મસંયમન કરવું એમ લાગશે. નાનાં છોકરાંને અંગે જે શરીરનું અથવા મનનું વિલક્ષણ પ્રકારનું ચંચળપણું દેખાઇ આવે છે તેનાથી થનારા ત્રાસે ઘણાં માબાપો છેક સંતાપ પામે છે, પરંતુ તેમના મનમાં શું ચાલેલું હોવું જોઇએ એનો વિચાર કરીને અને તેમને વિષે પ્રેમબુદ્ધિ મનમાં રાખીને આત્મસંયમે આ ત્રાસ સહન કરવો જોઇએ. તેજ પ્રમાણે નાનાં છોકરાં જે નાના પ્રકારના ઉલટસુલટ પ્રશ્ન પૂછેછે તે વિષે તેમના ઉપર ગુસ્સે ન થતાં પોતાને થનારો ત્રાસ શાંતપણે સહન કરવામાં તે છોકરાંનું કલ્યાણ છે એમ સમજવું જોઇએ. પોતાનાં છોકરાંએ પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો શાંતપણે દેઇને તેમનું સમાધાન કરવામાંજ આનંદ થાય એવા પ્રકારનું વલણ માબાપે પોતા ઉપર લાવી મૂકવું જોઇએ. ઘણા ચમત્કારિક અને ત્રાસ આપનારા પ્રશ્ન તે પૂછવા માંડે તોપણ તેમનો તિરસ્કાર ન કરતાં બીજી રીતે તેમનાં મન બીજી તરફ વાળવાનો યત્ન કરવો જોઇએ.

જેમની શક્તિનો પૂર્ણ વધારો હજી સુધી થવાનો છે એવાં અજ્ઞાન છોકરાંનાં આચરણ, પરિપક્વ વિચારના જ્ઞાનવાળા પુખ્ત મનુષ્યનાં આચરણ સરખાં હોઇ શકતાં નથી, એ વાત હમેશાં આંખ આગળ રાખી હોય તો, નાનાં છોકરાં ઉપર ગુસ્સે થવાના અનેક પ્રસંગ ટાળી શકાશે. જેમની વૃત્તિને અંગે મનને રોકી રાખવાની શક્તિ હોય છે તે મનોવૃત્તિનો ઉદય મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ઘણો મોડો થાય છે. ખાવાના પદાર્થ જોયા .બરોબર તે લેઇને ખાવા માંડવા એવી નાનાં છોકરાંના મનની પ્રવૃત્તિ હોય છે. તેવું કરવું સમયને અનુસરીને છે કે નહિ આ વિચાર આવવાને તેમના મનમાં અવકાશજ નથી.

આવું ન કરવા માટે અનેક માબાપોએ પોતાનાં છોકરાંને અનેક વાર માર્યા હશે. પરંતુ આ મારનો ઘણો પરિણામ થતો નથી. વળી કેટલાંક વર્ષ પછી તેઓ વધારે સમજવા લાગવાથી તેમની ખોડ પોતાની મેળે જાય છે. બીજા પણ કેટલાક નાના નાના અપરાધોની એવીજ વાત છે. છોકરાંને હજી જોઇએ તેટલી સમજણ આવી નથી એમ મનમાં આણીને તેમને ઘણું કડકપણું બતાવવું નહિ. તથાપિ છોકરાંના આવા પ્રકારના દોષ તરફ પણ કેવળ દુર્લક્ષ કરવું એ ઉપયોગનું નથી. તેમના દોષ તેમને બતાવીને તે વિશે સૌમ્ય શબ્દથી તેમને ઉપદેશ કરવો જોઇએ.

તાત્કાલિક અને કાલાંતરે થનારા પરિણામ તરફ લક્ષ આપ્યું હોય તો, છોકરાંને તેના દોષ વિષે વારંવાર ક્રોધે ભરાવું અનિષ્ટ છે એમ દેખાઈ આવશે. તે ને તેજ વાતો વિષે છોકરાંને એકસરખો ત્રાસ આપ્યો હોય તો તે કેવળ બેશરમાં થાય છે, અને જે દોષ ટાળવા વાસ્તે યત્ન થાય છે તે વિષે તે બેપરવા થઇ જાયછે અથવા હઠથી તે વધારે કરેછે. એ પરિણામ માબાપને છોકરાં ઉપર જે એક પ્રકારનો દાબ હોવો જરૂરનો છે તેનાથી છેક વિરૂદ્ધ છે. જે માબાપો પોતાના છોકરાંના નાના નાના અપરાધો તરફ આંખઆડા કાન કરેછે, અથવા તો પોતાની મોંની નીશાનીથી ફક્ત પોતાની નાપસંદગી બતાવે છે, અને ફક્ત મોટા અપરાધને માટે સખત શિક્ષા કરે છે, તેમનો ધાક હોય તેટલો, વારે ઘડીએ સખત શબ્દથી મારનારા માબાપનો હોવાનો સંભવ નથી, સદ્દવર્તનનો મૂળ ઉદ્દેશ છોકરાંને સમજાવીને તેમને સન્માર્ગની દિશાએ વાળવા તરફ યત્ન કરવો જોઇએ. અમુક પ્રકારનું વર્તન પોતા તરફથી થયું નહિ તો આપણને માર પડશે એવા ભયથી થનારૂં વર્તન, તે ભયના અભાવે બનતું નથી.

માબાપે પોતાનાં છોકરાંના દોષ કહાડતાં ઘણે પ્રસંગે નિવૃત્યાત્મક

પરોપકારના તત્વોનો ઉપયોગ કરવો અવશ્ય છે એમ ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે, તેમજ તે તત્વો કુટુંબમાંના બીજા મનુષ્યોને અને શાળામાંના શિક્ષકોને પણ લાગુ પાડવા સરખાં છે. છોકરાંના અપરાધને માટે તેમને જે શિક્ષા આપવાની અને તેવા અપરાધ તેમણે ફરીને ન કરવા માટે જે ઉપાયોની યોજના કરવાની, તે શિક્ષા અને તે ઉપાય સૌમ્ય પરંતુ નિયમિત હોઇને, તેમનું ધોરણ છોકરાંના તાત્કાલિક વર્તન ઉપર ન મૂકતાં જેથી કરીને તેમને અંગે સદાચરણ બિંબાઈ જાય એવી વાત ઉપર રાખવું જોઇએ.

હવે ધણી અને ચાકર એમના સંબંધનો વિચાર કરીએ. પહેલું તો એ કહેવું જોઇએ કે, બન્ને વચ્ચે જે કરાર થયો હોય તેના કરતાં વધારે કોઇએ પણ અપેક્ષા કરવી નહિ. પરોપકાર પૂર્વે ન્યાયનો વિચાર કરવો જોઇએ. ચાકરે કરાર પ્રમાણે કામ કરવું એ તેનું કર્તવ્ય છે, અને તે યોગ્ય રીતે ન કરે તો ધણીએ તેનો કાન આમળવો જોઇએ અને તેને પોતાનું કર્તવ્ય કરવાની ફરજ પાડવી જોઇએ. કરાર પ્રમાણે સમાજમાંની વ્યક્તિએ પોતપોતાનાં કામો કર્યા સિવાય એ સમાજયંત્ર સુલભ રીતે ચાલવાનું નહિ, માટે કર્ત્તવ્યમાં ભૂલ થઇ હોય તો તે તરફ દુર્લક્ષ કરવું ઉપયોગનું નથી. હવે, જ્યાં મનુષ્યોનો ઇલાજ ચાલતો નથી એવું કંઇ આકસ્મિક કારણ બની આવ્યાને લીધે કર્ત્તવ્યમાં દુર્લક્ષ થાય તો એ વાત જુદી.

કારખાનાવાળા અને મજુર તથા ઘણું કરીને ધણી અને ચાકર એમનો સંબંધ, અને બન્નેના પરસ્પર સાથેનાં વર્તન એમનો નીતિ દૃષ્ટિનો વિચાર ઘણો ગુંચવણ ભરેલો છે. નીતિ બે પ્રકારની છેઃ—એક કેવળનીતિ અને બીજી પ્રાસંગિક નીતિ. કેવળ નીતિશાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં, દેશ કાળ વર્તમાન તરફ લક્ષ ન આપતાં સત્ય અસત્ય,

ન્યાય અન્યાય, ઇત્યાદિ સંબંધ ઠરાવવાના હોય છે. કેવળ નીતિ-શાસ્ત્રના તત્વોનો ઉપયોગ મનુષ્ય સમાજની પૂર્ણ-ઉત્ક્રાંતિસ્થિતિમાં હોઇ શકે. પરંતુ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી પ્રાસંગિક નીતિના તત્વોનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. પ્રાસંગિક નીતિશાસ્ત્રનો વિચાર કરવા માટે સ્થળ, કાળ, સમાજના ઘટકાવયવની સ્થિતિ ઇત્યાદિ અનેક વાતો તરફ લક્ષ આપવું જોઇએ. પ્રાસંગિક નીતિ શાસ્ત્રના ધોરણે વર્તનના નિયમ ઠરાવતાં કેવળ નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત હમેશાં આંખ આગળ રાખવા જોઇએ, અને આખરે આપણે તે પાયરી ઉપર જવાનું છે એ લક્ષમાં રાખી મૂકવું જોઇએ. કેવળ નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણી અને ચાકર એમનામાં છેક બરોબરીનો સંબંધ હોઈ શકશે. એકે પોતાનો શ્રમ વેચાતો આપવાનો અને બીજાએ તે બદલ પૈસાના રૂપે તેને મોબદલો આપવાનો; આવા પ્રકારના વ્યવહારમાં, કેવળનીતિની દૃષ્ટિએ એક બીજાના તરફ વધારે ઓછા-પણું હોવાનું કંઇ કારણ રહેતું નથી. પરંતુ હાલની લોકસ્થિતિનો વિચાર કર્યો એટલે તેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવા શિવાય ધણી અને ચાકર એમની વચ્ચેનો વ્યવહાર સરલ રીતે ચાલવાનો નહિ એમ દેખાઇ આવશે. એ માટે પ્રાસંગિકનીતિને અનુસરીને ધણી અને ચાકર એમના વચ્ચે ન્યુનાધિક્ય રાખવાનું ભાગે પડે છે. બરોબરીનો નાતો કાયમ રહીને અમુક પગાર લેઇને અમુક કામ કરવું એવો કરાર બન્નેની વચ્ચે થવો કેવળ નીતિદૃષ્ટિએ જો કે, શક્ય દેખાય છે, તોપણ ધણીનો કરાર મહિને મહિને પગાર આપ્યો એટલે પૂરો થાય છે. પણ ચાકરે હમેશાં ધણીના હુકમ પ્રમાણે કામ કરવાનું હોય છે, તેથી ગુલામ અને તેનો ધણી એમનામાં જે પ્રકારનો સંબંધ હોય તેજ પ્રકારનો કંઇક સંબંધ ધણી અને ચાકર એમનામાં રહે છે. જે અર્થે હાલની સ્થિતિમાં આ સંબંધ નષ્ટ થવો અશક્ય

છે, તે અર્થે પ્રસંગે અનુસરીને આ સંબંધનું ખોટું પરિણામ જેટલું કમી થાય તેટલું કરવા તરફ લક્ષ આપીને, ધણીએ ચાકર સાથે કયા પ્રકારનું વર્તન રાખવું એ ઠરાવવું જોઇએ. બન્ને વચ્ચે અનિષ્ટ સંબંધ ઉત્પન્ન ન થવા દેવાનો એક માર્ગ કહીએ તો ધણીએ ચાકર સાથે વર્તન કરવાનું શકય હશે તેટલી સૌમ્ય શિક્ષા પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો એ થાય.

ચાકરોના હાથથી થનારા અપરાધો પૈકી ઘણા મહત્વનો અપરાધ કહીએ તો સમજી વિચારીને કરાર પ્રમાણે કામ ન કરવાના ઉદ્દેશથી કરેલા અપરાધ થાય. પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે આવા પ્રકારના અપરાધો બદલ તેને સખત રીતે સમજુત આપવી જોઇએ. તે વખતે તેમની દયા આવી તોપણ તે અપરાધનું સ્વરૂપ લક્ષમાં આણીને પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરવું જોઇએ. આવે પ્રસંગે દુર્લક્ષ કરવું એટલે તે મનુષ્યનું અને સમાજનું નુકસાન કરવાનું થાય. આપણા દુર્લક્ષને લીધે જો કામ ન કરવાની ચાકરને ટેવ પડે તો તે તેને જન્મ સુધી નડશે, અને સમાજમાં પણ એક પોતાના કર્ત્તવ્યમાં આનાકાની કરનારો અપ્રમાણિક મનુષ્ય તૈયાર કરવાને આપણે કારણ થયા એમ થશે. પરંતુ આપણે યોગ્ય વખતે કરેલી કાન સંભળામણીને લીધે જો તેનો આ દુર્ગુણ નહિ સરખો થયો અથવા ઘણોજ કમી થયો, તો તેનો ફાયદો થઇને, બીજા ધણી (શેઠ) સાથે કામ કરવાનું કારણ પડે તોપણ તેને ફાયદો થશે.

કર્ત્તવ્યમાં દુર્લક્ષ થવાને અપ્રમાણિકપણા પ્રમાણેજ ભૂલી જવાપણું પણ કોઈ કોઇવાર કારણ થાયછે, અને આ અપરાધ માટે પણ સખત શાસનપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. અપ્રમાણિકપણાને લીધે બનેલા અપરાધનું સ્વરૂપ નીતિદૃષ્ટિએ જો કે ભૂલીજવાપણાને લીધે બનનારા અપરાધ કરતાં ઘણું ભયંકર દેખાય

છે. તોપણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોયું હોય તો, બન્ને તરફથી પરિણામ સરખોજ દેખાય છે. એટલે બન્ને પ્રસંગે ધણીને નુકસાન સરખુંજ થાય છે. એ માટે એવા અપરાધ ઉપર પણ કરડી નજર રાખવાની જરૂર છે. છોકરાંની અને ચાકરોની શાસનપદ્ધતિનું સ્વરૂપ બને તેટલું સૃષ્ટિ શાસ્ત્રમાંની ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા એમના નિયમોને અનુસરીને કરવું જોઇએ. સૃષ્ટિમાં ક્રિયા તથા પ્રતિક્રિયા, આઘાત અને પ્રત્યાઘાત, એમનો સંબંધ જેવો સ્વાભાવિક અને અચળ હોય છે, તેજ પ્રમાણે અપરાધ અને તે બદલે શિક્ષા એમનો સંબંધ સ્વાભાવિક અને અચળ એવો કરવાનો યત્ન કરવો જોઇએ. કોઇ પણ કામ આપણા હાથથી કરવાનું બાકી રહ્યું તો તે છેવટે આપણેજ કરવું જોઇએ, અને દુર્લક્ષથી કામ ખોટું થયું તો તે આપણેજ ફરીને દુરસ્ત કરી આપવું જોઇએ, એવી ચાકરોની અનુભવથી ખાત્રી થતી ગઇ તો તેમના અંગનો દોષ નષ્ટ થવાનો સંભવ છે. રાત્રે દરવાજો અથવા બારણાં બંધ કરવાનું ચાકર ભૂલ્યો હોય તો તેનેજ પાછો બોલાવીને તેની પાસેથીજ તે કામ કરાવી લીધાથી તેના મનને થોડુંક ખોટું લાગશે, પરંતુ વારંવાર તિક્ષ્ણ શબ્દનો પ્રહાર કરવાથી જેટલું તેને ખોટું લાગે તેટલું આથી લાગવાનું નથી. અને આ રીતે ચાલવાથી પોતાના દોષ નષ્ટ કરવા માટે યત્ન કરવાની તેને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે.

મૂર્ખપણાને લીધે અથવા ગાંડપણને લીધે થનારા અપરાધ વિષે ઘણા લોકો પોતાના ચાકરોને અતિશય ત્રાસ આપે છે. ક્ષમા કરવાને યોગ્ય એવો જો કોઇપણ અપરાધ હોય તો તે એજ છે. એ અપરાધ થવાનું કારણ ચાકરોની શક્તિ બહારનું હોવાને લીધે તેનો ઇલાજ મટાડવા સરખો નથી હોતો. છેક સાદી વાત સુધાંત લક્ષમાં આવે નહિ એવું વિલક્ષણ પ્રકારનું બુદ્ધિહીનપણું કેટલાક મનુષ્યમાં દેખાઇ આવે છે. પરંતુ તે બુદ્ધિમાંદ્ય

ઘણા વર્ષ સુધી નિર્દય ધણી મળવાને લીધે તેને અંગે ઉત્પન્ન થયું હશે, અથવા પેઢી ઉતાર સંસ્કારને લીધે તેને પ્રાપ્ત થયું હશે, તો તે વિષે તેને વારંવાર ત્રાસ ન આપતાં ક્ષમા કરવી યોગ્ય છે. સૃષ્ટિક્રમને અનુસરીને મનુષ્ય મનુષ્યોમાં જે ન્યુન્યાધિકતા ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નઠારૂં પરિણામ, બીજા હેતુને બાધ ન આણતાં જેટલું કમી થાય તેટલું કમી કરવું, આ પરોપકારનો ઉદ્દેશ છે. એટલા માટે જેના ઉપર કુદરતનો કોપ થયો છે એવા કમનસીબ મનુષ્યનો, બીજા સાથે પોતાની કારણ વગરની સખતાઇને લીધે, છળ કરવો પરોપકારની દ્રષ્ટિએ અત્યંત અનિષ્ટ થાય. આવા પ્રકારના ચાકરોના અપરાધ વિષે દોષ આપવાનો પ્રસંગ આવ્યોજ તો નિદાન સૌમ્ય માર્ગનું પણ અવલંબન કરવું એ નિવૃત્યાત્મક પરોપકારની નજરે જરૂરનું છે.

કેવળ પરોપકાર માટેજ દોષ દેવાની પોતાની પ્રવૃત્તિનું સંયમન કરવું ઇષ્ટ છે એમ નથી, તો તેનાથી પોતાનો પણ ફાય-દો છે. કારણ વારંવાર બીજાને ટોકવાથી આપણને પ્રત્યક્ષ ત્રાસ થ-ઇને માથું ભમી જાય છે તો જાય છેજ, પણ તે શિવાય જે હેતુએ આપણે એટલો ત્રાસ કરીએ છીએ તે હેતુ પણ સિદ્ધ ન થયાને લીધે આપણને અપ્રત્યક્ષ રીતે વળી ત્રાસ થાય છે. જે લોકો એક સરખા પોતાના ચાકરને અથવા હાથ નીચેના લોકોને તેમના અપરાધો વિષે બોલે છે તેમના તરફ કોઇ પણ લક્ષ દેતા નથી એમ થાય છે; પરંતુ જે ઘણી થોડી વાર બોલવાનો પ્રસંગ આણે છે તેમના બોલવાથી થોડો ઘણો પણ ઇષ્ટ પ-રિણામ બને છે.

મિત્રભાવથી ચાલનારા અથવા છેક અપરિચિત એવા સ્વતંત્ર અને બરોબરીના મનુષ્યોએ, ખાનગી રીતે અથવા પ્રસિદ્ધ પણે,

એક બીજાના દોષ બતાવવા કયારે યોગ્ય થશે? આ પ્રશ્ન ઘણોજ ધુચવણનો છે, અને તેનો સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડનારો એક સામાન્ય ઉત્તર દેવો કઠણ છે. એવા પ્રત્યેક પ્રસંગનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવો જોઇએ.

જો એકાદા પારકા માણસના હાથથી કંઇ અયોગ્ય વર્તન બન્યું, અને તે વિશેષ મહત્વનું ન હોય, તો તે તરફ દુર્લક્ષ કરવું અથવા બહુ તો પોતાની ઇશારતથી અથવા અંગવિક્ષેપથી તેનું તે તરફ લક્ષ જાય એવું કરવું એજ ઉત્તમ. કારણ, તેનો શબ્દથી ઉલ્લેખ કરીએ તો સારા કરતાં ખોટું પરિણામ થવાનો સંભવ વધારે હોય છે. વિશેષત: તે અયોગ્ય વર્તનનો સંબંધ આપણી પોતાની સાથે પહોચતો હોય તો તેવો સંભવ વધારે હોય છે. પણ જો તે વર્તન વિશેષ મહત્વનું હોય તો તાત્કાલિક અને દૂરના પરિણામનો વિચાર કરીને તે તરફ વિશેષ લક્ષ આપવું ભાગે પડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અને બીજાના હિત વાસ્તે, વિશેષ વ્યક્તિના જુલમી વર્તનનો પ્રતિબંધ કરવો જોઇએ. કારણ, તેમના જુલમી વર્તનનો જો કોઇ અટકાવ કરશે નહિ તો તેમને તેવું કરવાને ઉત્તેજન મળે છે. એ માટે તે અયોગ્ય વર્તનનો સંબંધ બીજા સાથે પહોચ્યો હોય તોપણ પોતે વચમાં પડીને તેનો નિષેધ કરવો જરૂરનો છે. કિંબહુના, આવે પ્રસંગે તો એ આવશ્યકતા અધિકજ છે. આપણો પોતાનો તેમાં સંબંધ ન હોવાને લીધે સ્વાર્થ માટે આપણે બોલીએ છીએ એવી સમજ થવાનો સંભવ નથી, અને તેને લીધે આપણા શબ્દનું આવી વેળાએ વજન પણ વધારે પડે છે. એક મનુષ્યે બીજાનો અપરાધ કર્યો હોય તો ત્રાહીત મનુષ્ય જો વચમાં આવીને બોલવા લાગે તો તેનો અપરાધ કરનારાને ઘણો ક્રોધ ચઢે છે. અણઘડ લોકો તો "તારો આમાં શો સંબંધ છે? અમે અમારૂં જોઇ

લેઇશું ” એવો ઉત્તર વચમાં પડનારા મનુષ્યને આપે છે. તેમના કરતાં પણ ઉપરની પાયરીના મનુષ્યે જો કે તેવો ઉત્તર આપ્યો નહિ તોપણ તેના મનની તેવીજ સ્થિતિ હોય છે. આવે પ્રસંગે નિવૃત્યાત્મક પરોપકારના તત્વોને બીલકુલ અવકાશજ નથી. અપરાધી મનુષ્યને તેના અપરાધ વિષે દોષ આપ્યો તો તેના મનને દુઃખ થશે આવો વિચાર મનમાં આવ્યા છતાં, લાગલુંજ તેના અપરાધનું પરિણામ જેના ઉપર ઘડાએલું છે તેને થયેલા દુઃખ વિષેનો વિચાર મનમાં આણીને, પહેલા વિચારનું સમાધાન કરવું જોઇએ. નિરપરાધી મનુષ્યને જેણે દુઃખ દીધું તેને દુઃખ થાય તોપણ તેના અપરાધ વિષે યોગ્ય શિક્ષા થવી જોઇએ એવો વિચાર મનમાં આણવો જોઇએ. અહીયાં મનનું સંયમન કરવાની તો આવશ્યક્તા નથીજ, પણ તેને ઉલટું વધારે છુટું મેલવું જોઇએ, એટલે પ્રવૃત્યાત્મક પરોપકારની ક્રિયા કરવાને પોતે ઉત્સુક રહેવું જોઇએ. અપરાધીની યોગ્ય માર્ગે કાન ઉઘડામણી કર્યા પછી તેના તરફથી જો “ તમે તમારૂં જુવો, બીજાની બાંજગડમાં પડવાનું તમારે કારણ નથી” એવો ઉત્તર મળ્યો તો લાગલોજ તેને “શબ્દે અથવા કૃતિએ જો કોઇએ કોઇને વિના કારણ દુઃખ દીધું, તો દુઃખમાં પડેલાનું સંરક્ષણ કરીને સમાજમાંના મનુષ્યોનો વ્યવહાર સુયંત્ર ચાલવાને મદદ કરવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.” એવો પ્રત્યુત્તર મળવો જોઇએ.

આપણા મિત્રે જો આપણો અથવા બીજા કોઇનો અપરાધ કર્યો હોય તો તે વિષે તેને બોલી દેખાડવાથી તેના અને આપણા સ્નેહભાવમાં અંતર પડશે એવો વિચાર મનમાં આવીને તેનો આપણા મન ઉપર ઘણો પરિણામ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ સ્વાર્થને લીધે ઉત્પન્ન થએલા વિચારનો અમલ આપણા મન ઉપર ચાલવા દેવો યોગ્ય નથી. આપણા પોતાના અથવા બીજાના હકનું સંરક્ષણ

પ્રકારનો મત આપવો પડે છે અથવા પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો લાગે આવે છે. આવે પ્રસંગે આપણી જેવી સમજણ હશે તેવી સ્પષ્ટપણે કહેવી અવશ્ય છે, પરંતુ અપરાધીની દયા લાવીને ઘણા લોકો પોતાનું યોગ્ય કર્ત્તવ્ય કરતા નથી.

જે દેશમાંના લોકોની નીતિમત્તા ઓછી હોય છે, તે દેશમાં કાયદા વિષે તિરસ્કારબુદ્ધિ અને ગુન્હેગાર વિષે દયાર્દ્રબુદ્ધિ જણાઇ આવે છે. કાયદો સર્વનો મિત્ર છે એવી સમજુતીને બદલે તે સર્વનો ઘાતક શત્રુ છે એવી ઘણાખરાની સમજ હોય છે. કંઇક તેવા પ્રકારના મનોવિકાર સુધરેલા દેશમાં પણ નિશાળમાંના મધ્યમ વયના વિદ્યાર્થીને અંગે દેખાઇ આવે છે. એકાદા છોકરાએ અપરાધ કર્યો હોય તો તેનો અપરાધ બહાર પાડીને શિક્ષક તેને શિક્ષા કરે નહિ એવા હેતુથી તેનું સંરક્ષણ કરવાને પ્રવૃત થવું એ મોટું ભૂષણ સમજવામાં આવે છે; અને તેના અપરાધ વિષે શિક્ષકને સમજાવવું એ શરમભરેલું કામ છે એવી સર્વ છોકરાની સમજ હોય છે. એકાદા છોકરા ઉપર વહેમ હોવાને લીધે તેને શિક્ષા ભોગવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો, જો તેણે ખરા અપરાધી બદલ કંઇપણ પત્તો ન આપતાં તે શિક્ષા ધીરજથી ભોગવી તો તેની કેટલી બધી વાહ વાહ કરવામાં આવે છે. એ વિચાર ઘણીવાર એટલી સ્થિતિએ જઇ પહોંચે છે કે એકાદા નાના છોકરાને મોટા છોકરાએ માર્યો હોય, અથવા ખોટી રીતે તેની સાથે ચાલ્યો હોય તોપણ તે શિક્ષા ધીરજથી સહન કરે છે, અને તે વિષે શિક્ષક પાસે અથવા માબાપ પાસે એક અક્ષર સરખો પણ કહેતો નથી. કદાપિ એકાદે છોકરે શિક્ષક તરફ ફરિયાદ આણીજ તો ફરીને જે વખતે તે છોકરાના ટોળામાં એકલો હોય તે વખતે "આપણે ક્યાં આ ભાંજગડમાં પડ્યા " એવું તેને સર્વના વર્તન ઉપરથી લાગે છે.

ખાની કરવા માટે તેની હુશીયારી વિષે દાખલો આપવાનાં ઉદાહરણ છે. વાસ્તવિક એવે પ્રસંગે યોગ્ય કર્ત્તવ્ય કહીએતો ગુન્હેગારને ન્યાયાસન આગળ આણીને તેને યોગ્ય શાશન આપવું એ છે. એટલું થયું નહિ તો તેમના અપરાધ બદલ તેમને સારી રીતે ફજેત કરીને પણ કાઢી મૂકવા જોઇએ. પરંતુ તેમ ન કરતાં તેમના સારા ગુણને માટે સર્ટિફીકેટ આપવું એટલે વસ્તુસ્થિતિનો વિપરીત અર્થ કરવાની પરમાવધી થાય છે.

નિવૃત્યાત્મક પરોપકારની દૃષ્ટિએ બીજાના દોષ પેટમાં રાખવાનો પ્રસંગ છેક નિરાળો છે. ઉપરના જેવા પ્રસંગે દોષ જેટલા ઉઘાડા પડે તેટલા સ્પષ્ટ રીતે પાડવા અત્યંત જરૂરના છે. જે પ્રકારનાં વર્તનથી દુર્ગુણી મનુષ્યને તેના દુર્ગુણના સ્વાભાવિક પરિણામ ભોગવવાનું સુલભ થઇને ઉલટું તેમને ઉત્તેજન મળે છે. તે પ્રકારના વર્તનનું નીતિદૃષ્ટિએ સમર્થન કરવું અશક્ય છે.

બીજાના દોષ બહાર કાહાડવા સંબંધી જે વિચાર અહીં આપ્યો છે તેમાંજ થોડોક તફાવત કર્યો એટલે, તે દોષ વિષે જે શિક્ષા કરવાની તેને પણ લાગુ પડે છે. શિક્ષાના સંબંધે પહેલો થોડોક ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ બને તેટલું સ્વાભાવિક કરવાનો યત્ન કરવો જોઇએ. ઉદાહરણ, ઠરાવેલી વખતે આવીને કામની શરૂઆત કરવાને જો ચાકર લોકો તરફથી દુર્લક્ષ થવા લાગે તો પ્રારંભમાં કોઇક પ્રસંગે તે તરફ દુર્લક્ષ કરવું પરોપકારની દૃષ્ટિએ યોગ્ય થશે; પરંતુ તેવા પ્રસંગ વારંવાર આવવા લાગ્યા એટલે, કરાર પ્રમાણે તેમના તરફથી વર્તન ન થવા વિષે તેમને સારી લાગણી થાય એવી રીતે શાસન થવું જોઇએ. એ શિક્ષા કરવાનો સ્વાભાવિક માર્ગ કહીએ તો કામ ઉપર આવવાને થએલી વારના પ્રમાણમાં તેમનો પગાર ઓછો કરવો એ થાય. મજુર લોકો મોડા કામ ઉપર

દૃષ્ટિએ એ મત કદાપિ ખરો હશે, પરંતુ પ્રાસંગિક નીતિની દૃષ્ટિએ એ કેવળ નિરુપયોગી છે. ક્રોધ એ મનોવિકાર મનુષ્યના હિતને વાસ્તે ઉત્પન્ન થયેલો હોઇને, મનની સ્થિતિ પ્રકટ કરવાને તે ઘણો ઉપયોગી છે. જેમના ઉપર અન્યાય અને જુલમ થતો હોય તેમણે તે વિષે પોતાનો ક્રોધ બતાવવો એ છેક સ્વાભાવિક અને હિતકારક છે. તેને અભાવે આવા પ્રકાર ઘણા બની આવે છે. મનુષ્યની હાલની સ્થિતિમાં તેમના મન ઉપર બીકનો દાબ હોવો જરૂરનો છે. ક્રોધમાં આવેલા મનુષ્યને જોયો હોય તો જેના ઉપર તે ક્રોધે ભરાયો હશે તેના મનમાં એક પ્રકારનું ભય ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી એમ દેખાઇ આવશે કે, પ્રાસંગિક નીતિની દૃષ્ટિએ ક્રોધની આવશ્યકતા છે. હવે, તે અમર્યાદ થઇને ન રોકવા જેવો હોય તો તેનાથી ખોટાં પરિણામ બને એ ઉઘાડું છે. પરંતુ તેવી સ્થિતિ ઘણાખરા શારીરિક અથવા માનસિક ગુણોની છે. કોઈ પણ મનોવિકારના અતિરેકથી ઘાતક પરિણામ બને એટલા માટે તેમના વિકારને દોષ સમજવો, અને તેને વહન કાહાડી નાંખવાનો યત્ન કરવો એ ભૂલ છે. તેમાં નિયમિતપણું આણવા વિષે યત્ન કરવો જોઇએ. એકાદા અપરાધને લીધે ક્રોધ આવ્યો હોય તો, અપરાધીને કહેતાં અથવા શિક્ષા કરતાં, તે ક્રોધને યોગ્ય મર્યાદામાં મૂકવો એ નિશ્ચયાત્મક પરોપકારની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પારકા ગુણની પ્રશંસાની મર્યાદા.

ચાલતા પ્રકરણમાંના વિષયનો નિવૃત્ત્યાત્મક પરોપકાર સાથે કેવો સંબંધ પહોંચે છે એ વિષે ઘણાજ વાંચનારાઓ મુંજવણમાં પડશે. બીજાના ગુણની પ્રશંસા કરવાને તૈયાર થએલી જીભને અથવા લેખણને

ઇએ એવું તે ઉપરથી વર્તનતત્ત્વ નીકળે છે. મિથ્યા સ્તુતિથી પોતાના મનને નિવૃત્ત કરાવવાનું તેનો ઉદ્દેશ પોતાના હાથથી અસત્ય બને નહિ એ હોઇને, પોતાના હાથથી પરોપકાર બનવો એ નથી. દુઃખોત્પાદક શબ્દ અને ક્રિયા એનાથી મનને નિવૃત્ત કરવું એ નિવૃત્યાત્મક પરોપકાર છે. આ પરોપકારનો સંબંધ, મિથ્યાસ્તુતિથી મનને નિવૃત્ત કરવું એ ક્રિયા સાથે લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. કારણ, વાસ્તવિક પ્રશંસા હોય તો તેને રોકવાનું કંઇ કારણ નથી એવું પુષ્કળ લોકોને પ્રથમ જોતાં લાગે છે. વળી આને લીધે પરપ્રશંસાને મર્યાદિત કરવાનું, એટલે મિથ્યા સ્તુતિથી મનને નિવૃત્ત કરવાનું, એવી કલ્પના તેમના મનમાં આવીને તેનો નિવૃત્યાત્મક પરોપકારની કલ્પના સાથે મેળ બેસતો નથી, ત્યારે આ વિષયનો નિવૃત્યાત્મક પરોપકાર સાથે સંબંધ જોડવાને કાંઇપણ ભૂલ થઇ હોય એમ તેમને લાગે છે.

સત્યને માટે પરપ્રશંસાથી મનને નિવૃત્ત કરવું યોગ્ય લાગે છે તેજ પ્રમાણે બીજા પણ કંઇ કારણને લીધે તેવું કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દથી અથવા અંગવિક્ષેપથી ઉઘાડી કરેલી પ્રશંસા છેક યથાર્થ હોઇને, તે તે મનુષ્યની અંતરવૃત્તિની આબેહુબ પ્રતિમા છે, એવી જો કે કલ્પના કરી તોપણ એવી પ્રશંસાથી મનને નિવૃત્ત કરવું કોઇ કોઇ વાર જરૂરનું હોય છે. સમાજના અથવા વ્યક્તિના આગળના હિત તરફ લક્ષ દઇને તાત્કાલિક સુખ આપવાની ઇચ્છાને રોકી રાખવી જોઇએ.

પારકી પ્રશંસા પ્રદર્શિત કરવાના અનેક પ્રકાર છે. કદી કદી એકલી નજર ફેંકવાથી પોતાની પસંદગી બીજાને બતાવવામાં આવે છે. કોઇ કોઇ વાર હળવે હળવે હસવાથી અથવા બીજા પ્રકારના અંગવિક્ષેપથી અથવા "વાઃ" "સાબાશ" "ધન્ય" ઇત્યાદિ ઉત્તેજનના

બરોબર તેને અને તેની માને ખુશી કરવાને માટે તેની પ્રશંસા કરવી કે નહિ આ પ્રશ્ન છે. તે કરવાથી તે બન્નેનું પણ અહિત થનાર. આત્મસ્તુતિ વિષે એટલી પ્રીતિ તેમના અને વિશેષે કરીને છોકરાના મનમાં હોવી એ બન્નેને પણ અહિતકારક છે. આવી પ્રશંસાએ આ દુર્ગુણને ઉત્તેજન મળશે. ઠીક, તે છોકરું આગાડી આવ્યું એટલે આપણે તે તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા નથી, અને તેની છેક નિરાશા થશે, અને તેના મનમાં આપણા વિષે જે સ્નેહભાવ હશે તે ઓછો થશે, અને તે છોકરાને પણ ઘણું ખોટું લાગશે. આવી સ્થિતિમાં તે છોકરાના અને માના કલ્યાણ તરફ લક્ષ દઇને તેનો અને પોતાનો તાત્કાલિક સુખનો જોકે ભંગ થયો તોપણ પ્રશંસાત્મક ચિન્હો ન બતાવવાં એજ ઇષ્ટ છે.

ઉપરના સરખુંજ વળી એક ઉદાહરણ લઇએ સુંદર સ્ત્રીપુરૂષોને અને વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓને પોતાના સ્વરૂપનું ઘણું અભિમાન હોય છે; અને બીજાં સ્ત્રી પુરૂષો પોતા તરફ જોઇને પોતાના સૌંદર્ય વિષે આશ્ચર્ય પામે અને તે તેઓ પોતાની મુદ્રાથી પ્રદર્શિત કરે એવી તેમની ઘણી ઇચ્છા હોય છે. આ ઇચ્છા ઘણી ચમત્કારિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનું પ્રથકકરણ કરવું ઘણું કઠણ છે. કોઈ પણ પ્રકારનો દુષ્ટ હેતુ ન છતાં આવી ઇચ્છા હોવી શક્ય છે, અને ઘણે પ્રસંગે તેવો દુષ્ટ હેતુ હોતો પણ નથી. મૂલ્યવાન મોહક પોશાક અને ઘરેણાં એમનાં બીજ એવા પ્રકારની ઇચ્છામાંજ છે. એવો એકાદો માણસ જે ઠેકાણે છે તે ઠેકાણે જવાનો આપણને પ્રસંગ આવ્યો છે એવી કલ્પના કરો. પેલો મનુષ્ય તો એટલો શોભાયમાન છે કે, તેના સૌંદર્ય તરફ જોઇને ક્ષણવાર ચિત્તવૃત્તિ તટસ્થ રહે. આપણા ઉપર તેના સૌંદર્યનું શું પરિણામ બનેલું છે એ જોવા વાસ્તે તે મનુષ્ય રહી રહીને આપણા તરફ જુએ છે. એવે પ્રસંગે આપણ-

થવી એવી ઘણાની ઇચ્છા હોય છે અને તેવા પ્રસંગ પણ અસંખ્ય આવે છે. એકાદું પુસ્તક અથવા કાવ્ય લખવું, વ્યાખ્યાન આપવું, ચિત્ર કાઢવું અથવા રંગવું, ગીત, નૃત્ય, વાંઘ, ઇત્યાદિ કળામાંની નિપૂણતાના નમુના બતાવવા, શરીરની અથવા મનની વિલક્ષણ શક્તિના ખેલ ખેલવા, વગેરે પ્રસંગ આ પ્રકારના હોય છે. આવે પ્રસંગે કેટલીક વાર સત્યને સ્મરીને અને કેટલીકવાર અગાડીના દુઃખ ઉત્પાદક પરિણામ તરફ લક્ષ આપીને પ્રશંસા ન કરવાને માટે આત્મ સંયમન કરવું ઇષ્ટ હોય છે. વ્યવહારમાં જોનારને અથવા સાંભળનારને પોતાની સમજણ પ્રમાણે ચાલવું કઠણ પડે છે. બીજાને નિરાશ કરીને તેને દુઃખ આપવું નહિ એ ઇચ્છાએ પોતાના મનની ખરેખરી સ્થિતિ શી છે તે ન જોતાં, અપેક્ષિત પ્રશંસા કરવાને તે તૈયાર થાય છે. પોતાના અયથાર્થ ભાષણના ખોટાં પરિણામ તરફ તેમનું લક્ષ જતું નથી. જે ઠેકાણે ઉત્તેજન આપવાની આવશ્યક્તા હશે તે ઠેકાણે સત્ય તરફ લક્ષ આપીને જેટલું આત્મસંયમન કરવું જરૂર હશે તેના કરતાં વધારે કરવાનું કારણ નથી; વળી પ્રત્યેકની કૃતિમાં થોડા ઘણા ગુણનો અંશ હોયછેજ, ત્યારે તેટલા પૂરતી તેની પ્રશંસા કરવાને હરકત નથી. ફકત તેવું કરતાં ડોળ દેખાડવાપણાને ઉત્તેજન ન મળતાં પોતાના ગુણમાં સુધારો કરવાની તે મનુષ્યને બુદ્ધિ થશે એ વિષે કાળજી લેવી જોઇએ. કળા કૌશલ્યનું કામ હોય તો તે સબંધી દૂરના પરિણામ તરફ લક્ષ આપવાનું ઘણું કારણ નથી. પરંતુ એકાદું પુસ્તક, કાવ્ય, નિબંધ ઇત્યાદિક વિષે બોલવાનું હોય તો ઘણો વિચાર કરીને બોલવું જોઇએ. એ પ્રશંસાએ કર્ત્તાના મનમાં તેની શક્તિની પાર મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હશે એવી પ્રશંસાનું સંયમન કરવું ઠીક. બિલકુલ ચૂપ રહેવું અથવા સૌમ્ય શબ્દથી પ્રતિકૂળ ટીકા કરવી એજ આવે પ્રસંગે તેના હિતનું થશે. અગાડીની નિરાશાથી

માણે તે ગમે તેવું હોય તોપણ સાંભળનારાએ તેનાં વખાણ કરવાંજ જોઇએ. નહિ તો તે અસભ્યપણાનું લક્ષણ સમજવામાં આવેછે. આ વખાણમાં અસત્યનો અંશ હોવાને લીધે તેનું સંયમન કરવું જેટલું જરૂરનુંછે, તેટલુંજ તેનાથી સમાજ ઉપર થનારા ખોટા પરિણામને લીધે પણ જરૂરનું છે. સ્ત્રીઓના શિક્ષણ સંબંધી લોકોની સમજણ મૂર્ખપણાની હોવાને લીધે અનેક છોકરીઓ ઉપર આ જુલમ થાય છે. છોકરીને તે વિષયની પ્રીતિ હો અથવા ન હો, તેને તે શિક્ષણ ક્રમમાંથી એકવાર પાર ઉતરવું જોઇએ. આ સુધરેલા યુગમાં સર્વને એકજ પ્રકારનું સરખું શિક્ષણ આપીને વિદ્યાના સંચામાંથી બહાર પાડવાનો જે ઘાતકી રિવાજ પડેલો છે તેને અનુસરીને સ્ત્રી શિક્ષણના અભ્યાસ ક્રમમાં ગાયન, વાદ્ય આદિ કળાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. તેને લીધે કેટલીક છોકરીઓને અને તેમના શિક્ષકોને વિના કારણ ત્રાસ પડે છે, અને વખતનો અને પૈસાનો કેટલો અપવ્યય થતો જાય છે, એની કલ્પના કરી શકાતી નથી. આપણે ઘણી વાતોમાં અંગ્રેજ લોકોનું અનુકરણ કરવું જોઇએ, પરંતુ એવી કંઇ વાત ટાળી મેલવામાં આવે તો ઠીક. ગાયન વાદ્યાદિ કળા સરખું શ્રેષ્ટ પ્રતિની ગમ્મતનું સાધન બીજું નથી ખરૂં, પરંતુ જેમને તે કળા સાધ્ય થવા સરખી હશે તેમણેજ તે ઉપર શ્રમ કરવો; સર્વને વિના કારણ ત્રાસ આપવો આ મૂર્ખપણું છે.

જેમને પરપ્રશંસાના સંબંધે વર્તમાનપત્ર વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ રીતે લેખ લખવા હોય તેમણે તો ઘણીજ સાવધગીરી રાખવી જોઇએ. તેમણે એકાદા ચાલની અથવા વ્યક્તિની કૃતિની અયથાર્થ અથવા અયોગ્ય સ્થળે સ્તુતિ કરી હોય તો તેનાથી ઘણો અપાય થવાનો સંભવ છે.

હાજી હાજી સરખોજ એક પરપ્રશંસાનો પ્રકાર ચોતરફ ઘણો

બંધ પહોંચે છે. આપણે કંઇજ બોલ્યા નહિ અથવા બીજાના મત પ્રમાણે બોલ્યા તો તે મનુષ્ય ખુશ થશે ખરો, પણ તેને લીધે તેનો બે પ્રકારનો તોટો થવાનો સંભવ છે. એક, તેની ભૂલના મતને લીધે તેને નુકસાન થવાનો સંભવ હોય તો તેને નુકસાન કરવામાં આપણે મદદ કરવા સરખું થશે; અને બીજું આપણા વિચાર બરોબર છે એ વિષે તેને વિનાકારણ અભિમાન ઉત્પન્ન થશે. જ્યાં સુધી એક મનુષ્યનો વિચાર બીજાની અગાડી આવ્યો નથી ત્યાં સુધી તેના સંબંધી બોલવાનું કારણ નથી. પરંતુ જ્યારે બીજાના વિચાર આપણી અગાડી આવે છે અને આપણે બોલ્યા નહિ તો આપણા પણ વિચાર તેનાજ સરખા છે એવું સમજી લેવાનો સંભવ હોય છે, તે વખતે સ્પષ્ટપણે બોલવાની આવશ્યક્તા ઉત્પન્ન થાય છે. હાજી હા કહેવાની ટેવને લીધે સંભાષણમાં બુદ્ધિચાપલ્યની જે એક મોજ છે તે નહિ જેવી થાય છે. હમેશાં આપણો મત બીજા સાથે મળતો આવવાનો યત્ન કરવો, એટલે નાના પ્રકારના મતો અને નિરનિરાળી વ્યક્તિના વિચારોથી તેમાં ઉત્પન્ન થનારા સૂક્ષ્મભેદથી વિચાર સૃષ્ટિને જે વૈચિત્ર્ય અને રમણિયત્વ આવ્યું છે તે વિષે અરસિકપણું બતાવવાનું થાય છે.

જે ઠેકાણે આપણો મતભેદ પ્રસિદ્ધપણે બતાવવાથી વિશેષ ફાયદો થવાનો સંભવ નથી તે ઠેકાણે મૌન રાખવામાંજ ડહાપણ છે; તથાપિ પોતાની મુદ્રા અને અંગવિક્ષેપ એમની સહયાતાએ પોતાનો મતભેદ લોકોના લક્ષમાં આવશે એવી ખુબી કરવી જોઇએ. બીજા મનુષ્યને ખોટું ન લાગે એવી રીતે આપણો મતભેદ તેમને જણાવવો એ મોટા ડહાપણનું કામ છે. ઘણા લોકોને અંગે એ શહાણપણ ન હોવાને લીધે મતભેદ વૈમનસ્યનું કારણ થાય છે.

હાલમાં માનપત્રો અને તેની સાથે કંઈ બક્ષિસ આપવાનો પ્ર-

મેળવવી એવી ઇચ્છા શાણા મનુષ્ય કદીપણ રાખનાર નહિ. આ કામ માટે ટીપમાં કંઇ આપવાને લીધે વળી એક નુકસાન થાય છે. મધ્યમ પંક્તિના લોકો પાસે પૈસાની પુંજી પરાણે પૂરૂં થાય એટલીજ હોય છે, તે વખતે તેમની પાસેથી મારી મચ્ચરડીને એવા કામને માટે ટીપમાં પૈસા ભરાવી લીધાથી બીજા સારા પરોપકાર તરફ તેમના તરફથી મળવી જોઇએ તેટલી મદદ મળતી નથી. લોકહિત તરફ લક્ષ આપીને આવા કામમાં મદદ ન કરવી એ નિવૃત્યાત્મક પરોપકારની નજરે ઇષ્ટ છે.

જેની ઘણી કિંમત પડતી નથી એવું ફક્ત માનપત્ર આપવાનું હોય અથવા સભામાં શાબ્દિક ઠરાવ કરવાનો હોય તોપણ તેમાં મન ન ઘાલવાનાં અનેક કારણો હોય છે. આવા પ્રકારના બહુ માનની જેમની ખરી યોગ્યતા હોય છે તે લોકોને તો તે ઘણીવાર મળતાં નથી, અને જેમની તેવી યોગ્યતા હોતી નથી તેમને તે મળે છે. ચાર ખટપટી મનુષ્યની મંડળીના મનમાં જે મનુષ્યને આ માન આપવાનું હોય છે તેમના અંગમાં વિશેષ ગુણ ન હોય તોપણ લોકો દબાણથી કંઇ બોલતા નથી. આવી રીતે લોકમત જોઇએ તેવો ખેંચાય છે. ઠીક, જે માનપત્ર આપવાનું તેમાં પણ તે મનુષ્યના ગુણનું યથાર્થ વર્ણન મળી આવે છે શું? દોષનો તો તેમાં પ્રવેશ થવો અશક્યજ; ગુણમાત્ર એકપણ બહાર ન રહેતાં પ્રત્યેક ગુણનો કંઇ પણ ભૂમિતિ શ્રેણી પ્રમાણે વધારો બતાવવો. આ પ્રસંગો પૈકી પોતાનું કર્ત્તવ્ય બરોબર બજાવવા વિષે અથવા તેટલું પણ તેમના હાથથી બનેલું ન છતાં સેંકડે ૯૯ ને ઘણું માન આપવાનું થાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરવું જરૂરનું છે, અને તેને માટે કોઇને પ્રસિદ્ધ રીતે માન આપવાનું કંઇપણ કારણ નથી. કીર્તિ મળવા વાસ્તે પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરવું એવી ઇચ્છા મનુષ્યના મનમાં ઉત્પન્ન થવા દેવી એ સારૂં નથી.

વધતું જશે તેમ તેમ લોકોથી પોતાની વાહ્વાહ્ કરાવવી એ મનુષ્યની ઇચ્છા ઓછી થતી જશે; વળી જેમને માન આપવાનું તેમને તેની કિંમત લાગવાની નષ્ટ થવાને લીધે તે આપવાની પણ ઇચ્છા લોકોને થનાર નથી. મનુષ્ય જાતિના કલ્યાણ વિષે અગાડીનો વિચાર કરતાં અનેક પ્રસંગે પરપ્રશંસાની ઇચ્છાનું સંયમન કરવું અને વિશેષે કરીને જે ઠેકાણે તેના વિષે ઘણી આતુરતા દેખાઇ આવે, તે ઠેકાણે તો અવશ્ય કરવું, ઘણું જરૂરતું છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રવૃત્યાત્મક પરોપકાર.

વિવાહિત સ્ત્રી પુરૂષના પરસ્પપર ઉપકાર.

ઐતિહાસિક કાળથી મનુષ્ય જાતનો જે લિખિત ઇતિહાસ મળે છે તેમાં જો કોઇપણ અત્યંત શોચનીય બાબત કહીએ તો તે બીજી કોઇજ નથી; પરંતુ સ્ત્રીજાત સાથેના પુરૂષ જાતનાં વર્તન એ છે. ઐતિહાસિક કાળની પહેલાંનો ઇતિહાસ જો ઉપલબ્ધ હોત તો તે સંબધી આથી પણ અધિક શોચનીય સ્થિતિ જણાઈ આવી હોત. મનુષ્ય જાતના ઇતિહાસમાં આનાથી પણ વધારે ભયંકર સેંકડો વાતો છે. મનુષ્ય ભક્ષકપણું, લડાઇમાં હાથ આવેલા લોકોને નાના પ્રકારના હાલ હવાલ કરીને મારી નાંખવાનો ચાલ, દેવ અને ભૂતને જીવતાં પ્રાણીનું કિંવા જીવતા માણસનું બલિ આપવાનો ચાલ, વગેરે બાબતો રૂવાં ઉભાં કરે એવી છે. પરંતુ આવા બનાવો ક્વચિત્ બનનારા હોઇને તેમનો પરિણામ પણ તે તે કાળે અને તે તે વ્યક્તિ ઉપરજ થાય છે. સ્ત્રી જાત સાથે હેવાનીયત રીતે વર્તવાની વાત છેક જૂદીજ છે. એક તો આ બાબત સર્વવ્યાપક હતી એમ દેખાઇ

ગઇ છે તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓના સંબધમાં પણ થયું. પહેલાંની રીતભાતમાં થોડો થોડો ફેર પડી નવીન રીતિઓ પડતી ગઇ. સ્ત્રીઓ પ્રતિ ક્રૂરતાથી વર્તવું એ અન્યાય છે એમ મનમાં આવવાથી લોકોએ જુની રીત તજી દીધી અને નવી રીતનો અંગીકાર કર્યો, એમ કંઇ બન્યું નથી. પુરૂષો તરફથી સ્ત્રીઓને હાલ જે નાના પ્રકારના હક્ક મળ્યા છે તેનાં બે મુખ્ય કારણ છેઃ—એક તો એ કે નિકટ સંબંધને લીધે પુરૂષોના મનમાં તેમને માટે સ્વાભાવિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઇ, અને બીજું, સામાજિક રૂઢિના ધોરણે ચાલવાની માણસની પ્રવૃત્તિ હોય છે તે. ઘણે ઠેકાણે પુરૂષો સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમથી વર્તતા હોય તોપણ તેમના હકના સંબંધે કોઇપણ નીતિતત્વનો તેમણે સ્પષ્ટ રીતે અંગિકાર કરેલો હોતો નથી, અને તેમનું વર્તન નીતિ વિચારનું પરિણામ હોતું નથી, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલાં બીજાં કારણોને લીધે ઉત્પન્ન થએલું હોયછે.

પ્રબળ અને દુર્બળ વચ્ચેનો ભેદ અને તેનાં નઠારાં પરિણામ કમી કરવાનો યત્ન કરવો એ પરોપકારનો ઉદ્દેશ છે, એમ આગળ ઘણીવાર બતાવેલું છે. સર્વને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય મળે તેટલા માટે ન્યાયતત્વની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક માણસને જે બંધનો ઉત્પન્ન થએલાં છે, તેથી આ કાર્ય થવું જોઇએ તેટલું થતું નથી. જે ઠેકાણે ન્યાયની મર્યાદા પૂરી થાય છે ત્યાંથી પરોપકાર શરૂ થાય છે. પોતપોતાના ધંધામાં પોતપોતાની શક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની છૂટ ન્યાયથી સર્વને મળ્યા પછી ધંધાનું તેજ અને ધંધો કરનારાનાં કૌશલ્યથી જૂદી જૂદી વ્યક્તિને જે ફલપ્રાપ્તિ થવાની હોય તેનું વૈષમ્ય કમી કરવું એ કામ પણ પરોપકાર તરફ આવે છે. સ્ત્રીજાત અને પુરૂષજાત એ જે માનવી સૃષ્ટિના બે મુખ્ય ભાગ, તેમાં આ વૈષમ્ય સૃષ્ટિક્રમને અનુસરીને હમેશથી સ્વાભાવિક પરિણામને લીધે ઉત્પન્ન થએલું છે, અને તે કમી કરવું એ પરોપકારનું પહેલું કામ છે. માનસિક સામર્થ્યનો

ત્પન્ન થઈને, તેમની સ્થિતિમાં સુધારો કરવા માટે તેમને ખબર પડે નહિ તેમ યત્ન થવાને લીધે તે રૂઢિને તે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થએલું છે. હાલમાં સ્ત્રીજાતપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ પુરૂષજાતના મનમાં ઉત્પન્ન થવા લાગી છે, અને તેને અનુસરીને પોતાનું વર્તન રાખવાનો તેમનો સતત યત્ન છે.

કોઈપણ પ્રકારના આચરણની દિશા ઠરાવવાને તત્સંબંધી વિચાર અને મનોવિકાર કારણભૂત થાય છે. જે વિચાર અને મનોવિકાર સામાન્યત: સ્ત્રીજાત અને પુરૂષજાતમાંના સંબંધ ઠરાવવાને જરૂરના હોય છે, તેમનો એક મુખ્ય ભાગ વિવાહિત સ્ત્રીપુરૂષમાંના સંબંધ વિષેના વિચાર અને મનોવિકાર આ હોય છે. આને લીધે વિવાહિત સંબંધમાં સ્ત્રીપુરૂષમાં સ્વાભાવિક વૈષમ્ય કમી કરવા માટે માણસે યત્ન કરવાની જેટલી જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે તેટલી બીજા કોઈ પણ સંબંધથી ઉત્પન્ન થતી નથી.

જે લોકોમાં સ્વયંવરનો ચાલ છે તે લોકમાં વિવાહ થયા પછી કેટલાક વખત સુધી પુરૂષનું સ્ત્રી પ્રતિનું વર્તન સારી રીતે ચાલે છે. છેક જનાવર જેવા જે લોક હશે તેમની વાત જૂદી, પરંતુ વિવાહના પાશથી પોતાને બંધાએલો માનનાર પ્રત્યેક માણસના મનમાં પોતાની સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ તથા તેના હક સંબંધી કલ્પના કેટલાક વખત સુધી પણ જાગૃત રહે છે. સ્ત્રીની દુર્બળતા તેના વિષે દયા ઉત્પન્ન કરવાનેજ કારણરૂપ હોય છે, અને એ દયાને લીધે પુરૂષનું મન અધિકાધિક પોતાની સ્ત્રી તરફ ખેંચાય છે. આમ થવાથી તેની દુર્બળતાને લીધે થનાર પરિણામથી તેનું રક્ષણ કરવા તરફ પુરૂષની સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ લગ્ન પછી કેટલાક વખત સુધી જણાઈ આવનારૂં આ પરિણામ ઘણાક લોકોમાં હમેશ ટકતું નથી. પૂર્વજોથી વંશપરંપરા મળેલા સંસ્કારવાળી સ્વાર્થબુદ્ધિ સુધરેલા માણસોમાં

સ્વાનો છે, અથવા વિશેષે કરીને પુરૂષે પોતાની વિવાહિત સ્ત્રી માટે જે સ્વહિત ત્યાગ કરવાનું છે, તેનો મૂળ પાયો કાયમ થયા શિવાય ઉપરની પરોપકારની ઇમારત સ્થિર રહેવાનો સંભવ નથી. હાલ સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચેના સામાન્ય સંબંધ અને વિવાહિત સ્ત્રીપુરૂષમાં વિશેષ સંબંધ નક્કી કરનારાં વર્તનનો જે નિયમ ચારે તરફ આપણા જોવામાં આવે છે, તેનો ઉદય ઉભયની સોઇમાં અને રૂઢિમાં ઉત્પન્ન થએલો છે એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે. આ સમજ બદલાઇને તેનો ઉદય પરોપકારના તત્વમાં છે એમ લોકોના મનમાં આવવું જરૂરનું છે. ન્યાય અને પરોપકારના સંમેલનથી માનવનીતિશાસ્ત્ર બનેલું છે. આ નીતિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત અને તેનો ઉદ્દેશ જ્યાં સુધી લોકના મન ઉપર પૂર્ણ રીતે ઠસ્યો નથી ત્યાં સુધી કેવળ સોઇ માટે અને રૂઢિને લીધે પળાતા વર્તનના નિયમનું ઉલ્લંઘન માણસના હાથથી થવાનો ઘણો સંભવ છે. સૃષ્ટિક્રમને અનુસરીને સ્ત્રીપુરૂષમાં જે ન્યૂનાધિકતા સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થએલી છે તે બને તેટલી કમી કરવાની આવશ્યકતા પરોપકારાત્મક નીતિતત્વથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાત પુરૂષોએ પોતાના મનમાં ઠસાવવી જોઇએ, અને તેને અનુકૂળ પડતા મનોવિકાર ઉત્પન્ન કરવા માટે શ્રમ લેવો જોઇએ.

પ્રજોત્પાદનનો કાળ સ્ત્રીના આયુષ્યમાં ઘણોજ મહત્વનો ભાગ છે. એ અરસામાં મોટી જવાબદારીના, અને જેનું પરિણામ સ્ત્રીને આખા જન્મારા સુધી સોસવું પડે એવા બનાવ બની આવે છે. આ વાત તરફ પુરૂષોએ વધારે લક્ષ આપવું જોઇએ. હમેશાં શરીર સ્વસ્થ રહેતું નથી અને કદી કદી તેને પથારીવશ રહેવાનો પ્રસંગ આવે એવી તેની સ્થિતિ હોવાને લીધે તેના મનમાં પણ ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રજોત્પાદન અને છોકરાં ઉછેરવાં એ બે મહત્વનાં કાર્ય તેઓને માથે પડેલાં છે; તેનો એ પરિણામ છે એ લક્ષમાં ધારીને પુ-

ખનો ત્યાગ કરવાનો તે કંઇ અમર્યાદ છે એમ નથી. ઉત્ક્રમણની જે પાયરીએ મનુષ્યસ્વભાવ પહોંચેલો છે તે પાયરી પૂર્ણ ઉત્ક્રાન્તિની ઘણી નીચે હોવાથી મનુષ્યસ્વભાવમાં ઘણી ઉણપ રહેલી છે. તેથી એક પક્ષે પરોપકારની નજરે પોતાની સ્ત્રી માટે જે બાબતમાં લક્ષ આપવાની જરૂર છે તે તરફ દુર્લક્ષ રહે છે, અને બીજે પક્ષે જે પ્રકારના હક સ્ત્રીને આપવા ઇષ્ટ ન હોય, અને જે બાબતમાં પુરૂષે લક્ષ આપવાનું કારણ ન હોય, તે હક મેળવવા સારૂ અને તે બનાવ પુરૂષ પાસે કરાવવા સારૂ સ્ત્રી તરફથી યત્ન થાય છે, અને પુરૂષ તરફથી તેને કંઇ હરકત લેવામાં આવતી નથી. કોઇકોઇવાર સ્ત્રીના સ્વાભાવિક દૌર્બલ્યનાં પરિણામ મટાડવા માટે જેટલી વાત પુરૂષોએ કરવી જરૂરની છે તેનાથી અધિક વાત તેમની પાસે કરાવવામાં આવે છે.

ખરા લગ્નકાળ પછી અને સ્ત્રીને એક છોકરૂં થાય ત્યાં સુધીમાં જે કાળ જાય છે તે દરમિયાન સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચેનાં વર્તનને કંઇક કાયમનું સ્વરૂપ મળે છે. આરંભમાં અતિ આસક્તિને લીધે પુરૂષ સ્ત્રીની મરજી પ્રમાણે ચાલવા માંડે છે, અને પછી તરતજ ગર્ભ રહ્યો એટલે તેની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન આપીને તેવુંજ વર્તવું એમ તેને લાગે છે. ગર્ભને લીધે સ્વાભાવિક રીતે શારીરિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પહેલી વખતના અપરિચિતપણાને લીધે તેની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવે વખતે પોતાની સ્ત્રીની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ વર્તન કરે તો તેના શરીર ઉપર માઠાં પરિણામ થાય એમ મનમાં આવીને તેની માગણી કદાપિ વ્યાજબી કરતાં અધિક હોય તોપણ પુરૂષ તે પૂરી પાડવાને આનાકાની કરતો નથી. આવા વર્તનની શરૂઆત થયા પછી જો કેટલોક કાળ એ રીત ચાલુ રહે તો પછી ઉભયનો એ પ્રકારનો સ્વભાવ બંધાઇ જાય છે. એકવાર પુરૂષના મન ઉપર સ્ત્રીનો આવા પ્રકારનો દાબ પડી ગયો એટલે તે દાબ ઘણો

કર્યું તો તેનો પરિણામ બન્નેના પ્રેમમાં કમીપણું આવવું, અને વૈવાહિક અને સાંસારિક સુખમાં વ્યત્યય આવવો એમ થાય છે. પોતાના મત અમલમાં લાવનારા, અને સ્ત્રીઓ સાથે ખરાબ રીતે ચાલનારા પુરૂષ ઉપર સ્ત્રીઓની જેટલી પ્રીતિ જડી આવે છે તેટલી તેમની સાથે મમતાથી ચાલનારા અને તેની આજ્ઞામાં રહેનારા ધણી ઉપર હોતી નથી એમ ઘણીવાર જણાઇ આવ્યું છે. એ મનમાં લાવીને સ્ત્રીઓના અંકિત થઇને રહેવાનો આપણા ઉપર વારો આવે નહિ એ વિષે પુરૂષોએ ખબરદારી રાખવી જોઇએ.

સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધ વિષેના પ્રશ્નના ઉત્તર, હમેશાં તે તે કાળને પૂરતા અને તે તે લોકને લાગુ પડનારા એવાજ આપી શકાશે. કારણ સમાજવ્યવસ્થા સુયંત્ર ચલાવવાને જે ગુણની આવશ્યક્તા છે તે ગુણની જેવી મનુષ્યસ્વભાવમાં હજી સુધી ખામી છે, તેવી ગૃહવ્યવસ્થા સુયંત્ર ચલાલવાને અતિ આવશ્યક એવા ગુણની પણ હજી સુધી ખામી છે. હાલમાં સર્વ લોકોને સામાન્ય એવી કંઇ બાબતો કહી શકાશે. ઉભયમાં પરસ્પરના સુખદુઃખના વિભાગી થવાની ઇચ્છા, અને પરસ્પર વિષે ઉપકાર બુદ્ધિ એ ગુણ હોવા અવશ્ય છે. આ ગુણનો જો બંને પૈકી એકમાં અભાવ હશે તો તેમના ઘરસુખનો વિઘાત થશે, અને તે કશાથી પણ પૂરાવાનો નથી. પુરૂષની સ્ત્રીવિષે જે ઉપકારબુદ્ધિ તે સંબંધી એટલું કહી શકાશે કે, તે વ્યાજબીથી કમી થવા કરતાં વધારે થએલી હશે તો ઠીક.

વિવાહિત સ્ત્રીપુરૂષો મધ્યે બન્નેના મનમાં પણ ઉપકારબુદ્ધિ હોવી અવશ્ય છે, એ પહેલાં કહેલુંજ છે. પુરૂષે સ્ત્રી ઉપર ઉપકાર કરવાના પ્રસંગ મુખ્ય મુખ્ય બાબતોમાં હોઇને ઘણા થોડા હોય છે; પણ સ્ત્રીને પુરૂષ ઉપર ઉપકાર કરવાના પ્રસંગ ઘણા આવે છે અને તે છેક ક્ષુલ્લક વાતને સંબંધે હોય છે. સ્ત્રીને જો કે પુરૂષના અંગની

જાય છે. પણ ઘરમાં જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થા થવા લાગી કે ઘરવાસ-ને નરકનું સ્વરૂપ આવે છે. ગૃહકાર્યમાં અસાવધાન અથવા બેદરકાર સ્ત્રી હોય તો ઘરમાં હમેશાં તરફડાટ અને અસમાધાન દૃષ્ટિએ પડે છે. શ્રીમંત લોકની સ્ત્રીઓમાંની ઘણીખરીને વાર્ત્તાનાં પુસ્તક વાંચવાનો, ગાડીમાં બેશીને શોખથી હરવા ફરવાનો, સખીઓને ભેટો આપવાનો અને ગપ્પાં મારવાનો તથા ભરત ભરવા વગેરેનો એટલો નાદ લાગે છે કે રસોડામાં જવાનો અને ચાકરો પોતાનાં કામ બરોબર કરે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવાનો પણ શેઠાણી સાહેબોને વખત મળ-તો નથી. ગૃહવ્યવસ્થા સારી રાખવી એતો ન્યાયપક્ષે પણ સ્ત્રીનું કર્ત્તવ્ય છે, અને ગૃહકાર્ય સંબંધી નજીવી વાતમાં પોતાના પતિને સુખ આપ-વા માટે શ્રમ લેવો એ પરોપકારની દૃષ્ટિએ તેનું કર્તવ્યકર્મ ઠરે છે. એ શિવાય પોતાના સ્વામીની આશા, ઇચ્છા, અને ફિકરના સંબંધે પણ સ્ત્રીએ કાળજી બતાવવી જોઇએ, અને તે બાબતો સમજી લે-વાનો યત્ન કરી તેને અત્યંત પ્રિય હોય તેવા કામમાં ઉત્તેજન આપવું જોઇએ. સ્વાભાવિક રીતે ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ તરફથી આ કાર્ય કંઇ અંશે બજાવવામાં આવે છે. તથાપિ પતિનો ફુરસદનો વખત ગમ્મ-તમાં ગાળવવા માટે સ્ત્રીઓ તરફથી જેટલો યત્ન થવો જોઇએ તેટલો થતો નથી. યૂરોપિયન લોકોમાં કન્યાઓનો કેટલો બધો કાળ ગાયન ગાવામાં અને સુંદર વાદ્ય વગાડવામાં જાય છે. પરંતુ પરણ્યા પછી અને પોતાના પતિને ઘેર આવ્યા પછી પોતાના સ્વામીની ગમ્મત માટે શી-ખેલી કળાનો ઘણીજ થોડી સ્ત્રીઓ ઉપયોગ કરતી જોવામાં આવે છે. આમ થવાનું કારણ પતિને માટે જેટલી ઉપકારબુદ્ધિ સ્ત્રીના મનમાં હોવી જોઇએ તેટલી હોતી નથી એ છે.

એકંદરે પાશ્ચાત્ય લોકોને જે શ્રેષ્ઠ ગૃહસુખનો અનુભવ મળે છે તે આપણા લોકને મળતો નથી. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું

જવું જોઇએ તેટલું મળતું નથી. સ્ત્રીકેળવણીની સાથેજ અહીંના પુરૂષોને ઘરનું સુખ સારૂં મળશે એવાં ચિન્હ જણાય છે. પુરૂષનું મન ઘર તરફ વળેલું રહેશે અને ગમ્મતને માટે તેને બહાર જવું પડશે નહિ. આ વિષે સ્ત્રીઓએ ઘણી કાળજી રાખી હોય તો સંસારનું સુખ બેઉને સારૂં મળે.

પરોપકારની નજરે વિવાહિત સ્ત્રી પુરૂષોનાં કર્ત્તવ્ય સંબંધી અત્યાર સુધી વિવેચન થયું. હવે તે સંબંધી એક મહત્વની વાત કહેવાની તે કહેવી જોઇએ. કોઇપણ પ્રકારનાં આચરણ મનથી અને સ્વાભાવિક રીતે થયાં હોય તો તે કરનારને તથા તેનો પરિણામ જેને થાય છે તેને મોટો આનંદ થાય છે. પરંતુ તેજ પરિણામ નાખુશીથી અથવા મોટા યત્નથી થાય તો ઉભયને પણ તેથી અસમાધાન થાયછે. એટલા માટે વિવાહિત સ્ત્રીપુરૂષોએ પોતપોતાનાં કર્ત્તવ્યો કરવાને સ્વસંતોષથી તૈયાર થવું જોઇએ. અને પોતાનો સ્વભાવજ તેવો થાય એ વિષે તેમણે યત્ન કરવો જોઇએ.

પ્રથમ તો અનેક બાબતો માણસને હાથે દયા અને પરોપકારે થાય છે. પરંતુ તે તેવીજ થતી જાય તો તેને હકનું સ્વરૂપ આવે છે. અને તેના સંબંધના પૂર્વના વિચાર નાશ થાય છે એ મોટી દિલગીરીની વાત છે. મહેરબાનીએ આપેલી છૂટને કાલાન્તરે હકનું સ્વરૂપ આવે તો, ઉપકારક અને ઉપકૃત એ બન્નેમાં ઉપકાર બુદ્ધિ અને કૃતજ્ઞતા બુદ્ધિને લીધે ઉત્પન્ન થનારી સુખોત્પાદક મનોવૃત્તિ નાશ પામે છે, અને તેમનાથી વિરૂદ્ધ એવો બીજો અનિષ્ટ મનોવિકાર ઉભયના મનમાં આવે છે. પોતાના હક મેળવવા તથા કાયમ રાખવા માટે એક તરફથી સ્વાર્થદૃષ્ટિએ પ્રયત્ન શરૂ થાય છે, અને બીજી બાજુ તરફથી નાઇલાજે અને નાખુશીએ તે આપવામાં આવે છે.

રાખવું એ વિષે તે પ્રકરણમાં ઘણુંજ વિવેચન કરેલું છે. તથાપિ આ વિષયના વિચારનો જે કેટલીક દિશાનો ઉલ્લેખ તે પ્રકરણમાં કર્યો નથી તેનું વિવેચન અહીંઆં કરીએ છીએ.

સામાન્યરીતે વિચાર કરતાં માબાપનુ છોકરાં સાથે જે વર્તન હોય છે તેમાં જેટલો પરોપકાર દેખાઈ આવે છે તેટલો બીજા કોઇ પણ પ્રકારના વર્તનમાં દેખાઇ આવતો નથી. માબાપ અને છોકરાં એમના સંબંધમાં માબાપની સ્વાર્થબુદ્ધિ બિલકુલ દેખાઇ આવતી નથી એમ નથી. કોઇ કોઇવાર છોકરાંના હિત કરતાં સ્વહિતનુંજ પ્રાબલ્ય તેમના વર્તનમાં વધારે દેખાઇ આવે છે. છોકરાં ઉપરના પ્રેમમાં પણ સ્વાર્થનો ઘણો અંશ હોઇ શકે, અને તે હોય એટલે છોકરાંને પરિણામે હિતાવહ શું છે, એ વિચાર ન કરતાં પોતાને તાત્કાલિક સુખ શાથી થશે, એ વાત તરફ લક્ષ આપીને માબાપનાં વર્તન થાય છે. આવી વાત જો કોઇ કોઇવાર બની આવે તોપણ એકંદરમાં માતાપિતાની પોતાનાં છોકરાં વિષે ઉપકારબુદ્ધિ ઘણું કરીને જાગૃત હોય છે એમ કહેવાને હરકત નથી. તેથી આ ઉપકારબુદ્ધિની આવશ્યકતા વિષે તેમના મનમાં છાપ ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તેના ઉપયોગમાં તેમના હાથથી જે ભૂલો થવાનો સંભવ હોય છે તેમના તરફજ વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

અવિચારની ઉપકારબુદ્ધિની જગાએ વિચારની ઉપકારબુદ્ધિની યોજના કરવી જોઇએ. જે લોકો પોતાનાં છોકરાંના ખાવા પીવા તરફ અને લૂગડાંલત્તાં તરફ જોઇએ તેટલું ખર્ચ કરે છે, અને તેમના શારીરિક સુખ માટે ઘણી કાળજી લે છે, પરંતુ તેમના મનને યોગ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા વિષે અને વલણ લાવવા વિષે જાતે યત્ન ન કરતાં પરસ્પર શિક્ષક તરફથી તે કામ કરાવે છે, તેમના તરફથી છોકરાંના શિક્ષણના કામમાં ઘણી બેદરકારી થાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

વાનું તેમને એક પ્રકારનું ભય લાગે છે. નવીન વિચાર સંબંધી બીજી સર્વ વાતમાં જે તેમનામાં ઔદાસીનતા દેખાઇ આવેછે, તેજ પોતાનાં છોકરાં સંબંધી વર્તનમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. છોકરાંની ખાવાપીવા સંબંધી અને લુગડાંલત્તાં સંબંધી કાળજી રાખવી, અને સરકારી અથવા ખાનગી નિશાળમાં તેમને ફી આપીને મોકલવાં, અને તેવી સવડ ન હોય તો તેમને શીખવવા માટે ઘેર પગારદાર શિક્ષક રાખવા, એટલે પોતાની છોકરાં સંબંધીનાં કર્ત્તવ્યની મર્યાદા પૂરી થઇ એવી લોકોની સાધારણ સમજ હોય છે.

પરંતુ પરોપકારની દૃષ્ટિએ મા–બાપના કર્ત્તવ્યનો વિચાર કર્યો હોય તો તેની મર્યાદા વધારે વધારવી જોઇએ. માનસિક શિક્ષણનો કંઇ ભાગ શિક્ષક ઉપર સોંપેલો હોય તો ચાલે, અને સોઇને માટે તેવું કરવાની જરૂર પણ છે; પરંતુ કેટલાક ભાગ તરફ તો મા–બાપે જાતે લક્ષ આપવું જોઇએ. બુદ્ધિવિષયક શિક્ષણનો અગાડીનો ભાગ શિક્ષક ઉપરજ સોંપવાથી ફાયદો છે. પરંતુ તે સંબંધી આરંભનો ભાગ અને નીતિશિક્ષણને અંગભૂત એવાં જે મનોવિકારનાં શિક્ષણ તે માબાપોએ પોતાના હાથમાં લેવાં જોઇએ. આ કામમાં તેમને બીજાએ મદદ કરી હોય તો ચાલે. પરંતુ તેમની જગા બીજાએ લેવાથી ચાલવાનું નથી. હાથ ઉપર રમવાની સ્થિતિમાં છોકરૂં હોય તોપણ તેની બુદ્ધિનો વ્યાપાર ચાલેલો હોય છે, અને પોતાને ઉત્તેજન મળવા માટે તે તેની માના મોં તરફ જોતું રહે છે. અને હાથમાં કંઇ પદાર્થ હોય તો તે માને બતાવવા માટે તેના મોં તરફ ફેરવવાનું કરે છે. તેને બોલતાં ચાલતાં આવડવા માંડે, અથવા જે નવીન વાત તેની નજરે પડે છે તેનું પોતાના બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરીને પોતે કાઢેલાં અનુમાનો બરોબર છે કે નહિ એ તાકીને જોવાને વાસ્તે, તે પોતા ઉપર પ્રીતિ કરનારા મનુષ્યને, અને ઘણું કરીને માબાપને " આ એવુંજ કે

છોકરાં નાની વયમાંથી પ્રૌઢ દશામાં આવે ત્યાં સુધી તેમના આચરણને યોગ્ય વલણ લાવવાની માબાપની જવાબદારી છોકરાંની બુદ્ધિવિષયક શિક્ષણની જવાબદારી કરતાં પણ અધિક છે. છોકરાંને નીતિ શિક્ષણની ઘરના જેવી બીજી શાળા નથી. માબાપનાં છોકરાં સાથેનાં વર્તન જે જોઇએ તેવાં હોય, તો છોકરાંના મનમાં તેમના વિશે જે પ્રેમ અને જે પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે તેમના યોગે માબાપને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમના મનોવિકારને વલણ આપી શકાશે. માબાપ તરફથી પોતાનાં છોકરાંના મન ઉપર એક પ્રકારનો જાદુ સરખો પરિણામ કરવાનો યત્ન થાય છે અને તેનો હમેશાં સારા કામ તરફ ઉપયોગ કરવો એ આપણું કર્ત્તવ્ય છે, એમ ડાહ્યાં માતપિતાને લાગે છે. માબાપ અને છોકરાં એમનામાં એવો સંબંધ ઉત્પન્ન થવો જોઇએ કે અમૂક એક પ્રકારનું વર્તન આપણાં માબાપને ગમતું નથી એવું તેના ચહેરા ઉપરથી દેખાયું કે તરત છોકરાંના પગ જે ઉપર ઉભા હોય તેજ જગાએ સ્થિર રહેવા જોઇએ. આવા પ્રકારનો સંબંધ ઉત્પન્ન થયો એટલે છોકરાંના સારા વર્તન વિશે પસંદગી અને નઠારાં વર્તન વિશે નાખુશી બતાવ્યાથી કામ થાય છે. શારીરિક શિક્ષા અને ધાક એમનો ઉપયોગ કરવાનો ઘણો પ્રસંગ આવનાર નથી. આટલી પાયરીએ જઇ પહોચવું એ જો કે હાલની સ્થિતિમાં ઘણા ખરાની શક્તિ ઉપરાંત છે, તોપણ આરંભથી આ રીત આંખ આગાડી રાખીને વર્તન કર્યું હોય તો, છોકરાંને નીતિશિક્ષણ આપવાનું કામ કંટાળા ભરેલું ન થતાં આનંદદાયક થશે. પરંતુ છોકરાંના સ્વભાવના ધોરણે અને વારંવાર આવનારી અડચણના પ્રમાણથી પોતાનો વર્તન ક્રમ ઠરાવવાને મનુષ્યને અંગે ફક્ત કલ્પનાજ હોવી જોઇએ. માબાપનાં કર્ત્તવ્યો તેમના હાથથી સારી રીતે પાર પાડવાને ગમે એટલી જો કે અડચણો હોય તોપણ તેમાં છોકરાંનાં શરીર સંગોપન

ઉદ્યોગ અને તેનું ફળ એમનામાં જે સ્વાભાવિક સંબંધ પ્રૌઢ વયના વ્યવહારમાં સર્વત્ર જણાઇ આવે છે, અને જેના ઉપર જગતનો વ્યવહાર અવલંબીને છે, તે સંબંધ છોકરાંના પણ વ્યવસાયમાં નાનપણથી રખાય તેટલા રાખવા વિશે યત્ન કરવો જરૂરનો છે. એક સરખી તેમની ઇન્દ્રિય સુખની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા ન બેસતાં, ઇન્દ્રિય સુખના પ્રમાણથી ઉપયુક્ત વ્યવસાય પણ તેમના હાથથી બને એ વિશે ખબરદારી રાખવી જોઇએ. છોકરાંને બાળકબુદ્ધિનું લાડ કરવાનું છોડી દીધા શિવાય છોકરાંને આવા પ્રકારનું વલણમાં લાવી શકાય નહિ.

ઉદ્યોગ અને સુખોપભોગ એમનામાં યોગ્ય પ્રમાણ નષ્ટ થએ સુખોપભોગની ઇચ્છા વધીને ઉદ્યોગ કરવાની ઇચ્છા ઓછી ઓછી થતી જાય છે, અને એનો પરિણામ પ્રૌઢ વયમાં મનુષ્યને ભોગવવો પડે છે. નાનપણમાં પડેલી ટેવ ઉમ્મર લાયક થયે અધિકાધિકજ વધતી જાય છે. આ પરિણામ ગરીબથી શ્રીમંત સુધી સર્વત્ર સરખો દેખાઇ આવે છે. દિવસે દિવસે સુખોપભોગનાં સાધનો અધિકાધિક ઉપલબ્ધ થતાં હોવાને લીધે પૈસાવાળા લોકોનાં છોકરાંને આવા પ્રકારની ટેવથી બગડવાનો અધિક સંભવ હોય છે. કેટલાક સુખોપભોગના પ્રકાર એવા છે કે તે પ્રૌઢવયને વાસ્તેજ રાખી મૂકવા એ ઠીક. પરંતુ શ્રીમંતનાં છોકરાંને નાનપણથીજ તેનો એટલો સ્વાદ લાગે છે કે પ્રૌઢવયમાં પોતાને એશઆરામ મેળવવાનું પૂરતું સામર્થ્ય ન હોવાને લીધે તેઓ પહેલાંના પૈસા ઉડાવી દે છે. છોકરાંના શિક્ષણની વ્યવસ્થા વિચારપૂર્વક કરીએ તો પોતાની આસપાસ જગતમાં જે વાતો સ્વાભાવિક રીતે બનતી હોય, અને જે સુંદર સૃષ્ટ પદાર્થો દેખાતા હોય, તેમાં છોકરાંની ગમત કરી આપવાના ઘણા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરી લેવા જેવો હોય છે. મનોરંજન માટે ગમ્મત કરી લેવાનાં કૃત્રિમ સાધનની યોજના કરવાની આવશ્યકતા નથી. રહાણુપણ-

તેમની સાથે વર્તવામાં પણ ફરક પડે છે, અને પ્રતિક્રિયાએ છોકરાંના મનમાં માબાપ વિશે જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાનો તેમાં પણ ફરક પડે છે.

પરોપકાર વિષયની સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થનારી બુદ્ધિને શ્રેષ્ટ વિચારની મદદથી સ્વાધિનમાં રાખીને તેને યોગ્ય વલણ આપવું કેટલું જરૂરનું છે એ આ ઠેકાણે દેખાઇ આવે છે. ન્યાય અને પરોપકાર આ બન્નેની દૃષ્ટિએ માબાપની સર્વ છોકરાં સાથે જેટલી સરખી લાગણી હશે તેટલી હોવી જરૂરની છે, એટલે માબાપની કાળજીનો અને માયાનો અંશ સર્વને સરખો મળવો જોઇએ. શરીર સંગોપન અને મન સંગોપન આ જે છોકરાં સંબંધી માબાપનાં કર્તવ્ય તે વિશે સર્વ છોકરાંનો માબાપ ઉપર સરખો હક્ક હોવો જોઇએ. આ સ્પષ્ટ ન્યાય કોઇથી પણ નાકબુલ કરી શકાવાનો નથી. ન્યાયની હદ ઓળંગીને પરોપકારના ક્ષેત્રમાં પગ મૂકયા પછી પણ જે ફાયદા માબાપે પોતાનાં છોકરાંને વહેંચી આપ્યા હશે તેની પણ વહેંચણી સર્વને સરખી મળે એ સયુક્તિક દેખાય છે.

આ સંબંધી સ્વાભાવિક મનોવૃતિ ઉપર વિચારનો પૂર્ણ અમલ ચલાવવો ઘણો અગત્યનો છે. કારણ, કુટુંબમાંના મનુષ્યોમાં વહાલું નવહાલું શરૂ થયું એટલે અતિશય નઠારો પરિણામ બની આવે છે. ઘણી વાતોમાં જેમના મનની મોટાઇ દેખાઇ આવે છે એવાં માબાપો પણ પોતાનાં અપ્રિય છોકરાં સાથે નઠારી રીતે વર્તે છે, અને ક્ષુલ્લક અપરાધને બદલે તેમને ઘણી સખત શિક્ષા કરે છે; વળી તેમનાંજ ભાઇબહેનો સાથે તેમની વર્તણુક છેક નિરાળા પ્રકારની હોય છે. માબાપની હાડછેડને લીધે છોકરાંના દિવસ હમેશાં દુ:ખમાં અને ઉદાસપણામાં જવા એ ક્ષુલ્લક વાત નથી. પરંતુ આ પ્રત્યક્ષ પરિણામ શિવાય વળી ઘણો ખોટો અપ્રત્યક્ષ પરિણામ થાય છે. છોકરાંનાં મનમાં જે ખિન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી તેમનું ધૈર્ય ખેંચાઇ જાય

છે, અને ઘણીવાર તેમની બુદ્ધિ પણ મંદ થતી જાય છે; તેમના વર્તનને ખોટું વલણ લાગે છે અને તેમના સ્વભાવમાં કાવતરાપણું, દ્વેષબુદ્ધિ તથા મત્સર એ દોષોનું બીજ આરોપણ થઇને તે સારી રીતે વધે છે; વળી છોકરાંની સાથે માયાળુપણાનાં, અને તેમના મનમાં પોતા વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા સરખાં માબાપનાં વર્તન હશે તો તેમનો છોકરાં ઉપર જે દાબ હોય છે તે આવા પક્ષપાતી વર્તનથી નષ્ટ થાય છે.

પરોપકારની દૃષ્ટિએ માબાપનાં પોતાનાં છોકરાં સંબંધી અનેક કર્તવ્યો છે, પરંતુ તેમાં તેમની સાથે વર્તતાં સ્વાભાવિકપણે ઉત્પન્ન થનારો ભેદ નષ્ટ કરીને સર્વ ઉપર સરખી નજર રાખવી એના જેટલાં મહત્વનાં કર્તવ્યો બીજાં થોડાંજ હશે.

માબાપના પરોપકારના અવ્યવસ્થિતપણાનો વળી એક પ્રકાર કહેવાનો છે. આ પ્રકારમાંની એક વાતમાં વ્યાજબી કરતાં કેટલો બધો વધારે ઉપકાર થાય છે, અને બીજી વાતમાં વ્યાજબી કરતાં ઘણો ઓછો થાય છે. કેટલાક લોકો એવા મળી આવે છે કે, તેમને પોતાનાં છોકરાં વિશે ઘણી પ્રીતિ અને કાળજી હોતી નથી, અને તેમના સંબંધી પોતાને કર્તવ્ય કરવા જેવું કંઇ છે એવા વિચારથી પણ તેમને વધારે ત્રાસ થતો નથી. પોતાની મેળે છોકરાં ઉછેરે તો ઉછેરે અને તેમના શરીરની અને મનની સ્થિતિ જેવી થવાની હોય તેવી થાય. આવા લોકો કોઇ કોઇવાર હદપાર શ્રમ કરીને અતિ તૃષ્ણાએ વિપુલ સંપતિ મેળવે છે, અને તેમના પછી તે તેમનાં છોકરાંને મળે છે. આ પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા સર્વ અંશે અથવા ઘણે અંશે પણ પોતાનાં છોકરાંની સારી રીતે બરદાશ કરીને રાખવી એવી બુદ્ધીથી થએલી હોય છે એમ નથી. સંપત્તિથી માન અને બીજા વ્યવહારીક ફાયદા મળે છે એના માટેજ મુખ્યત્વે કરીને સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ આવા

મનુષ્ય પૈસા મેળવવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. પુષ્કળ સંપત્તિ મળ્યા પછી તે પોતાનાં છોકરાંને મળ્યાથી, શ્રમ અને કાળજી શિવાય તેમને પોતાનો ચરિતાર્થ ચલાવી શકાશે, આ વિચાર કદી કદી તેમના મનમાં આવવો સ્વભાવિક છે. સ્વાર્થ વાસ્તે સંપત્તિ મેળવેલી હોય તોપણ તે પોતાનાં છોકરાંનેજ આપવાની બુદ્ધિ મનુષ્યને ઘણું કરીને હોય છે. આ જે ઉપર કહેલા લોકો તરફથી છોકરાં ઉપર ઉપકાર થાય છે તેનો માર્ગ ભૂલ ભરેલો હોય છે.

હાલની સામાજિક વ્યવસ્થામાં સંપતિની વહેંચણી એવી કાંઈ ચમત્કારિક રીતે થએલી છે કે, કેટલીક થોડી વ્યક્તિ પાસે કુબેરને લાજ લગાડે એવી સંપત્તિ ભેગી થએલી છે, તેના કરતા કંઇક અધિક લોકો મધ્યમ પ્રકારની સ્થિતિમાં છે, અને બાકીના સર્વ દરિદ્ર અવસ્થામાં છે. મનુષ્ય જાતિની ઉત્ક્રમણ અવસ્થાના પ્રમાણથી આ સ્થિતિ જો કે હાલના કાળને યોગ્ય અને અવસ્ય હોય તોપણ તેને સંક્રમણ સ્થિતિ એમ કહેવાને હરકત નથી. પ્રાચીન કાળમાં રાજકિય હક તથા રાજકિય સત્તા એમની જે વહેંચણી થતી હતી તે પણ આવાજ પ્રકારની હતી. પરંતુ રાજકિય બાબતમાં મનુષ્યે મનુષ્યોમાં ભેદ દિવસે દિવસે ઓછો થાય છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે સંપત્તિની વહેંચણી સંબંધી પણ હાલ દેખાઇ આવનારૂં મનુષ્યોમાં વૈષમ્ય (જુદાપણું) આગળ આવનારા કાળમાં દિવસે દિવસે કમી થતું જશે એવી અનુમાયશ થાય છે. "બળીઆના બે ભાગ" એ જેમના વર્તનનું પ્રધાન તત્વ હતું એવા લોકોથી હાલનો સુધરેલો મનુષ્ય સમાજ ઉત્પન્ન થએલો છે; અને તે કંઇક અંશે તેજ તત્વો ઉપર અવલંબીને ચનારી એક પ્રકારની ઔદ્યોગીક સ્થિતિમાંથી બના છે. આ ઔદ્યોગીક ઉત્ક્રાંતિની ઇમારત કરારના પાયા ઉપર બંધાએલી છે. મનુષ્યોના સર્વ પ્રકારના ઔદ્યોગીક વ્યવહાર પરસ્પરમાં કરાર મહીને

હોવી અને તે પરિપૂર્ણ થવી, એનાથી છોકરાંના વિચાર ઉપર અને તેમના વર્તન ઉપર ઘણો અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે. "આત્મનીતિ તત્વો" આ પુસ્તકમાંના "શ્રમ" ના પ્રકરણમાં, અને બીજે ઠેકાણે બતાવ્યા પ્રમાણે, જે મનુષ્યના આયુષ્યક્રમમાં સુખોપભોગ તથા ઉદ્યોગ એમનામાં કાર્ય કારણ તત્વનો સંબંધ રહેતો નથી, અને જેને ઉદ્યોગ શિવાય જોઇએ તેટલો સુખોપભોગ લેવાનાં સાધનો અનુકુળ હોય છે, તેનું જીવન જોઇએ તેટલું જુસ્સાવાળું થતું નથી. માનવી સૃષ્ટિમાં તથા બીજા પ્રાણીના શરીર ઉપર ઉત્પન્ન થનારી જુઓ, ચાંચડ, જંગોડા, ઇત્યાદિ પ્રાણી શિવાય બીજાં બાકીનાં પ્રાણીસૃષ્ટિમાં જીવવાનાં મુખ્ય તત્વો કહીએ તો ઉદ્યોગ છે. ઉદ્યોગથી શરીરનું પોષણ ને વૃદ્ધિ થાય એવા પ્રકારનીજ તેમની ઘટના છે. આ સૃષ્ટિમાંનું સ્વાભાવિક જીવનતત્વ એક બાજુએ રહીને જે વેળાએ કૃત્રિમ ઉપાયોથી જરૂર જેટલું ચલન વલન ઇત્યાદિ વ્યાપાર શિવાય શરીર પોષણ થવા લાગે ત્યારે તે પ્રાણી ઉપર અનિષ્ટ પરિણામ બને છે. તેમના અવયવોની ચંચળાઇ નષ્ટ થાય છે, શરીર સ્થૂલ થાય છે અને બુદ્ધિને મંદપણું આવે છે. આવી સ્થિતિ પેઢીઓ અને પેઢીઓ કાયમ રહે તો તે પ્રાણીઓને અત્યંત અવનત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. ગરીબ મજુર શરીરે મજબુત ને રૂષ્ટપુષ્ટ, અને શ્રીમંત લોકો ફીકા અને રોગી એવા ઘણીવાર જણાઇ આવે છે એનું કારણ એજ છે. આપણને આગાડી પુષ્કળ સંપત્તિ મળનાર છે, એ આશાને લીધે ઉત્પન્ન થએલી શારીરિક અને માનસિક અવનતીનાં ઉદાહરણો ચારે તરફ જોઇએ તેટલાં જડી આવે છે, અને લોકોના ખાનગી સંભાષણમાં તેમનો વારંવાર ઉલ્લેખ પણ થાય છે.

આપણાં છોકરાંને તેમના પોતાના ઉદ્યોગે વ્યવહાર ચલાવવાના અડચણ પડે નહિ એવી રીતે તેમને ધંધે લગાડી દેવા એટલુંજ મા-

બાપનું કર્તવ્ય છે. વ્યાજબી કરતાં અધિક પરોપકાર બુદ્ધિએ આના કરતાં પણ તેની વધારે તરતીબ કરવાથી ઉપર જે એક નઠારૂં પરિણામ બતાવેલું છે તેના કરતાં પણ નિરાળું વળી એક અનિષ્ટ પરિણામ બને છે. માબાપ ઉપર પ્રેમ, પુજ્યબુદ્ધિ અને ભક્તિ એ શ્રેષ્ટ મનોધર્મ છોકરાંમાં ઉત્પન્ન થવા જરૂરના છે; પરંતુ તેમનાથી છેક વિરૂદ્ધ એવા વિચારને અને મનોવિકારને તેમના મનમાં અવકાશ મળે છે. બાપના મરણથી વિપુલ સંપત્તિ, મોટી સત્તા અથવા બન્ને પણ મળવાનો સંભવ હોય તો છોકરાંના મનમાં બાપ વિશે ક્યા પ્રકારના વિચાર આવે છે એની કલ્પના ઇંગ્લાંડમાંના રાજા પાંચમા હેન્રી અને તેનો મરણોન્મુખ થએલો બાપ એ બેની વચ્ચે જે સંવાદ થયો તે ઉપરથી કરી શકાય છે. બાપની છેલ્લા માંદગીમાં તેના અંતકાળ પૂર્વેજ પાંચમા હેન્રીએ રાજપદ ખુંચી લીધું હતું. તેમ કરવાનું કારણ બાપે પૂછ્યું ત્યારે હેન્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે "મારી સાથે બોલવાની શક્તિ આવવા લાયક તમે સાજા થશો એમ કદી મને લાગ્યું નહિ." તે ઉપર બાપે પ્રત્યુત્તર કર્યો કે "આવા પ્રકારનો વિચાર તારા મનમાં આવવાને તારી રાજતૃષ્ણા એ કારણ થયું." ઉપરના પ્રકારમાં ગમે તેટલી સત્યતા હો, પણ માબાપ અને છોકરાં એમનામાં ક્યા પ્રકાર બનવાનો સંભવ હોય છે તેનો આ વાત ઉપરથી સારો બોધ મળશે. વળી એક ઉદાહરણ આપવા જેવું છે. ઇંગ્લાંડમાં કેટલીક પેઢીઓ પછી જન્મનારા વારસોના નામથી ઇસ્ટેટ રાખવામાં આવે છે. તેવું કર્યું એટલે વચલી પેઢીનો જે વારસ હોય તેને તે ઇસ્ટેટ વેચવા વગેરેનો હક હોતો નથી. તેણે તેનું ઉત્પન્ન માત્ર ખાવું. ઉદાહરણ, છોકરાંનાં છોકરાંના નામથી ઇસ્ટેટ રાખી હોયતો તે છોકરાથી વેચાવાની નહિ અથવા ઘરાણે મેલાવાની નહિ. જે વખત છોકરાંના છોકરાંના હાથમાં જાય ત્યારે તે તેની નજરમાં આવે તેમ વ્યવસ્થા કરી શકે. આવી રીતે આખરે

જે વારસના હાથમાં તે ઇસ્ટેટ જવાની હોય તેના મનમાં વચમાંના વારસો વિષે મત્સર, દ્વેષબુદ્ધિ વગેરે દુષ્ટ મનોવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. આ ઉપરના ઉદાહરણો પ્રમાણેજ અસંખ્ય પૈસા મેળવી રાખનારા મનુષ્યની સ્થિતિ થાય છે. બાપના મરણે પોતાના હાથમાં સંપત્તિ આવશે અને તેના દાબમાં રહેવાનો ત્રાસ છૂટશે એ વિચાર મનમાં આવ્યો એટલે બાપના મરણ વિશેની ભયંકર ઇચ્છા અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ છોકરાંના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. છોકરાં વાસ્તે અપરિમિત દ્રવ્ય મેળવી રાખ્યું એટલે એક પ્રકારે ઘરમાંને ઘરમાં પોતાનો શત્રુ ઉત્પન્ન કરી રાખ્યા સરખુંજ છે. હવે પિતૃપ્રેમની સત્તા છોકરાંના મન ઉપર વિશેષ થઇને ઘણું કરીને તે પોતાની અમંગળ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સારૂ સાધનોની યોજનાની તજવીજ કરનાર નથી એ વાત ખરી, તથાપિ આવા વિચારથી તેના મન ઉપર અનિતિકારક અનિષ્ટ પરિણામ થયા શિવાય રહેવાતું નથી.

છોકરાં વાસ્તે પુષ્કળ પૈસા મેળવી રાખવાનો આ રિવાજ સર્વ પ્રકારથી અપકારક છે. તેના યોગે છોકરાંને અંગે નાનપણથી નિરૂપયોગીપણું અને નીષ્કાળજીપણું એ દોષ ઉત્પન્ન થઇને સંપત્તિના તાબા નીચે આવ્યાથી તે દૃઢ થાય છે. અને તેના આયુષ્ય ક્રમમાં અવ્યવસ્થિતપણું ઉત્પન્ન થાય છે. આ શિવાય માબાપ વિશે તેમના મનમાં દુષ્ટ વિચાર આવે છે, એ પ્રથમ કહેલુંજ છે. વળી બીજું એવી રીતે પૈસો મેળવનારા મનુષ્યનું અને સમાજનું પણ નુકશાન થાય છે. એક સરખું ઉદ્યોગમાં મન ઘડાઇ જઇને પૈસા તરફ સર્વ દૃષ્ટિ લાગેલી હોવાને લીધે એવા મનુષ્યનું મન આકુંચિત થઇને બીજા માનસિક સુખના ઉપભોગને અયોગ્ય થઇ જાય છે, અને તેનો પરિણામ તેના શરીર ઉપર પણ ઘડાઇને તેની શક્તિ જલદીથી ક્ષીણ થઇ જઇને તે અકાળમૃત્યુના મુખમાં પડે છે. શિવાય સંપત્તિના

લોભે મનુષ્ય નિર્દયપણાની ચડસાચડસીને પ્રવૃત થાય છે, અને આ તેના આચરણને ચડસાચડસીની મર્યાદા આ પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, ધંધા સંબંધી જેમનો તેની સાથે સંબંધ થાય છે તેમનું અને સમાજનું નુકસાન થાય છે.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પોતાના, બીજા લોકોના અને સમાજના હિત તરફ અને હક તરફ લક્ષ આપ્યું હોય તો, અને છોકરાં વિશે પણ યોગ્ય પરોપકાર બુદ્ધિએ ચાલવાનું મનમાં આણ્યું હોય તો મનુષ્યે પોતાનાં છોકરાં માટે તેમને શ્રમ કરવાની આવશ્યકતા લાગવાની નહિ એટલું દ્રવ્ય સંપાદન કરી મૂકવું સારૂં નથી.

પ્રકરણ ૯ મું

છોકરાંના માબાપ ઉપર ઉપકાર.

માબાપનાં છોકરાં સંબંધી જેવાં કર્ત્તવ્યો છે તેવાંજ છોકરાંઓનાં પણ માબાપ સંબંધી હોય છે. આ કર્ત્તવ્યો કંઇ ન્યાયની અને કંઇ પરોપકારની દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. છોકરાંનાં માબાપ સંબંધી જે સ્વાભાવિક કર્ત્તવ્યો છે તે વિશે તેમના મનમાં વિચાર આવવા માટે તે છોકરાં ઘણાં મોટાં થવાં જોઇએ. પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાની આવશ્યકતા ફક્ત માબાપ નાનપણથી છોકરાંના મનમાં ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરેછે, અને તે સંબંધી છોકરાં ઉપર તેમની સખતાઈ ચાલેલી હોય છે; વળી કંઇ થોડે પ્રસંગે જો કે છોકરાં માબાપની આજ્ઞા પાળતાં નથી, તોપણ ઘણે પ્રસંગે એ કર્ત્તવ્ય તેમની તરફથી ઘણી સારી રીતે બજાવવામાં આવે છે. છોકરાંના આ કર્ત્તવ્યનો ઉદય અનિયંત્રિત અધિકારથી છે એવી સામાન્ય લોકસમજ છે. છો-

કરાંના અને માબાપની વગેરેના સંબંધનો વિચાર કર્યો હોય તો એ કર્તવ્ય સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ કલ્પના લોકોના મનમાં આવતી નથી.

છોકરાં ઘણાં મોટાં થયા શિવાય પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર તેમના મનમાં આવતો નથી એ વાત જો કે ઘણે અંશે ખરી છે, તોપણ કોઇ કોઇવાર પંદરથી વીશ વરસની વયમાંજ છોકરાંના મનમાં માબાપ વિશે ભક્તિ અને લાગણી ઉત્પન્ન થઇને તેમને તે પોતાની મેળેજ મદદ કરવા લાગે છે એવાં ઉદાહરણો બની આવે છે. એ ઉદાહરણો મુખ્યત્વે કરીને ગરીબીથી નિર્વાહ કરનારા કુટુંબમાં બને છે, અને વિશેપતઃ મા ઉપર પડનારો કામનો બોજો ઓછો કરવા વાસ્તે તેનાં કંઈ કામો કરીને તેને મદદ કરવા સંબંધીનો હોય છે. આવે પ્રકારે છોકરાંના હાથથી વર્તન બનતાં છતાં કદાપિ તેમના મનમાં એવા વિચાર આવતા હશે કે આપણે જે માબાપને મદદ કરીએ છીએ તે આપણા પોપણને સારૂ તેમણે આપણે વીષે જે કાળજી લીધી છે તેના પ્રમાણથી કંઇજ નથી. પરંતુ ઘણું કરીને છોકરાંના હાથથી જે આવા પ્રકારનાં સ્તુત્ય વર્તન બને છે તે ઉપકારનો ફડચો કરવાની ઇચ્છાએ બનતાં નથી. પ્રીતિને લીધે અને દયાને લીધે ઉત્પન્ન થનારા મનોવીકારની પ્રેરણાએ બને છે.

પરંતુ ઘણાંખરાં છોકરાંની સ્થિતિ ઘણી શોચનિય હોય છે. તે ઉમરે આવતા જોગ થયા તોપણ માબાપે કરેલા ઉપકારનું સમરણ કરીને તે વિશે કૃતજ્ઞતા બુદ્ધિ તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. છોકરાંના ખાવા પીવા સંબંધી કાળજી રાખવી, તેમને કપડાં લત્તાં પૂરાં પાડવાં, અને તેમને શિક્ષણ આપવું એ કામો માબાપે કરવાંજ જોઇએ. તે વિશે તેમનો ઉપકાર માનવાનું કાંઇ કારણ નથી, આવી ઘણાં છોકરાંની સમજણ બનેલી હોય છે, અને તે પ્રમાણે તેમનું વર્તન પણ દેખાઇ

આવે છે. તેમને જોઇતા હોય તે પદાર્થ માબાપે કંઇ વિશેષ કારણે અથવા સામર્થ્ય ન હોવાને લીધે આપ્યા નહિ તો તેમના ઉપર તે ચરભડતા દેખાય છે. જેમ કે તે પદાર્થ માબાપ પાસેથી લેવાનો તેમનો હકજ છે શું ? છોકરાંએ હઠ કર્યાને લીધે, અથવા પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કંઇ કામ કરવાને લીધે, તેને ઉપદેશ કરવાનો બાપને પ્રસંગ આવ્યો હોય તો, છોકરાંનું જે વર્તન દેખાઇ આવે છે તે ઉપરથી તેમના મનમાં કૃતજ્ઞતા બુદ્ધિનો કેવો અભાવ હોય છે તે સારી રીતે સમજાય છે. માબાપને છોકરાં માટે અનેક પ્રકારનાં કેટલાંબધાં કષ્ટ ભોગવવાં પડે છે તે યાદ કરીને તેના ઉપકારનો ફડચો કરવો તો એક તરફ રહ્યું, પરંતુ છેવટ જેમાં કંઇજ હરકત નથી એવી તેમની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે તેમણે ચાલવું જરૂરનું છે, એવો ઉપદેશ છોકરાં ઘણું કરીને બોલ્યા વગર સાંભળી લેછે. પરંતુ આ ઉપદેશથી તેમના મનમાં જોઇએ તેવા મનોવિકાર ઉત્પન્ન થતા નથી. માબાપો છોકરાં માટે ઘણું કષ્ટ ભોગવે છે એ વાત તેમનાથી નાકબુલ તો કરી શકવાની નથીજ, પરંતુ કષ્ટો સોશે તોપણ તેમણે વિશેષ કંઇ કર્યું નથી, છોકરાં માટે તેમણે સર્વ કંઇ કરવું જોઇએ, અને છોકરાંએ તેનો મોબદલો આપવાનું કંઇ કારણ નથી એવી છોકરાંની સમજ સર્વત્ર દેખાય છે.

મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં માબાપ અને છોકરાં એમનામાં એવોજ સંબંધ હતો ખરો. મનુષ્યથી ઇતર પ્રાણી સૃષ્ટીમાં તો હમેશાં પૂર્વની પેઢી તથા નવીન પેઢી એમની વચ્ચે એવોજ સંબંધ હોય છે. ગમે તેટલો ત્રાસ પડયો હોય તોપણ ન કંટાળતાં, મુગાં પ્રાણીઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાંનું તે સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો ચરિતાર્થ ચલાવવાને સમર્થ થાય ત્યાં સુધી મોટી કાળજીથી સંગોપન કરે છે. પરંતુ બચ્ચાંને પોતાના માબાપે પોતાને માટે શું કર્યું છે એ જાણવાની શ-

ક્તિ ન હોવાને લીધે, ઉલટું તેમના વિષે તેમના મનમાં કૃતજ્ઞતા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. મનુષ્યેત્તર જીવસૃષ્ટિમાં દેખાઈ આવનારો આ માબાપ અને છોકરાં એમનામાંનો સંબંધ માનવી સૃષ્ટિમાં પણ ઘણો કાયમ રહેલો છે. જે વયમાં પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો ચરિતાર્થ સ્વતંત્રપણે ચલાવવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યને અંગે આવવું જોઇએ, તે વયમાં પણ ઘણા જુવાનીઆ માબાપ ઉપર અવલંબીને રહેનારા દેખાઇ આવે છે. વળી તેમને જે જોઇતું હોય તે માબાપના તરફથી ન મળ્યું તો અપમાનકારક શબ્દોથી તેમનું તાડન કરવાને પણ આઘું પાછું જોતા નથી. માબાપનો છોકરાં ઉપર થનારા અનંત ઉપકાર, અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થનારાં માબાપના સંબંધનાં કર્ત્તવ્યો, એ વિષે અનેક ધર્મનાં અને જાતનાં અતિ પ્રાચીન પુસ્તકોમાં ઉલ્લેખ જડી આવે છે એ ખરૂં છે. આની નામના એક ઇજિપ્ત દેશમાંના વિદ્વાને આ વિષય સંબંધી પોતાના વિચાર આગાડી લખ્યા પ્રમાણે પ્રદર્શિત કરેલા છેઃ—

"તને નિશાળમાં મૂકયો હતો અને જે વખતે તારો મહેતાજી તને રોજ નિયમ પ્રમાણે વિદ્યા શિખવતો હતો તે વખતે તારી મા પોતાના ઘરમાંથી તારે માટે અન્ન પાણી લાવી આપતી હતી. હવે તું ઉમ્મરે પહોચ્યોછું, તારૂં લગ્ન થયું છે, અને તેં પોતાને માટે ઘર બાંધેલું છે, પરંતુ તારી માએ જે તારે માટે દુઃખકારક કષ્ટ ભોગવ્યું છે અને રાત્રિ દિવસ કાળજી રાખેલી છે તે તું તારા મનમાંથી કદી વિસારી મૂકતો નહિ. તે અસંતુષ્ટ ન થાય એ વિષે તું ઘણું સંભાળતો રહે. નહિ તો તે તારૂં અનિષ્ટ થવા માટે હાથ જોડીને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરશે અને તે પ્રાર્થના ઇશ્વર સાંભળશે."

તથાપિ વિચાર દૃષ્ટિએ જો કે ઉપરના મતોની સત્યતા સર્વેએ કબુલ કરી હોય, અને નીતિગ્રંથમાં તેના રાસડા ગાયા હોય, તોપણ

મનુષ્યના આચરણ ઉપર તેનો ઘણો પરિણામ આજ સુધી થયેલો નથી, અને હાલ પણ આ વિચારનું મહત્વ લોકોને તેટલું લાગતું નથી. માબાપ વિષે પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરીને કંઇ છે અને તે કરવાને આપણાથી થાય તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એ વાત મનુષ્યોને જો કે સમજાઇ હોય તોપણ તેનું હજી ખરૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી.

ઉપકાર દૃષ્ટિએ માબાપ સંબંધી જે મનુષ્યોનાં કર્ત્તવ્યો છે તે વિષે હાલ લોકોમાં પ્રસૃત થયેલી કલ્પના ઘણી આકુંચિત છે. કેવળ પશુવૃત્તિથી ચાલનારા લોકોની વાત છોડી દેઇએ તો, માબાપના ચરિતાર્થની ખોટ પૂરવી અને શારીરિક સંકટથી તેમનું સંરક્ષણ કરવું એ આપણું કર્ત્તવ્ય છે એમ લોકોને લાગે છે. પરંતુ ઝીણી ઝીણી વાતો સંબંધી તેમના તરફ લક્ષ રાખવું, તેમની સાથે પ્રેમથી ચાલવું અને તેમને ખુશ કરવા સારૂ યત્ન કરવો, આ વાતોની પણ તેટલીજ અગત્ય છે; તથાપિ તેવું કોઇને ઘણું લાગતું નથી. માબાપના કેવળ શારીરિક સુખ તરફ લક્ષ આપવાથી છોકરાનું કર્ત્તવ્ય પૂરૂં થતું નથી; તેમના માનસિક સુખ તરફ પણ તેમણે લક્ષ લગાડવું જોઇએ. નાનપણમાં છોકરાંને રંજન કરવા માટે અને સુખ આપવા માટે માબાપ જે તરેહનાં પ્રયત્ન કરે છે તે રીતનાં પ્રયત્ન છોકરાંએ માબાપના વૃદ્ધાપકાળે તેમને રંજન કરવાને વાસ્તે કરવાં જોઇએ.

આ વાત સંબંધી મનુષ્ય સ્વભાવમાં જેટલું ઓછાપણું રહેલું છે તેટલું ઘણીજ થોડી વાત સંબંધી રહેલું હશે. અનેક જાતના જંગલી લોકોમાં ઘરડા મનુષ્યોને તેમના વૃદ્ધાપકાળમાં અન્નપાણી વગર મરવાનો જેવો ઘણી વખત વારો આવે છે, તેવો સુધરેલા લોકોમાં આવતો નથી એ ખરૂં છે. તથાપિ તરૂણ છોકરાંએ તેમના માનસિક સુખતરફ આપવું જોઇએ તેટલું લક્ષ ન આપવાથી ખેદ ઉત્પન્ન થઇને કૃશ થતાં વૃદ્ધ માબાપ સુધરેલા લોકોમાં પણ જોઇએ તેટલાં

મળી આવે છે. એક પછી એક છોકરાઓએ અને છોકરીઓએ લગ્ન કરીને પોતપોતાનો સંસાર ચલાવવો, તથા વૃદ્ધ માબાપને અથવા તેમના પૈકી જે હયાત રહે તેને એકાંતવાસના દુઃખમાં છોડી મૂકવો, એવી ઘણાની સ્થિતિ હોય છે. શારીરિક ચપળતા ઉપર અવલંબીને રહેનારાં સુખોનો ઉપયોગ લેવાને અંગે શક્તિ નહોવાને લીધે, અને મિત્રમંડળના સંભાષણથી થનારી શાંતિનાં સુખો પણ દુર્મિળ થયાને લીધે, તેમનો આયુષ્યક્રમ છેક નિરસ અને કંટાળા ભરેલો થઇ જાય છે. કોઇ કોઇવાર એકાદો છોકરો ખબર લેવાને આવે છે; પરંતુ આ ભેટ કેવળ મનની સમજુત કરવા વાસ્તે હોય છે. વૃદ્ધ માબાપને કદી કદી મળવા વાસ્તે જવું જોઇએ, નહિ તો પોતાનું છેકજ કૃતઘ્નપણું દેખાઇ આવશે, આવા પ્રકારના વિચાર માબાપ વિષે માયાનો કંઇ થોડો ભાગ પેટમાં હોય તો મનુષ્યના અંતઃકરણને ટોચી નાંખે છે, અને એ ટોચણી બંધ થવા માટે કોઇકોઇવાર તેમને મળવાને જવાની બુદ્ધિ થાય છે. પણ તેમના વૃદ્ધાપકાળના દિવસ આનંદમાં અને સુખોપભોગમાં જાય તે માટે જે પ્રકારની કાળજી બતાવવી જોઇએ તે પ્રકારની કાળજી ઘણાજ થોડા છોકરા તરફથી બતાવવામાં આવે છે. સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં જે મનુષ્યોએ પોતાનું આયુષ્ય પ્રમાણિકપણાએ પોતાનાં કર્ત્તવ્ય કરવામાં ગુમાવ્યું હશે, તેમના છેવટના દિવસ આનંદમાં જઇને પૂર્વાવસ્થામાંના સદાચરણનાં ફળ તેમને ઉત્તરવયમાં મળે એવી વ્યવસ્થા થવી જરૂરની છે.

આ પ્રકરણમાં કહેલાં કર્ત્તવ્યો તરૂણ લોકોના મન ઉપર ઠસાવવાની ઘણી આવશ્યકતા છે, અને આ કામ કોણે કરવું તે કહેવું કઠિન છે. વૃદ્ધ મનુષ્યો તરફથી આ પ્રયત્ન થવો ઇષ્ટ નથી. કારણ તેમને આવા પ્રયત્નથી પ્રત્યક્ષ ફાયદો હોવાને લીધે સ્વાર્થ માટે તેઓ તેવું કરવાને પ્રવૃત્ત થયા એવો તેમના વિશે સંશય લેવાની જગા ર-

હેશે. જુવાન તરફથી એ કામ સારૂં થવાનો સંભવ નથી; કારણ તેમના તરફથી આ કર્ત્તવ્યો સારી રીતે બજાવાતાં નથી, અને એટલા ઉપરથીજ આ વિષય સંબંધી તેમના વિચારમાં અને મનોવિકારમાં કમીપણું છે એ સિદ્ધ થાય છે. સદાચરણ અને નીતિ એ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપનારા ધર્મોપદેશક વગેરે આ વિષય તરફ વધારે લક્ષજ આપતા નથી, અને તેમણે લક્ષ આપ્યું તોપણ તેનો ઘણો ઉપયોગ થતો નથી.

મનુષ્યને સદાચરણનો માર્ગ બતાવવાનું કામ જેમના ઉપર સોંપેલું છે તેમણે તરૂણોના મન ઉપર માબાપના સંબંધનાં તેમનાં કર્ત્તવ્યો જો સારી રીતે ઠસાવ્યાં નહિ, તો તે તરૂણના માબાપને જેટલું નુકસાન થાય છે તેટલુંજ અથવા તેનાથી પણ વધારે તે તરૂણનું પોતાનું થાય છે. માબાપનો છોકરાં ઉપર દાવો શો છે એ તેમના મન ઉપર સારી રીતે ન ઠસવાથી તેમને ત્યારપછી પસ્તાવો કરવાનોજ ફક્ત પ્રસંગ આવે છે. આ પશ્ચાત્તાપ એવી વખતે થાય છે કે, તેનાથી તેનો ઉપયોગ કરી લેવાને સવડ રહેતો નથી. એ તરૂણ મનુષ્યો પોતે વૃદ્ધ થયા અને તેમનાં છોકરાં તરફથી તેમને આનાકાની થવા લાગી એટલે, છોકરાંએ માબાપ તરફ લક્ષ આપવું કેટલું જરૂરનું છે, અને તે તેમણે આપ્યું નહિ તો તેમની કેવી સ્થિતિ થાય છે, એ અનુભવથી તેમને સમજાવા લાગે છે, અને પોતે પણ પોતાના માબાપને તેમના વૃદ્ધાપકાળે વિનાકારણ દુઃખ દીધું એવો તેમને પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું

આજારીની માવજત.

આ પહેલાનાં ત્રણે પ્રકરણોમાં જે એક વિષયનો વિચાર કરવો અવશ્યનો હતો તેનો સમાવેશ આ ભાગમાં કરેલો છે. પરણેલાં સ્ત્રી

પુરૂષો, માબાપ અને છોકરાં આ સર્વનું પણ પરોપકારની દૃષ્ટિએ પરસ્પર વિષેનું કર્તવ્ય જોયું હોય તો, કુટુંબમાનો કોઇ મનુષ્ય સ્વભાવિક રીતે અથવા અપઘાતે આજારી પડયો હોય તો બાકીના મનુષ્યોએ તેની વિશેષ કાળજી લેવી જરૂરની છે. માંદા પડવું એ સૃષ્ટિક્રમમાં સાધારણ વાત છે, અને કોઇને પણ મંદવાડ આવ્યો હોય તો તેને તે ભોગવવાને તથા કુટુંબના બીજાં માણસોએ તેની માવજત કરવાને હમેશાં તૈયાર રહેવું જોઇએ. ઘણીવાર ઘરને (ઇસ્પિતાળ) રોગ ગૃહનું સ્વરૂપ આવે છે, અને ઘરમાનાં મનુષ્યને ઇસ્પીતાળના ચાકરોના જેવું કામ કરવું પડે છે.

કુટુંબમાના મનુષ્યો શિવાય બીજો કોઇ મનુષ્ય માંદો પડયો હોય તો, અથવા અપઘાતથી માંદો પડયો હોયતો, પોતાને દુઃખ થવાની બીક હોય તોપણ તેની સેવા ચાકરી કરવી પરોપકારની દૃષ્ટિએ યોગ્ય થાય કે નહિ એ વિશે ગમે તેટલો સંશય હોય તોપણ, કુટુંબમાંના એકાદા મનુષ્ય ઉપર તેવો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો બીજાં મનુષ્યોએ એવી રીતે તેની માવજત કરવી યોગ્ય છે એ વિષે કોઇને પણ સંશય હશે નહિ. મનુષ્ય જાતની પરંપરા કાયમ રાખવા માટે પુરૂષોએ પોતાની સ્ત્રીનું સંરક્ષણ કરવું જરૂરનું છે એ કોઇપણ કબુલ કરશે. કારણ, માતાનું સંરક્ષણ સારી રીતે થયું નહિ તો તેનો પરિણામ તેનાથી થનારી સંતતિ ઉપર થવાનો. જે કારણથી સ્ત્રીનું સંરક્ષણ કરવું એ પુરૂષનુ હમેશનું કર્તવ્ય થઇ રહેલું છે, તેજ કારણથી તેજ માંદી પડી હોય તો તેણે તેની કાળજી રાખવી જરૂરની છે. એજ પ્રમાણે કુટુંબના સંરક્ષણને માટે કુટુંબનું પોષણ કરનારા પુરૂષોની મંદવાડમાં સારી માવજત રાખવી એ તેમની સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય થઇને રહે છે. છોકરાં આજારી હોય તો તેમના તરફ માબાપે લક્ષ રાખવું એ તો તેમનું કર્તવ્ય ઉઘાડું દેખાય છે. કારણ, છોકરાં પ્રૌઢ ઉમ્મરે આવે

ત્યાં સુધી હરેક રીતે તેમને ઉછેરવાં એ માબાપનાં સામાન્ય કર્ત્તવ્ય છે, તેમાં આ વિશેષ બાબતનો સમાવેશ થાયછેજ. જેમના છોકરાં ફરતાંફારવતાં થયાં છે એવાં માબાપ માંદા પડ્યાં હોય તો ફક્ત મનુષ્ય જાતિની પરંપરા કાયમ રહેવાને માટે છોકરાંએ તેમને મદદ કરવી એમ કહેવાય નહિ. આ ઠેકાણે માબાપની કાળજી રાખવાની જે આવશ્યકતા ઉત્પન થાય છે, તેનાં કારણ આવા પ્રકારના કૃત્યોથી એકંદર થનારી સુખની વૃદ્ધિ છે. માબાપના ઉપકારનો બદલો કરવો એ પણ અંશતઃ કારણ છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

સ્પર્શ–જન્યરોગનો મનુષ્યને વિકાર થયો હોય તો તેની ચાકરી કરવી, એટલે પોતે તે રોગને અથવા પ્રસંગે મરણને પણ પાત્ર કરી લેવું એ થાય. આવી બીક હોય તોપણ ખરી રીતે જોતાં આવા પ્રકારનાં કર્ત્તવ્યો બજાવવાં જોઇએ. સામાન્ય સૃષ્ટિક્રમ ઉપરથી આપણને આ શિખામણ લેવા સરખી છે. એક પ્રાણીના જીવ વાસ્તે બીજા પ્રાણીને પોતાનો જીવ આપવો પડે એવાં અનેક ઉદાહરણો જીવ સૃષ્ટિમાં દેખાઇ આવે છે. પ્રજાની ઉત્પત્તિ, અને ઉત્પન કરનારના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ, આ બન્ને ક્રિયા જેમાં એક કાળે થાય છે એવી નીચી પ્રતિના પ્રાણીઓમાં અસંખ્ય જાતિ છે. ઉપરની પ્રતિનાં પ્રાણીમાં પણ, અને ઘણુંકરીને માદીને અંગે, એવા પ્રકારની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ (પ્રેરણા) જડી આવે છે કે, અનેક પ્રસંગે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખીને પોતાનાં બચ્ચાંનું સંરક્ષણ કરવા માટે માદી દોડે છે. જેમના અંગે જીવન સામર્થ્ય અધિક હોય તેમણે જીવવું અને જેમને અંગે કમી હોય તેમણે મરવું, આ સૃષ્ટિનિયમને લીધે પ્રાણીને અંગે એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. મનુષ્ય કરતાં બીજાં પ્રાણીમાં પણ જો બચ્ચાં સારૂ પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખવાને માદી તૈયાર થાય છે, તો છોકરાં આજારી હોય તો તેમની માએ જીવની પરવા ન

રાખતાં તેમની માવજત કરવી યોગ્ય છે એમ કહેવાને હરકત નથી. કોઇ કોઇવાર એક વિચાર માત્ર વચમાં આડે આવવાનો સંભવ છે. તે એકે, ખરેખર જીવ આપવો પડે તો કુટુંબમાના બીજા મનુષ્યને સંબંધે પોતાનાં કર્ત્તવ્યો પોતાથી કરી શકવાનાં નહિ. બાપે પણ પ્રસંગે પોતાનો જીવ જોખમમાં ઘાલીને પોતાનાં છોકરાંનું રક્ષણ કરવા માટે કેમ યત્ન ન કરવો એતું કંઇ કારણ નથી. ઉપર પ્રમાણેજ કોઇકોઇવાર આ ઠેકાણે પણ એક અડચણ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. જે છોકરાને માટે પોતાનો જીવ આપી દેવાનો તે શિવાય કુટુંબમાંના બીજા મનુષ્યોના ચરિતાર્થ માટે શ્રમ કરવાની સર્વ જવાબદારી આ મનુષ્ય ઉપર હશે તો પોતાના પ્રાણનો નાશ થયો હોય તો કુટુંબમાંના સર્વ મનુષ્યોને ભૂખે મરવાનો વારો આવશે આ વિચાર તેના મનમાં આવવો યોગ્ય છે.

કુટુંબમાંનાં એક અથવા અનેક મનુષ્યો માંદાં પડયાં હોય તો, બીજા મનુષ્યોએ પોતાના જીવને અપાય થાય એવી રીતે તેની ચાકરી ન કરવાને વળી પણ બીજું કંઇ મહત્વનું કારણ છેકે શું, અને હોય તો તે કયું તે જોઇએ. ઉપકાર કરવાનું થયું તોપણ તેમાં દૂરદર્શીપણાએ હિતાહિતનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. એવી શહાણપણાની ઉપકારદૃષ્ટિએ જોયું હોય તો ઓછી ઉપયોગી વ્યક્તિના સંરક્ષણ સારૂ અધિક ઉપયુક્ત વ્યક્તિના જીવની આહુતિ આપવી ઇષ્ટ નથી. આપ્તમિત્રના આજારી પણામાં પોતાના જીવની પરવા ન રાખતાં તેમની ચાકરી કરવાને લીધે, જેમના શરીર ઉપર અને મન ઉપર જન્મનાં નઠારાં પરિણામ થયેલાં છે એવાં ઉદાહરણો પ્રત્યેકની આંખ આગળ થોડાં ઘણાં પણ હોય છે. કોઇ કોઇવાર કેટલાક આપ્ત એવા પ્રકારના જડી આવેછે કે, તેમની ગમે તેવી ચાકરી કરી હોય તોપણ તે વિશે તેમને કંઇજ ઉપકાર લાગતો નથી. એકાદે ઠેકાણે વરસો-

વરસ ધણીના આજારીપણાની ચાકરી કરતાં પોતે આજારી પડીને તેના પહેલાંજ મરી ગયેલી સ્ત્રી જડી આવે છે. બીજે ઠેકાણે અનેક વર્ષ સુધી પોતાની માના બીછાના પાસે બેશી રાત્રિ દિવસ કષ્ટમાં કાડ્યા પછી, તેમાંથી તેનો છૂટકો થયો ન થયો એટલામાંજ કોઇના અથવા માશીના બીછાના પાસે બેશીને તેજ પ્રકારની ચાકરી કરવાનો જેના ઉપર પ્રસંગ આવેલો છે એવી છોકરીઓ જડી આવે છે. વળી એ પ્રકારે પોતાના આયુષ્યના ઘણા દિવસ આજારીઓની સાથે ગયાને લીધે શ્રમથી અને ત્રાસથી તેનું માથું ફરી જાય ત્યાં સુધી પ્રસંગ આવેલા જણાય છે. ત્રીજે એક ઠેકાણે સ્ત્રીને ગાંડછા લાગવાને લીધે તેને ઘરમાં રાખી મૂકીને તેને બળાતુંજ તે કંઇ કરશે તેથી એક સરખું તેના તરફ લક્ષ રાખવાથી કોઇ મનુષ્યના વૃદ્ધાપકાળના દિવસ મોટા કષ્ટમાં અને લાલ હવાલમાં ગયેલા દેખાય છે. આવા પ્રકારનાં ઉદાહરણમાં આત્મયજ્ઞની ઘણી જરૂર છે એ ખરૂં. તથાપિ દુઃખમાં પડેલાનું જીવતર સહન કરવા યોગ્ય થવાને જે ઉપાય કરવાના તેથી પોતાનું જીવતર નષ્ટ થનાર નથી, એટલો સુમાર ચાકરી કરનારા મનુષ્યોએ પણ જોવો જરૂરનો છે. મંદવાડમાં પડેલાનું દુઃખ ઓછું કરવું અને પોતે દુઃખ ઉપાડી લેવું આ બેમાં તોડજોડ કરવો જોઇએ.

વિશેષેકરીને જે મનુષ્યો મંદવાડમાં એક સરખું ધ્યાન રાખીને કુટુંબમાંના બીજા માણસ પાસેથી વાજબી કરતાં વધારે ચાકરી કરી લેવાને જુએ છે, તેમના તરફ તો ઠીક જોઇએ તેટલુંજ લક્ષ આપ્યું હોય તો તે પુરતું છે. કદી કદી તો એકજ આજારી મનુષ્ય ઘરમાંના સર્વ માણસોને પોતાની આવજાતમાં રોકી રાખે છે, અને તેમની પાસેથી કામ કાઢી લેઇને કૃતજ્ઞતા બતાવવાની તેને બદલે તેનું એક સરખું ચરચરાડપણું ફક્ત ચાલેલું હોય છે. આજારી માણસોનો આ જુલમ ચાલવા દેવો કામનો નથી. આજારી મનુષ્યના સ્વાર્થને

રોકવા વાસ્તે અને કુટુંબમાંના બીજા માણસોના સુખ માટે, તેની ગમે તેવી માગણીને નકાર મળવો જોઇએ. પોતાને માટે બીજાને કેટલો ત્રાસ આપવાનો એનો આજારી મનુષ્યે વિચાર કરવો જોઇએ. આ માણસોને શારીરિક આજાર હોય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ જાતિ વિષયક માનસિક આજાર પણ હોય છે. તેમના શારીરિક દોષ કાઢી નાંખવા સારૂ જેમ ઉપચાર કરવા જરૂરના છે તેમજ માનસિક દોષોનો પ્રતિકાર કરવા વાસ્તે પણ ઉપચાર કરવા અવશ્ય છે. જે વૃદ્ધ ધણી તરૂણ સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરીને તેને જલદીથીજ પોતાનું દાઇ પણું કરાવે છે, તેને બીજા મનુષ્યોએ તેના સંબંધીનાં પોતાનાં કર્તવ્યો કરી બતાવવાની ઘણી જરૂર નથી. પરંતુ તેના બીજા મનુષ્યના સંબંધે શાં કર્તવ્યો છે એ બતાવવા સારૂ ફક્ત તેની આંખો આંજવી જોઇએ. મનુષ્ય આજારી હોય એટલે તેને પોતાને પરોપકાર દૃષ્ટિએ કંઇજ કર્તવ્યો કરવાનાં નથી એમ નથી. એ જો તેમની નજર આગળ હમેશાં ખડું રહે તો પોતાના ફાયદા માટે બીજાએ દુઃખ પામવું એમ તેમના મનમાં કદી પણ આવે નહિ.

પરોપકારના આપ્રકારનો વધારે સારી રીતે વિચાર કરવાનો કહીએ તો, જેનો કુટુંબ સાથે સંબંધ નહિ એવો મનુષ્ય આજારી પડયો હોય તો તેને કેટલી મદદ કરવી જરૂરની છે એ પણ જોવું જોઇએ. આ સંબંધી કંઇ નિશ્ચય મત આપી શકતો નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવો પડશે, અને તે માંદા પડેલા મનુષ્યનું વર્તન તથા સ્થિતિ એના ઉપર અવલંબીને રહેશે. આ સંબંધી સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત કહેવો જો કે કઠણ છે, તોપણ પ્રત્યેક પ્રસંગનો વિચાર કરતાં કઇ વાત તરફ વિશેષ લક્ષ આપવું જરૂરનું છે એ વિષે કંઇ મુખ્ય સૂચના કરી શકાશે.

મનુષ્ય આજારી પડયો હોય તો તે વિષે કાળજી રાખવાની જ-

વાબદારી મુખ્યત્વે કરીને કુટુંબમાના મનુષ્યો ઉપર પડવી જોઇએ, અને સમાજમાના બીજા મનુષ્યો ઉપર તેનો અંશ આવે‌જ, તો તે ઘણો થોડો આવશે, એ કોઇ પણ કબુલ કરશે. જે ત્રાહિત મનુષ્યને મંદવાડમાં મદદની આવશ્યકતા લાગશે, અને જેને અંગે તેની પાત્રતા હશે, તેને અપ્રત્યક્ષ રીતે કંઇ મદદ કરી એટલે તે પૂરતી છે. જ્યારે એકાદા મનુષ્યને કોઇ પણ આપ્ત ન હોય અથવા આપ્તની અવેજી પણ તેની કાળજી રાખનાર બીજું કોઇ ન હોય તે વખતે ફક્ત ત્રાહિત મનુષ્યને પરોપકાર દૃષ્ટિએ તેના તરફ જરૂર જેટલું લક્ષ આપવું જરૂરનું છે.

આવા પ્રકારે લક્ષ આપવાની મર્યાદા ઠરાવવી તે, તે મનુષ્યનો સ્વભાવ અને તેનાં પૂર્વનાં આચરણ એમનાથી આવા ઉપકારને તેણે પોતાને કેટલે સુધી પાત્ર કરીને લીધેલો છે એનો વિચાર કરીને ઠરાવવી જોઇએ. જો એકાદા મનુષ્યે જોઇએ તેટલાં સાધનો અનુકુળ છતાં પણ, પોતાના આજારીપણાને માટે અથવા વૃદ્ધાવસ્થા માટે (ઘરડપણ માટે) કંઇ પણ તજવીજ કરીને રાખી મૂકી ન હોય, તો તેના આજારીપણામાં જે મદદ કરવાની તે, આવા પ્રકારની તજવીજ જેણે કરીને રાખી હશે તેને કરવાની મદદ કરતાં ઘણી થોડી હોવી જોઇએ એ કહેવાની જરૂર નથી. દુઃખમાં પડેલાની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોઇને લાગણી થયાથી દૂરદર્શિ અને અદુરદર્શિ એ બંનેને પણ સરખીજ મદદ કરવી એવી મનની પ્રવૃત્તિ થાય તો ન્યાયના વિચારથી તેનું સંયમન કરવું જોઇએ. સદ્દવર્ત્તન અને દુર્વર્ત્તન તરફ પણ એવુંજ લક્ષ રાખવું જરૂરનું છે. સદાચારી અને દુરાચારી મનુષ્યોને જેટલું તેમના આચરણને અનુરૂપ એવું ફળ મળે તેટલું મેળવી આપવા માટે સર્વે મનુષ્યોએ યત્ન કરવો જોઇએ. જેનું કોડી પણું મૂલ નથી એવા, અને જેનો કાંઇપણ ઉપયોગ છે એવા બન્ને પ્રકારના લોકોને જો આજારીપણામાં

સરખીજ મદદ મળે તો ઉપર બતાવેલો અત્યાવશ્યક ભેદ રહેવાનો નથી. આ પછી મનુષ્યોના અંગના બીજા ગુણનો અને હોશીયારીનો તથા તેમનાથી સમાજને કેટલો ફાયદો છે એ બાબતનો વિચાર કરવો જોઇએ. જેમનો સમાજને ઉપયોગ નથી, અથવા ઉલટું જેમનાથી સમાજનો ઉપદ્રવ છે, એવા લોકોને જે મદદ કરવાની તેના કરતાં કેટલી બધી વધારે મદદ જેમની વિદ્વત્તાથી અથવા કૌશલ્યથી સમાજને ઘણો ફાયદો થવાનો સંભવ હશે એવા લોકોને કરવી જોઇએ.

ઉપકારનું ફળ જે માંદાં માણસોને મળવાનું તેમનાં આચરણનો અને સ્થિતિનો વિચાર કર્યા પછી, ઉપકાર કરનારનાં આરોગ્ય અને સ્થિતિ એમનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ. જે મનુષ્યો નિરોગી અને સશક્ત હોયછે, તથા આજારી મનુષ્યોના સંસર્ગે અને તેમની ચાકરી કરવાના ત્રાસથી જેમના ઉપર હમેશ ખરાબ પરિણામ થવાનો સંભવ ન હોય એવા મનુષ્યોએ ત્રાહિત આજારી મનુષ્ય તરફ લક્ષ આપવું. પરંતુ જે મનુષ્યો અશક્ત હોઇને જેમની પોશક શક્તિ ઘણીજ ક્ષીણ થએલી હોય એવા મનુષ્યોએ આ ઉપકાર કરવા તરફ લક્ષ આપવું જોઇએ નહિ. સારાસાર નજરે પરોપકારનો વિચાર કર્યો હોય તો આવા પ્રકારનો ભેદ પાડવો જરૂરનો છે. આજારી મનુષ્યના સંસર્ગે આજારી પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો જે લોકો તેમાંથી જલદી સાજા થવાનો સંભવ હોય એવા મનુષ્યોએ બીજા કરતાં આજારી મનુષ્યતરફ અધિક લક્ષ આપવું જોઇએ. સાસંર્ગીક રોગનો પણ ઉત્તર વયમાં શક્તિ ક્ષિણ થવાને લીધે જેટલો પરિણામ થાય છે તેટલો પૂર્વ વયમાં થતો નથી, અને વિશેપકરીને ઉત્તરવયમાં માણસોના મનમાં તેવું ભય હોય તેથી તો તે પરિણામ ખચીત કરીને રહે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે યોગ્ય મર્યાદાની અંદર સ્વાર્થ બુદ્ધિ રાખવીજ જોઇએ. આ સ્વાર્થની નજરે ઉપરની પરોપકાર બુદ્ધિનું આકુંચન કરવુંજેવું અવશ્ય છે તેવુંજ પરાર્થની

દૃષ્ટીએ પણ કોઇ કોઇવાર પરોપકારથી મન નિવૃત્ત કરવું પડે છે. આજારીની ચાકરી કરવાથી થાક લાગવાને લીધે અથવા સંસર્ગથી આપણે આજારી પડ્યા હોઇએ તો આપણા કુટુંબમાંના બીજા મનુષ્યોને કયા પ્રકારનો ત્રાસ થવાનો સંભવ છે એ વિચાર અવશ્ય કરવો જોઇએ. આ ત્રાસ ઘણે પ્રકારે થવાનો સંભવ છે. સાંસર્ગિક રોગથી પિડાતા ત્રાહિત મનુષ્યને મદદ કરવાથી આજારી પડીને ઘેર આવેલો મનુષ્ય પોતા ઉપરજ સંકટ લાવી મૂકેછે એમ નથી, પણ તે ઘરમાંના બીજા મનુષ્યો ઉપર પણ સંકટ લાવેછે કારણ તેની ચાકરી કરીને ઘરમાંના વળી બીજાં માણસોને તે માંદગી ભોગવવાનો અથવા મરવાનો પણ સંભવ હોય છે. શિવાય તેની ચાકરી કરવામાં ઘરનાં બીજાં મનુષ્યોને થનારો ત્રાસ, અને તેને લીધે તેમના મન ઉપર થનારો પરિણામ, તેજ પ્રમાણે તેનું દુઃખ જોઇને બીજાને થનારૂં દુઃખ, અને કદાપિ તે મરી જાય તો તેથી તેના કેટલાક સગાને થનારૂં દુઃખ, અને કેટલાકને થનારૂં જન્મનું નુકસાન, આ સર્વ વાતો તો છેજ. મરણનો ભયંકર પ્રસંગ જતો રહ્યો તોપણ, કંઇ કાળ સુધી તે મનુષ્યને પોતાની હમેશનાં કર્ત્તવ્યો કરવા વિશેની શક્તિ રહેતી નથી; અને કોઇકોઇવાર તે મનુષ્ય જન્મનું દુબળું થઇ રહે છે. આ સર્વ પરિણામનો એકંદર વિચાર કરવાથી એમ જણાય છે કે, જે મનુષ્યને અને પોતાને કોઇપણ પ્રકારનું આપપણું નથી તેના મંદવાડમાં પરોપકારની નજરે જે મદદ કરવાની તે પોતાની ઉપર ઘણાં સંકટ ન આવે એ ધોરણ રાખીને કરવી, અને જેની પછાડી કુટુંબનો ઘણો ફેલાવો છે અને જેમને મોટાં જવાબદારીનાં કામ કરવાનાં છે તેમણે તેટલી પણ કરવી નહિ.

ઉપરના વિચારના ધોરણે ચાલવાનું કહીએ તો જેમને આવા પ્રકારની મદદ કરવા માટે આગાડી થવાની જરૂર નથી એવા પુષ્કળ લોકો આવી મદદ કરે છે, અને તેમને કંઇ ઇજા થતી નથી. આ હમેશાં આંખ આગળ બનનારી વાત ભૂલવી કામની નથી. વૈદ્યનો

ધંધો કરનારા લોકો નાના પ્રકારના રોગીની પાસે દરરોજ ઘણીવાર બેસે છે તોપણ તેથી તેમને ઘણું કરીને કંઇ હરકત થતી નથી. હવે ઘણે પ્રસંગે તે (વૈદ્ય) પહેલાં રોગ મારવાના ઉપાય કરીને રાખી મૂકતા હશે; તેમ છતાં પણ એ વાત ઘણી આશ્ચર્યની છે એ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. દરરોજ તેનું તે કામ કરવાની ટેવ પડવાને લીધે તેમના મનની બીક છેક જતી રહે છે, અને તેને લીધે તેમને કંઈ થતું નથી એમ દેખાય છે. એમ હોય તોપણ ધંધાની શરૂઆત કરતાં કેટલાક કાળ સુધી પહેલાંની ટેવ ન છતાં, તેમના ઉપર કંઇ પણ પરિણામ કેમ થતો નથી એ સમજવું કઠણ છે. રોગશાળામાં રોગીની ચાકરી કરનારી બાઈઓ હોય છે તે પણ રોગની દરકાર ન રાખે એવી બને છે. આ ઉપરથી રોગવાળાની ચિન્તા ઉત્પન્ન થઇને જેની તેની ઠકમઠ કરવી આ પોતાનો ધંધો છે એમ લાગે તેને પોતાનો જીવ સંકટમાં નાંખવો પડે છે એ વાત તો ખરીજ, પરંતુ આપણને પહેલી જેટલી બીક લાગે છે તેટલી લાગવાનું કંઇ કારણ નથી. વળી જે ઠેકાણે સાંસર્ગિક રોગનો સંબંધ નથી હોતો તે ઠેકાણે આવા પ્રકારનો ધંધો કરીને પણ શરીર પ્રકૃતિ સારી રહેવાને કંઇ હરકત નથી.

રોગમાં પીડાતાની આસનાવાસના કરવા માટે આત્માર્પણ કરવા તૈયાર થનારા મનુષ્યો અતિશય કોમળ અંતઃકરણના હોયછે, અને રોગીનાં દુઃખ જોઇને વિલક્ષણ પ્રકારની દયાએ તેવું કરવાને પ્રવૃત થાય છે. આ મનોધર્મનું પ્રથકકરણ કરવું ઘણું કઠણછે. વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓમાં આ મનોધર્મ ઘણો જડી આવે છે. આ અંતઃકરણની પ્રવૃતિ હોવાથી અને તે શિવાય માની છોકરાં વિષેની જે પ્રકારની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ હોય છે તેવી હોય તો, અનાથ રોગીની ચાકરી કરવી એ એક મનને આનંદ આપનારૂંજ કામ બની જાય છે. માની છેક નાના બાળક ઉપરની પ્રીતિ પણ વિશેષે કરીને તેમની અતિશય દીન અવ-

સ્થાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. આ બે મનોધર્મને અનુકુળ એવા આચરણથી થનારૂં સમાધાન, તેમને પોતાને થનારા દુઃખ કરતાં અને ત્રાસ કરતાં, તેમને વધારે લાગે છે, અને એને લીધે તેમના હાથથી આવા પ્રકારનાં વર્તન બને છે. આ પરોપકારથી થનારા સુખનો અનુભવ લેવાની ઇચ્છા તો સાધારણ મનુષ્યને થવાની નહિજ, પરંતુ તેણે આવા મનુષ્ય તરફ જોઇને આશ્ચર્ય પામતાં રહેવું.

જેમનો કુટુંબ સાથે કંઇ સંબંધ હોતો નથી એવા લોકોના સ્વાભાવિકપણે બનવાના આજારમાં ચાકરી કરવાને જોકે અનેક વાતોના વિચારે મન કચવાવાનો સંભવ છે, તોપણ, અપઘાતને (દુઃખને) લીધે ઇજા થઇને જેમનું દાઇપણું (સેવા ચાકરી) કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાયછે તેમને મદદ કરવા માટે તેવું મન કચવાવાનું કંઇ કારણ નથી. ગાડીઓની અથડાઅથડી થયાથી, ઘણી ઉંચાઈ ઉપરથી પડવાને લીધે, અથવા તોફાની ઘોડા તથા બળદના સપાટામાં આવવાથી, ઇજા થવાના અનેક પ્રસંગ આવેલા ઘણાખરાના જોવામાં આવ્યા હશે. આવે પ્રસંગે, પ્રત્યેકે પોતા તરફથી દરેકને થવા જેવી હોય તેટલી મદદ કરવી જરૂરની છે. જેમને અંગે જંગલી સ્થિતિમાંનો નિર્દયપણાનો ઘણો અંશ સિલક રહેલો હોય, તેજ આવી વખતે છેક ઉદાસી રહી શકશે. પરોપકારનો છેક સ્થૂળ વિચાર કરનારા લોકોને પણ જોકે અપઘાતથી દુઃખમાં પડેલા લોકોને મદદ કરવાની આવશ્યકતા દેખાઇ આવેલી છે, તોપણ આવે પ્રસંગે દુઃખમાં પડેલાને સારી રીતે ઉપયોગ થવા માટે જે પ્રકારનું જ્ઞાન અને કૌશલ્ય સંપાદન કરવાની જરૂરછે, તે મેળવવા માટે આજસુધી સુધરેલા લોકોમાં પણ કહેવા જેવો પ્રયત્ન થયેલો નથી. આવા પ્રકારનો યત્ન કરવાની આવશ્યકતા હાલમાંજ પાશ્ચાત લોકોને કોઇક ઠેકાણે થોડી લાગવા માંડેલી છે. આજ સુધીની સ્થિતિ કહીએ તો, એકાદા મનુષ્યને જખમ લાગ્યો હોય ત્યારે, અથવા તેનો

હાથ પગ તૂટ્યો કે મરડાઓ હોય ત્યારે જે સેંકડો લોકો તેને મદદ કરવાની ઇચ્છાથી તેની આસપાસ ભરાઇ જાય છે, અને તેને માટે લાગણી બતાવતા હોય છે, તેમણે તે પ્રસંગે શું કરવું એની કંઇપણ માહિતી હોતી નથી. ઉલટું, અજ્ઞાનથી તેને કાંઇ વિરૂદ્ધ મનગમતા-જ ઉપાય કરે છે તેને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જે પરિણામ બનવાનો હોય તેના કરતાં પણ ભયંકર પરિણામ બની આવે છે, અને મદદ કરવાની ઇચ્છાનો પરિણામ અપાય કરવો એમ બને છે. કારણ, ઉપાય કરવાના રસ્તા ઘણા થોડા હોય છે, પરંતુ અપાય કરવાના માર્ગ અસંખ્ય હોય છે. એને લીધે અજાણ્યા મનુષ્યના હાથથી અપાય થવાનોજ વિશેષ સંભવ હોય છે.

આ માટે પ્રસંગ આવે ત્યારે આ વિશેષ પ્રકારનો પરોપકાર પોતાના હાથથી કરવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે દુરદર્શીપણાથી શસ્ત્રવૈદ્યની કળાનું અથવા વૈદ્યશાસ્ત્રમાના આ પ્રકરણમાના સ્થૂળ તત્વોનુ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઇએ. અપઘાત બન્યાથી કુશળ શસ્ત્રવૈદ્યની મદદ મળે ત્યાં સુધીમાં વચ્ચે ઘણો વખત જાય છે, તે વખતે જખમ થયેલા મનુષ્યની કેવી વ્યવસ્થા રાખવી એ માહિતી હોવા પુરતું જ્ઞાન હોય એટલે થયું. અપઘાતથી દુઃખ પામેલા લોકોને તાબડતોબ કયા ઉપાય કરવા એ વિષયના જ્ઞાનનો લોકોમાં પ્રસાર કરવા માટે પાશ્ચાત લોકોએ મોટી મોટી મંડળીઓ સ્થાપન કરેલી છે, અને અનુભવથી આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ આપવા માટે એ મંડળીઓના આશ્રય નીચે ફરતી ઇસ્પીતાળો રાખીને લોકોને શિક્ષણ આપવાનો ક્રમ ચાલેલો છે. આ મંડળીનો લોકો ઉપર અનંત ઉપકાર છે એમ કહેવું જોઇએ. કમનસીબથી આ જ્ઞાનનો અને કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરવાનો વખત આવ્યો એટલે તેનો થવો જોઇએ તેટલો ઉપયોગ થતો નથી એ દુઃખની વાત છે. ધભરાવાને લીધે અથવા અનેક ઉપાયો પૈકી

કયો યોજવો એનો નિશ્ચય જલદીથી ન કરતાં આવા પ્રસંગ આવવાને લીધે શીખેલું નિરૂપયોગી થાય છે. અનુભવી અને વહીવટ કરનારા લોકોની પણ કોઈ કોઈવાર તેવી સ્થિતિ થવાનો સંભવ છે. પછી જેમને કહેવા સરખો અનુભવ ન હોય તેમની તેવી સ્થિતિ થવી એમાં આશ્ચર્ય નથી. તોપણ એવા પ્રકારનો યત્ન કરવો નિરૂપયોગી છે એમ સમજવું નહિ; ઉલટો, તે વિશેષ કાળજી પૂર્વક થઇને, લોકોને જાસ્તી અનુભવ લેવા દેવો, અને બને તો આવા પ્રકારના જ્ઞાનનો સામાન્ય લોકશિક્ષણમાં પણ પ્રવેશ કરવા માટે ખટપટ કરવી જરૂરની છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જુલમમાં અને સંકટમાં ફસાઈ પડેલાને મદદ.

નીતિવિષયક કલ્પના મનમાં લાવીને તે ઉપર વિચાર કરવાની જેની યોગ્યતા હોય તે પ્રત્યેક મનુષ્યને અનેક કારણે, જુલમથી પીડાએલા લોકોને મદદ કરવી એમ લાગે છે. વળી ઘણું કરીને જેમના ઉપર જુલમ થાય છે તે જુલમ કરનારાથી દુર્બળ હોય એટલે તો તેમના વિષે ઘણીજ દયા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમના ઉપર જુલમ થતો હોય તેમનાં શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખો પ્રત્યક્ષ જોઇને અથવા સાંભળીને, મનુષ્યનાં મન એકદમ કળકળી ઉઠે છે; જુલમ કરનારા વિષે તિરસ્કાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે; વ્યક્તિવિષયક હકની પાયમાલી થયાને લીધે ન્યાય દેવતાનો અંગમાં પ્રવેશ થાય છે, અને તે મનુષ્યની દૂરના પરિણામ તરફ જલદી નજર પહોચવા જેવી હોય તો, સમાજસંસ્થાના સામાન્ય તત્વનું ઉલ્લંઘન થયાથી તેને ઘણો ગુસ્સો આવેછે. જુલમે ત્રાસી ગયેલા લોકો વિષે વિચાર મનમાં

આવ્યો હોય તો આટલા મનોવિકાર એકદમ ઉત્પન્ન થાય છે. સુધારાના કેવળ બહારના અંગોનુંજ પ્રદર્શન કરનારા લોકોની વાત જૂદી, પરંતુ તેના અંતરનો જેના મન ઉપર પૂર્ણ પરિણામ થયો છે તે મનુષ્ય જુલમથી પીડિત થયેલા લોકોને મદદ કરવા સારૂ એવા પ્રકારના પ્રયત્ન કરશે કે, તેમના યોગથી તેને પોતાને સંકટમાં પડવું પડે તોપણ તેની તે પરવા કરશે નહિ.

અર્ધા સુધરેલા લોકોના દેશ કબજે કરવા સારૂ, અને જંગલી લોકો સાથે લડીને તેમને હાંકી મેલવા વાસ્તે પગાર આપીને રાખેલા લશ્કરમાના સિપાઇઓએ દેખાડેલા શૌર્યની કિમત, એકાદા જનાવરે પોતાના ભક્ષસ્થાને પડનારા દુર્બળ પ્રાણી ઉપર ઝડપ મારીને તેને પોતાના હસ્તગત કરવાને જે શૌર્ય બતાવવું તેના જેટલુંજ તે સમજવું જોઇએ. જે મનુષ્ય આત્મસંરક્ષણ કરવાને માટે અથવા પોતાના દેશ ઉપર પરચક્ર આવ્યું હોય ત્યારે તેનું સંરક્ષણ કરવા માટે જીવ ઉપર આદરીને લઢે છે, તેનું શૌર્ય માત્ર પ્રશંસા કરવા લાયક અને અનુકરણ કરવા લાયક સમજવું જોઇએ. પહેલા પ્રકારનો પરાક્રમ કરવાને મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થને લીધે ઉદ્યુકત થાય છે, પરંતુ તે સ્વાર્થમાં મનુષ જાતિને ઓછાપણું આણનારૂં કંઇ નથી, પણ તે ઉલટું ભૂપણાવહજ છે. બીજા પ્રકારના પરાક્રમમાં અપ્રત્યક્ષ સ્વાર્થ છે. પોતાના દેશને પરાધીનતા ન આવે એ માટે યત્ન કરવામાં પ્રત્યેક મનુષ્યનું હિત છેજ. આ પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થની કલ્પના સાથે વળી પોતાના દેશબંધુઓ ઉપર ઉપકાર કરવાનો પણ વિચાર હોવાનો સંભવ છે. ઉપરના પ્રકારમાં સ્વાર્થનો થોડો ઘણો પણ અંશ હોયજ. પરંતુ દુર્બળનું પ્રબળથી રક્ષણ કરવા માટે તેના સામર્થ્યથી ન બીતાં પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખી જે પોતે યત્ન કરે છે તેનો તે વર્તનમાં સ્વાર્થનો બીલકુલ લેશ હોતો નથી. દુર્બળને મદદ કરવા સારૂ એવી રીતે બતાવેલું ધૈર્ય અત્યંત

શ્રેષ્ઠ પ્રતિનું છે, કારણ તેના ઉત્પાદક મનોવિકાર મનુષ્ય સ્વભાવના અતિ ઉન્નત સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થનારા હોય છે.

પરોપકારના આ પ્રકારનું મહત્વ ધર્મ પુસ્તકમાં અને નીતિ-શાસ્ત્ર ઉપરના ગ્રંથોમાં કેટલું બધું લખેલું હોયછે તોપણ તેનો મનુષ્યોના મન ઉપર ઘણો થોડો પરિણામ થયેલો છે. સર્વ જાતના અને સર્વ ધર્મના લોકોમાં દુર્બળોનું જુલમથી રક્ષણ કરવા વાસ્તે જેમણે પોતાના જીવ સંકટમાં નાંખેલા છે, એવા ઉદાર આત્મા આજસુધી પુષ્કળ થઇ ગયેલા છે; પરંતુ જુદા જુદા સમાજમાંના લોકોની સામાન્ય રીતે સ્થિતિ જોઇ હોય તો, પરોપકારના આ તત્વોનો કહેવા જેવો અમલ જેમના ઉપર બેઠેલો છે એવા મનુષ્યોનો સમાજ મળવો કઠણ છે. ખ્રિસ્તી મીશનરી ખ્રિસ્તી ધર્મના સામર્થ્ય વિષે મોટી શેખી મારે છે, તથા હિંદુઓ અને મુસલમાનો પણ પોતે પોતાના ધર્મની શેખી મારે છે. પરંતુ ધર્મના જુદા જુદા પંથોના લોકોએ પરસ્પર જેટલો જુલમ કરેલો છે તેટલો જગતમાં બીજા કોઇપણ કામ માટે થયેલો નથી, આ એક બીજામાંના જુલમ સિવાય, ખ્રિસ્તી દેશોએ એક પછી એક જોઇએ તેટલા દેશ કબજે કરીને ત્યાંના લોકો ઉપર થાય તેટલો જુલમ કરેલો છે, અને હજી પણ ખ્રિસ્તી દેશો પગ નીચે ચગદી નાંખેલા દેશોમાંના લોકો ઉપર થોરો ઘણો પણ જુલમ કરે છે. હવે ખ્રિસ્તી લોકોમાં હાલની સ્થિતિમાં ન્યાયી અને પરોપકારવાળી વ્યક્તિઓ વધારે જણાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ તેનું કારણ ખ્રિસ્તી ધર્મ નથી પણ તેમની માનસિક ઉન્નતિ છે. ગરીબ ઉપર જુલમ કરનારા વિકરાળ પુરુષો જોતાંજ તેમનો ધિક્કાર આવવો જોઇએ; પરંતુ નાનપણથી આ વાત હમેશાં આંખ આગળ હોવાને લીધે તેનો એટલો ધિક્કાર આવતો નથી. નિશાળમાં જનારાં છોકરાંમાં પણ જુલમી વર્તનના પ્રકાર દેખાઇ આવે છે. મોટા અને જાડા છો-

કરાએ નાનાં છોકરાંને જોઇએ તેટલો ત્રાસ આપ્યો અને તે વિષે કોઇએ શું કે ચાં કરવું નહિ એવો પ્રકાર સર્વત્ર જડી આવે છે. ધાર્મિક લોકોની દેખરેખ નીચે ચાલતી બોર્ડિંગશાળાઓમાં પણ આજ પ્રકાર જણાઇ આવે છે. વધારે શું, આ શાળા ઉપર ધર્મનું આડંબર બતાવનારા અધિકારીને પણ તે વાત સમજાવવામાં આવી હોય તોપણ તે તે તરફ આંખ આડા કાન કરે છે. કોઇ કોઇવાર તો છોકરાંએ કરેલા જુલમને લીધે ભયંકર અપઘાત બને છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં આવા અપઘાતથી એક છોકરો મરણ પામ્યા વિષે એક બિશપે દીલગીરી પ્રદર્શિત કરીને તે વિષે પછી કંઇ વિશેષ કર્યું નહિ. આવોજ દાખલો થોડા દિવસ ઉપર કલકત્તામાં બનેલો છે ત્યાં નિશાળના છોકરાઓથી ભયભિત થઇ એક બારસાને હુણી મરવાનો માર્ગ લેવો પડયો હતો.

નાનાથી તે મોટા સુધી અને જંગલી લોકોથી સુધારાની શેખી મારનારા લોકો સુધી પરોપકારના જે પ્રકારની મોટી ઉણપ દેખાય છે તેની આવશ્યકતા લોકોના મન ઉપર ઠસાવવાનું કામ ઉત્ક્રાંત નીતિતત્વની મદદથી કરવું જોઇએ. પ્રબળના જુલમથી દુર્બળનું સંરક્ષણ કરવા સારૂ પોતાને ઇજા થઇ તોપણ તે સોસવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય છે, એ મનમાં રાખીને ચાલનારા લોકોનું કોઇ પણ સમાજમાં પ્રાબલ્ય થયા સિવાય મનુષ્ય સ્વભાવને અને મનુષ્યની સામાજિક સ્થિતિને અતિ ઉન્નત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી.

મનુષ્યે દુષ્ટ સ્વભાવથી એક બાજાને ત્રાસ આપવાને લીધે થયેલા અથવા થવાના દુઃખનાં નિવારણ કરવા માટે, અને તેજ પ્રમા-

ણે પંચમહાભૂતાત્મક સૃષ્ટિમાંના અને ભાગફોડ જે શક્તિના યોગથી ચાલેલીઓ છે તેમના ભયંકર સ્વરૂપનાં, મનુષ્યના જુલમ કરતાં પણ ઘાતક પરિણામ નિવારણ કરવા માટે, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું કેટલું નુકસાન કરી લેવા તૈયાર થવું જોઇએ એવાતનો વિચાર કરતા પહેલાં આ પ્રત્યેક પ્રકારના અનર્થ ટાળવા માટે જે ધૈર્યની આવશ્યકતા હોય છે તે વિષે બે બોલ લખવા જરૂરના છે. આ ધૈર્યની બીજાપ્રકારની વાતમાંજ વિશેષ જરૂર લાગે છે. કારણ મનુષ્યને કંઇ પણ કરૂણા આ-વવાનો સંભવ છે. પરંતુ સૃષ્ટિમાંની શક્તિની આગાડી દયા માયા વ-ગેરે કાંઇ પણ ચાલવાનું નથી.

ધૈર્ય આ ગુણને સંબંધે સાધારણ લોકોના કલ્પના ચમત્કારિક હોય છે. દેશકાળ વર્તમાનનો વિચાર ન કરતાં મનુષ્યને અંગે ધૃષ્ઠતા દેખાઇ આવી કે, તેમનું સર્વ પ્રસંગે સરખુંજ વખાણ કરવું અને તે-મનો અભાવ દેખાઇ આવ્યો એટલે તેમની નિંદા કરવી એવું તેમના મનનું વલણ હોય છે. એવા પ્રકારની અવિચારની પ્રવૃત્તિનું કોઇ દિવસજ સમર્થન કરવામાં આવનાર નથી. સઘળી રીતે નહિ તોપણ ઘણે અંશે, આ ગુણનો મનુષ્યના અંગમાં ઉદય થઇને તેની વૃદ્ધિ થવાનું કારણ તેનો પોતાનો જગતમાં અનુભવ થાય. સં-કટ સાથે ટક્કર ઝીલીને તેમાંથી નિભાવી લેવાનું પોતાનું સામર્થ્ય પ્રત્યેક મનુષ્ય વખતે વખતે કસમાં લાવીને જુએ છે, અને આવે અનેક પ્રસંગે તેને જેવો અનુભવ થાય તે પ્રમાણે તેનો સ્વભાવ બીકણ અથવા હીંમતવાળો બને છે. ક્રૂર પ્રાણીઓ સાથે અથવા સૃષ્ટિ-માંની ઉગ્રશક્તિ સાથે લઢવાને જે મનુષ્યોને અનેક પ્રસંગે અપયશ આવ્યો હોય, અને તેનું દુઃખદાયક પરિણામ ભોગવવું પડેલું હોય, તેમના ઉપર ફરીને તેવો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેમણે અગાડી પગ

કરાએ નાનાં છોકરાંને જોઇએ તેટલો ત્રાસ આપવો અને તે વિષે કોઇએ સું કે ચાં કરવું નહિ એવો પ્રકાર સર્વત્ર જડી આવે છે. ધાર્મિક લોકોની દેખરેખ નીચે ચાલતી બોર્ડિંગશાળાઓમાં પણ આજ પ્રકાર જણાઇ આવે છે. વધારે શું, આ શાળા ઉપર ધર્મનું આડંબર બતાવનારા અધિકારીને પણ તે વાત સમજવામાં આવી હોય તોપણ તે તે તરફ આંખ આડા કાન કરે છે. કોઇ કોઇવાર તો છોકરાંએ કરેલા જુલમને લીધે ભયંકર અપઘાત બને છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં આવા અપઘાતથી એક છોકરો મરણ પામ્યા વિષે એક બિશપે દીલગીરી પ્રદર્શિત કરીને તે વિષે પછી કંઇ વિશેષ કર્યું નહિ. આવોજ દાખલો થોડા દિવસ ઉપર કલકત્તામાં બનેલો છે ત્યાં નિશાળના છોકરાઓથી ભયભિત થઇ એક બારવાને ડુબી મરવાનો માર્ગ લેવો પડયો હતો.

નાનાથી તે મોટા સુધી અને જંગલી લોકોથી સુધારાની શેખી મારનારા લોકો સુધી પરોપકારના જે પ્રકારની મોટી ઉણપ દેખાય છે તેની આવશ્યકતા લોકોના મન ઉપર ઠસાવવાનું કામ ઉત્ક્રાંત નીતિતત્વની મદદથી કરવું જોઇએ. પ્રબળના જુલમથી દુર્બળનું સંરક્ષણ કરવા સારૂ પોતાને ઇજા થઇ તોપણ તે સોસવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય છે, એ મનમાં રાખીને ચાલનારા લોકોનું કોઇ પણ સમાજમાં પ્રાબલ્ય થયા શિવાય મનુષ્ય સ્વભાવને અને મનુષ્યની સામાજિક સ્થિતિને અતિ ઉન્નત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી.

મનુષ્યે દુષ્ટ સ્વભાવથી એક બાજાને ત્રાસ આપવાને લીધે થયેલા અથવા થવાના દુઃખનાં નિવારણ કરવા માટે, અને તેજ પ્રમા-

જે પંચમહાભૂતાત્મક સૃષ્ટિમાંના અને ભાગદોડ જે શક્તિના યોગથી ચાલેલીઓ છે તેમના ભયંકર સ્વરૂપનાં, મનુષ્યના જુલમ કરતાં પણ ઘાતક પરિણામ નિવારણ કરવા માટે, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું કેટલું નુકસાન કરી લેવા તૈયાર થવું જોઇએ એવાતનો વિચાર કરતા પહેલાં આ પ્રત્યેક પ્રકારના અનર્થ ટાળવા માટે જે ધૈર્યની આવશ્યકતા હોય છે તે વિષે બે બોલ લખવા જરૂરના છે. આ ધૈર્યની બીજાપ્રકારની વાતમાંજ વિશેપ જરૂર લાગે છે. કારણ મનુષ્યને કંઇ પણ કરૂણા આવવાનો સંભવ છે. પરંતુ સૃષ્ટિમાંની શક્તિની આગાડી દયા માયા વગેરે કાંઇ પણ ચાલવાનું નથી.

ધૈર્ય આ ગુણને સંબંધે સાધારણ લોકોની કલ્પના ચમત્કારિક હોય છે. દેશકાળ વર્તમાનનો વિચાર ન કરતાં મનુષ્યને અંગે ધૃષ્ટતા દેખાઇ આવી કે, તેમનું સર્વ પ્રસંગે સરખુંજ વખાણ કરવું અને તેમનો અભાવ દેખાઇ આવ્યો એટલે તેમની નિંદા કરવી એવું તેમના મનનું વલણ હોય છે. એવા પ્રકારની અવિચારની પ્રવૃત્તિનું કોઇ દિવસજ સમર્થન કરવામાં આવનાર નથી. સઘળી રીતે નહિ તોપણ ઘણે અંશે, આ ગુણનો મનુષ્યના અંગમાં ઉદય થઇને તેની વૃદ્ધિ થવાનું કારણ તેનો પોતાનો જગતમાં અનુભવ થાય. સંકટ સાથે ટક્કર ઝીલીને તેમાંથી નિભાવી લેવાનું પોતાનું સામર્થ્ય પ્રત્યેક મનુષ્ય વખતે વખતે કસમાં લાવીને જુએ છે, અને આવે અનેક પ્રસંગે તેને જેવો અનુભવ થાય તે પ્રમાણે તેનો સ્વભાવ બીકણ અથવા હીંમતવાળો બને છે. ક્રૂર પ્રાણીઓ સાથે અથવા સૃષ્ટિમાંની ઉગ્રશક્તિ સાથે લઢવાને જે મનુષ્યોને અનેક પ્રસંગે અપયશ આવ્યો હોય, અને તેનું દુઃખદાયક પરિણામ ભોગવવું પડેલું હોય, તેમના ઉપર ફરીને તેવો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેમણે આગાડી પગ

મૂકવા નીકળવું એ સ્વાભાવિક છે. પણ એવે પ્રસંગે પ્રત્યેક વખતે યશ આવતો ગયો તો મનુષ્યને ધૈર્યનાં કામો કરવાને બીક લાગે એવું રહેતું નથી; અને કોઇકોઇવાર અવિચાર કરવાની પણ ઇચ્છા મનુષ્યના અંગમાં ઉત્પન્ન થાય છે. નવાં નવાં ધૈર્યનાં કામો હાથથી થતાં ગયાં એટલે વધારે વધારે સમાધાન થાય અને વળી પરાક્રમ કરીને બતાવવાની તક આવી હોય તો તે સાધવા વિષે પરાકાષ્ઠાની ઉત્કંઠા થવી એવી મનુષ્યની સ્થિતિ થઇ જાય છે. એ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, બીકણપણું અને ધૈર્ય એ સ્વાભાવિકપણે ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્ય સ્વભાવના ધર્મ છે. શારીરિક સામર્થ્ય, નીતિ વિશયક વિચારનું અને મનોવિકારનું પ્રાબલ્ય, તથા બુદ્ધિચાપલ્ય, એ ગુણમાં જે પ્રમાણથી કમીપણું હશે તે પ્રમાણથી મનુષ્યને અંગે બીકણપણું ઉત્પન્ન થશે અને જે પ્રમાણે આ ગુણનું આધિક્ય હશે તે પ્રમાણથી તેમને અંગે ધૈર્ય આવશે. કોઇપણ કઠણ કામ અંગે લીધા પહેલાં તે કરવાને કયા પ્રકારની અડચણ આવવાનો સંભવ છે અને તેમાંથી નિભાવ થવાને પોતાને અંગે પૂર્ણ સામર્થ્ય છેકે નહિ એની અજમાશ કરવી ઘણી કઠણ હોય છે અને આ અજમાશ ભૂલ્યા તો પ્રાણ જવાનો સંભવ હોય છે. ઉદાહરણ માટે આલ્પસ પર્વત ઉપર ચઢીને ત્યાંની માહિતી મેળવવાનું ઘણું અઘરૂં કામ કરવાનું છે એવી કલ્પના કરો. જો એકાદો મનુષ્ય શરીરે એટલો અશકત હોય, કે બે ત્રણ હજાર ફૂટ ચઢી ગયાની સાથે તેને પગ અગાડી મૂકવાની શકિત ન હોય; અથવા તેના હાથે ખડકનો અથવા ઝાડના મૂળીઆંને ટેકો રાખી પોતાનું શરીર ઘણીવાર ધારણ કરી રાખવાનું સામર્થ્ય ન હોય; કે તેની દૃષ્ટિ ધીમી હોવાને લીધે પોતાની આંખ આગળની જમીન તેના ઉપર પોતાનો પગ બરોબર ઠરે એવા પ્રકારની છેકે નહિ તે ઓળખી શકાતું ન હોય; અથવા કઠણ પ્રસંગ આવ્યો છતાં તેમાંથી પારપડીને જવાના તેના અંગમાં સમય સૂચકતા બીલકુલ નહોય;તો

એવા માણસે એવા મહાભારત કામમાં હાથ ઘાલવાનો વિચાર સ્વમામાં પણ આણવો નહિ. ઉપર કહેલા શારીરિક અથવા માનસિક દોષો પૈકી જો એક પણ અંગે હોય તો તે બાકીના સર્વગુણોને નિરૂપયોગી કરી નાંખીને તે મનુષ્યનો નાશ કરવાને બસ થશે. એવા મનુષ્યે એવું કામ હાથમાં લેવું એ ધૈર્ય ન હોઇને મૂર્ખપણાનું સાહસ છે. પરંતુ જે મનુષ્યના હાથ પગ સશક્ત હોઇને સૂક્ષ્મ હવામાં સ્વાસોસ્વાસને યોગ્ય એવાં જેનાં ફેફસાં હોય અને જેની ઇન્દ્રિઓ તિક્ષણ હોઇને મગજ શાન્ત અને સ્વસ્છ હોય તથા પ્રસંગે ન ગભરાતાં યુક્તિથી છૂટીજવાનું જેના અંગમાં શામર્થ્ય હોય, તેમને એવાં જોખમનાં કામ અંગ ઉપર લેવાંમાં હરકત નથી. આવા ગુણોનું ધૈર્ય, એ સ્વભાવિક પરિણામ છે.

મનુષ્યને અંગે હમણાં કહેલા ગુણદોષ જે પ્રમાણથી હોય તે પ્રમાણથી તેનું વર્તન વધતા ઓછા ધૈર્યનું અથવા બીકણપણાનું હોય છે. વળી કોઇના પણ ધૈર્યના અથવા બીકણપણાના વર્તન ઉપર ટીકા કરતાં આ ગુણદોષનો વિચાર કરવો જોઇએ. ઘણે પ્રસંગે બીકણ પણાએ બતાવવામાં આવેલા દોષો વિષે દયા આવવી અને ધૈર્ય બતાવનારા ગુણો માટે સન્માન બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી, આ કરતાં વધારે તિરસ્કાર અથવા સ્તુતિ કરવાનું કારણ નથી. ઘણે પ્રસંગે આવું કહેવાનું કારણ, કેટલાક થોડા પ્રસંગે દોષોને લીધે અથવા ગુણને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જે બીકણપણું અથવા ધૈર્ય ઉત્પન્ન થવાં જોઇએ તેના કરતાં પણ ઘણાં વધારે બતાવવામાં આવે છે. એવું થયું હોય તો પહેલા વિષે ધિક્કાર અને બીજા વિષે વખાણ કરવું એ જરૂરનું છે. પરંતુ વાજબી કરતાં વધારે બતાવેલું ધૈર્ય અવિચારનું સાહસ માત્ર ન હોવું જોઇએ.

સાધારણ પ્રમાણથી કોઇ પણ મનુષ્યને એકાદ ધૈર્યનું કામ

કરવા વિષે સંમતિ આપતાં અથવા એકાદું કૃત્ય પોતાને હાથે લેતાં તે કૃત્યનું મહત્વ અને કરનારને અંગે તે કરવાનું સામર્થ્ય એમની અજમાસ કરી જોવી જોઇએ. સામર્થ્યની અજમાસ કરતાં અનેક વાતોનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. મનુષ્યના વયના પ્રમાણથી તેનું ધૈર્ય ઓછુ વધતું થાય છે. ભરજુવાની હોય ત્યારે ધૈર્યનાં જે કામ મનુષ્ય કરી શકે તે તેનાથી નાનપણમાં અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં થવાનાં નહિ. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યની શરીર પ્રકૃતિ હમેશાં સરખી રહેતી નથી, કોઇ કોઇ વાર મનુષ્યને અંગે એવી ચંચળાઇ દેખાઇ આવે છે કે ધૈર્યનાં કામો કરવાને તેને ઉમેદ લાગે છે; પરંતુ બીજા કોઇ કોઇ પ્રસંગે કહેવા સરખો આજાર ન છતાં તેના શરીરમાં તે જોમ દેખાતું નથી. હવે મનુષ્યના મનની સ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો જરૂરનો છે. કારણ જો કે એકાદી વાત લક્ષમાં આનવાને અથવા એકાદી વૃતિ હાથથી બનવાને ક્ષણનો વિલંબ લાગ્યો તો જીવ જવાનો પ્રસંગ આવે એવી સ્થિતિ થાય છે. આ સર્વ વાતનો વિચાર કર્યો પછી પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કંઇ શારીરિક અથવા માનસિક ધૈર્ય વધારે હોય તો તે પણ પહેલું જોવું જોઇએ. કોઈ જાતનો વિકાર મનુષ્યને હોય તો તેને લીધે પણ બીકણપણું ઉત્પન્ન થાય છે.

આ વિશેષ વાતનો વિચાર કર્યો નહિ હોય તોપણ સંકટના કામો અને તેમાંથી પાર પાડવાનાં સામર્થ્ય એ બે વચેના સંબંધનું કંઇપણ તારતમ્ય જોઇને મનુષ્યે તે કામો અંગ ઉપર લેવાં જોઇએ, એવી સાધારણ લોક સમજ છે. એ તારતમ્ય ન જોતાં મહાભારત કામ અંગ ઉપર લેવાના સ્વભાવને 'સહાસીક' એમ કહેવાનો રિવાજ છે. " આગળ પાછળનો વિચાર કરવો એમાંજ વધારે શૌર્ય છે. " એમ યુદ્ધ પ્રસંગના સંબંધે કહેવાનો રીવાજ છે અને તેનો અર્થ એટલોજ કે શત્રુ સાથે મીલ બાંધવી જો વધારે કઠણ હોય તો તે ભાંજગડમાં

ન પડવું એ શાણાપણું છે. બીજાં સંકટોના કામમાં પણ એ વર્તન લાગુ પાડવા સરખાં છે. ગજા બહારનાં કામ કોઇએ માથે લીધાં હોય તો તે વિષેની પસંદગી બતાવવી જોઇએ. જરૂરનું કારણ ન છતાં પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખનારા કેટલાક મૂર્ખ લોકો હોય છે અને તેમનાં અજ્ઞાનનાં લોકો તરફથી ઘણાં વખાણ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય લોકો તરફથી જે વાત ધૈર્યની કરીને સમજવામાં આવે છે, તેમાંની ઘણીખરી કેવળ મૂર્ખપણાની હોય છે. વાસ્તવિક રીતે આવી વાત કેવળ શૌર્ય દર્શાવનારી ન છતાં અગાડીના પરિણામની અજ્ઞાનતા દર્શક હોય છે. સારો હેતુ હોય તોપણ નિષ્કાળજીપણાથી જીવ ઉપર ઉદાર થવું સારૂં નથી.

જેમની અગાડી દયા માયા કાંઇ પણ ચાલવાની નથી એવી સૃષ્ટિમાંની શક્તિના પ્રભાવને લીધે જે લોકો સંકટમાં પડ્યા હોય તેમને પરોપકાર બુદ્ધિએ છોડાવવાનું કરવાને વાસ્તે યત્ન કરતાં ઉપર આપેલી વાતનો વિચાર કરીને, શિવાય આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે આ યત્ન કરનારાના જીવને અપાય થયો હોય તો તેનાથી અપ્રત્યક્ષ પરિણામ શો બનવા જેવો છે, એનો પણ વિચાર થવો અવશ્યનો છે.

આટલી વાર સુધી સામાન્ય વિચાર થયો, હવે એક બે વિશેષ પ્રસંગનાં ઉદાહરણ લેઇએ. એક માણસ પાણીમાં બુડે છે, તેને બચાવવાને માટે પરોપકારની દૃષ્ટિએ ભુસ્કો મારવો કે નહિ એ વિષે પાસેના મનુષ્યનું શું કર્તવ્ય છે તે જોઇએ. આ ઠેકાણે પાસે રહેલા મનુષ્યના અંગના ધૈર્યનો અને તેની સ્થિતિનો વિચાર કર્યો હોય તો કેટલાક લોકોએ પાણીમાં ભુસ્કો મારવો યોગ્ય થશે, કેટલાકે તે મારવો નહિ એ નિશ્ચયપણે કહી શકાય નહિ, અને કેટલાક લોકોએ એ પ્રયત્નમાં પડવું યોગ્ય થાયજ નહિ.

જો એકાદો મનુષ્ય તારો હોય અને તેને અગે પુરતું

સામર્થ્ય હોય, તો તેણે પાસે બુડતા માણસને બચાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો એ નિર્દયપણાનું અથવા તેના કરતાં પણ ખરાબ વર્તન સમજવું જોઇએ, અને તે વિષે દોષ આપવો જોઇએ. જે મનુષ્યના અંગમાં પોતાપર વધારે સંકટ ન આવતાં બીજાનો જીવ બચાવવાનું સામર્થ્ય હોય, તેણે તેનો ઉપયોગ ન કર્યો તેથી મનુષ્ય વધ તરફ દુર્લક્ષ કરવાનો આરોપ તેના ઉપર મેલવાને હરકત નથી. તેના સંબંધી ફક્ત એકજ સબબ બતાવાય, તે એકે, બુડતા મનુષ્યને બચાવવા જતાં બચાવનાર ને બુડનાર બન્નેના જીવને જોખમ થાય; પરંતુ બચાવનારા મનુષ્યે બુડનારા મનુષ્યની પછાડી જઇને તેને ઝાલ્યો હોય તો તેવું થવાનો સંભવ નથી.

પરંતુ જે મનુષ્યના અંગમાં પ્રસંગને અવશ્ય એટલું બળ અને તરવાનો કસબ ન હોય અથવા બન્ને ન હોય, તેના વિશે શો અભિપ્રાય આપવો ? મનુષ્ય તેટલો બળવાન ન હોય તો તેનાથી વધારે વાર સુધી પાણીમાં ટકી શકાય નહિ, અથવા બળવાન હોય તોપણ ટેવથી તરવામાં સારી રીતે વાકેફગાર થયા શિવાય તેનાથી એ કામ નિભવાનું નહિ. કદાપિ તે મનુષ્યના અંગમાં સો પચાસ હાથ સુધી તરવાનું સામર્થ્ય હોય અને બુડનારો મનુષ્ય તેના કરતાં પણ અધિક અંતરે હોય, અથવા આ પ્રસંગ સમુદ્રમાં બનેલો હોય તો મોજાનું જોર એટલું બધું ભયંકર હોય કે તેના સપાટામાંથી પોતેજ છૂટવાની પંચાત. પછી બુડનારાને બચાવવાની વાત તો દૂરજ રહી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો અવિચારની પરોપકાર બુદ્ધિએ મનુષ્ય જીવ જોખમમાં નાખવાને ભલે તૈયાર થાય; પરંતુ આહુપાછું જોઇને પરોપકારનો વિચાર કર્યો હોય તો આવે પ્રસંગે મનુષ્યે અગાડી પગ ન મૂકવા એજ યોગ્ય છે. આ ઠેકાણે અવિચારવાળા પરાર્થને વિચારવાળા સ્વાર્થે પ્રતિબંધ કરવો જોઇએ. કારણ, એક જીવ બચાવવાનો નિરર્થક

યત્ન કરવામાં બે જીવનો નાશ કરવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

બીજી પણ કેટલીક વાતોનો વિચાર કરવો આવશ્યકનો છે. જે મનુષ્યોને બાયડી છોકરાં અને નજીકનાં સગાં ન હોય, એટલે જેના મરણે કહેવા સરખું દુઃખ કોઇને થવાનો સંભવ ન હોય, તેમણે જેના અંગ ઉપર કુટુંબ સંબંધી અનેક પ્રકારની જવાબદારી છે એવો મનુષ્ય જે ઠેકાણે અગાડી ધસનાર નહિ, તે ઠેકાણે થોડું ઘણું સાહસ કરવું યોગ્ય થશે. આવે ઠેકાણે પરોપકાર બુદ્ધિજ એકને અગાડી જવાને અને બીજાને પછાડી રહેવાને કહે છે. આત્મસંરક્ષણની બુદ્ધિ પ્રત્યેક મનુષ્યને અંગે સ્વાભાવિકપણે ઉત્પન્ન થયેલી હોય છેજ, પરંતુ તેનો કંઇ સંબંધ ન છતાં, પોતા ઉપર અવલંબીને રહેનારા મનુષ્ય સંબંધી પોતાનાં કર્ત્તવ્યો વિષે વિચાર મનમાં આવીને, સંકટમાં પડેલા મનુષ્યને છોડાવવાને વાસ્તે અગાડી વધવાને તૈયાર થયેલો પગ જે જગોએ હોય તેજ જગોએ રહેવાનો સંભવ છે.

આ ઉપરથી એવું ધ્યાનમાં આવશે કે, આ સંબંધી કંઇ ખાત્રી પૂર્વક કહી શકાય નહિ. કુશળ તરનારા સંબંધી ઉપર આપેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે જ્યાં કર્ત્તવ્યની દિશા ખુલ્લે ખુલ્લી દેખાય છે તે પ્રસંગ છોડીને બાકીના પ્રત્યેક ઠેકાણે તે તે વખતપુરતું અને તે તે વ્યક્તિને પૂરતો જૂદો વિચાર કરવો જોઇએ. આ વિચાર કરતાં પૂર્વે કહેલી સર્વે વાત લક્ષમાં આણીને, વળી બીજું જે મનુષ્યનો જીવ બચાવવાનો તે મનુષ્ય કેટલી કિંમતનો છે એ પહેલું જોવું જોઇએ. કારણ, જેનું વર્તન ઘણું શહાણપણાનું હોય અથવા જેનાથી સમાજને વધારે ઉપયોગ થવા સરખો હોય, એવા મનુષ્યના જીવને માટે જેટલો યત્ન કરવો યોગ્ય છે તેટલો દુષ્ટ અને દુરાચારી મનુષ્ય માટે કરવાની જરૂર નથી.

એકાદો મનુષ્ય બુડતો હોય તો તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવા

સંબંધી ઉદ્દ્ભવનારા પ્રશ્ન કઠણ હોય છેજ. પરંતુ તેના કરતાં પણ કઠણ પ્રશ્ન આગમાં મરનારા મનુષ્યને છોડાવવાના સંબંધી ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલા પ્રસંગે બુડનારાનો જીવ બચાવવા જનારા મનુષ્યનું સામર્થ્ય, ચાતુર્ય અને ચપળતા એમનો પુષ્કળ ઉપયોગ થવાનો સંભવ હોય છે. અને પાણી જોકે કોઇવાર શાંત હોય છે અને કોઇ કોઇવાર તેમાં ભયંકર મોજાં ઉત્પન્ન થાયછે, તોપણ તેની તેમને તે વખત પૂરતી સારી અજમાશ કરતાં આવડે છે. પરંતુ આ પ્રસંગે જે અ-ગ્ની સાથે સંબંધ હોય છે તેની ઘાતક શક્તિનું જોર ઘણું ભયંકર હોઇને ત્યાં સામર્થ્યનો લગારપણ ઉપયોગ થતો નથી, અને પહેલેથી કોઇ પણ પ્રકારની અટકળ કરી શકાતી નથી.

સાહસિક મનુષ્યે પોતાના જીવની પર્વા ન કરતાં આગના મોમાં પેશી જઇને પોતાના આપ્ત અને આહિત મનુષ્યોના પણ જીવ બચા-વવાનાં ઉદાહરણો વારંવાર આપણા સાંભળવામાં તથા વાંચવામાં આવે છે; અને તેજ પ્રમાણે આવા પ્રયત્ન કરવાને વાસ્તે આગમાં પડીને રાખોડી થયેલા મનુષ્યની હૃદયને ભેદે એવી હકીકત પણ ઘણી વાર બની આવે છે. આવે પ્રસંગે એકાદા માણસને આગમાં પડવા વિષે આપણે સલાહ આપવી કે શું ? એક પ્રાણીનો જીવ બચાવવાનો ઘણો સંભવ ન છતાં બીજા પ્રાણીએ પોતાના જીવની આહુતિ આ-પવી એટલી આત્મત્યાગની પરાકાષ્ટા થવી એવો પરોપકારના તત્વોનો ઉદ્દેશ છે શું ? આ પ્રશ્નનો બંધ બેસતો ઉત્તર આપી શકાતો નથી. પ્રસંગનું સ્વરૂપ, સહાસ કરનારાનો જેને વાસ્તે સાહસ કરવાનું તેની સાથેનો સંબંધ, અને એ સંબંધને લીધે અને પરસ્પર પ્રેમને લીધે ઉત્પન્ન થનારા મનોવિકારનું પ્રાબલ્ય, એટલી વાતોનો વિચાર ક-રીને નિશ્ચય કરવો જોઇએ. કેટલીક વેળા મનુષ્ય સ્વાર્થ ત્યાગ કરવાને પૂર્ણપણે તૈયાર થયો હોય તોપણ તેણે શું કરવું એ

કહેવું ઘણું કઠણ છે. એકાદ મનુષ્યે આગની જ્વાળામાં પેશીને એક કોટડીમાંથી એક છોકરાને બહાર કહાડયું હોય તો તેને લેઇને મેડા ઉપર જઇને ત્યાંની બીજી ઓરડીમાં જઇને બીજા છોકરાને તેજ ફેરે લેઇને આવવું કે શું, એનો નિશ્ચય કરવો ઘણો કઠણ છે. એવું કર્યું હોય તો કદાપિ પાછા આવતા પહેલાંજ તે જગાએ આગ આવી પહોચે તો સર્વે જણ બળી મરવાનાં. ઠીક, એક છોકરાને બહાર સુરક્ષીત ઠેકાણે મૂકીને પછી પાછો આવે તો ત્યાં સુધી બીજું છોકરૂં બળી મરવાનું. જે વખતે સર્વે વાતનો આવો ઘોટાળો હોય, તે વખતે કંઇ પણ નિશ્ચયથી કહેવાય નહિ. આગના ઘણા પ્રસંગ બાજગડનાજ હોય છે. આવા ગુચવણના પ્રકરણમાં નીતિશાસ્ત્રને ચુપ રહેવું પડે છે.

જે વખતે આગમાં પડતું મેલનારા મનુષ્યના જીવ વિશેજ પ્રશ્ન ન છતાં તેના નાશથી બીજાં અનેક મનુષ્યો વિપતિમાં પડવાનો સંભવ હોય તે વખતે એવાં કૃત્યથી મનુષ્યે પરાંગમુખ રહેવું એવીજ નીતિશાસ્ત્રની સલાહ છે.

આવા પ્રકારના ધૈર્યની પ્રસંસા કરવાની મનુષ્યની પ્રવૃતિ ઘણા પ્રાચીન કાળથી જડી આવે છે. અને તે તેવીજ કાયમ રાખવી મનુષ્ય જાતના હિતની છે. જે મનુષ્યના પરોપકાર વિષયક મનોવિકાર એટલા પ્રબળ હોય છે કે તે બીજાના જીવ બચાવવાની વધારે આશા ન છતાં પણ તેને માટે છેવટનો યત્ન કરવા સારૂ પોતાનો જીવ ખુવે છે, તે મનુષ્યના મનનું મોટપણ કંઇ વિલક્ષણ સમજવું જોઇએ, અને આ એક ગુણને લીધે મનુષ્ય જાતિમાં જડી આવનારા નાના પ્રકારના લાજ લાગે એવા દોષો ઉપર કંઈ અંશે આછાદન પડે છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આવા શ્રેષ્ઠ પ્રતિના ગુણ કેટલાંક મનુષ્યમાં કોઇ કોઇવાર મળી આવે છે આને લીધે મનુષ્ય જાતિને કોઇવાર પણ ઉન્નત અવસ્થા આવે એવી આશાને જગા રહે છે. એવા ઉદાર અં-

તઃકરણના મનુષ્યના મરણે મોટું નુકસાન થાય છે એ વાત ખરી. કારણ તે જીવતો રહ્યો હોત તો તેની સંતતિ ઉપર અને બીજા મનુષ્યો ઉપર પણ તેના ગુણનો થોડો ઘણો પરિણામ થાત. પરંતુ સ્વાર્થને લજાવનારૂં એવું જે પરાર્થનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ તે આપી જાય છે તેથી એ નુકસાન દાબી દેછે, એમ કહેવાને હરકત નથી.

આ પ્રકરણમાં જે પ્રશ્નનો વિચાર કરેલો છે તે સંબંધી વર્તન કરતાં મધ્યમ વર્તનનું અવલંબન કરવુંજ ઘણે પ્રસંગે યોગ્ય થશે. મૃત્યુ માથે જુગાર ખેલતાં, તેના શંસામાં કંઇક જૂઠાણું છે કે શું એવી શંકા આવવા સરખું પરિણામ ઘણીવાર હમેશાં બને છે. "પોતા ઉપર જેટલી પ્રીતિ કરે છે તેટલી પોતાના પાડોશી ઉપર કરે" એ અતિ ઉન્નત નીતિતત્વ લીધું હોય તોપણ પ્રત્યેક મનુષ્યે બીજાના જીવની કિંમત પોતાના જીવ કરતાં વધારે માનવી એવું તેમાંથી નીકળી શકતું નથી. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢવાને હરકત નથી કે, જે વખતે સંકટમાં પડેલા મનુષ્યને બચવાનો ઘણો સંભવ હોય તે વખતે તેને મદદ કરવી યોગ્ય છે; પરંતુ આના કરતાં વધારે કરવા વિષે પરોપકારના તત્વોનો આગ્રહ નથી.

પ્રકરણ ૧૨ સું.

સગાંવહાલાં તથા મિત્રને પૈસાની મદદ.

સમાજ વ્યવસ્થામાં જેવો જેવો ફેર પડે છે તેવો તેવો મનુષ્યના કર્ત્તવ્ય વિષેનો વિચાર પણ બદલાતો જાય છે. પ્રાચીનકાળમાં કુટંબ એ સમાજનો ઘણો નાનો ઘટકાવયવ (ભાગ) સમજવામાં આવતો હતો. અને કુટુંબને કરવાનાં કહીને કેટલાંક કર્ત્તવ્યો હતાં. આ વ્યવસ્થા હળવે હળવે નહિ સરખી થઇને પ્રત્યેક ઉમરમાં આ-

વેલા મનુષ્ય સમાજનો અતિ નાનો ઘટક સમજાયો. આવી વ્યવસ્થા હાલના કાળમાં શરૂ થઇ છે અને કુટુંબના કર્ત્તવ્યની કલ્પના નહિ સરખી થઇને વ્યક્તિના કર્ત્તવ્યની કલ્પના ઉત્પન્ન થયેલી છે. આસ્ટ્રેલિયામાના મૂળના રહેવાશી લોકોમાં હાલ પણ કુટુંબને જવાબદાર ગણવાની વ્યવસ્થા જણાઇ આવે છે. એકાદ મનુષ્યે ખુન કર્યું હોય તો તેના આખેના સગાવહાલાને પણ તે વિષે જવાબદાર ગણવામાં આવે છે અને તે સર્વ શિક્ષાને પાત્ર ગણાય છે. સઘળા યૂરોપખંડમાં પ્રાચીનકાળમાં આવીજ સ્થિતિ હતી. કુટુંબમાના અથવા ટોળીમાંના એક મનુષ્યે કંઇ અપરાધ કરવો અને સર્વ લોકોએ તે વિષે શિક્ષા ભોગવવી એજ સ્થિતિ આપણા હાલના વિચારે ઘણી ચમત્કારિક લાગે છે; પરંતુ તે વખતે તે વિષે કોઇને કંઇ લાગતું નહોતું. હવે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના આચરણ વિષે માત્ર જવાબદાર છે. ઘણી નજીકના સંબંધનો જો કે મનુષ્ય હોય તોપણ તેને બીજાના વર્તન વિષે કોઇ પણ પ્રકારની ઇજા ભોગવવી પડતી નથી.

એક દૃષ્ટિએ પૂર્વની કૌટુંબીક સમાજ વ્યવસ્થા હાલની વ્યક્તિથી થયેલી સમાજ વ્યવસ્થા કરતાં ઘણી ઉત્તમ હતી એમ લાગે છે, કારણ તે વ્યવસ્થામાં મનુષ્યને સ્વાભાવિકપણેજ પરાર્થનું વર્તન કરવું ભાગે પડતું હતું; પરંતુ બીજી નજરે હાલની વ્યવસ્થાથી તે ઘણી કમી પ્રતિની હતી એમ કહેવું પડે છે. કારણ કે તે સ્થિતિમાં કુટુંબની અથવા ટોળીની બહારના મનુષ્યો વિષે પૂર્ણ ઉદાસીનતા અથવા શત્રુભાવ પણ હતો. હાલની વ્યવસ્થાએ કુટુંબમાં એક બીજા વિષેના કર્ત્તવ્યની મર્યાદા જો કે પૂર્વની વ્યવસ્થા કરતાં ઘણી આકુંચીત હોય છે તોપણ દેશબાંધવ એ નાતાએ અને જાતિબંધુ એ નાતાએ મનુષ્યોનાં પરસ્પર વિષે જે કર્ત્તવ્યો છે તેમના મર્યાદા પહેલાં કરતાં ઘણી પ્રસરેલી હોય છે. પૂર્વની સ્થિતિમાં દેશ વિષે હાલના

જેટલી ઉન્નાત કલ્પના આવવી શક્યજ નહતી, અને મનુષ્ય જાતનાં પ્રાણી આ નાતાને લીધે ઉત્પન્ન થનારા કર્ત્તવ્યોનો વિચાર તેમના મનમાં થોડો પણ આવવો શક્ય હતો કે નહિ એ વિષે શંકા લાગે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાના સ્વભાવનું અને તે સ્વભાવને અનુસરીને વર્તનનું ફળ ભોગવવું જોઇએ એ સર્વ પ્રાણીસૃષ્ટિમાં નીતિનું આદિતત્વ છે. પૂર્વની વ્યવસ્થામાં આ તત્વનું ઉઘાડા જુલમે ઉલ્લંઘન કરવામાં આવતું હતું; કારણ મનુષ્યોના વર્તનનો પરિણામ જેટલો તેના ઉપર તેટલોજ તેના સગાવહાલા ઉપર લાવવામાં આવતો હતો. પરંતુ હાલની વ્યવસ્થાથી તે નિયમનું ઉલ્લંઘન થતું નથી, એટલીજ વાત વ્યક્તિ વિષયક નીતિની દૃષ્ટિએ નવીન વ્યવસ્થાનું શ્રેષ્ઠપણું સિદ્ધ કરવાને પૂરતી છે. દેશ વિષે અને સમાજ વિષે નીતિની દૃષ્ટિએ પણ, હાલની વ્યવસ્થાથી ઇષ્ટ પરિણામ ઘડાઈ આવ્યું છે એમ હમણાં દર્શાવેલુંજ છે, ત્યારે સર્વ પ્રકારથી પૂર્વના વ્યવસ્થા કરતાં હાલની વ્યવસ્થાજ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

ઉપરના મતની સત્યતા કબુલ કરી એટલે આપ્તવર્ગને મદદ કરવા સંબંધી મનુષ્યનાં કર્ત્તવ્યો ઠરાવતાં આ મતના ધોરણે વિચાર કરવો ઠીક પડશે. સામાન્ય રીતે નીતિ તત્વોનો મુખ્ય હેતુ મનુષ્ય જાતની પરંપરા કાયમ રાખવી એ હોય છે. આ હેતુ ગ્રહણ કરીને તેની કસોટી ઉપર નીતિતત્વોની ઓછી વધતી યોગ્યતા ઠરાવવાની હોયછે. હવે મનુષ્ય જાતિની પરંપરા કાયમ રાખવા માટે પહેલી જરૂરની વાત કહીએ તો માબાપે પોતાનાં છોકરાંનું સંગોપ ન કરવું એ છે. ત્યારે માબાપનાં છોકરાં સંબધી કર્ત્તવ્યો તો મુખ્ય ગ્રહિત વાતથી પ્રત્યક્ષ રીતેજ સિદ્ધ થાય છે. છોકરાંનું સંગોપન કરવામાં માબાપના તેમના ઉપર અનેક ઉપકાર થાય છે, અને તેનો બદલો આપવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થવાને લીધે માબાપને મદદ કરવી એ છોકરાંનું કર્ત્તવ્ય

બની રહે છે. પરંતુ બીજાં આપ્તનો એવો કોઈપણ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ હક ઉત્પન્ન થતો નથી. એકજ માબાપને પેટે જન્મ થયાને લીધે જે ભાઈબહેનનો સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નીતિની દૃષ્ટિએ કંઈ મહત્વ નથી. નાનપણમાં એક ઠેકાણે રહેવાને લીધે અને એક બીજા સાથે રમત રમવાને લીધે જે સંબંધ પરસ્પરમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નીતિ દૃષ્ટિએ લગાર મહત્વ છે એમ કહીએ તો ચાલે. ભાઈ બહેનની પરસ્પર જેટલી પ્રીતિ હોય છે તેટલી આપ્તનાં સગાંવહાલાં ઉપર અથવા પારકાં મનુષ્યો ઉપર હોતી નથી. પરસ્પરમાં જે પ્રમાણથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોય તે પ્રમાણથીજ પરસ્પરને મદદ કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. આપ્ત એ મનુષ્યના સ્વાભાવિક મિત્ર થાય એમ કહેવાનો પ્રથા છે, અને એવું કહેવામાં કંઈ અર્થ પણ છે. એવી રીતની મિત્રતામાં ભાઈબહેનનો પહેલો નંબર સમજવો જોઈએ એ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ તેમના સંબંધી કર્તવ્યની મર્યાદા સગાઈ ઉપરથી ન ઠરાવતાં પરસ્પરના સુખ દુઃખના વિભાગી થવાની ઇચ્છા જે પ્રમાણથી તેમનામાંજ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેનો વિચાર કરીને ઠરાવવી જોઈએ. એક બીજાના વર્તન ઉપરથી એ ઇચ્છા સહજ સમજવા સરખી છે.

આ સંબંધી ઘણા લોકોનો મતભેદ થવાનો સંભવ છે, તે માટે પરોપકારની દૃષ્ટિએ ભાઈ બહેને એક બીજાને પૈસાની મદદ કેટલી કરવી એ પ્રશ્નનો વિચાર કરતા પહેલાં આવી રીતે તેનો સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર પડી. ભાઈભાંડુના કર્તવ્યો વિષે લોકોમાં ઘાતકી સમજણ છે, અને તે દૂર કરવા માટે આ મતનું બને તેટલું સ્પષ્ટીકરણ કરવું અવશ્યનું છે. ફક્ત એક માબાપને પેટે જન્મ લીધો એ સંબંધને લીધે એકે બીજા ઉપર હક્ક કરવો એમ કહેવું, અને તે બીજાએ કબુલ કરવું, એનાથી ઘણાં નઠારાં પરિણામ બની આવે છે.

વિશેષે કરીને બ્હેનને ભાઇને મદદ કરવાનો પ્રસંગ જ્યારે આવે છે ત્યારે તો એ પરિણામ થવાનો ઘણોજ સંભવ હોય છે. સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક રીતે જગતના વ્યવહારની ઘણી માહિતી હોતી નથી. પોતાનું કાર્ય સાધી લેવા વાસ્તે ભાઈ જે વાત કહેતો હોય તેનું ખરાખોટાપણું અથવા સંભવિતપણું સમજવાને જરૂર લાગનારૂં જ્ઞાન તેને હોતું નથી. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જાતેજ માયાળુ હોવાથી ભાઈની અડચણ જોઇને તેને ઘણી લાગણી થાય છે, અને ભાઇનો પોતા ઉપર હક્ક છે એવી તેની સામાન્ય સમજુતી પણ હોય છે જ. એટલી સર્વ વાત એકત્ર થવાને લીધે, અને ભાઇની શરમ ન તોડવાને લીધે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાને તે કબુલ થાય છે. ભાઇ ઉપર ઉપકાર કરવાને વાસ્તે તેને ઉછીતા, કરજાઉ અથવા ઘરેણે લેવા ઉપર પૈસા આપીને ફસાએલી બ્હેનો પ્રત્યેકના અનુભવમાં થોડી ઘણી આવેલી હશે. કેટલીક વાર તો ભાઇ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેની અડચણ દૂર કરવા માટે પોતાના સર્વ પૈસા તેને આપી દેવાને લીધે બ્હેનને પોતાને ગરીબી દશા કહાડવાનો પ્રસંગ આવે છે. અથવા તેને અન્ન પણ પરાણે મળે એવી વાતો બની આવે છે. જે ભાઇ પોતે પોતાના ફાયદા વાસ્તે પોતાની બ્હેનની માલમતાને અડચણમાં નાંખવાને ઇચ્છે છે તેના વિચાર બંધુત્વને શોભે એવા નથી એમ કહેવું જોઇએ. બ્હેનને ડુબાવવી એવી ઇચ્છા ન છતાં ભાઇને ધંધામાં અપજશ આવવાને લીધે જો તે ડુબે, તો તેને દોષ આપવો બરોબર નથી એમ કેટલાક કહેશે. પરંતુ તેમાં વિશેષ અર્થ નથી. જશ અપયશનું જે ઠેકાણે અનિશ્ચિતપણું હોય તે ઠેકાણે બીજાના પૈસાએ સાહસનો વ્યવહાર કરવો એ ઠીક નથી. લોકોના મૂકેલા પૈસા પોતાના ઉપયોગ વાસ્તે વાપરનારા શાહુકાર પણ આવા પ્રકારનો સબબ કહાડીને બોલે છે, પણ તે કોઇ સાંભળતું નથી, અને એ શાહુકારનું વર્તન કાયદાની ન-

જરે ગુન્હાનું સમજવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે અગાડીના ફાયદાની આશા ઉપર જે ભાઇ પોતાની બ્હેનના પૈસા અડચણમાં નાંખે છે તે એક પ્રકારનો ગુન્હેગારજ થાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી. બ્હેનને આવું કરવાનું ઇચ્છનાર ભાઇને "ભાઇ" સમજવાનું કાંઇ કારણ નથી. સારાંશ, બ્હેને બને ત્યાં સુધી એવી ભાંજગડમાં ન પડવું એ ઠીક છે.

પરંતુ બ્હેનને ભાઇ ઉપર આવા પ્રકારની મદદ કરવાનો પ્રસંગ નહોય અને એક ભાઇને બીજાભાઇ ઉપર અથવા બ્હેન ઉપર મદદ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેણે કયા પ્રકારનું વર્તન કરવું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પહેલાં કરતાં જૂદો આપવો જોઇએ. તે મનુષ્ય જો ઘણો દ્રવ્યવાન હોય તો અને તેને જગતમાં વ્યવહારની માહિતી હોય તો, પોતાના ભાઇએ અથવા બ્હેને જે ધંધામાં તે પૈસા નાખવા યોજ્યા હોય તેમાં નફો ટોટો થવાનો ક્યાં સુધી સંભવ છે, અને પોતાના ભાઇને અથવા બ્હેનને અંગે તે ધંધો કરવાનું સામર્થ્ય ક્યાં સુધી છે, ઇત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરીને, પૈસા ડુબવાનો ઘણો ભય ન હોય અને પ્રસંગે તે પૈસા ડુબી ગયા હોય તો તે ભોગવવાનું પોતાને અંગે સામર્થ્ય છે એવી તેની ખાત્રી હોય તો, જરૂર તે પૈસા તેમને આપવાને હરકત નથી. વિશેષે કરીને, અડચણને વખતે આવા પ્રકારની મદદ કરવાની હોય તો, સંકટમાં પડેલા મનુષ્ય વિષે સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થનારી દયાની બંધુપ્રીતિમાં વળી વધારો થશે. તથાપિ આવે પ્રસંગે પણ ફાયદાનો અથવા પૈસા ડુબશે નહિ એ વિષયનું નિશ્ચિંતપણું નહોય તો પૈસા માગનારે અને આપનારે સારો વિચાર કરવો જોઇએ. કંઇ નવી તરેહવાર કલ્પના કહાડીને તેમાં કયાં સુધી જશ આવે છે એ જોવા વાસ્તે કાઢેલી કંપનીનું દેવાળું નીકળવાનો ઘણો સંભવ હોય છે. આવા અથવા બીજા કંઇ કારણથી ડુબી જવાનો ઘણો સંભવ હોય એવા ધંધામાં પડેલા મનુષ્યે પોતાની આડ-

ચણ માટે પણ બીજાના પૈસા કાઢીને તેનું નુકસાન કરવું ઠીક નથી. છેક પારકા મનુષ્યની સાથે પણ જો આવા પ્રકારનું વર્તન કરવું જરૂરનું છે, તો પ્રસક્ષ ભાઇ સાથે સંબંધ હોય ત્યારે વધારેજ સાવધ રહેવું જોઇએ.

ભાઇભાંડુઓએ પરસ્પર કેટલી મદદ કરવી એ ઠરાવવાને વાસ્તે એક વિશેષ સંગનો વિચાર કરવો જોઇએ. કોઇ કોઇવાર કેટલાંક છોકરાં કરતાંકારવતાં થયેલાં હોય અને કેટલાંક છોકરાં અજ્ઞાન દશામાં હોય ત્યારે તેમનો બાપ મરણ પામ્યો હોય છે. આવી સ્થિતિમાં અજ્ઞાનદશામાં રહેનારાં છોકરાં ઉમર લાયક થાય ત્યાંસુધી તેમના વિદ્યાભ્યાસ માટે જરૂરનો ખરચ કરવો એ તેમનાં મોટાં ભાઇભાંડુનું કર્તવ્ય છે એમ કહેવાને હરકત નથી. તથાપિ પોતાના કુટુંબનો ચરિતાર્થ સાધારણ રીતે ચલાવીને જો ભાંડુઓના તરફ લક્ષ આપવાની સવડ હોય તોજ તે કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. છોકરાં વયમાં આવે ત્યાંસુધી તેમની કંઇપણ ખામી ન રહે એવી તજવીજ કરી રાખવી એ માબાપનાં કર્તવ્ય હોયછે. એ જો તેમના હાથથી ન બને તો તેમનાં ઉમર લાયક છોકરાં તરફથી તેમને થોડી ઘણી મદદ મળવી જોઇએ. પરંતુ પોતાનાં કર્તવ્ય તરફ દૂર્લક્ષ કરીને એ કામ કરવું સારૂં નથી. મોટાં છોકરાંના શિક્ષણને માટે માબાપે જો વધારે પૈસા ખરચ કર્યા હશે તો પોતાના અજ્ઞાન ભાંડુઓના શિક્ષણ માટે પૈસા ખરચીને તેમણે માબાપના ઓરમા થવું જોઈએ. ભાઇ ભાંડુનાં કર્તવ્યો વિષે આપણા લોકોની સમજુતી ઘણી ચમત્કારિક છે. પ્રાસંગિક નીતિની નજરે વિચાર કર્યો હોય તો, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અજ્ઞાન ભાંડુઓને તે ઉમ્મર લાયક થાય ત્યાં સુધી પોષવાં અને તેમના શિક્ષણને માટે મદદ કરવી એના કરતાં કર્તવ્યની મર્યાદા કોઇ દિવસ પણ વધારે થનારી નથી.

જેમના નાતાનો સંબંધ આના કરતાં પણ આઘેનો હોય અ-

થવા જેમનો તેવો મૂળથી સંબંધ ન હોય તેમને પૈસાના સંબંધે મદદ કરવાનો વિચાર કરતાં પણ એક વંશમાં જન્મેલા કરતાં પરસ્પર સંઘટનથી ઉત્પન્ન થયેલો સંબંધ વધારે મહત્વનો સમજવો જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ ઘણા દિવસની મૈત્રી હોવાના કારણે જેમની સાથે વિશેષ પ્રેમનો સંબંધ જડાયો હોય એવા મિત્રનો જેમની સાથે પોતાનો ઘણો સંબંધ નથી અને જેમનાં વર્તન આપણને ગમતાં ન હોય, એવા સંબંધીના કરતાં, આપણા ઉપર વધારે હક છે એમ કહેવાને હરકત નથી. પોતાનો આપ્ત અથવા મિત્ર અડચણમાં પડેલો હોય, અને તે અડચણ મનુષ્યની શક્તિ બહારના કારણોથી અકલ્પિત પ્રાપ્ત થઇ હોય, તેમાંથી તેને છોડાવવાને વાસ્તે પૈસાની મદદ કરતા પહેલાં તે મનુષ્યના ગુણનો અને તેની પાસેથી લોકોને થનારા ફાયદાનો પણ વિચાર કરવો જરૂરનો છે. જે વખતે પૈસાની મદદ કરવાની તે અડચણમાંથી છૂટકો કરવા સારૂ ન હોઇને નવા એકાદા જોખમના કામમાં ઘાલવા વાસ્તે હોય, તે વખતે શાંતપણે આગાડી પછાડીનો વિચાર કરીને યોગ્ય દેખાય તે ઉપકાર કરવાને પ્રવૃત્ત રહેવું. જે મનુષ્યને પૈસા ઉછીના આપવાના તેની યોગ્યતા અને પ્રમાણિકપણું જોઇએ તેટલું છે એમ માની લીધું તોપણ તેના અંગનું સામર્થ્ય, તેનું ધંધા વિષેનું જ્ઞાન, અને તેની કરાંમત એનો વિચાર કરવો જોઇએ. વળી આ સર્વ વિચાર કર્યા પછી પણ તે ધંધામાં તેને અપજશ આવ્યો હોય તો શું પરિણામ થાય તે પહેલું જોવું જોઇએ. પરોપકારનો વિચાર કરતાં સ્વાર્થનો પણ વિચાર થવો જરૂરનો છે. આપણને જે સ્વહિત ત્યાગ કરવો પડે તે પોતાના સામર્થ્ય કરતાં વધારે હોય તો બીજાના મનમાં ખોટું લાગવાનો સંભવ હોય તોપણ સાફ નકારનો ઉત્તર આપવો એ ઠીક. આની વખતે સર્વ વાતોનો શાંતપણે વિચાર કરીને તે પ્રમાણે ચાલવું ઘણું કઠણ હોય છે.

આપ્તોને અને મિત્રોને મદદ કરવાનો વળી પણ બીજો એક પ્રકાર છે. તેમાં અપ્રત્યક્ષ રીતે મનુષ્યને પોતાના પૈસાને અને માલ-મતાને ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. પૂર્વે કહેલા પ્રકારમાં રોકડા પૈસા આપવાના હોય છે અને આ પ્રકારમાં બીજા મનુષ્યને પૈસા આપવાનું સામર્થ્ય હોય નહિ તો તે આપવા વિષે હામી આપવાની હોય છે. આ જામીનગીરીના પ્રસંગમાં મનનો નિશ્ચય કરવો ઘણો કઠણ છે. પૂર્વે કહેલી અડચણના પ્રસંગે, મનુષ્યને પાંચશે રૂપિયાની જરૂર હોય અને આપણને સો રૂપિયા આપવાની સવડ હોય તો આપણે તેટલુંજ દેઇ શકીએ છીએ. પરંતુ આ જામીનગીરીના કામમાં તોડજોડની જગા નથી. અથવા એ શિવાય બીજો ઉત્તર આપી શકાવાનો નથી, અને જામીનગીરીની રકમો પણ ઘણું કરીને ઘણી મોટી હોય છે. એક મનુષ્યે પૈસા કરજે કહાડવા અને તે તેનાથી પતે નહિ તો બી-જાએ તે ભરવાનું કબુલ કરવું, આ જામીનગીરીનો પ્રકાર અભણ લો-કોમાં જડી આવે છે, અને તે વિષે નિશ્ચય કરવો એ સહેલું છે. ડાહ્યા મનુષ્યે આવી રીતે જામીન રહેવા કરતાં પોતેજ તેને તે પૈસા કરજે આપવા, એ ઉત્તમ માર્ગ, અને જો તે પૈસા આજ આપવાની શક્તિ અને ઇચ્છા ન હોય તો અગાડીનો બરોબર રીતે વિચાર ન કરતાં જામીન રહેવું એટલે આજનું મૃત્યુ કાલ ઉપર ખસેડવું એમ થાય. આવી રીતનું વર્તન ઘણું કરીને છેક અવિચારી લોકો તરફથી પ્રકટ થાય છે. પરંતુ એકાદી મોટી જવાબદારીની જગા કોઇને આ-પવાની હોય તો, તેના હાથથી કોઇપણ પ્રકારની બદઘાનત થનાર નથી એ વિષે જવાબદારીના પ્રમાણથી મોટી મોટી રકમોના જામીન લીધા શિવાય તેને તે જગા આપવી નહિ, એવો જે સરકારનો અથવા કોઇ વ્યાપારી મંડળીનો નિયમ હોય તે નિયમોને અનુ-સરીને જામીન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો મોટી પંચાત પડે છે.

એક પક્ષે પોતાના મિત્રને અથવા આપ્તને સારી નોકરી મળવાની તક આવી હોય તો, પોતે જામીન રહેવાને નકાર કર્યો હોય તેથી તે નોકરી જવાનો સંભવ હોય તો તેને જન્મનું નુકસાન કરવું એ નિર્દય-પણું એવું લાગે, પણ બીજે પક્ષે જામીન રહીને પ્રસંગે આપણેજ આપણા ન્યાયની તૈયારી કરી રાખવી એ પણ મૂર્ખપણું અથવા તેના કરતાં પણ નઠારૂં એમ લાગે છે. સાધારણ પ્રમાણથી જડી આવે તે કરતાં અતિ ઘણી ચપળતા માણસોના અંગે આવ્યા શિવાય તેને બીજા માણસની પરીક્ષા બરોબર રીતે કરતાં આવડનાર નથી, અને મનુષ્યની ખરી પરીક્ષા થયા શિવાય તેની વર્તણુક વિષે ખાત્રી આપવી એ જોખમની છે. મનુષ્યનું બાહ્યાંગ અને અંતરંગ એ બેની વચ્ચે કોઇ કોઇવાર જમીન અસમાન જેટલો તફાવત હોય, છે અને તે ઓળખી કાઢવાને માટે મનુષ્યને વધારે સાવચગીરી રાખવી પડે છે; પરંતુ તે રાખવી ઘણા ખરાથી બનતી નથી. લોકોને ખુશ કરવા જેવાં વર્તન રાખવાથી અને હમેશાં મીઠું મીઠું બોલવાથી મનુષ્યના મનમાં તેવું કરનારા વિષે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના તરફ મનુષ્યનું મન લાગે છે. પરંતુ બીજાના મનને સુખ થશેકે દુઃખ થશે એ વિચાર ન કરતાં બેધડક આપણને યોગ્ય લાગે તેવું બોલનારા મનુષ્ય લોકોને અપ્રિય લાગે છે, વાસ્તવિક બીજા પ્રકારનું વર્તનજ પ્રમાણિક પણાનું હોય છે, પરંતુ ઘણા લોકો પહેલા પ્રકારના વર્તનને પ્રમાણિકપણાનું લક્ષણ સમજીને આખરે ફસી પડે છે.

આ, અને આ ભાગમાં કહેલા પૂર્વના પ્રસંગે પણ ઉપકારથી મનને નિવૃત્ત કરવાને માટે મુખ્ય કારણ આપણા ઉપર અવલંબીને રહેનારા આપણા કુટુંબમાના મનુષ્યોના હક વિષે વિચાર થાય. મનુષ્યે જોઇએ તો પરોપકાર માટે અમર્યાદ ઔદાર્ય બતાવીને પોતા વિષે બને તેટલું બેપરવા રહેવું; પરંતુ જે મનુષ્યો વિષે તે જવાબદાર

હોય તેમના વિષે બેપરવા થવું એ કદી યોગ્ય થનાર નથી. આ ઠેકાણે સારાસાર વિચાર કરવાનો કહીએ તો એજ કે એક મનુષ્યને કેટલો ફાયદો થાય છે, અને આગાડી કેટલા મનુષ્યનું કેટલું નુકસાન થનાર છે એ પહેલું જોવું જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ ઘણે પ્રસંગે કોઇની પણ શરમ ન રાખતાં તે ભાંજગડમાં ન પડવું એમાંજ ખરો પરોપકાર થશે.

હાલમાં આ અડચણ દૂર કરવાનું એક નવું ઉત્કૃષ્ટસાધન કેટલેક ઠેકાણે ઉત્પન્ન થયું છે. દર સાલ કંઇક રકમ ભરી એટલે અનેક પ્રકારના વિમા ઉતારી દેનારી મંડળીઓ જે પ્રમાણે ચારે તરફ સ્થાપન થએલીઓ છે, તેજ પ્રમાણે જે રકમનો જામીન જોઇતો હોય તે રકમના પ્રમાણથી દર સાલ કંઇ સેંકડા ઉપર રકમ લેઇને જામીન રહેનારી મંડળીઓ કેટલેક ઠેકાણે સ્થાપન થયેલીઓ છે. આવા પ્રકારની સવડ હોય તો શહાણા અને ન્યાયી મનુષ્ય પોતાના મિત્રને વિના કારણ ત્રાસ આપનાર નથી, અને આવી સગવડ છતાં પણ જો કોઇ મનુષ્ય શરમાવે તો તે મિત્રત્વને લાયક નથી એમ સમજીને તેને એકદમ નકારનો જવાબ કહેવાને સંકોચમાં પડવાનું કંઇ કારણ નથી.

અત્યાર સુધી આપ્ત મિત્રોને પૈસાની મદદ કરવાના કામમાં દૂરદર્શી પણાના જે વિચારની આવશ્યકતા બતાવી તે વિચાર જગતનો સાધારણ અનુભવ જેને છે તેના મનમાં આવવા સરખો છે; પરંતુ વળી બીજો એક વિચાર સહજ લક્ષમાં આવવા જેવો નથી, તે પણ કહેવો જરૂરનો છે. આપ્ત મિત્રના કલ્યાણ માટે તેમને કરજે રકમ આપવી જેમ કદી કદી ઇષ્ટ થાય છે તેમજ તેમના કલ્યાણની ઇચ્છા કરવાની હોય તો તેમણે માગેલી રકમ તેમને ન આપવી ઇષ્ટ છે. આવા પ્રસંગે કરજાઉ રકમ ન આપવાને જે બીજાં કારણ કહ્યાં છે તેમાંજ વળી કાંઇ માગનારાનું કલ્યાણ કરવા વિષેની ઇચ્છા એ વિશેષ કારણ છે.

ઘણા લોકોને કિર્તિની ઇચ્છા વાજબી કરતાં વધારે હોય છે અને તેને લીધે તેનો સર્વસ્વ નાશ થવાનો સંભવ હોય છે. આવા લોકોને શુદ્ધિમાં લાવવાની ઘણી આવશ્યક્તા છે. કરજે રકમ માગનારા ઘણા લોકોને તેમનાજ કલ્યાણ માટે તે ન આપવી એ સારૂં. કારણ ઘણું કરીને જેમને અંગે પૈસા મેળવવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી તેમનેજ તે ઉછીતું માગવાનો પ્રસંગ આવે છે. કરજે પૈસા આપવાના હોય તો જેમને અંગે તે કમાઇ ને પેદા કરવાનું સામર્થ્ય હોય તેમનેજ તે આપવા વાજબી થાય એમ સાધારણ પ્રમાણથી કહેવાને હરકત નથી. જેમને પૈસો મેળવવાનું સામર્થ્ય નથી તે કરજને લીધે વધારે વધારે સંકટમાં ડુબી જાય છે, તેથી આવા લોકોને કરજ ન આપવું એટલે તેમનું સંકટથી રક્ષણ કરવાનું થાય.

કરજે પૈસા કાઢીને તેના ઉપર વ્યાપાર ધંધો અથવા કારખાના ચલાવનારા મનુષ્યની સ્થિતિ ઘણી શોચનિય હોય છે. એકના પૈસાની મુદત થઇ એટલે બીજાના દેવા કઢાડીને તેને આપવા, અને તેણે તગાદો કર્યો એટલે ત્રીજા પાસે જવું, એવી તેની હમેશાં સ્થિતિ હોય છે. પ્રમાણિક મનુષ્યનો તો કાળજીએ અર્ધો જીવ ઉડી જાય છે. પોતાનું સારી રીતે ચાલે નહિ તો એટલા લોકો આપણે માટે વિનાકારણ ડુબશે આ વિચાર રાત્રી દિવસ તેના મનમાં ઘોળાતો રહે છે. આવા લોકોના મુખમાંથી દુઃખના અને કાળજીના ઉદ્ગાર અનેક પ્રસંગે નીકળે છે. આ સર્વ વાત મનમાં આણીને ઘણે પ્રસંગે બીજાને તાત્કાલિક સુખ આપવાની ઇચ્છા ન કરતાં તેના હમેશાંના સુખ તરફ લક્ષ આપીને તેમણે માગેલા પૈસા ન આપવા એ ઉત્તમ છે.

પ્રકરણ ૧૩ સું.

ગરીબોને મદદ.

પરોપકાર આ શબ્દનો ઘણા લોકોના મનમાં જે અર્થ આવે

છે તેનો આ પ્રકરણમાં વિચાર કરવાનો છે. ગરીબને મદદ કરવી એટલોજ પરોપકારનો અર્થ છે એવી જો સમજુત ન હોય તોપણ પરોપકારનો મુખ્ય ભાગ તેજ છે એવી ઘણાખરાની સમજણ છે. પરોપકાર કરવાનો એટલે અગાડી પછાડીનો વિચાર ન કરતાં ગરીબ સ્થિતિમાં આવનારા મનુષ્યને ઔદાર્યથી જોઇએ તેટલું આપવાનું એવી કલ્પના ઘણા લોકોના મનમાં આવે છે. પૈસા અથવા પૈસાથી વેચાથી મળનારા પદાર્થ અનાથને આપીને તેમને પોતાની લાગણી બતાવવાના પ્રકાર લોકોમાં એટલા બધા ટેવાઇ ગયા છે કે, અશિક્ષિત લોકોના અને વિશેષે કરીને ગરીબ અવસ્થામાં રહેલા મનુષ્યના મનમાં બીજી રીતે ગરીબો ઉપર દયા કરવી શક્ય હોય એમ આવતુંજ નથી.

આ પરોપકારનો પ્રકાર અનેકો પૈકી એક છે એવું આ પુસ્તકમાં જે અનેક પ્રકરણોમાં દર્શાવ્યું છે તે ઉપરથી સહજ ધ્યાનમાં આવશે. ગરીબોને મદદ કરવાના ત્રણ પ્રકાર હાલ વ્યવહારમાં છે. પહેલો પ્રકાર કેટલાક દેશોમાં ગરીબોને મદદ કરવા સારૂ લોકો ઉપર નિરાળો કર બેસાડેલો હોય છે, અથવા દેશના એકંદર ઉત્પન્નમાંથી કંઇ ભાગ ગરીબોને આપવા માટે જૂદો કહાડેલો હોય છે. આ પૈસાની વ્યવસ્થા સરકાર મારફતજ થાય છે. બીજો પ્રકાર, ખાનગી મંડળીઓ છે. અનાથો ઉપર ઉપકાર કરવા સારૂ પરોપકારી લોકોએ ઘણે ઠેકાણે મોટી મોટી મંડળીઓ સ્થાપન કરેલીછે. લોકોએ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આપેલી બક્ષીસની વ્યવસ્થા આ મંડળીઓ તરફથી કરવામાં આવે છે. શ્રીમંત લોકો આવી મંડળીઓને કંઇ વિશેષ કામ કરવા માટે મોટી મોટી બક્ષીસો પણ આપે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે ખાનગી રીતે ગરીબોને મદદ કરવી એ ત્રીજો પ્રકાર છે. આવી રીતની મદદ કંઇક પ્રસંગે દરિદ્ર અવસ્થામાં રહેલા અને જેના સંબંધે પૂર્ણ માહિતી છે એવા આપ્ત મિત્રને અથવા ઓ-

સહજ દેખાઇ આવશે.

આ સિદ્ધાન્તને અપવાદક એવી કંઇ વાતોછે અને તેનો હમણાંજ વિચાર કરવામાં આવશે, એમ ઉપર કહેલુંછે. આ વાતો યૂરોપખંડમાંના કેટલાક દેશનીત્રેની જમીનતા વહીવટ સંબંધીછે. દશમા અથવા અગિયારમા સૈકામાં ઇગ્લાંડ, ફ્રાન્સ વગેરે દેશમાં જમીનના માલીક જૂદા હોઇને જમીનને ખેડનારા ગુલામસરખા લોકો જેમને “સર્ફ્સ” એમ કહેતા તેમની એ જમીન ઉપર થોડીક સત્તા હતી. આપણે અહીં વરિષ્ટ ધારણ કરનાર અને કનિષ્ટ ધારણ કરનાર એમની જેવી વ્યવસ્થા છે તે ધોરણને મળતી કંઇક તે વ્યવસ્થા હતી. જમીનના પ્રત્યેક ભાગ ઉપર ખેડનારા ગુલામોનો તે જમીન સાથે કાયમનો સંબંધ હતો અને તેના ઉત્પન્નના કંઈ ભાગ ઉપર તેમનો હક હતો. પૂર્વના માલિકો જમીન વેચતા એટલે તેની સાથે તે ગુલામ સુદ્ધાં નવા માલિકના તાબામાં જતા. પછીથી તે ગુલામની વ્યવસ્થા નષ્ટ કરવામાં આવી, અને તેમનો જમીનનો હક તમામ કાહાડી નાખવામાં આવ્યો. એનો મોબદલો તેમને મળવા માટે કેટલોક વખત ગયા પછી એક કાયદો કરવામાં આવ્યો, અને તે કાયદાથી એક જૂદો કર બેસાડી દેઇને તે ગરીબ લોકોને વહેંચી દેવાની શરૂઆત થઇ. આ ગરીબ લોકોમાં પૂર્વે જમીન ખેડનારા લોકોના વંશજોનો ઘણો સમુદાય હતો. આ રીતે તે લોકોને તેને તે ઠેકાણે રહેવાને ઉત્તેજન મળ્યું, અને તેમનો જમીન ઉપરનો હક જો કે નષ્ટ થયો તોપણ પૈસાને રૂપે તેમને થોડો મોબદલો મળવા માંડ્યો.

આ કાયદાને “ગરીબોને મદદ માટે કાયદો” એવું નામ આપ્યું હતું. પહેલાંના કાયદામાં સુધારો કરીને તૈયાર કરેલો કાયદો હાલમાં પણ અમલમાં છેજ. આ કાયદો કંઇક ન્યાય તત્વોને અનુસરીને છે, અને તેને અન્વયે પહેલાંના સર્ફ્સ લોકોના વંશજોને જે

પૈસા વહેંચવામાં આવે છે તેને કેવળ પરોપકાર એ મથાળામાં ઘાલવા યોગ્ય નથી. ખેડુતો તરફથી જમીન ઉપરનો તેમનો હક તદન કહાડી લેઇને સર્વ માલિકી જમીનદારોને આપવાની વ્યવસ્થાએ અન્યાય થયો હતો. તે અન્યાય દૂર થઇને ગરીબોનો હક તેમને પાછો મળે, અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યને તો કોઇપણ પ્રકારની અડચણ આવે નહિ, તે માટે આ આવી અપ્રત્યક્ષ રીતિની નવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. કનિષ્ટ ધારણ કરનારને વરિષ્ટ ધારણ કરનારના જુલમ નીચે રહ્યા શિવાય. ચાલે એવું ન હોય તો બન્નેમાં જે દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લીધે દેશનું ઘણું નુકસાન થાય છે. આવો જમીદાર અને ખેડુતનો સંબંધ નષ્ટ થયાને લીધે ઇંગ્લાંડ દેશને ઘણો ફાયદો થયો.

સરકારની દેખરેખ નીચે ચાલનારી આ વ્યવસ્થામાં ન્યાયનો અંશ છે ખરો, તથાપિ તેમાં અન્યાયનો પણ અંશ પેસવાને લીધે ઘોટાળો થયો છે. આરંભમાં જો કે આ કાયદા પ્રમાણે મદદ કરવાને ફક્ત જમીદાર પાસેથી કર લેવામાં આવતો, તોપણ આગાડી આ નિયમ કાયમ રહ્યો નહિ, અને જમીનદાર શિવાય બીજાં મનુષ્યો ઉપર પણ તેનો બોજો પડવા લાગ્યો. વળી તેને લીધે આ વ્યવસ્થાને એક વર્ગના ફાયદા માટે બીજા વર્ગ ઉપર કર બેસાડવાનું સ્વરૂપ આવ્યું.

વળી પણ બીજો એક અન્યાય આ વ્યવસ્થામાં પેઠેલો છે, અને તે પેસવો અપરીહાર્ય હતો. જમીદાર અને જમીન ખેડનાર લોકો એમનો સંબંધ જે વખતે નષ્ટ થયો અને જમીનનો સર્વ હક જમીદાર તરફ ગયો તે વખતે તે મજુર લોકો (સર્ફ્સ) આખા દેશમાં પ્રસર્યા અને તેઓએ ચોરી, મારામારી, લુટાલુટ વગેરે કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરવાની શરૂઆત કરી. આ સ્થિતિ જે વખતે દુઃસહ લાગવા માંડી, તે વખતે મજુર લોકોએ પોતાનો દેશ છોડીને જવું નહિ એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો, અને જેમને કામ કરવાની

શક્તિ ન હતી તેમને તેજ મુલકમાંના લોકો પાસેથી કર લેઇને મદદ આપવાની શરૂઆત થઇ. પછીથી જે "પુઅર રેટસ" એટલે ગરીબો માટે કર શરૂ થયો તેનો આ મૂળ પાયો. આરંભમાં જેમને કામ કરવાની શક્તિ ન હતી તે લોકોને ફક્ત મદદ કરવામાં આવતી, પણ વાસ્તવિક હક કહીએ તો પહેલાં જે **સર્ફસ** લોકોનો જમીન સાથે સંબંધ હતો તેમના વંશજોનો માત્ર હતો. આ **સર્ફસ** લોકોનો જમીન સાથેનો સંબંધ છૂટીને ઘણાં વર્ષ થઇ ગયાં હતાં, તેથી, અને સઘળા દેશમાં ચારે તરફ એ લોકો હોવાને લીધે, તેમનો હક ઠરાવવો એ કામ અસંભવિત હતું. આગળ "પુઅર રેટસ" ની વખતે તો સઘળો ઘોટાળો થયો. જે પ્રમાણે જમીદાર ઉપરજ તે કર બેસાડવો યોગ્ય હોવાથી તે બીજા ઉપર પણ બેસી ગયો, તેજ પ્રમાણે તેનો ફાયદો પણ ગમે તે લોકોને મળવા લાગ્યો. એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક વર્ગના ફાયદા માટે બીજા વર્ગ ઉપર કર બેસાડવાનું તેને સ્વરૂપ આવ્યું.

ઉપકારને હકનું સ્વરૂપ આવ્યું એટલે ઉપકર્તા અને ઉપકૃત એ બન્ને મધ્યે પણ અનિષ્ટ મનોવિકારનો ઉપદ્રવ થાય છે એ પહેલાં કહેલુંજ છે. કોઇ પણ દેશમાંના પ્રત્યેક વ્યક્તિના જમીન ઉપરના હકની વ્યવસ્થા જો બીજી રીતે કરવામાં આવે તો પરોપકારના કામનો સરકાર પાસેથી સંબંધ છેક તોડી નાંખવો એજ સારૂં. હાલ જે ઠેકાણે સરકાર તરફ પરોપકારનાં કામ છે ત્યાં તે વ્યવસ્થાનું કેટલું નઠારૂં પરિણામ થાય છે તે જોઇએ.

કોઇપણ દેશમાંની જમીનની માલિકી તે દેશમાં રહેનારા સર્વ લોકો પાસે હોવી જોઇએ. સમુદ્ર, સરોવર અથવા નદી એમને હઠાવીને કે પૂરીને શ્રમથી તૈયાર કરેલી જમીન હોય તેના ઉપર માત્ર સર્વ લોકોની સત્તા રહેનાર નથી. દેશમાંના સર્વ લોકોનો સાંની જમીન ઉપર જે હક

પહોંચે છે તે હાલમાં જે વાવેતર સ્થિતિમાં તે જમીન હોય તે સ્થિતિમાં પહોંચે નહિ; પણ વાવેતર કરતાં પહેલાં તે જમીનની જે સ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિમાં પહોંચે છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક મનુષ્યને તેના ભાગની જમીન પાસેથી તે સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોત તો જે ઉત્પન્ન થયું હોત તે મળવું ન્યાયનું છે. કેટલાક લોકોનું એમ કહેવું છે કે, કોઇપણ દેશમાંના લોકોનો નિર્વાહ ત્યાંની જમીનના ઉત્પન્ન ઉપર થવો જોઇએ, અને મનુષ્ય શ્રમ કરે અથવા ન કરે, તેને એકંદર જમીનના ઉત્પન્નમાંથી નિર્વાહનું સાધન મળવું જોઇએ. પરંતુ આ કહેવામાં વધારે માલ નથી. જમીન ઉપર શ્રમ કર્યો હોય તોજ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય, અને એને માટે જે શ્રમ કરતો ન હોય તેનો ઉત્પન્ન ઉપર હક પણ રહેતો નથી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જમીનમાંથી જે ઉત્પન્ન થવા સરખું હશે તે ઉપર તેનો હક રહેશે. પરંતુ હાલની સ્થિતિમાં લોક સંખ્યા અતિ ઘણી વધવાને લીધે તેનો ઘણો થોડો અંશ પ્રત્યેકના ભાગમાં આવશે અને તેથી તેના નિર્વાહને કહેવા સરખી મદદ થવાની નથી.

ગરીબ લોકો જુવાન અને સશક્ત હોય છે ત્યારે સમાજ માટે શ્રમ કરે છે. એ માટે તે વૃદ્ધ અથવા શક્તિ હીન થાય તો સમાજે તેમનું સંરક્ષણ કરવું યોગ્ય છે એવી કેટલાક લોકોની સમજ હોય છે. સોશિયાલીસ્ટ લોકોના મત પ્રમાણે જ્યાં વ્યવસ્થા ચાલેલી હોય, એટલે શ્રમ અને તેનો મોબદલો એ બેની વચ્ચેનો સંબંધ જ્યાં કૃત્રિમ ઉપાયથી ઠરાવવામાં આવેલો હોય, ત્યાં એવી વ્યવસ્થા હોવી ન્યાયને અનુસરીને થશે; પરંતુ મનુષ્ય સમાજની હાલની જે સ્થિતિ જણાઇ આવે છે તેમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને ચડસાચડસીથી તેના શ્રમના જે કિંમત ઠરે તે મળે છે, અને આવી રીતે શ્રમનો યોગ્ય મોબદલો લીધા પછી તે મનુષ્યનો સમાજ ઉપર કોઇપણ પ્રકારનો હક રહેતો નથી. વૃદ્ધપણા માટે અને અશક્તપણા માટે તદબીર કરીને રાખી

મૂકવાની હોય તો અંગમાં સામર્થ્ય હોય તે વખતે મળનારી મજુરીમાંથી શિલક રાખી મૂકવી. વળી આ લોકોને એવો એક ઉત્તર આપવા સરખો છે કે, હાલમાં શ્રમનો મળનારો મોબદલો તેની યોગ્યતા કરતાં કમી હોય તો તેનું કારણ મુખ્યત્વે કરીને ઉદ્યોગી લોકો તરફથી અપ્રત્યક્ષ રીતે નિરૂદ્યોગી લોકોના પોષણને મળનારી મદદ થાય. કારણ જે લોકો શ્રમ કરતા નથી તેમને નિર્વાહનાં સાધનો પૂરાં પાડવાથી શ્રમ કરનારા લોકોને તેની તંગી પડે છે. નિરૂદ્યોગી લોકોના પોષણ વાસ્તે જે વખતે સમાજની શક્તિનો અપવ્યય થાય છે તે વખતે તેનું પરિણામ ખાઈ પીને સુખી રહેનારાં મનુષ્યો ઉપર થતું નથી, પણ જેમની હમેશાં હાથ મો સાથે ગાંઠ પડેલી હોય છે એવા મનુષ્યો ઉપરજ થાય છે. નિર્વાહનાં સાધનોનો જે એકંદર જથો હોય છે તેમાંથી નિરૂદ્યોગી લોકોના પોષણ સારૂ કંઇક અંશ નીકળી જાય છે. મધ્યમ સ્થિતિમાં રહેનારા લોકો પોતાને જરૂરનો ભાગ કાઢી લેછે, અને બાકી રહેલો ગરીબના ભાગમાં આવે છે. આ નિરૂદ્યોગી લોકો તરફ જનારો અંશ જો તેમના તરફ જવા દીધો નહિ તો તે ગરીબ મજુર તરફ જશે અને તેમને તેમની વૃદ્ધાવસ્થા માટે કંઇ તજવીજ કરતાં આવડશે.

ગરીબનો પક્ષ લેઇને લડનારા કેટલાક લોકોનું એવું કહેવું છે કે, દિવસે દિવસે લોકોની સંખ્યા વધે જાય છે, અને ઘણા લોકોને કામ મળતું નથી, આ તેમનો દોષ ન હોવાને લીધે તેમના નિર્વાહની સોઈ કરી આપવી અગત્યની છે. આ ઉપર પહેલો ઉત્તર એ કે, જેટલી જેટલી આ લોકોના નિર્વાહની સોઇ થાય તેટલી તેટલી લોક સંખ્યાની વૃદ્ધિ વધારે વધારે થતી જશે. આ સંબંધી બીજો ઉત્તર એ આપવામાં આવશે કે, કોઇ પણ દેશમાંના લોકો તરફથી થનારા કામનો એકંદર સરવાળો જો

હમેશાં કાયમ રહેવાનો હશે, તોજ આ કહેવામાં કંઇ અર્થ છે એમ કહી શકાશે. પરંતુ દેશમાંના લોકો તરફથી થનારૂં એકંદર કામ લોક સંખ્યા સાથે વધારી શકાશે અને અધિક વધેલા લોકોનો નિર્વાહ અધિક વધેલા કામ ઉપર થઇ શકશે. કેટલાક લોકોએ આળસુ રહેવું અને તેમના પોષણ વાસ્તે બીજાઓએ વાજબી કરતાં અધિક કામ કરવું આ કહેવામાં કંઇજ માલ નથી.

કેટલાક લોકો તરફથી ગરીબોને મદદ કરવાની વળી એક યુક્તિ સૂચવવામાં આવે છે. પ્રત્યેક સમાજમાં રોગી, અશક્ત, કમનસિબવાન, તથા વૃદ્ધ એવા કેટલાક લોકો હોયજ, અને આ લોકોના મત પ્રમાણે તેમને સમાજે મદદ કરવી યોગ્ય છે. એ મદદ સરકારના પૈસામાંથી સરકારે નીમેલા અધિકારી તરફથી પૂર્ણ ચોકશી થઇને થવી જોઇએ, એટલે પ્રત્યેક ગરીબ અવસ્થામાં રહેલા મનુષ્યની સ્થિતિ વિષે વિશ્વાસ રાખવા લાયક માહિતી મેળવીને તેને મદદ કેટલી કરવાની એ તે અધિકારીઓએ વિચાર પૂર્વક ઠરાવવું જોઇએ. એ વ્યવસ્થા સૂચવનારા લોકો સરકારી અધિકારીઓને પ્રમાણિક માની લે છે. પરંતુ અનેક પેઢીઓનો અનુભવ કેવળ નિરાળો છે. ઘણું કરીને પગારદાર નોકરોનો ઉદ્દેશ જેટલો ઓછો શ્રમ પડે તેટલો યત્ન કરીને પોતાનો પગાર ખીસામાં મૂકવો એવો હોય છે. એવા લોકો ગરીબના સ્વભાવનો, વર્તનનો તથા સ્થિતિનો બારીકાઇથી શોધ કરવાને યોગ્ય છે એમ સમજવું ભૂલ ભરેલું છે. તેજ પ્રમાણે લોકોએ ખાનગી રીતે પોતાના પૈસાની વ્યવસ્થા ચલાવવા કરતાં તે સરકાર મારફત નીમેલા અધિકારી તરફથી વધારે સંતોષકારક રીતે થાય એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. સરકારી નોકરોના વર્તન સંબંધી સરકારી રીતે લખેલાં સરકારી દફતરોના ગુપ્ત લેખ અને આ વિષય ઉપર લખેલાં પુસ્તકો જોયાં હોય તો એવું જડી આવશે કે, પરોપકારનાં કામ સરકારને સોંપવાની

વ્યવસ્થાએ આજ સુધી લાંચ રૂશવતના અને પૈસાના ગેર ઉપયોગના નવા પ્રકાર નીકળીને તેમને ઉત્તેજન મળેલું છે.

ઘણા લોકો મોટી મુશ્કેલીથી પોતાનો અને પોતાના કુટુંબના નિર્વાહ પૂરતો રોજનો મુસારો મેળવી શકે છે. આવા લોકો ઉપર જબરો કર બેસાડવો એટલે તેમને નિર્દયપણાએ અને અન્યાએ દોરવાનું થાય. તેથી એકંદર સમાજ ઉપર પણ ખોટો પરિણામ થાય છે એ ભૂલવું કામનું નથી. ઉદ્યોગી અને પ્રમાણિકપણે ચાલનારા મજુરોને પણ ધંધામાં તેજી ન હોવાને લીધે કોઇ કોઇ વાર કામ ન મળે એમ થાય છે, અને કોઇ કોઇ વાર મંદવાડને લીધે તેમનાથી કામ થતું નથી. આવી સ્થિતિમાં પણ આ લોકો તરફથી ગરીબો માટે બેસાડેલો કર સખ્તાઇથી લીધાના હજારો દાખલા બની આવેલા છે. આ લોકો પાસે જો આ કર આપવાને માટે પૈસા ન હોય તો તેમની માલમતા જપ્ત કરીને, અને તેનું લીલામ કરીને નિરૂદ્યોગી લોકોને પોષવા માટે કરની રકમ લેવામાં આવેછે. કોઇ કોઇ વાર તો આ કરતાં પણ નિર્દયપણાના પ્રકાર બની આવે છે. એકાદો મનુષ્ય પોતાના ગામથી ઘણે દૂર કોઇ પણ ઠેકાણે ઉદ્યોગ ધંધાને સંબંધે ગયેલો હોય, ત્યાં અને તે ગમે તે રીતે નિર્વાહ કરતો હોય છે, અને તે આ કર વસુલ કરનારા અધિકારીના પંજામાં આવી ગયાને લીધે પાસે જે હોય ન હોય તે તેને છોડી દેવું પડે છે, અને પછી ત્યાં રહેવાની સોઇ ન હોવાથી તે મુલક છોડીને પાછો પોતાના ગામમાં આવે છે. ત્યાં તે આ કરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ કરનારા અધિકારી તરફ દાદ મેળવીને તેની પાસેથી પોતાનાં બાયડી છોકરાંને ત્યાં આણવા માટે મદદ મેળવે છે, અને તે સર્વે કુટુંબ તે ઠેકાણે આ કરના પૈસામાંથી પોષાય છે. આવી રીતે આ કરનું પરિણામ કોઇ કોઇ વાર ઉદ્યોગે પેટ ભરનારા લોકોને તેમના ઉદ્યોગ ઉપરથી કહાડીને

તેમને ખેર ધર્મના પૈસાએ નિભાવવાનું થાય છે.

સરકારની દેખરેખ નીચે ગરીબોને મદદ કરવાનું કામ બે કારણોથી વાજબી કરતાં ખોટું ખરચનું છે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે. પહેલું કારણ, પૈસાની વહેંચણી કરવાના કામમાં થનારી અવ્યવસ્થા. એ અવ્યવસ્થા થવાનું અપરિહાર અનિવારણ છે, અને તેને લીધે પુષ્કળ નાસ ભાગ થાય છે. એ કામ જેમના ઉપર આધાર રાખીને સોંપેલું હોય છે તેમને સ્વતઃનું હિતાહિત આ કામના સારા નરતાપણા ઉપર અવલંબીને ન રહેવાને લીધે તેમના હાથથી કાળજી પૂર્વક વર્તન બની આવતું નથી. જે લોકોને મદદ આપવાની બીલકુલજ આવશ્યકતા ન હોય તેમને તે આપવામાં આવે છે, જેમને થોડી મદદથી કામ થવા સરખું હોય તેમને વધારે મદદ કરવામાં આવે છે, અને જેમને વિશેષ મદદની જરૂર હોય તેમને ઘણી થોડી મદદ મળે છે, અથવા પ્રસંગે મુદ્દલજ મળતી નથી.* બીજું કારણ, આ કર વસુલ કરીને

---

* પહેલાં તો આ કરના પૈસાનો ઘણો દુરૂપયોગ થતો હતો. તે વિષે એક ગ્રંથકારનો લેખ નીચે લખ્યા પ્રમાણે છે.

" અજ્ઞાની લોકોને તો આ કદી ન ખૂટે એવા પોતાના હકના પૈસા છે એમ લાગતું હતું. દુષ્ટ લોકો પોતાનો ભાગ મળવા માટે અધિકારીઓને ત્રાસ આપતા હતા. દુરાચારી લોકો પોતાના દુરાચારથી થયેલાં છોકરાંને સાથે લઈ જઈને, નિર્લજ્જ પણે તેમને બતાવીને તેમના અને પોતાના પેટની પણ તજવીજ કરી લેતા હતા; અને આળસુ લોકો પોતાનો વારો આવે ત્યાં સુધી સ્વસ્થ વાટ જોઈને બેસતા હતા. મૂર્ખ સ્ત્રીપુરૂષો આ મદદ ઉપર લગ્ન કરતા; ચોર, ટોળીવાળા લોકો, અને દુરાચારી સ્ત્રીઓ ધમકી આપીને એ મદદ મેળવતા; ગામ કસ્બાના અધિકારી લોકો લોકપ્રિયતા સંપાદન કરવા વાસ્તે તેઓને તે પ્રકારે હાથ મોકળો રાખીને પૈસા વહેંચતા; સારા લોકો નઠારા લોકોમાં ઢંકાઈ જતા; શરમાળ માણસો એક બાજુએ રહીને ટાંટીઆ લોકો પોતાની અનઔરસ સંતતિ માટે પણ પ્રત્યેક છોકરા બદલે અઠવાડીઆમાં દોઢ શીલીંગ લેઈ જતા.

તેની વ્યવસ્થા લગાડવાના કામમાં અડચણ લાવવાનું. આ વ્યવસ્થા માટે એક નિરાળું ખાતું સરકારને રાખવું પડતું. આ ખાતામાં કરવસુલ કરનારા કામદાર, કામ કરવાનું સામર્થ્ય નહિ એવા ગરીબને મદદ કરનાર કામદાર, ગરીબ પાસેથી કામ કરી લેવા માટે સ્થાપન કરેલા ઘર ઉપર દેખરેખ રાખનારા અધિકારી, અને આ સર્વના હાથ નીચે કામ કરનારા નોકરો, એટલાની નિમણુક કરવી પડતી. એટલા લોકોને પગાર આપવામાંજ વસુલ થયેલા કરનો મોટો ભાગ ગેપ થઇ જતો. આયર્લાંડમાં કેટલેક ઠેકાણે આ ખર્ચ ઉત્પન્નના બે તૃતીયાંશ ઉપર થઇ જતો. અને ઇંગ્લાંડમાં કેટલેક ઠેકાણે ½ થી વધારે હતો.

કાયદાની સખ્તાઇથી બનેલો પરોપકાર ન્યાય તત્વોને અનુસરીને નથી એ પહેલાં સિદ્ધ કરેલું છે. તે લક્ષમાં આણ્યું હોય તો, અન્યાયના ઉપાયોથી મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ નથી, એ સત્ય બીજી વાતોમાં જેવું દેખાઇ આવે છે તેવુંજ પરોપકારની વાતોમાં પણ દેખાઇ આવે છે એમ કહેવાને હરકત નથી. *

* આ પુસ્તકના કર્તા હર્બર્ટ સ્પેનસર સાહેબે આ વિષય ઉપર જે અભિપ્રાય આપેલો છે તેને રેવ્હરેંડ ટામ્સ સ્પેન્સર (હર્બર્ટ સ્પેનસરનો કાકો) એનો લેખ ઘણે અંશે કારણ થયો છે- ટામ્સ સ્પેન્સર આ ગૃહસ્થ મોટો પરોપકારી હોઇને ગરીબો ઉપર ઘણો દયાળુ હતો, તેને લીધે એના મતને ઘણું મહત્વ આવે છે. પોતાના ગામસાંના લોકોને માટે તેણે પુષ્કળ પરોપકારનાં કામ કર્યાં. તેમને માટે એકશાળા, વાચનશાળા, અને ગરીબોને કપડાંલતાં પૂરાં પાડનારી મંડળી એવી વ્યવસ્થા શરૂ કરી; અને ગરીબોને રહેવાને સ્વચ્છ ઝુંપડાં બાંધી આપ્યાં. કેટલાક વર્ષ સુધી તે દર રવિવારે મજુર લોકોને સારાં મિષ્ટાન્ન ભોજન આપતો. સામાન્ય રીતે ગરીબ મજુરોની સ્થિતિ વિષે પણ તેને ઘણી લાગણી થતી, અને તેમને માટે તે પોતાની ફુરસદની વખતે દારૂના નઠારા પરિણામ ઉપર વ્યાખ્યાન દેવામાં અને લેખ લખવામાં વખત ગાળતો. સર્વ લોકોને સરખા રાજકીય હક મળે એ માટે જે પ્રયત્ન થતા હતા તેમાં

સરકાર મારફત જુલમથી લોકો પાસેથી કર વસુલ કરી લેઇને તેમાંથી ગરીબોને મદદ કરવી એ જેટલું અનિષ્ટ છે, તેટલું ખાનગી મંડળ સ્થાપીને તેમની મારફત લોકોએ પોતાની ખુશીથી આપેલા ફાળાનું ફંડ જમાવીને ગરીબોને મદદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અનિષ્ટ નથી. આ વ્યવસ્થાથી પણ નઠારૂં પરિણામ થાય છે અને કેટલીક બાબતોમાં તો ઉપરના કરતાં પણ નઠારૂં પરિણામ થાય છે. કારણ જુલમને લીધે થનારૂં નઠારૂં પરિણામ જો કે આ વ્યવસ્થાએ નષ્ટ થાય છે, તોપણ મુખત્યાર મારફત પૈસાની વહેંચણી કરવાનો પ્રકાર તેવોજ કાયમ રહે છે અને તેને લીધે થનારો અન્યાય દૂર થતો નથી. સરકાર મારફત કર બેસાડીને વ્યવસ્થા કરવાની હોય છે તો જેટલા મોટા મોટા કામદાર અને હાથ નીચેના નોકર રાખવા પડે છે તેટલા જો કે આ ખાનગી મંડળીની વ્ય-

---

તે ભાગ લેતો, અને ગરીબોને અતિશય નુકસાન કરનારો એવો જે અનાજનો કાયદો તે રદ કરવા માટે મન થકી ખટપટ કરનારો એવો આ એકજ પાદ્રી હતો. તેના પરોપકાર વિષે સંશય લેવાની જગાજ નથી. તેનો અનુભવ પણ ઘણા વર્ષનો અને ઘણા પ્રકારનો હતો. પ્રારંભમાં તે ભીખારીનો મિત્ર હતો અને તેમની વતી તે લડતો હતો. આગળ પહેલાંના ગરીબના કાયદાથી ગરીબો ઉપર વધારે ખોટું પરિણામ થયું એવી તેની ખાતરી થાય, પછી જ્યારે જૂના કાયદામાં સુધારો થઇને ગરીબો માટે નવો કાયદો કર્યો, તે વખતે બીજે સર્વ ઠેકાણે તે શરૂ થતાં પહેલાંજ તેણે પોતાના પારિશ (એકપાદરીના અધિકાર નીચેનો પ્રદેશ)માં શરૂ કરવાની પરવાનગી મેળવી, અને પૂર્વના કાયદાએ કરતું વસુલ જે સાતસેં પૌંડનું હતું બસેંપાંઉ ઉપર આણી મૂક્યું. એટલું કરીને પણ તેણે તે પારિશમાં લોકોને સંતોષી રાખીને દિવસે દિવસે તે લોકોને ઉદ્યોગ ઉપરપ્રીતિ આણાવીને સારીસ્થિતિમાં આણ્યા. આગળી તે પુષ્કળ વર્ષસુધી આ કરની વ્યવસ્થા કરનારી મંડળીનો અધ્યક્ષ હતો, અને તેને લીધે તેને સર્વ પ્રકારનો અનુભવ મેળવવાની સારી તેગવાઇ મળી હતી. એ અનુભવનો ઉપયોગ તેણે “ ગરીબના કાયદાના કામોનું પરીક્ષણ ” એ નામનાં ચાર નાનાં નાનાં પુસ્તકો લખવામાં કર્યો. તે સર્વનું એકંદર વલણ આ કાયદાની વિરૂદ્ધનું.

વસ્થા માટે રાખવા પડતા નથી, તોપણ આ મંડળીનો કારભાર પણ થોડો ઘણો તેજ ધોરણ ઉપર લાવવા પડે છે. શિવાય ઉપકર્તા અને ઉપકરણીય એમનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ થતો નથી. પ્રત્યક્ષ પરોપકારની સ્વાભાવિક ક્રિયાથી જે પ્રમાણે બંનેના મન ઉપર ઉત્તમ પ્રતિના નીતિ-સંસ્કાર થાય છે, તે પ્રમાણે આ મુખત્યાર મારફત કરેલા પરોપકારે થતા નથી. ઉલટું કેટલાક અનીતિ કારક પ્રચારને માત્ર અવકાશ મળે છે. આ વ્યવસ્થામાં કેટલા પ્રકારના ઘોટાળા થાય છે તે જુઓ.

સરકારની દેખરેખ નીચે ગરીબો માટે એકઠા કરેલા ફંડના પૈસાની વહેંચણી થવાથી, વિશેષે કરીને પૂર્વની વ્યવસ્થામાં પણ જે પ્રમાણે સારી વર્તણુક વાળાઓને અને કરકસરે ખર્ચ કરનારા તથા માઠી અવસ્થામાંના લોકોને મદદ ન મળતાં, દુરાચારી અને ઉછાંછળા લોકોનેજ તે મળે છે, તેજ પ્રમાણે ઘણી ખરી પરોપકાર માટે સ્થાપન કરેલી મંડળીની સ્થિતિ હોય છે. મદદ આપવાને યોગ્ય એવા જે લોકો હોય છે તે શરમને લીધે મદદ માગવા ન જતાં વિપત્તિમાંજ રહીને પોતાનાં દુઃખો ધીરજથી સહન કરે છે; પરંતુ જે મદદને પાત્ર નથી હોતા તે નિર્લજ્જપણે માગવા જાય છે, અને તેમને તે મળે છે પણ ખરી. સને ૧૮૮૫–૮૬ની સાલમાં મ્યાન્શન હૌસફંડનો પૈસો ઘણાખરા આળસુ, ઉછાંછળા અને દારૂડીઆ લોકોને મદદ કરવાના કામમાં ખરચાયો એમ શોધને અંતે દેખાઇ આવ્યું હતું. પોતાના પાડોશીને મદદ મળી પછી આપણનેજ કેમ મદદ મળે નહિ એવી કેટલાક લોકો તકરાર કરતા હતા, અને કેટલાક તો હક કહીને મદદ માગતા હતા. એકવાર એક ઠેકાણે મદદ મળવા માટે જે લોકોએ અરજ કરી હતી તેમને કામ આપવા માંડ્યું તે વખતે એક પંચમાંશ કરતાં કમી લોકો પરાણે કામ કરવાને લાયક અને કબુલ છે એમ દેખાઇ આવ્યું. આ ઉપરથી એવું અનુમાન

કાઢવામાં આવે છે કે, ઘણું કરીને જે લોકો નકામા રહે છે તેમને એક તો કામ કરતા આવડતું નથી, અથવા કામ કરવાની તેમને ઇચ્છા થતી નથી. આ લોકોની સ્થિતિ વિષે ઘણા જનોને લાગણી થાય છે, અને આનો સર્વ દોષ તેઓ સમાજને માથે મૂકે છે; પરંતુ આ લોકો પૈકી ઘણાખરા છેક નિરૂપયોગી હોઇને તેમને તેજ સ્થિતિ યોગ્ય હોય છે તે તેમના ધ્યાનમાં આવતું નથી. બીજી એક વાત આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે તે એ કે, આ નિરૂદ્યોગી લોકોને કુદરતી ક્રમે યોગ્ય શિક્ષા મળીને તેમની આંખ્યો ઉઘડવાનો સંભવ હોય છે, તે આ પરોપકારી મંડળીના પ્રયત્નથી નષ્ટ થાય છે.

જેમને મદદ મળવા માટે બીજાની આગાડી જઇને મોં બતાવવાને શરમ લાગે છે એવા સુશીલ ગરીબ મનુષ્યો એક બાજુએ રહીને, જે વખતપૂરતો વેષ કરીને તેની સારી બતાવણી કરે છે તેમને દાદ મળવાને લીધે ઢોંગીપણાને ઉત્તેજન મળે છે; અને મદદ મળવા સાથે મનુષ્યના ધાર્મિકપણાનો સંબંધ હોવાથી તો તે શિખરે પહોંચી જાય છે. ધાર્મિકપુરૂષો અને શ્રધાળુ ભોળી સ્ત્રીઓ જુઠા લોકોની ઢોંગી ઇશ્વરભક્તિને અને ધર્મના આ વેષને ભૂલી જાય છે, અને તેમનાં મીઠાં ભાષણોથી ખુશ થઇને તેમને ઉદાર મદદ આપીને તેમના આશિર્વાદથી તૃપ્ત થાય છે. આ રીતે સત્યને શિક્ષા અને ઢોંગને બક્ષીસ મળે છે. આનું પરિણામ લોકોને અનીતિનું વર્તન કરવાને ઉત્તેજન આપવું એમ થાય છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

ખ્રિસ્તી ધર્મના અનેક પંથમાં, ગરીબોને મદદ કરવાને અને તેમનામાં પોતાના ધર્મમતનો પ્રસાર કરવા માટે જે ચડસાચડસી ચાલેલી હોય છે તેને લીધે વળી નઠારો પરિણામ થાયછે. જૂદાજૂદા પંથના મીશનરી લોકોની મંડળીઓ પોતપોતાના પંથમાં લોકોને લાવવા સારૂ વર્ગણી

ભેગી કરે છે, અને ગરીબ લોકોને હાજરી તથા જમણુ આપીને તેમનાં મન વાળવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. એક મીશન મંડળીએ એક પ્રકારની ટીકીટો કહાડી છે. એ ટીકીટો જે ગરીબ લોકોને મદદ આપવાની હોય તેમનામાં વહેંચવાની હોય છે. તેઓને દેવળમાં સાયંકાળે પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી મંડળીએ નીમેલા અધિકારી પાસે લેઇ જઇને તે ટીકીટો આપવાની અને ત્યાં ટીકીટોની કિંમત પ્રમાણે પૈસા તેમના પદરમાં પડવાના. આ મંડળીનું અર્ધું ઉત્પન્ન આવા પ્રકારની ટીકીટો વહેંચવામાં જાય છે. આ ટીકીટો વહેંચવા વાસ્તે મંડળીએ નીમેલા લોકો હોય છે, અને, તે કોઇ કોઇવાર તે ટીકીટો સભ્ય અને સ્વતંત્ર વિચાર કરનારા લોકોના પણ ગળામાં બાંધવાનો યત્ન કરે છે. જે લોકો ટીકીટો લે તે, અર્થાત તે મંડળીના ઓશીઆળા થનાર, અને તે મંડળીના ધર્મમતના પોતાના મન ઉપર થોડો ઘણોએ પણ પરિણામ થયો છે એમ તેમને બતાવવું પડે. ઢોંગ કરીને પોતાના મતનો સ્વીકાર લોકોએ કરવા માટે તેમને ભીખનો ચસકો લગાડી દેવાના યત્ન આ મંડળી તરફથી થતા જાય છે. એક ગરીબ પણ સાફ અને સારી રીતે રહેનારી બાઇ, ટીકીટ વહેંચનારા લોકો હમેશાં બદમાશ મનુષ્યોને ટીકીટો આપે છે એમ જોઇને બોલે છે કે, "મારે તે ટીકીટની બીલકુલજ ગરજ નથી; પણ નિરૂદ્યોગી, નિષ્કાળજી તથા દારૂડીઆ એવા લોકોને તે સર્વ મળે છે, અને ઉદ્યોગી ગરીબ માણસને મળતી નથી એ જોયું એટલે ઘણું ખોટું લાગે છે." આ વડે સદ્‌ગુણી લોકોની નિરાશ થઇને દુર્ગુણી લોકોને ઉત્તેજન મળે છે એટલુંજ નહિ, પણ લોકોને લાંચ આપીને મૂર્ખપણાની સમજુતી તેમને ગળે બાંધવામાં આવે છે. કારણ નાના પ્રકારના પંથોના લોકો પોતાના મતનો પ્રસાર કરવા માટે ઉત્સુક્ત હોય છે. તે સર્વ મતો ખરા હોવાનો સંભવ નથી. અનેક મતમાનો ખરો કયો, એ સર્વાનુમતે ઠરાવવું

અશક્ય હોવાને લીધે, અને પ્રત્યેકને પોતપોતાના મતના પ્રસાર માટે યત્ન કરવો ન્યાય હોવાને લીધે, અસત્યનો પ્રસાર થવો અપરિહાર્ય છે; પરંતુ લાંચના સાધનથી આવો પ્રસાર થવો અને ઢોંગીપણાને ઉત્તેજન મળે એ ઇષ્ટ નથી.

વળી એક નઠારૂં પરિણામ લક્ષમાં રાખવા સરખું છે. ઘણુ ખરા જુદા લોકો આવા પ્રકારની મંડળીઓ કહાડીને પૈસા પેદા કરવાનો ધંધો કરે છે. એ લોકો કંઇ પણ એકાદો નવો ચમત્કાર કહાડે છે; તેને માટે વાંચનારનું મન કબજે કરી લેવા સરખી હૃદય ભેદક એવી હકીકત લખીને ચારે તરફ હસ્ત પત્રકો વહેંચે છે, અને લોકોને ઘેર જઇને તેમને વર્ગણી આપવાને આગ્રહ કરવા માટે તથા લોકોને શરમમાં નાંખવા સારૂ હોંશીયાર લોકોને ઠેકાણે ઠેકાણે મોકલે છે. વળી આ સર્વ કરવાનો ઉદ્દેશ એટલોજ છે કે, પોતાને ચીટનીસ, ખજાનચી, હિસાબ તપાસનાર, વ્યવસ્થાપક ઇત્યાદિ મોટા મોટા પગારની જગા મળી જાય. બીજા ધંધામાં કંઇ યોગ ન લાગે એટલે એ લોકો એક વાર આ ધંધો કરી જુએ છે. પછી જ્યારે ઇશ્વર કૃપાથી આ કારખાનું ઉભુ કરવામાં તેમને યશ મળે તો તે છેક આ લોકોના ફાયદા માટે ચલાવે જાય છે. પરંતુ હમેશાં આવા પ્રકારના યત્નમાં યશ આવેજ એમ નથી. જે પ્રમાણે કેટલીક વ્યાપારીની મંડળી ગર્ભમાંજ અથવા જન્મતાં ભાગી પડે છે, તે પ્રમાણે પરોપકાર માટે સ્થાપેલી કેટલીક મંડળીઓની પણ તેવીજ સ્થિતિ થાય છે. તેવી સ્થિતિ થઇ તોપણ કંઇ દિવસ સુધી વર્ગણી ભેગી કરવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. જુદા જુદા લોકોને આગાડી કરીને નવી નવી મંડળીઓ કરાડવી, અને લોકો પાસેથી વર્ગણી ભેગી કરીને તે ઉપર ચેન બાજી ઉડાવવી, એવો ધંધો કરનારા જુદા લોકોના ટોળીઓ કેટલેક ઠેકાણે હોય છે.

એટલાથીજ પૂરૂં થતું નથી. આ મંડળમાં વર્ગણી તથા બ-ક્ષીસને રૂપે પૈસા પૂરા પાડનારા લોકોનો હેતુ શુદ્ધ હોતો નથી. ઘ-ણીવાર પૈસો આપનારાના મનમાં પરોપકાર બુદ્ધિ કરતાં કીર્તિની ઇચ્છાજ વિશેષ હોય છે. આ મંડળના કાબેલ ઉત્પાદકો પ્રારંભમાં મોટા મોટા શ્રીમંત લોકોને જે વખતે ટીપ માટે પત્રો લખે છે તે વખતે તેમને અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ વગેરે માનનો સ્વીકાર કરવા વિષે વિનંતિ કરવાને ચૂકતા નથી. શુદ્ધ અંતઃકરણના લોકોએ સાદા હેતુ-થી સ્થાપેલી સંસ્થાને પણ બારે બારે રકમની ટીપ અને બક્ષીસ મળે છે, અને પુષ્કળ અંશે લોકોમાં પોતાના ઔદાર્ય સંબંધીની ખ્યાતિ મળે અને સન્માનનિય અને અધિકારની જગા પોતાને મળે આ ઉ-દેશથી આપેલી હોય છે. કોઇ કોઇવાર આ કરતાં પણ નીચ હેતુથી પરોપકારનાં કામો કરવાને મનુષ્ય તૈયાર થાય છે. એકાદા મનુષ્યે તરતજ પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો હોય અને તેને માટે તેને મોટા મોટા માણસોની ઓળખાણ કરવાની હોય તો તે એકાદી પરોપકારની મંડ-ળીમાં ઘણું ધ્યાન રાખી કામ કરે છે. એવું કર્યું એટલે સહજજ તેની વ્યવસ્થાપક મંડળીના સભાસદમાં નીમણુક થાય છે. એવી મંડળીનો અધ્યક્ષ ઘણું કરીને કોઇપણ મોટો સરદાર હોવાનો અને કોઈ મોટા લોકો પણ વ્યવસ્થાપક મંડળીમાં આવવાનાજ. આ લોકો સાથે અનાયાસે પરિચય ઘડાય છે, અને તેમની મારફત બીજી પણ જોઇએ તેટલી ઓળખાણ કરી લેવાય છે. કેટલાક લોકોનો ધંધો જોકે સારો ચાલેલો હોય અને તેમને આ ઓળખાણથી કહે-વા સરખો જોકે કંઇ ઉપયોગ ન હોય, તોપણ મોટા મોટા લોકોમાં ફરવાની અને તેમની સાથે થાય તેટલો સંબંધ થવાની તેમને એટ-લી હોંશ હોય છે કે, તે તૃપ્ત કરવા માટેજ તેમને એવી મંડળીમાં વિશેષ મન ઘાલાને કામ કરવું એમ લાગે છે. દરવર્ષે મંડળીના રિપો-

ર્ટમાં મોટા મોટા સરદારોનાં અને મોટા મોટા શ્રીમંત લોકોનાં નામની સાથે પોતાનું નામ છાપવામાં આવે આ વિચાર મનમાં આવ્યો એટલે તેમને અને તેમનાં બાપડી છોકરાંને મોટો આનંદ થાય છે. પોતાની મહેનતને લીધે ગરીબો ઉપર ઉપકાર થાય છે આ વિચાર કરતાં શ્રીમંત લોકો સાથે પોતાનો પરિચય થાય છે આ વિચાર તેમના મનમાં વધારે ઘોળાય છે.

માબાપ વગરનાં છોકરાંને મદદ કરવા માટે, વ્યાપારમાં ડુબેલાને, અથવા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જેમનાથી ધંધો થતો નથી એવા લોકોને મદદ કરવા માટે, અથવા એવાંજ બીજાં કંઇ પરોપકારનાં વિશેષ કામ માટે, સ્થાપેલી મંડળી તરફથી પણ ઉપરના સરખાંજ પરિણામ થાય છે. જે લોકોને મદદની વધારે જરૂર નથી તેમને તેમના મિત્રના વશીલાએ ઘણી મદદ મળે છે; પરંતુ જેમને મદદની વિશેષ આવશ્યક્તા હોય છે તેમનો વશીલો કરનાર કોઇપણ હોતું નથી, અને તેને લીધે તેમની દાદજ લાગતી નથી. જેમને મદદ આપવાની તેમની નિવડ કરવાનો પણ જબરો ત્રાસ હોય છે, અને તે કામમાં લાંચ રૂશવતની પણ જબરી સવડ હોય છે. ઘેરે ઘેર જઇને વ્યવસ્થાપકોને શરમમાં નાખી શીફારસ કરીને મત મેળવવા અને વ્યવસ્થાપકોથી એક બીજાના મતનું ખંડન કરવું ઇત્યાદિ પ્રકાર પણ ચાલવાના. મંડળી ઉભી કરીને તે ચલાવવા માટે એકંદર શ્રમનો અને પૈસાનો જે ખરચ થાય છે તે ન થયો તો વળી કેટલી બધી લોકોને મદદ થવા સરખી હોય છે.

ઘણા લોકોને ઇસપીતાળ (દવાખાનું) તથા મફત ઔષધો દેવાનાં દવાખાનાંઓ આ સંસ્થાઓનો પરોપકારનાં કામો માટે ઉપયોગ છે એ કેવળ નિર્વિવાદ છે એમ લાગે છે. પરંતુ તેમનીએ સ્થિતિ બીજાં કામો કરતાં ભિન્ન નથી. લંડન શહેરમાં રહેનારા લોકો પૈકી સેંકડે ત્રીસ

માણસો આ સંસ્થાનો ઉપયોગ કરી લેછે. લંડન* શહેરની લોક સંખ્યાનો એક તૃતીયાંશ ખરેખરેજ આટલી ગરીબી સ્થિતિમાં આવી પહોચેલો નથી. જેમને વૈદ્યની ફી અને ઔષધની કિંમત આપવાનું સામર્થ્ય છે એવા લોકો પણ આ ખાતા તરફથી પોતાનું મફત કામ કરી લેછે એમ આ ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે. આજારીપણામાં ફોકટ મદત આપવાનું પરિણામ લોકોને ભીખ માગવામાં ઉત્તેજન આપવું એમ થાય છે. પહેલાં તો લોકો મફત ઔષધો લેવા લાગે છે, પછી તેવી ટેવ પડે એટલે આજારીપણામાં ઇસપીતાલમાં જઇને રહે છે; તે વખતે અન્ન પણ મફત મળવા માંડે છે. પછી ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા એટલે પૈસાની પણ મદદ લોકો પાસે અથવા મંડળી પાસે જઇને માગવાની તેમને બુદ્ધિ થાય છે. સન ૧૮૩૦ થી ૧૮૬૯ સુધી વચલાં ૪૦ વર્ષમાં લંડન શહેરમાં લોક સંખ્યાની જેટલી વૃદ્ધિ થઇ તેનાથી પાંચ ગણી વૃદ્ધિ ઉપચાર માટે ઇસ્પીતાલમાં જઇને રહેનારા રોગીઓની થઇ. વળી ત્યાં રોગભોગ તો એકંદરે કમીજ થતો જાય છે, છેવટ વધતો તો નથી. આ ઉપરથી નીકળનારૂં અનુમાન સ્પષ્ટજ છે. સુખની કિંમત આપ્યા સિવાય તેની પ્રાપ્તિ કરી લેવાની ઇચ્છા મનુષ્યમાં હદ્દ સુધી વધારે છે. મફત કામ કરી લેવા માટે નીચ સ્વભાવના ખાતાપીતા લોકો ધર્મનાં દવાખાનાંનો એટલો બધો ઉપયોગ કરી લેછે કે, ખરા ગરીબ લોકોનો તે ઠેકાણે પ્રવેશજ હોવો કઠિન થઇ પડે છે. સારૂં ખાઇ પીને સુખ ચેનમાં રહેનારા ગરીબોને વેષ લેઇને મફત ઔષધ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ ઇસ્પીતાલમાં બહાર રહીને ઔષધ લેઇને જનારા લોકો પૈકી સેંકડે વીશ લોકોએ

---

* અમદાવાદમાં રાયપરમાં લોકોને માટે રા. ભોળાશંકર નાનાભાઈએ પોતાની સ્ત્રીના નામથી રેવાબાઈ ધર્માદા ઇસપીતાલ કહાડેલી છે તેમાં ગરીબ કરતાં ધનાઢ્ય લોકો વધારે આશ્રય લેછે. જો કે એ ઈસપિતાલમાં ભાગ્યે કે ગરીબ દવા લેતા હશે.

પોતાનાં ખોટાં નામ લખાવેલાં એમ તપાસણીની અંતે જણાઇ આવ્યું હતું. એમ કરવાનું કારણ પોતે મફત ઔષધો લાવે છે એમ કોઇ જાણે નહિ એવી તેમની ઇચ્છા એ છે. આ સંસ્થાનો ઉપયોગ કરી લેવા સારૂ એટલા બધા લોકો જાય છે કે, ડાક્ટરોને તે સર્વ તરફ બરોબર ધ્યાન દેવાની સગવડ મળવી દુર્લભ થઇ પડે છે. કોઇ કોઇ વાર તો પ્રત્યેક રોગીને તપાસવાની સરાસરી એક એક મિનિટ ભાગે આવે છે. આ ઉપરથી ખુલ્લું દેખાય છે કે, જે લોકોને એ સંસ્થાનો ઉપયોગ થવો જોઇએ એવી મૂળની ઇચ્છા હોય છે તે લોકોને તો ઘણો થોડો ઉપયોગ થાય છે. ઘણી વાર આ ઠેકાણે મળેલી મદદ કેવળ નામ માત્ર હોય છે. આથી સર્વ ફસાઇ પડે છે. રોગની પરીક્ષા કરીને ઔષધની યોજના કરવાનું કામ ઘણું કરીને બીનપગારી દાક્ટર તરફથી કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક ધર્માર્થ ચલાવેલાં દવાખાનાને ઘણું કરીને ફોકટ કામ કરનારા દાક્તરોની મદદ હોય છે. આ પૈકી કેટલાકને સરાસરી ત્રણ કલાકને ૨૦ મિનિટમાં ૩૧૮ રોગીઓ તપાસીને તેમને ઔષધ લખીને આપવાનું કામ કરવું પડે છે. આ લોકોનો વળી ખાનગી ધંધો ચાલતો હોયછેજ. પોતાના નિર્વાહને માટે ઘણું કામ કરવાનું હોવાથી મફત કામ કરવા માટે એટલો ત્રાસ પડવાને લીધે ઘણા દાક્ટરો ઉપર ઘણો નઠારો પરિણામ થાય છે. પોતાનું કામ વધારે ન હોય તોપણ એટલા કામ થીજ માણસ થાકી અને કંટાળી જાય. મફત કામ કરનારા ઘણા દાક્ટરોની સ્થિતિ મફત કામ કરવા સરખી હોતી નથી, અને તેમને તેમના કામ માટે પગાર મળે તો તેની તેમને ઘણી આવશ્યકતા હોય છે. વળી મફત કામ કરાવી લેનારા ઘણા લોકોના અંગમાં ફી આપવાનું સામર્થ્ય પણ હોય છે. લંડન શહેરમાં દર સાલ ૭ લાખ પૌંડ ઇસ્પીતાળ માટે ખરચ થાય છે, અને તે શિવાય આ કામ માટે ઉપ-

એવા કામમાં જેટલું જેટલું અપ્રત્યક્ષપણું ઘણું હોય તેટલો તેટલો મૂળનો ઉદ્દેશ પરિણામે જવાનો સંભવ કમી હોય છે.

ગરીબોને મદદ કરવા માટે સ્થપાએલી મંડળીઓ વિષે આ જે મત આપેલો છે તે ઉપરથી સામાન્ય રીતે પરોપકારના હેતુએ ઉભી કરેલી સર્વ પ્રકારની સંસ્થા વિષે ગેર સમજ થવાનો સંભવ છે. ગરીબોને મદદ કરવાનાં કામ વ્યક્તિ ઉપર સોંપેલાં હોય તો ઓછે ખર્ચે સારાં થાય છે એમ અગાડી બતાવેલું છે. જે પરોપકારનાં કામ પ્રત્યક્ષ રીતે સારાં થવા જેવાં હોય તેમને માટે અપ્રત્યક્ષ રીતે કામ કરવાનું ખાતું (સંસ્થા) ઉભું કરવું ઇષ્ટ નથી; પરંતુ જે કામો સંઘશક્તિ શિવાય થવા સરખાં નથી, તેને માટે ખાતાની (સંસ્થાની) જરૂર છે. ઉદાહરણ, લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનાં પરોપકારનાં કામ કરવાં હોય તો તે મોટા પ્રમાણ ઉપર મંડળીઓ સ્થાપન કરીને કરવાં જોઇએ. તે કામ માટે વિશેષ પ્રકારના મનુષ્યો તૈયાર કરવા જોઇએ અને તેમને તે કામ સોંપવાં જોઇએ. હવે, અપ્રત્યક્ષ રીતિના પરોપકારમાં પૈસાનો દૂરઉપયોગ થવાનો થોડો ઘણો સંભવ હોય છે ખરો. પરંતુ તે સંબંધે રખાય તેટલી કાળજી રાખવી એ શિવાય બીજો ઇલાજ નથી.

આ પ્રકરણમાં આટલીવાર સુધી જે પ્રતિપાદન થયું તેમાં અને પૂર્વનાં કેટલાંક પ્રકરણમાં પણ પુષ્કળ ઠેકાણે એવું બતાવેલું છે કે, વિપત્તિમાં પડેલા મનુષ્યને મદદ કરવાના જે પ્રકાર છે તે સર્વ ઉપકર્તા અને ઉપકૃત એ બંનેનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ થઇને થઈ આવે તોજ મૂળ હેતુ સારી રીતે શિખરે પહોંચીને બંને ઉપર પણ ઇષ્ટ પરિણામ થાય છે. દયાને અંગે જે પ્રમાણે દયા કરનારા અને જેના ઉપર દયા કરવી તે બંનેને પણ અવર્ણનિય સુખનો અનુભવ આપવાની શક્તિ છે, તેજ પ્રમાણે પરોપકારને અંગે પણ છે. પરંતુ પરોપકાર કર-

નારા અને પરોપકાર લેનારા આ બંનેનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ રહેવા શિવાય આ પરિણામ થતું નથી. હવે એટલું ખઇે કે, વ્યક્તિના હાથથી થ-નારો પરોપકાર પણ કેટલેક પ્રસંગે વાજબી કરતાં ઘણો ઓછો થાય છે, બીજે કેટલેક પ્રસંગે વાજબી કરતાં વધારે થાય, અને વળી કંઇક પ્રસંગે જે ઠેકાણે જરૂર ન હોય તે ઠેકાણે કરવામાં આવે. પહેલું આ પ્રકારના પરોપકારમાં જે ખાગી રહેવાનો સંભવ છે તેનો વિચાર કરીએ.

ભીખારીને પાઈ પૈસો આપીને તેના આળસને અને દુરાચારને ઉત્તેજન આપનારા પ્રકાર સર્વ લોકના હમેશના પરિચયમાં છે, અને નિષ્કાળજીપણાએ ઘણાખરાના હાથથી તે બને છે. આ પરોપકાર કરવાને નિરનિરાળા લોકો ।। મનમાં નિરનિરાળા પ્રસંગે નિરનિ-રાળો હેતુ હોય છે. કેટલાકનાં મન એટલાં પોચાં હોય છે કે, ગરીબ અવસ્થાનો દેખાવ તેમને દુઃસહ લાગે છે, અને મનુષ્ય ખરેખર તે સ્થિતિમાં હોય અથવા તેણે ઢોંગ કર્યો હોય તેની ચોકશી તે ન કરતાં તેને કંઇ પણ આપીને જલદીથી તે પોતાની નજર આ-ગળથી દૂર થાય એવું કરે છે; કેટલાકને એમ લાગે છે કે, અનાથને ધર્મ ક-ર્યાથી આપણા હાથથી ઘડીએ ઘડીએ જે નાનાં મોટાં પાતકો થાય છે તેનું નિવારણ થાય છે; મૃત્યુ લોકમાં વિપત્તિમાં આવેલા લોકોને આવો ધર્મ કર્યાથી તેનાથી અનેક ઘણું પરલોકમાં આપણને પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આવી કેટલાકની સમજણ હોય છે; અને કેટલાકને આવી રીતે ધર્મ કરવો સારો ન હોઇને તેનાથી ઉપકાર ન બનતાં અપકારજ બને છે એમ ખાત્રી પૂર્વક લાગતાં છતાં પણ, અગાડી બડબડ કરનારા ભીખારીની ચોકશી કરીને તેની ખરી સ્થિતિ શી છે તેનો તપાસ કરવા ત્રાસ કરી લેવાની ઇચ્છા ન હોવાને લીધે, કંઇ પણ પ્રકારથી કટકટ દૂર કરવાના હેતુએ તે તેના અંગ ઉપર પૈસો બે પૈસા ફેંકીને છૂટા થાય છે. ઉપરના કોઇપણ હેતુએ એ કાર્ય બની આવતું હોય

તોપણ તેનો પરિણામ હમેશાં એકજ હોય છે. તે કયો કહીએ તો આળસને અને વ્યસનને ઉત્તેજન આપવું આ છે. મૂર્ખાઇના પરોપકારના ચાલને લીધે ઘણો ખોટો પરિણામ થાય છે એ નિઃસંશય છે, અને આને લીધે પરોપકારનાં કામ વ્યક્તિ ઉપર સોંપેલાં હોય તો જે પુષ્કળ ફાયદા છે એમ અનેક વખત કહેવામાં આવ્યું છે તે તેટલા થાય નહિ એમ કબુલ કરવું જોઇએ.

રસ્તામાંના ચાલનારા ભીખારીઓને પાઇ પૈસો આપવાને જે હેતુથી લોકો પ્રવૃત થાય છે તેજ હેતુથી વળી એક પ્રકારના સંભાવિત ભીખારીઓને પૈસા આપવા વિષે લોકોની ઇચ્છા થાય છે. પુષ્કળ જુઠા લોકો કોઇએ પોતાનું ઘર બળ્યું તેથી, કોઇનાં બાયડી છોકરાં દુકાળમાં સપડાયાં તેથી, કોઇનાં માબાપ મરી ગયા તેથી, વગેરે અનેક કારણથી સંભવિતપણાની ભિક્ષા માગતા ફરે છે. તે કોઇ નામાંકિત લોકોની સહીઓનાં બનાવટી સર્ટીફીકેટો તૈયાર કરે છે, અને કેટલાક લોકોની વર્ગણીના આંકડા ઘાલેલી એક યાદી બનાવે છે, અને લોકોની મુલાકાત લેઇને તેમને તે ભૂગળ ભટીઉં બતાવીને કોઇ પાસે ચાર આના, કોઇ પાસે આઠ આના, એ પ્રમાણે બને તેટલું ઉઘરાવે છે. આવા લોકોની જુઠ પુષ્કળ વાર બહાર પણ આવે છે. પરંતુ મૂર્ખ અને નિષ્કાળજી લોકોનો ચોતરફ એટલો બધો ભરાવો છે કે ફસાવનારા મળ્યા હોય તો ફસાઇ પડનારા લોકોનો ટોટો નથી. પુષ્કળ ભોળા લોકોનો જુઠા લોકોના બોલવા પર વિશ્વાસ બેસે છે, અને ખરૂં ખોટું શું છે એનો તપાસ ન કરતાં તે તેમને પૈસા આપે છે. એ પૈસા આપતાં ઘણાંને એમ લાગે છે કે, તે લોકો ઉપર દયા કરવામાં પોતે મોટું સત્કૃત્ય કરે છે; પરંતુ જુઠાઇ ઉઘાડી પાડવા વિષે યત્ન કરવાનો તે ન કરતાં ઉલટું તેને ઉત્તેજન આપવાને લીધે એ દુષ્કૃત્ય થાય છે, એ તેમના લક્ષમાં આવતું નથી. આ મૂર્ખપણાના પરોપકાર

ઉપર અનેક સંભાવિત ચોરોનો અને લુટારૂ લોકોનો ચરિતાર્થ ચાલેલો છે. મનુષ્યના આ અવિચારીપણાને લીધે વ્યક્તિ ઉપર સોંપેલા પરોપકારથી જે ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ થવાનું તે ઘણું કમી થાય છે.

વ્યક્તિના પરોપકાર વિરૂદ્ધ બીજો એક એવો આક્ષેપ લેવામાં આવે છે કે, વિપન્નાવસ્થામાંના લોકોને મદદ કરવાનું જો સર્વને બાગે પડેલું ન હોય, અને જેના તેના અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિના ઉપર સોંપેલું હોય, તો આ કામનો સઘળો બોજો, જે ઘણા થોડા લોકો દયાવાળા અને પરોપકારી એવા જડી આવે છે તેમના ઉપર માત્ર પડશે, અને બાકીના લોકો તે તરફ નજર કરીને પણ જોનારા નથી. કોઇ પણ સમાજમાં દયા ઉપજાવે એવા અથવા ગરીબ અવસ્થાના માણસ ઉપર દયા આવી તોપણ તેને માટે પોતાને નુકસાન ન ખમનારા એવાજ મનુષ્ય ઘણા હોય છે. બીજાને દુઃખે દુઃખી અને તેને માટે જોખમમાં ઉતરવાને તૈયાર થનાર મનુષ્ય ઘણા વિરલા. આ વ્યવસ્થાનો પરિણામ એવો થશે કે, ગરીબની દાદ લાગવી જોઇએ તેટલી લાગનાર નહિ અથવા દયાર્દ્ર અંતઃકરણના લોકોને શક્તિ બહાર આત્મયજ્ઞ કરવો પડશે. આ આક્ષેપમાં કેટલોક મુદ્દો છે, પરંતુ પ્રથમદર્શની તે જેટલો જોરદાર દેખાય છે તેટલો તે નથી. બીજી ઘણી વાતો પ્રમાણેજ આ વાતમાં પણ નવીન કારણથી થનારી કાર્યની અજમાએશ કહેવામાં ભૂલ થાય છે. કારણ એક વાત માત્ર બદલાશે અને બીજી વાતો તે-વીને તેવીજ કાયમ રહેશે એ અંગીકાર કરવામાં આવે છે. કોઇપણ પ્રકારના આચરણને કાયદાનું બંધન ન હોય તો લોકમતનું બંધન ઉત્પન્ન થાય છે એ વિચારવું કાગનું નથી. સોગન ઉપર જો ખોટું બોલવામાં ન આવે તો કાયદાની નજરે તે શિક્ષાને યોગ્ય એવો ગુન્હો થતો નથી; પરંતુ ખોટું બોલનારા મનુષ્યની સમાજમાં એટલી નાક-કટી થાય છે કે, તેની કિંમત ઘણી ઓછી સમજાઇને તેને જ્યાં

સર્વ લોકોના સામાન્ય કર્તવ્યનો પોતાના ઉપર વહેંચાએલો ભાગ ન કરવાથી લોકોમાં જે પ્રતિકૂળ ટીકા થશે તે સહન કરવી મનુષ્યને ઘણું કઠણ લાગવા માંડશે, અને કઠોર અંતઃકરણનો મનુષ્ય પણ કેવળ લોકાપવાદ માટે પોતાને ભાગ આવેલાં પરોપકારનાં કામ કરવા લાગશે. જે લોકો તરફથી એ કામ થનાર નથી તે એવી વિશેષ બીકને લીધે તેમની તરફથી એવી રીતે થવા લાગશે, અને જેમને તેમની લાગણી હશે તેમને તેનાથી ખરા સુખનો અનુભવ આવીને પરોપકારને સ્વાભાવિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે.

વ્યક્તિના પરોપકારની વ્યવસ્થામાં વળી એક અડચણ છે. સંસાર કૃત્યોમાં ગુંથાઈ ગયેલા મનુષ્યની પછાડી એટલા વ્યવસાય હોય છે કે, તે સર્વ તરફ જેટલું લક્ષ લગાડવું જોઇએ તેટલું લક્ષ આપવાને તેને અવકાશ નથી હોતો. પછી તેણે એ કામો કરવાને વખત ક્યાંથી કહાડવો? ખાનગી પરોપકારનાં કામ યોગ્ય રીતે કરવાનાં હોય તો જેના ઉપર ઉપકાર કરવાનો તેના વિષે વિશ્વાસ રાખવા લાયક માહિતી મેળવવી જોઇએ. આ કામ ફુરસદનું છે અને એ ફુરસદ જેમને નહોય તેમને પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે એકદમ બક્ષીસ આપવી અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું કામ બીજાને આપવું એજ ઉત્તમ એમ કેટલાકનું કહેવું છે. આ કહેવામાં પણ કેટલોક મુદ્દો છે, એ કબુલ કરવું જોઇએ. પરંતુ ઘણે પ્રસંગે એકના પૈસાનો ઉપયોગ બીજા તરફથી જોઇએ હોય તેટલી કાળજીએ થતો નથી એ પહેલાં સિદ્ધ કરેલી વાત ધ્યાનમાં આણી હોય તો, અને જેમને જોઇએ તેટલો વખત નકામો હોય છે, આવા લોકો કરતાં દશ કામ કરનારો મનુષ્ય તેમાં ને તેમાંજ અગીઆરમા કામને માટે કોઇ પણ રીતે જલદી વખત કહાડી શકે છે. આ જગતમાંનો હમેશનો અનુભવ જોવાથી, આ અડચણને તેટલું મહત્વ આપવું એમ લાગતું નથી. ઉદ્યોગી લોકોએ જરા ફુરસદ લેઇને

જેમનો તેના ઉપર એક પ્રકારનો હક ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે એવા લોકોનો એક નાનો વર્ગ હોય છે. આ વર્ગમાંના લોકો પૈકી કેટલાકને આજારીપણાને લીધે, કામ ન હોવાને લીધે, સગાંવહાલાંના મરણને લીધે, અથવા એકાદા અકલ્પિત સંકટને લીધે મદદ કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થવાથી તે કામ આ મનુષ્યના હાથથી જેટલું પ્રસંગને યોગ્ય એમ થઇ શકે તેટલું બીજાના હાથથી થનાર નથી. જેમને અંગે પરોપકાર કરવાનું સામર્થ્ય હોય તેમણે કામ ધંધાને નિમિત્તે વિશેષ સંબંધ થયેલા લોકોની આ સંબંધે પ્રથમ કાળજી રાખવી જરૂરની છે.

પ્રાચીનકાળે જ્યારે સમાજની ઘટના ભિન્ન હતી અને મનુષ્યના વ્યવહાર હાલ પ્રમાણે કરારે ઠરાવેલા લેણદેણ ઉપર ન ચાલતાં આશ્રિતનો સંબંધ કાયમ રહીને ચાલતા હતા, તે વખતે પ્રત્યેક કુટુંબનાયક ઉપર પોતાના આશ્રિતોના કલ્યાણ તરફ લક્ષ્ય દેવાની જવાબદારી હતી. કુટુંબ કહીએ તો તેમાં નાતાના સંબંધનાં અનેક મનુષ્યો હોઇને તેમના અધિકારને સંબંધે પાયરીઓ ઠરેલી હતી અને પ્રત્યેક કુટુંબ સાથે કાયમનો સંબંધ જડાએલો એવા ગુલામ હતા. એક એક કુટુંબ એટલે નિરનિરાળાં સ્વતંત્ર સંસ્થાન એવી ઘણીખરી સ્થિતિ હતી. આ કુટુંબવ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક મનુષ્યને કુટુંબમાંના મુખ્ય કર્તા પુરૂષનો હુકમ બિનતકરારે પાળવો પડતો અને નિર્વાહમાટે તે જે આપે તેના ઉપર સંતુષ્ટ રહેવું પડતું હતું ખરૂં, તથાપિ ઘણુંકરીને જરૂરના પદાર્થની કોઇ દિવસ કોઇને તંગી પડતી નહિ. પરતંત્રતાની દૃષ્ટિએ તેમની સ્થિતિ પાળેલા જનાવરો પ્રમાણે હતી, અને ગરજને પૂરી પાડવા સંબંધી પણ ઘણુંકરીને તેમની સ્થિતિ સાથે મળતી હતી. મોટા મોટા કુટુંબો અથવા ટોળાં કરીને રહેવાની પૂર્વની પદ્ધતિમાં, અને તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલા જમીદાર અને કનિષ્ટ ધારણ કરનાર એમની પદ્ધતિના

જેને યૂરોપમાં ફ્યુડલ સિસ્ટિમ એવું નામ પડેલું હતું મનુષ્યના દર જ્જાનું મહત્વ હતું, અને આશ્રિતોને જો કે સ્વતંત્રતા ન હતી તોપણ તેમનાં પેટ ભરવાની તજવીજ સરાસરીના પ્રમાણથી ઠીક હતી. તેમના જમવા ખાવાની અને રહેવાની વ્યવસ્થા પ્રત્યેક કુટુંબની દેખરેખ નીચે પ્રત્યક્ષ થતી હતી અથવા તેમને જમીનના ઉત્પન્નનો નિયમિત અંશ આપવામાં આવતો હતો અને તેમાંથી તે વ્યવસ્થા થવા સરખી હતી. તેમના ઉપર ધણીનો પૂર્ણ તાબો હોવાને લીધે તેમના વિષે બીજી કાળજી લેવી પણ તેમને ભાગે પડતી.

આ વ્યવસ્થા બદલાઇને જેમ જેમ મજુરી આપીને કામ કરી લેવાની રીતિ અમલમાં આવવા લાગી તેમ તેમ આ આશ્રિતભાવ નષ્ટ થવા લાગ્યો અને આને લીધે જો કે નીચલા વર્ગને સ્વતંત્રતાનો ફાયદો મળવા માંડ્યો તોપણ તાબેદારીથી જે કેટલાક ફાયદા છે તે તેમને મળે નહિ એમ થયું. હવે ગરીબ મજુરો ઉપર અમલ કરનારો કોઇ નહિ એ વાત ખરી, પરંતુ તેમને માટે કાળજી રાખનારો પણ કોઇ નથી એમ થયું છે. હાલનાં જે તત્વો ઉપર જગતના વ્યવહાર ચાલેલા છે તેમનું વલણ ચાકરી અને પગાર એમનો બંધ બેસે તેટલો મેળ બેસાડવા તરફ છે. થયેલા કામનો મોબદલો મજુરીના રૂપે આપ્યો એટલે ધણી અને ચાકર એમનો એક બીજા ઉપર કંઇ પણ હક રહેતો નથી. ન્યાયની દૃષ્ટિનાં કર્ત્તવ્યો પૂરાં થયાં એટલે સર્વે કર્ત્તવ્યો પૂરાં થયાં એવી મનુષ્યની સમજ થઇ જાય છે. સેવ્ય સેવકભાવની જે પૂર્વની કલ્પના તે નષ્ટ થયેલી છે અને તેની જગાએ નવીન સંબંધ ઉત્પન્ન થએલો છે, તેનો કહેવા સરખો પરિણામ અદ્યાપિ લોકોના મન ઉપર થયો નથી. નવીન સંબંધો પૈકી ન્યાયના ભાગનો, એટલે મજુરીનો, ને લેવડ દેવડનો માત્ર પૂર્ણ અમલ બેઠેલો છે; પરંતુ પરોપકારના ભાગનો હજુ બેસવાનો છે.

જુની વ્યવસ્થામાંના સેવ્યસેવક મધ્યેના ઇષ્ટ સંબંધના પરોપકારનાં તત્વોનું પુનરુજ્જીવન થવો જરૂરનું છે. પૂર્વના એક પક્ષની તરફ જુલમી સત્તાને અને બીજા પક્ષ તરફની શોચનિય પરતંત્રતાને અવકાશ ન આપતાં આશ્રિતો માટે જે કાળજી લેવામાં આવતી હતી તે કાયમ રાખવાનો યત્ન કરવો જોઇએ. ધણી અને ચાકર અથવા મોટા અને તેની નીચે કામ કરનારા લોકો એમના વચ્ચેનાં પૂર્વનાં કાયદેસર બંધનનો પ્રવેશ થવા ન દેતાં તેમનામાં દયા અને કૃતજ્ઞતા એમનાં દૃઢ બંધન ઉત્પન્ન કરવાં શક્ય છે. એ બંધન કેવળ નવીન અસ્તિત્વમાં આણવાનાં છે એમ નથી. તેનો થોડોક પરિણામ હાલની સ્થિતિમાં પણ નજરે આવે છે. થોડો દયાનો અંકુર જેમના હૃદયમાં હોય છે તે લોકોને પોતાના ઘરમાં રહેનારા ચાકર માણસોની તેમના આજારીપણામાં કાળજી લેવી એ પોતાનું કર્ત્તવ્ય છે એમ લાગે છે. હમેશાં ઘરમાં રહેતા ન હોય, પણ કામ ધંધાને નીમીતે જેમનો વારંવાર સંબંધ થાય છે એવા ચાકર માણુસને પણ ઘણા લોકો તરફથી મદદ થાય છે. નાની મોટી જણશ ઘરોઘર લેઇને વેચનારા ફેરીયા, અને હમાલ, હજામ, ધોબી વગેરે મનુષ્યને અડચણના પ્રસંગે, તેમના તરફથી કામ કરાવીને લેનારા લોકો પાસેથી ઘણો ઉપયોગ થાય છે. હાલમાં આ સ્થિતિ અનિયમિતપણે કેટલાક લોકોમાં માત્ર જણાઇ આવે છે. તે સાર્વત્રિક કરવા માટે યત્ન કરવો એજ હવે કર્ત્તવ્ય છે. જેટલો જેટલો આ પ્રકાર વધતો જશે તેટલી તેટલી ગરીબોને મદદ કરવાનાં કૃત્રિમ સાધનો કમી કરવાં જોઇએ. જે દયાની લાગણીએ અનાથને મદદ કરવાનાં કૃત્રિમ સાધનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, અને તે હાલમાં ચાલતાં છે, તેજ લાગણીની મદદે એ સ્વાભાવિક સાધનો પણ પૂર્ણતાએ આવી શકશે; અને કરના રૂપે અને વર્ગણીના રૂપે પ્રત્યેક મનુષ્ય તરફથી જનારા પૈસા જો તેમનીજ પાસે રહ્યા તો તેમનાથી પોતાના ઉપર

કહેલાં કર્ત્તવ્યો સારી રીતે બજાવી શકાશે. કદાપિ આ કામ પાછળ હાલ જેટલા એકંદર પૈસા ખરચ થાય છે તેટલા અગાડી ખરચાવાના નથી; તોપણ જરૂરના પ્રમાણથી યોગ્ય તેટલા ખરચાશે.

પૂર્વની પરતંત્રની સ્થિતિમાંથી હાલની સ્વતંત્ર સ્થિતિનું ઉત્ક્રમણ થતાં અધ્યંતરીની સંક્રમણ અવસ્થામાં ઉપરના વર્ગમાંનો અને નીચલા વર્ગમાંના લોકોનો જે નિકટનો સંબંધ નષ્ટ થયો છે તેનું પુનરુજ્જીવન કરવું અને પરોપકારને તેનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ આપીને ઉપકર્ત્તા અને ઉપકરણીય એગનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ આણવો, આ વાત શિવાય વ્યક્તિકૃત પરોપકારથી વળી એક ઈષ્ટ કાર્ય થશે. ઉપકાર કરનાર મનુષ્યને જેમના ઉપર ઉપકાર કરવાનો તેમની પૂર્ણ માહિતી હોવાને લીધે કયા પ્રકારના મદદની કેટલી આવશ્યકતા છે એ બરોબર સમજાશે, તથા તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે તેટલી પૂર્ણ અથવા અંશતઃ મદદ કરવામાં આવશે. જે વખતે આ જવાબદારી અપ્રત્યક્ષ રીતે સરકારી અધિકારીઓ ઉપર અથવા પરોપકારી મંડળીએ નીમેલા કામ કરનાર ઉપર ન પડતાં પ્રત્યક્ષ જેની તેના ઉપર પડે તે વખતે પ્રત્યેક મનુષ્યની પાસે આવા કામ તરફ લગાડવાને કામ પૂરતા પૈસા હોવાને લીધે પૂર્ણ ચોકશીએ યોગ્ય ઠેકાણે તેનો વ્યય કરવો એવી તેને ઈચ્છા થશે, અને જેમના ઉપર ઉપકાર કરવાનો તેમના ઉપર તેમની દેખરેખ રહેશે. આવી રીતે યોગ્ય મનુષ્યની નીવડ થઈને તેમને મદદ મળતી જશે અને અયોગ્ય મનુષ્યને મળનારી મદદ ઘણીખરી કમી થશે.

ગરીબની વિપત્તિ દૂર કરવા માટે યોજેલા ઉપાયને લીધે–પછી તે ઉપાય ગમે તે પ્રકારનો હોય–જે નઠારો પરિણામ થાય છે તેનો હવે વિચાર કરવો જોઈએ. શ્રમ કર્યા શિવાય મનુષ્યને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેના અંગમાં થોડી ઘણીએ પણ શિથિળતા આવે છે. યોગ્ય મનુષ્યોને વારંવાર ફોકટ મદદ કરી તો તેમના અંગની યોગ્યતા કમી થશે. પછી જેમને

અંશે મૂળથીજ યોગ્યતા કમી હશે તેમને મદદ કરવાથી તે વધારે કમી થશે એમાં સંશય નથી. આ પરિણામ ઉપકરણીય ઉપર હમેશાં ઘડાય છે, અને તેમની સંતતિ તેમના કરતાં પણ કમી યોગ્યતાની નીપજીને સમાજ ઉપર વળી વધારે બોજો માત્ર બેસે છે. ત્યારે સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે મદદ થાય નહિ એવી રીતે મૂર્ખ અને નીચ લોકોને પૈસાની મદદ કેવી રીતે કરી શકાશે આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવો જોઇએ.

મૂર્ખ અને નીચલોકોની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધે છે, અને પ્રત્યેક પેઢીના લોકો પોતાના અવિચારના પરોપકારે આ વર્ગના લોકોમાં વળી વૃદ્ધિ કરે છે, અને અગાડીની પેઢીની પીઠ ઉપર વધારે વધારે ત્રાસ લાવી મૂકે છે. આ પ્રકાર લક્ષમાં લાવીને આ લોકોની સંખ્યા શીરીતે કમી કરવામાં આવે એનો વિચાર કરવો જોઇએ. જે અવિચારના પરોપકારને લીધે આ વર્ગના લોકોની વૃદ્ધિ થાય છે તે અવિચારનો પરોપકાર એકદમ નષ્ટ કરવો અશક્ય છે. હાલમાં એટલુંજ જોવાનું કે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ પ્રમાણે થનારી આ વૃદ્ધિ કંઇક અંશે પણ કમી થવી જોઇએ. આવા ધોરણે પરોપકારને નવીન વલણ આપતાં અગાડીની વાત હમેશાં લક્ષમાં રાખવી જોઇએ. અધિક યોગ્યતાના મનુષ્ય ઉપર નઠારો પરિણામ થશે એવી રીતે કમી યોગ્યતાના મનુષ્યને મદદ કરવી નહિ. નિદાન કમી યોગ્યતાના મનુષ્ય ઉપર ઉપકાર કરતી વખતે તેથી અધિક યોગ્યતાના મનુષ્ય ઉપર થનારો નઠારો પરિણામ જેટલો કમી થઈ શકે તેટલો કરવા વિષે યત્ન કરવો જોઇએ.

હાલની સ્થિતિમાં આ ધોરણે વધારે કંઇ થવા સરખું નથી. કાયદાની જુલમી વ્યવસ્થાએ અને ખાનગી મંડળની આપખુશીના પ્રયત્નથી મૂર્ખ અને નીચ લોકોને મદદ મળીને તેમની સંખ્યા અતિશય વધેલી છે, અને સૃષ્ટિક્રમે થનારો તેના વધારાનો પ્રતિબંધ કરવો

ઘણું કરીને આવશ્યક છે. આ સાધનાને અભાવે જેમનું અસ્તિત્વ અશક્ય થયું હોત એવા લોકો જેમ તેમ ગમે તે રીતે જીવી શકે છે, અને પોતાની સંતતિનો બોજો સમાજ ઉપર પાડે છે. જેમનાથી નિર્વાહપૂરતું કામ કરાતું નથી તેમને મદદ કરનારી નવી નવી સંસ્થાઓ (ખાતું) અસ્તિત્વમાં આવે જાય છે, અને આ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ વધારે વધારે વિકટ થયે જાય છે. દૂરદર્શીપણાનું અને નિષ્કાળજી પણાનું દુષ્પરિણામ દૂર કરવા માટે જે જે નવીન પ્રયત્નો થાય છે તેથી અદૂરદર્શી અને નિષ્કાળજી મનુષ્યની સંખ્યા વધારવાને કારણ થાય છે. સરકાર તરફથી, પરોપકારી મંડળી તરફથી, અથવા ખાનગી રીતે મદદ કરવાની થઇ તોપણ, જેમને મદદ કરવાની તે મનુષ્યો પોતાની સંતતિથી ભીખારીના વર્ગમાં વધારો કરનાર નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવી કઠણ છે.

અધિક યોગ્યતાના પ્રાણીઓ, એટલે જેમને અંગે પોતાનો ચરિતાર્થ ચલાવવાનું સામર્થ્ય હોય, તેમણે જીવવું અને કમી યોગ્યતાના પ્રાણીઓ, એટલે જેમને અંગે પોતાનો ચરિતાર્થ ચલાવવાનું સામર્થ્ય ન હોય તેમણે મરવું, આ મનુષ્યેતર પ્રાણીસૃષ્ટિમાં સખત રીતે અમલમાં આવનારો નિયમ જો કે મનુષ્ય જાતિમાં પણ તેટલીજ સખત રીતે અમલમાં આવ્યો, તો જે લોકો વિષે આપણને મોટો પ્રશ્ન પડેલો છે તે થોડાજ વખતમાં મૃત્યુ પંથે જશે. પરંતુ આ તત્વના ભયંકર સ્વરૂપનો પ્રભાવ આપણા હાલના વિચાર મગજમાં હોય તો આપણાથી દેખી શકાશે નહિ. આ તત્વની સખ્તાઇ થોડીક ઓછી કરીને કમી યોગ્યતાના મનુષ્યને જીવવા પૂરતી મદદ આપી તોપણ કહેવા જેવો નઠારો પરિણામ થનાર નથી; પરંતુ આ મનુષ્યે પોતાની પાછળ સંતતિ મૂકવી કામની નથી. અનાથ લોકોથી, તેમની શોચનીય સ્થિતિનો અનુભવ લેવાને અને સમાજ ઉપર બોજો મૂકવાને,

વળી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય નહિ એવી ખાત્રી હોય તો અગાડીના લાભ માટે તેમની વિપત્તિ દૂર કરવા પૂરતો પરોપકાર કરવાને હરકત નથી. પરંતુ એ ખાત્રી શી રીતે થાય? સરકારના કાયદાએ અથવા પોતપોતામાં ઠરાવ કરીને દુર્બળ, રોગી, આંધળા, પાંગળા અને મૂર્ખ એવા લોકોને મદદ કરવી પડે તો તે અવિવાહિત હોય તોજ કરવી, એવો નિયમ કર્યો તો તેનો પરિણામ એટલોજ થશે કે, હાલ જે ઠેકાણે ઔરસ સંતતિ દેખાઇ આવે છે તે ઠેકાણે અગાડી અનૌરસ સંતતિ જણાઇ આવશે. તેને લીધે પૂર્વની સ્થિતિ કરતાં પણ નઠારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. કારણ તે અનૌરસ સંતતિનું પાલણ પોષણ ઔરસ સંતતિ કરતાં સ્વાભાવિકરીતે અધિક આનાકાનીથી થશે, અને તે પહેલાં કરતાં સર્વ પ્રકારથી કમી યોગ્યતાનાં માણસો નીપજશે. એમ થવાનો સંભવ ન હોય તો હાલ જે પૈસા આ લોકો માટે ખર્ચ થાય છે તે કરતાં કમી પૈસામાં તેમના તરફથી થવા સરખું હશે તે કામ કરી લેવાની સંસ્થા સ્થાપીને, તેમને મદદ કરવાની વ્યવસ્થા કરતાં આવડી હોત. પરંતુ મનુષ્ય સમાજ એટલો વિસ્તીર્ણ છે અને તેના વિચાર એટલા દુર્બળ છે કે, તેને આવા પ્રકારનું વલણ લાવવાનું કામ કરવા ઇચ્છનારાની નિરાશા થયા શિવાય રહેનાર નથી. આ અડચણમાંથી બહાર પડવાનો માર્ગજ નથી એમ દેખાય છે.

જો કદી એકાદો માર્ગ હોયજ તો તેનો ઉપયોગ મનુષ્ય જાતિએ પુષ્કળ વિપત્તિ ભોગવવાને અને આંખથી જોવાને તૈયાર થયા શિવાય ખચીત થનાર નહિ. અવિચારને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી સંસ્થાએ દુર્બળ અને પ્રસ્તુતના સામાજિક સ્થિતિમાં જેમનો નિભાવ લાગનાર નથી એવા લક્ષાવધી મનુષ્યો અસ્તિત્વમાં આણ્યાં છે, અને તે પોતે વિપત્તિ ભોગવીને બીજાની પણ વિપત્તિને કારણ થાય છે. આ દુર્બળ મનુષ્યોનો પ્રચંડ સમુદાય દિવસે દિવસે કમી થવા માટે યત્ન કરવો હોય તો,

તે મનુષ્યને ઘણું દુઃખ આપ્યા શિવાય અને તે જોવાને તૈયાર થયા શિવાય બીજો માર્ગ નથી. જે અપરાધ થયો છે તે માટે શિક્ષા ભોગવવી જોઇએ. દુર્બળ મનુષ્યે વિપત્તિ ભોગવવી એજ દુર્બળપણું નષ્ટ કરી નાંખવાનો ઉપાય છે. સરકારે અથવા ખાનગી મંડળીએ કૃત્રિમ ઉપાયોથી આ વિપત્તિ નષ્ટ કરવાના પ્રયત્ન કરવા એટલે પોતાનું દુઃખ ભૂલવા સારૂ મનુષ્યે અફીણ ખાવા સરખું છે. અફીણનો અમલ હોય ત્યાં સુધી જોકે, ક્ષણવાર દુઃખનો વિસારો પડયો તોપણ તે કેફ ઉતર્યા બરોબર ફરીને જેમ દુઃખ બમણું થઇ જાય છે તેજ પ્રમાણે આ વિપત્તિ કમી થઇ એવો કેટલીકવાર ભાસ થશે તોપણ તેનું સ્વરૂપ વધારે વધારે ઉગ્ર થતું જાય છે. એ માટે કૃત્રિમ ઉપાયોથી હાલ હોય તે વિપત્તિ ન વધારતાં તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ થવા દેવું, અને તે કઠોર મને જોવું, આજ વિચારનો અને સરળ માર્ગ દેખાય છે. અફીણનું વ્યસન લાગેલા મનુષ્યને તે છોડીને ફરી પૂર્વ સ્થિતિપર આવવું જેટલું કઠણ પડે છે તેટલુંજ અવિચારના પરોપકારનું વ્યસન લાગેલા સમાજને તેમાંથી બહાર પડવું કઠણ થઇ પડે છે. સરકારના અથવા ખાનગી મંડળના અપ્રત્યક્ષ પરોપકારની સ્થિતિમાંથી વ્યક્તિના પ્રત્યક્ષ પરોપકારની અને સ્વાવલંબનની સ્થિતિ તરફ આવવાનો માર્ગ તે બતાવે છે ખરો, તથાપિ વ્યસનની સ્થિતિમાંથી સ્વાભાવિક સ્થિતિ તરફ જવાનો તેજ માર્ગ છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સામાજિક પરોપકાર.

પ્રત્યેક મનુષ્યે બીજા મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર રાખવોજ જોઇએ એવો તેના ઉપર બીજાનો કંઇ હક છે શું? કોઇના પણ હકની

આડે ન આવતાં તેને છેક એકાંતવાસમાં અથવા ફક્ત કુટુંબમાંના મનુષ્યના માત્ર સહવાસમાં રહેતાં આવડે શું ? અથવા બીજાં મનુષ્યો મધ્યે સ્નેહનો અથવા ઓળખાણપીછાણનો સંબંધ વધારીને પરસ્પરમાં આદર આતિથ્ય અને મેમાનગત ચાલુ રાખવાની જવાબદારી તેના ઉપર છે શું ? પ્રવૃત્ત્યાત્મક પરોપકારની દૃષ્ટિએ આ સંબંધનાં કંઈક ઠરાવેલાં કર્ત્તવ્યો છે શું ? અને હોયતો તે યોગ્ય રીતે બજાવવાનો માર્ગ કયો ?

આ પ્રશ્નોના નિશ્ચયાત્મક ઉત્તરો દેવા શક્ય નથી. એટલું માત્ર ખાત્રીએ કહેવાશે કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે થોડો ઘણો પણ સામાજિક વ્યવહાર રાખવો અવશ્ય છે; કારણ તેને અભાવે એકંદર સમાજના સુખમાં કમીપણું થશે. એકાંતવાસમાં રહેનારા અથવા કુટુંબમાંના મનુષ્યો શિવાય બીજા વિષે છેક ઉદાસીન રહેનારા લોકોનો જો એક સમાજ હોય તો તે સમાજના અને તેમાંની વ્યક્તિનાં જીવતર, હાલના વિશેષ સામાજિક વ્યવહાર રાખનારા લોકોને છેક નીરસ લાગશે. અનેક મનુષ્યનાં પરસ્પર સાથે સંઘટન થયાથી એક બીજાના વિચાર સમજવાને સાધન થાય છે, અને નાના પ્રકારની મનોવૃત્તિને અવકાશ મળે છે, અને તેને લીધે સર્વના સુખમાં વધારો થાય છે. આવા પ્રકારનું સંઘટન થવાને અનેક મનુષ્યોએ એકત્ર થવાનો યોગ વારંવાર આવવો અવશ્ય છે. તે માટે મનુષ્યના સુખની વૃદ્ધિ કરવાના મનુષ્યના મેળા ભેગા થવાને ઉત્તેજન આપવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય છે.

બીજાં અનેક કર્ત્તવ્યો કરતાં એ કર્ત્તવ્ય ઓછા મહત્વનું છે એ ઉઘાડું છે. વળી તેથી એ કર્ત્તવ્ય બજાવવાને લીધે બીજા કર્ત્તવ્યમાં જો વિઘ્ન આવવાનો સંભવ ન હોય તોજ આ કર્ત્તવ્ય તરફ લક્ષ્ય આપવું. જે મનુષ્યની પાસે કુટુંબમાંના મનુષ્યના સંરક્ષણ માટે, ન્યા-

મનાં કર્મો કરવા માટે, અને સંકટમાં પડેલા યોગ્ય મનુષ્યને મદદ કરવાનાં પરોપકારનાં કર્મો કરવા માટે, પૂરતા પૈસા ન હોય, તોપણ ન-કામાં આદર સત્કારમાં અને પ્રાહુણાચારમાં પુષ્કળ પૈસા ખરચવા એ નીતિની નજરે કદી યોગ્ય ગણાય નહિ; આવા મનુષ્યે પૈસા ખ-રચ્યા સિવાય જે પ્રકારનો વ્યવહાર રાખી શકાય તે પ્રકારનોજ સા-ચવો એવો નિરપવાદક પરોપકારના તત્ત્વોનો ઉદ્દેશ છે. ગૃહવ્યવહાર આવા સામાજિક સંબંધોમાંજ વિશેષ ઉપયોગ થાય છે.

પરોપકારની દૃષ્ટિએ મનુષ્યોએ એક બીજા સાથે સામાજિક વ્ય-વહાર રાખવાની જે આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેવા સંબંધથી દુઃખ કરતાં સુખ વધારે ઉત્પન્ન થતું હોય તોજ થાય છે. કુદરતી પ્રેરણાઓ પ્રમાણે મનુષ્યોએ એકઠાં રહેવું, અને એક બીજાના મોં જોવું એક બીજાએ ટગર ટગર જોઈને શરમ રહીને સંભાષણાદિ સંબંધાત્મ-ક વ્યવહાર કર્યા સિવાય પાછા જવું. આવા પ્રકારના સંબંધ વડે કહેવાતામાં કાંઈ અર્થ નથી. ગીતાઓના નિયમો પ્રમાણે મનુષ્યે કરતાં ર-હેવું એ પરોપકારના તત્ત્વોનો ઉદ્દેશ નથી. મનુષ્યોને એકઠા કરવા એ કેટલાક ખરચનું અને માથાનું કામ હોય છે. આ ખરચના અને માથાના પ્રમાણથી એકઠાં મળેલાં મનુષ્યના સત્કારથી એક બીજાને સુખ થવું જોઈએ.

આ ઠેકાણે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે, જે પ્રકારના સત્કા-રથી ચિત્તવૃત્તિ આનંદિત થતી નથી તે પ્રકારનો સત્કાર બનાવી આપનારા લોકોમાં જે અનેક પ્રકાર ચાલેલા છે તે બંધ કરવા વા-સ્તે પ્રત્યેક મનુષ્યે વિચાર રાખવો એ પરોપકારની નજરે તેમનું કર્તવ્ય છે. દાખલ મીજબાની આપવા લેવાના અનેક પ્રકાર જુદા જુદા લોકોમાં જણાઈ આવે છે. તેમનાથી જોઈએ તેટલી સુખોત્પત્તિ ન થતાં આતિથ્યકારને વિનાકારણ ખરચ અને ત્રાસ ભોગવો પડે છે,

અને મીજબાનીને માટે આવનારા તેમના મિત્રોની અને ઓળખાણના મનુષ્યોની નિરાશા થાય છે. એમ થવાનું કારણ પોતાનો વૈભવ લોકોને બતાવવાની હોંશ, અને સમાજમાંના રૂઢ પ્રચારના ધોરણે ચાલવાની ઇચ્છા, એ હોય છે. આ મીજબાની આપવાની જ્યારે મનુષ્યને બુદ્ધિ થાય છે ત્યારે મિત્રમંડળીના સહવાસે પોતાને અને બીજાને સુખ થાય એ તેનો ઉદ્દેશ ન છતાં, પોતાના ઉપરનો બોજો એકવાર ઉતારી મૂકવો એવો ઉદ્દેશ હોય છે. વારંવાર મીજબાની આપવી એ ખરચનું કામ હોવાને લીધે, અને કંઈ વિશેષ ઠાઠમાઠ કર્યા શિવાય મિત્રોને બોલાવવા એ પોતાની યોગ્યતાને કમીપણું આણવાનું લાગવાને લીધે, એકવાર ઓળખીતા સર્વ લોકોને બોલાવીને મનુષ્ય તેમની કંઇક સમજુત કરે છે. થોડી અને પરિચિત મંડળી જો એકઠી થઇ હોય તો તે સર્વને પોતાના વિચાર ખુલ્લા મને પ્રદર્શિત કરવાને કંઈ સંકોચ લાગતો નથી, અને ઘરના પ્રમાણે ત્યાં જેને તેને પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલી શકાય છે. આવા નાના નાના મેળાથી જે સુખોત્પત્તિ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય તે મોટા મોટા સમાજ ભેગા કરવાથી થનાર નથી. ઘણાં મનુષ્યો એકત્ર થયાં એટલે સર્વે એકમેકને જેના તેના દરજ્જા પ્રમાણે માન આપવું, અને એકાદા દરબારના અથવા સમારંભના પ્રસંગ પ્રમાણે થોડાજ મનુષ્યોએ નાટક પ્રમાણે નિયમિત ભાષણો કરીને જમવા ખાવાની અથવા ફરાળની જે વ્યવસ્થા હોય તે ચુપકીથી આટોપીને પોતાને ઘેર જવું, એવી જ ઘણીખરી સ્થિતિ થાય છે. આવા મેળાપથી ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધિએ પહોચતા નથી તેથી ઘણાં વર્ષ પહેલાં ઇંગ્લાંડમાંના કેટલાક લોકોએ નાના મેળાની શરૂઆત કરી. આવા મેળા વખતે કાંઈ ઠાઠમાઠ ન થતાં ઘરની હમેશની જે વ્યવસ્થા હોય તેજ રહે, અને નીવડેલી મિત્ર મંડળીને પોતે પોતાને ઘેર છે એમ લાગીને સંભાષણાદિકનો

લાભ પરસ્પરને મળે એવો મૂળનો ઉદ્દેશ હતો. પરંતુ કોઇ પણ નવીન પ્રકાર શરૂ થયો એટલે તે રૂઢિયંત્રના સપાટામાં આવી જાય છે, અને મૂળનો ઉદ્દેશ બાજુએ રહીને તેને તેનાથી ઉલટુંજ કંઇપણ સ્વરૂપ આવે છે. ઇંગ્લાંડમાંના ઉપરના પ્રકારની આગળ તેજ સ્થિતિ થઇ, અને બે ત્રણ મિત્રની અવેજી એક કોટડીમાં માય એટલા લોકો ભેગા થવા લાગ્યા, અને તેથી વેળાનો અને પૈસાનો ફોકટ વ્યય થવા લાગ્યો.

સારાંશ ઘણો ઢોંગ ન કરતાં અને દેખાડુપણા તરફ લક્ષ ન આપતાં મૂળ હેતુ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપીને જે પ્રકારના મેળા, સમાજ અને મંડળીઓ ચલાવવાં શક્ય હોય તેમને મદદ આપીને, સુખોત્પાદન માટે યત્ન કરતાં છતાં જેમનાથી સુખ કરતાં દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ વધારે થતી હોય તે પ્રકારને હમેશાં હરકત કરવી, એ પરોપકારની નજરે પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે.

ઉપર જે વાતોનો વિચાર કર્યો છે તેમનો પરોપકારમાં અંતર્ભાવ કરવો કે નહિ એ વિષે ઘણો સંશય લાગશે, પરંતુ તે સરખીજ બીજી કંઇ વાતો છે તેમને વિષે તેવો સંશય આવનાર નથી. આટલીવાર સુધી જે સંબંધનો વિચાર કર્યો તે ઘણુંકરીને બરોબરીના મનુષ્યમાં બની આવે છે, અને એક બીજાના ઉપકારનો બદલો તેમનાજ તરફથી થતો હોવાને લીધે કોઇ કોઇનો દેવાદાર થતો નથી; પરંતુ હવે જે સંબંધી વિચાર કરવાનો છે તે ઉપરની પ્રતિના અને નીચેની પ્રતિના લોકોમાં થાય છે, અને તેમાં એક બાજુએ દયા અને બીજી બાજુએ કૃતજ્ઞતા એવા મનોધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે.

જમીદારે પોતાના ખેડુતોને કોઇ કોઇ વાર જયાફત આપવાના પ્રકાર પ્રાચીનકાળથી સર્વ ઠેકાણે છે. ઘણા શ્રીમંત લોકો પણ ગરીબોને કોઇ કોઇ વાર મિષ્ટાન્નભોજન આપે છે. ઈંગ્લાંડમાંના પુષ્કળ મોટા લોકો પોત પોતાના ગામડામાંના સર્વ ગરીબ લોકોને એવાં જમણ

આપે છે. આ પ્રકારના પરોપકારને હાલમાં ઘણે ઠેકાણે નવીન સ્વરૂપ આવેલું છે. નજીકના ગરીબ લોકોને કોઇ કોઇ વાર એકાદા રમણીય સ્થળે લેઇ જવા, અને ત્યાં તેમને ભોજન ફરાળ વગેરે આપીને સર્વને કેટલોક વખત આનંદમાં કહાડ્યા પછી તેમને પાછા પોત પોતાને ઠેકાણે પહોચાડવા, આવો ક્રમ કેટલાક ઠેકાણાના પરોપકારી ગૃહસ્થોએ શરૂ કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે હમેશાં શહેરમાં રહીને કંટાળેલા મજુરોને છૂટીને દિવસે વનભોજન આપવું, ગરીબનાં છોકરાંને મીજબાની આપવી, નિશાળનાં છોકરાંને ગમતને માટે કોઇ ખેલ કરાવવા અથવા તેમને મેવા મીઠાઇ વહેંચવાં, ઇત્યાદિ પ્રકાર પણ હાલના વખતમાં શરૂ થયેલા છે. ગરીબોને અતિશય થોડી કિંમતે પુસ્તકો વહેંચવાં, વાચનશાળામાં ગરીબોને મફત વાંચવાની સોઇ કરવી, તેમની ગમતને વાસ્તે હોંશથી ગાનાર અને વાદ્ય વગાડનારા લોકો તરફથી કદી કદી તમાસા કરાવવા, ઇત્યાદિ પરોપકારના પ્રકાર પણ નવીન છે. એકંદર રીતે એ સર્વ પ્રકાર પ્રસંશા કરવા લાયક છે. તેમનાથી તાત્કાલિક સુખ તો થાય છેજ, પરંતુ વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા ફાયદા કહીએ તો શ્રીમંત અને ગરીબ આ બે વર્ગમાંના લોકોમાં જે પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે છે. ધનપદાર્થના અસ્તિત્વને જે પ્રમાણે તેના પરમાણુનું પરસ્પર ઉપર આકર્ષણ હોય છે, અને તે ન હોય તો પરમાણુ છૂટા થઇને પડે છે, તે પ્રમાણે સમાજના અસ્તિત્વને તેમાંના મનુષ્યનું પરસ્પર ઉપર આકર્ષણ હોવું જોઇએ. એ આકર્ષણ ઉત્પન્ન થવાને હાલ કહેલાં પરોપકારનાં કૃત્યોથી ઘણી મદદ થાય છે. ઉપકાર કરનારાના મનમાંની દયા અને જેના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવતો હોય તેમના મનની કૃતજ્ઞતા એ બંને મનોધર્મ બંને વર્ગમાંના લોકોમાં જે બંધન ઉત્પન્ન કરે છે તેનું પરિણામ ઘણું સારું થાય છે. પછાડીના પ્રકરણમાં કહેલું પરોપકારનું

નઠારૂં પરિણામ આ પરોપકારથી થતું નથી. કારણ, એનો ઉદ્દેશ જે મનુષ્યનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી તેમનું અસ્તિત્વ શક્ય કરવાનું ન છતાં જેમનું અસ્તિત્વ શક્ય હોઇને તેમના સુખમાં કદી કદી થોડો ઉમેરો કરવો એટલુંજ છે. એ પરોપકારના પ્રકાર પણ રૂઢ થવા દેવા સારા નથી. કારણ એક વર્ગમાંના લોકોને તે આપણા ઉપર બોજો છે એમ લાગશે, અને બીજા વર્ગમાંના લોકોને તે આપણો હક છે એમ લાગશે, અને તેને લીધે દયા અને કૃતજ્ઞતા એમના યોગથી ઉત્પન્ન થનારૂં બંધન શિથિલ થશે. આ સંબંધે વળી એક બીજી વાત બનવી ઇષ્ટ નથી. કેટલાક ધર્મના નિરનિરાળા પંથોના લોકો પોતાના ધર્મમતના પ્રસાર માટે ગરીબો ઉપર એવા પ્રકારના ઉપકાર કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. આ સંબંધી પછાડીના પ્રકરણમાં ઘણો વિસ્તાર કર્યો છે તેથી અહીં કરવાનું કારણ નથી. એક બે વાત સંબંધી સાવધગીરી રાખવાની જરૂર છે, તોપણ સરખા લોકોમાં વ્યવહાર થવાના પ્રસંગવિષે જેટલી કાળજી રાખવી અવશ્યની છે તેટલી આહીં રાખવાનું કારણ નથી. ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એટલું કહેવાને હરકત નથી કે, શ્રીમંત અને ગરીબ એ બે વર્ગમાંના લોકોમાં સંઘટન થવાના જેટલા પ્રસંગ આવે તેટલા આણવાને ઉત્તેજન આપવું એ પ્રવૃત્ત્યાત્મક પરોપકારની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

ગરીબોને વિદ્યાદાન આપીને તેની દ્વારે નવીન ગમતના માર્ગ તેમને માટે ખુલ્લા કરી આપવાનો પ્રયત્ન ઉપરના પ્રયત્નોના જેટલોજ અથવા તેના કરતાં પણ પ્રશંસનીય છે. આપણા દેશમાં પ્રાચીનકાળે શિક્ષણ અને અધ્યાપન એમાંજ આયુષ્ય ગાળનારા અનેક લોકો થઇ ગયા, અને તે કેવળ પરોપકારબુદ્ધિએ એક વિશેષ વર્ગમાંના વિદ્યાર્થીઓને શીખવીને પૂર્વની વિદ્યા કાયમ રાખીને તેનો વિસ્તાર થવાને

મદદ કરતા હતા. તે પેગાના યત્નનું વિશેષ લક્ષણ નિરનિરાળા વિ-
ષયમાં પારંગત (વાકેફગાર) એવા પંડિત તૈયાર કરવા તરફ હતું, પરંતુ
સર્વ પ્રકારના લોકોમાં વિદ્યાનો પ્રસાર કરવો એ માટે આપણા દેશમાં
કદી યત્ન થયો હોય એમ લાગતું નથી. ગયાં ત્રણસેં ચારસેં વર્ષમાં
આ તરફ જે સંતમંડળી ઉત્પન્ન થઇ તેમનો પ્રયત્ન સર્વ પ્રકારના
લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા વાસ્તે થયો. પરંતુ તે મંડળીનું સર્વ
લક્ષ પારમાર્થિક જ્ઞાન અને ભક્તિ એ તરફ હોવાને લીધે ગરીબોને
વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો ફાયદો મળ્યો નહિ. યુરોપમાં આ સંબંધી પુષ્કળ
યત્ન થયો અને તેને યશ પણ સારો આવ્યો. યુરોપિયન લોકોમાં
લખતાં વાંચતાં ન આવડનારા લોકોની સંખ્યા જે છેક થોડી હમણાં
આવે છે તેનું એક કારણ ખ્રિસ્તી મિશનરી લોકોના વિદ્યા પ્રસારા-
ર્થ પ્રયત્ન છે. ઇંગ્લાંડમાં પુષ્કળ વર્ષ પહેલાં હમેશાંના ઉદ્યોગને લીધે
જેમને શીખવાની સવડ મળી ન હતી તે લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા
માટે રવિવારની છુટીને દિવસે ફક્ત શીખવવાની શાળાઓ શરૂ કર-
વાનો પ્રયત્ન થયો. પુષ્કળ મજુર અને કારીગર લોકો આ શાળાનો
ઉપયોગ કરીને લખતાં અને વાંચતાં શીખ્યા. યુરોપના ઇતિહાસમાંનાં
યાદ રાખવા જેવાં અનેક નામો કરતાં આવા પ્રકારના યત્ન કરનારા
અનેક લોકોનાં નામો વધારે સ્મરણમાં રહેલાં જોઇએ. તેજ પ્રમાણે મી-
શનરી લોકોથી નિરાળા જે સેંકડો લોકોએ ગરીબોને વિદ્યા આપવા-
ના કામમાં પોતાનાં આયુષ્ય ગાળ્યાં છે તેમના પ્રયત્ન પણ કૃતજ્ઞતા-
એ સ્મરણ રાખવા સરખા છે. આપણા દેશમાં જે પ્રમાણે એક વ-
ર્ગમાંના લોકોમાં ખાસ જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનો રીવાજ હતો તેજ
પ્રમાણે યુરોપમાં પણ હતું. નીચલા વર્ગમાંના લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર
કરવો એ તિરસ્કારવાળું કામ સમજવામાં આવતું હતું, અને તે ક-
રનારની નિંદા થતી હતી. ગરીબ લોકોમાં વિદ્યાનો પ્રસાર કરવાનો

જેમણે પ્રથમ યત્ન કર્યો તેમનો જુના મતના લોકો તરફથી વધારે છળ થતો હતો. આ છળ સહન કરીને જેમણે પરોપકાર માટે આત્મયજ્ઞ કર્યો તેમના નીતિવિચાર અનુકરણ કરવા લાયક છે. આ લોકો પૈકી કેટલાકના મનમાં ધર્મપ્રસારની ઇચ્છા હતી એ ખરૂં, તથાપિ તે ઇચ્છાને લીધે નીચલા વર્ગમાંના લોકોમાં વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો પ્રસાર થયો એ પણ ખોટું નથી. એકંદર રીતે વિદ્યાપ્રસારના કામમાં યૂરોપખંડમાં થયેલો યત્ન સ્તુતિપાત્ર છે.

વ્યાવહારિક જ્ઞાનની દ્વારાએ ધર્મ પ્રસાર કરવા માટે ઇંગ્લાંડમાં જે પ્રયત્ન થયો તેનો ફાયદો આપણા દેશમાંના લોકોને પણ મળેલો છે. ધર્મના પ્રસાર માટે જે પાદરી લોકો અહીં આવ્યા તેમણે ત્યાંના લોકોના પૈસાની મદદે અહીં વિદ્યાપ્રસારનું કામ શરૂ કર્યું. આ વિદ્યાપ્રસારની સાથેજ ધર્મપ્રસારનાં પણ થોડાંક કામ તે લોકોએ કર્યાં, અને તે દૃષ્ટિએ આપણા લોકોનું નુકસાનજ થયું એમ ધારીએ તથાપિ વિદ્યાપ્રસારને લીધે આજ સુધી થયેલા અને આગાડી થનારા ફાયદા નુકસાન કરતાં સેંકડો ગણા છે, એ માટે તે લોકોનો આભાર માનવો જોઇએ.

વળી એક રીતે લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનું કામ હાલમાં થવા લાગેલું છે. શહેરમાંના અને ગામડા ગોઠડામાંના પણ અશિક્ષિત લોકોને અનેક વિષયોની થોડી ઘણી પણ માહિતી થવા માટે તેમને વ્યાખ્યાનો આપવાનો ઉદ્યોગ પુષ્કળ પરોપકારી ગૃહસ્થો કરે છે. કદી કદી કારખાનાંવાળા લોકો પોતાના મજુરોને કરાર પ્રમાણે મજુરી વગેરે આપીને તે શિવાય તેમને આવા પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનોનો ફાયદો આપે છે. એક કારખાનાવાળો **સ્પેન્સર** સાહેબનો મિત્ર હતો. તેના કારખાનામાં હજાર કરતાં વધારે લોકો કામ કરતા હતા. તે કારખાનાવાળો આ મજુર લોકોને ગમત માટે અનેક ઠેકાણે લેઈ જતો. કોઇ કોઇવાર ચાહ સારૂ અથવા ફરાળ સારૂ બોલાવતો, અને કોઇ કોઇ-

વાર પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાંની કોઇ સહેલી વાતોની મનોરંજક પ્રયો-ગોની સહાયતાથી તેમના મન ઉપર અસર થવા માટે સુબોધક વ્યાખ્યા-નો આપવાની વ્યવસ્થા કરતો. એકાદા કારખાનાવાળા તરફથી પોતાના કારખાનામાંના મજુરોને આવા પ્રકારે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરી આ-પવા સારૂ પ્રયત્ન થાય, અથવા બીજા એકાદા મનુષ્ય તરફથી જે લોકો સાંભળવાને ભેગા થાય તે લોકોને ફાયદો કરી આપવા માટે પ્રયત્ન થાય તો એવા પ્રયત્ન પરોપકારની દૃષ્ટિએ ઘણાજ સ્તુત્ય છે. જે મનુષ્યના મનમાં જે વિષય સારો રમી રહ્યો હોય તે વિષયની લોકોને થોડામાં માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન તે મનુષ્યના હાથે થવાથી, લોકશિક્ષણના કામને ઘણી મદદ થશે. પ્રત્યેક વિષય વાંચીને પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવનારને ઘણો પ્રયાસ પડે છે, અને તેટલું કરવાને ઘણા લોકોને સવડ હોતો નથી. આવા લોકોને માહિતગાર લોકોના મોંમાંથી અનેક વિષયોની થોડામાં માહિતી મળે તો તેમના વિચાર પ્રગલ્ભ થાય, અને લોકોમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ થઇને મનુષ્ય જાતનાં પગલાં આગાડી પડે. વ્યવહારમાંની વાતો સંબંધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો લોકોમાં પ્રસાર થવો ઘણો અગત્યનો છે. મનુષ્યના હમેશના વર્તનનો જે વિષય સાથે સંબંધ હોય છે તે વિષયનો સામાન્ય લોકોમાં વાદવિવાદ થવાને સા-ધનો હોતાં નથી. એ પરોપકારનાં કામ કરનારા લોકોની જ્યાં ત્યાં ઘણી ખોટ છે. કોઇપણ સમાજમાંના સુશિક્ષિત અને સમજવાળા લોકો પોતાના રાજકીય, સામાજિક અને નૈતિક વિચાર અશિક્ષિત લોકોને સમજાવવા વિષે યત્ન કરશે તો તે સમાજની સ્થિતિ ઘણી જ-લદીથી સુધરશે, અને આજ સુધી એવા યત્ન થયા હોત તો આજ પુષ્કળ સમાજોની સ્થિતિ હાલની સ્થિતિ કરતાં ઘણી સારી હોત.

કોઇપણ નવીન પ્રચાર શરૂ થયો એટલે કંઇક કાળે તેને રૂ-ઢિનું સ્વરૂપ આવે છે, અને છૂટને હકનું સ્વરૂપ આવે છે. આ સા-

માન્ય નિયમ પ્રમાણે, લોકોમાં સુખની અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાસારૂ કાઢેલા પરોપકારની રીતિની પણ તેજ સ્થિતિ થવાનો સંભવ છે. તે સ્થિતિમાં બંનેના મન ઉપર સંસ્કાર કરવાનો પરોપકારનો હમેશનો પરિણામ તે થતો નથી. તેવી સ્થિતિ ન થવા માટે શું કરવું એ કહેવું કઠણ છે.

આટલીવાર સુધી સામાજિક પરોપકારમાં જે વાતનો સમાવેશ કર્યો તે વિષે કોઈ હરકત લેનાર નથી, અને તે સંબંધી જે કર્ત્તવ્યો કહ્યાં તે પ્રત્યક્ષ હાથથી બન્યાં નહિ તોપણ તેમની તાત્વિક દૃષ્ટિએ આવશ્યકતા ઘણાખરા લોક કબુલ કરશે. પરંતુ હાલ સામાજિક પરોપકારના જે ભાગનો વિચાર કરવાનો છે તેનો આ ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય નથી એમ ઘણા જણને લાગશે, અને તે સંબંધી જે કર્ત્તવ્યો કહેવાનાં છે તે વાસ્તવિક કર્ત્તવ્યો નથી, અથવા તે વાસ્તવિક કર્ત્તવ્યોથી છેક ઉલટાં છે એવી પણ ઘણાની સમજણ હોવાનો સંભવ છે. સમાજને અપાયકારક એવા જે સામાજિક આચારવિચાર લોકોમાં રૂઢ થયા હોય તે બદલવા માટે પ્રયત્ન કરવો એ સામાજિક પરોપકારનો પ્રકાર ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છે.

સમાજમાંના રૂઢ આચારોને અનુલક્ષીને ચાલવાની આવશ્યકતા નીતિતત્વોની દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવા માટે લોકોનો ઘણો આગ્રહ હોતો નથી. તથાપિ ઘણા લોકોને તેમ ચાલવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે એમ લાગે છે. એ લોકો કોઇ પણ બાબતમાં એકાદાનું વર્તન લોક રીવાજને છોડીને થયું એટલે તેની નિંદા કરે છે. મનુષ્યના વર્તનનો જે અનેક વાતો સાથે સંબંધ હોય છે તે ઘણાખરા સંબંધે લોક રીવાજ ઠરેલો હોય છે. લોક રીવાજે ઘાલી દીધેલા સામાજિક વર્તનના નિયમોને ઘણે પ્રસંગે યોગ્ય કારણો આપવામાં આવતાં નથી એમ ઘણા લોકો કબુલ કરે છે. કેટલાકોથી અતિશય

ત્રાસ હોઇને ફાયદો કંઇજ હોતો નથી એમ પણ તેમને લાગે છે; અને કેટલાએક તો છેક અવિચારરૂપ હોવાને લીધે તિરસ્કાર કરવા જેવા છે એમ કહ્યા શિવાય તેમનાથી રહેવાતું નથી. તથાપિ અસંત ક્ષુલ્લક વાતમાં પણ પ્રત્યેક મનુષ્યે આ નિયમને અનુસરીને ચાલવું જોઇએ એમ તેમનો મત હોય છે. આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનારા મનુષ્ય સમાજના રોષને પાત્ર થવા જોઇએ એમ તેમને લાગે છે. પરંતુ તે નિયમ પ્રમાણે ચાલે સમાજ ઉપર નઠારૂં પરિણામ થાય છે કે નહિ, અને થતું હોય તો તે દૂર કરવા સારૂ યત્ન કરવો એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય છે કે નહિ, આ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરવાનું તેમના મગજમાં ઉતરતું નથી.

જે મનુષ્ય સ્વતંત્ર વિચાર કરનારો છે અને સ્વતંત્રતાના વિચારની કસોટીમાં ઉતર્યા શિવાય જે કોઇપણ મતનું ગ્રહણ કરતો નથી તેને એવું સ્પષ્ટ દેખાઇ આવશે કે, સમાજમાંનાં બીજાં મનુષ્યોના સંબંધે તેનાં કર્ત્તવ્યો છે તેમાંજ પોતાના સામાજિક આચાર વિચાર અને રીતભાતને પણ વિચારની કસોટીમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરીને, તેના યોગે સમાજમાંના મનુષ્યના સુખની વૃદ્ધિ કરવા સારૂ ઇચ્છા રાખવી આ કર્ત્તવ્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. પરોપકારની યથાર્થ કલ્પના કરવાની કહીએ તો પૈસાની અથવા બીજી મદદ આપીને બીજાને ઉપયોગી પડવું, તેના દુઃખે દુઃખી થવું, અને તેને ધીરજ આપીને માયાના શબ્દોથી તેનું સાંત્વન કરવું ઇત્યાદિ તાત્કાલિક સુખ આપવાની વાતનોજ વિચાર કરવો એ બસ નથી; પણ મનુષ્યના મનને આરંભે દુઃખ આપનારી પરંતુ પરિણામે તેનું હિત કરનારી એવી અનેક વાતો હોય છે તેનો પણ વિચાર કરવો જરૂરનો છે. આ બીજા પ્રકારના પરોપકારની વાત કરનારા મનુષ્યોને ઉપકાર પામનારાઓની હર્ષયુક્ત મુદ્રા જોવાના આનંદદાયક પ્રસંગ ન આવતાં, તેમની સંતપ્ત મુદ્રા

જોવાના દુ:ખકારક પ્રસંગ માત્ર આવે છે. આ સામાજિક પરોપકારનો યત્ન કોઇ નિયમિત વ્યક્તિ માટે ન હોતાં સર્વ સમાજ માટે હોય છે. આને લીધે આવા પ્રકારના સામાજિક ઉપકાર કરનારા લોકો ઉપર સર્વે સમાજની કૃતરાજી થાય છે. અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થનારા, અને સર્વ સમાજ ઉપર કરડો અમલ બેસાડનારા, સામાજિક રીતિ રીવાજ પૈકી કેટલાક અનવશ્યક હોય છે, અને કેટલાક તો અપાયકારક હોય છે. એ રીતિરીવાજ પાળવામાં શ્રમનો અને પૈસાનો જે દુરુપયોગ થાય છે, અને તે પૈકી કેટલાંકનો મનુષ્યો ઉપર જે નઠારો પરિણામ બને છે, તેને લીધે મનુષ્યનું જીવતર કેટલું દુ:ખમય થાય છે એની કલ્પના સામાન્ય લોકમાં થવી અશક્ય છે. ઘાતક પરિણામને લીધે જે રીતિ રિવાજ છોડી દેવા અવશ્ય છે તે પૈકી કેટલાકનો વિચાર કરીએ.

પ્રથમ પોષાકની તરેહ લેઇએ. આ સંબંધી જે નવા નવા પ્રકાર હમેશાં નીકળે છે, અને જેને "ફ્યાશન" એમ કહેવાનો ચાલ પડેલો છે, તેના મૂર્ખપણા વિષે અહીં ઘણું લખવાનું કારણ નથી. યૂરોપિયન લોકોમાં એ ફ્યાશનની ઘેલછા અતિશય છે, અને તેમની સ્ત્રીઓમાં તો ઘણીજ છે. તે લોકોના અનુકરણે આપણા લોકોમ પણ એ ગાંડછા હળવે હળવે શરૂ થવા લાગી છે. આ ફ્યાશનની ગાંડછા ઘણા લોકોને દેખાઇ હોય તોપણ તેની વિરૂદ્ધ જવાની કોઇની છાતી ચાલતી નથી. પૂર્વેના પોષાકની તરેહને જે લોકો હસે છે તે હાલની તરેહમાંના પણ ગાંડછા કબુલ કરે છે. પરંતુ હાલની તરેહના અભ્યાસને લીધે ટેવ પડવાથી તેમની દૃષ્ટિને તેનું ચમત્કારી પણું દેખાતું નથી. યૂરોપિયન લોકોમાં ફ્યાશન એટલી વારંવાર બદલાય છે કે, એક ફ્યાશનના નમુનાનાં કરેલાં કપડાં ફાટી ગયાં નથી એટલામાંજ બીજી ફ્યાશન પ્રચારમાં આવી તેથી તે છોડી નવીન કપડાં કરવાં પડે છે. તે લોકોના પોષાકમાંના ફેરફારની માહિતી કરી

આપનારાં ચિત્રપટ ઘણાં મનોરંજક લાગશે. બદલી જનારી ફ્યાશનની સાથે હમેશાં નવા નવા પોષાક કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થયાને લીધે વિના કારણ ખરચ કરવો માત્ર પુષ્કળના જીવ ઉપર આવે છે; તથાપિ પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના સ્વતઃના અને સમાજબંધુઓના હિતને વાસ્તે ફ્યાશનના જુલમનો પ્રતિબંધ કરવો યોગ્ય છે એમ કહ્યું તો તે માત્ર તેમને રૂચતું નથી. આ જુલમને એ લોકો પોતે સ્વીકારે છે એટલુંજ નહિ, પણ જે કોઇ તેનું કરતા નથી તેમને તે હસે છે, અને તેમની સાથે વાદ કરીને પોતાના આચરણનું સમર્થન કરે છે. આ લોકોની સમજુતી પ્રમાણે આવા પ્રકારના રીતિ રીવાજને હરકત ન કરતાં તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર પાળવા એજ સામાજિક પરોપકાર છે.

માનસિક ધૈર્યના અભાવને લીધે પુષ્કળ લોકોથી સમાજ વિરૂદ્ધ વર્તન કરાતું નથી. મિત્રોના પણ રોષને પાત્ર થવું અને લોકો તરફથી હમેશાં મશ્કરી કરી લેવી એ કોઇને ગમતું નથી. પરંતુ આ સંબંધી બે વાતો લક્ષમાં રાખવા સરખી છે. વિચારની દૃષ્ટિએ યોગ્ય એવું વર્તન કરવાને લીધે પોતાને વિષે લોકોમાં જે અપ્રિયતા ઉત્પન્ન થશે તેનું પરિણામ સહન કરવું, આ પરોપકારનો એક માર્ગ છે, એ એક વાત; અને આવા પ્રકારના વર્તન વિષે આરંભમાં જો કે ગેરસમજ થઈ તોપણ તે જલદીથી નહિ સરખી થાય છે એ બીજી. જે વર્તન સામાજિક ઠરાવેલા રિવાજની વિરૂદ્ધ હોય તોપણ વિચારને અને યુક્તિને અનુસરીને દેખાય છે, તે અજ્ઞાનને લીધે અથવા દારિદ્રને લીધે બનેલું ન છતાં વિચારસ્વાતંત્ર્યના અને માનસિકસામર્થ્યના બળ ઉપર ઘડાએલું છે, એવી હળવે હળવે લોકોની સમજ થઇ જાય છે, અને તે વર્તન લોકો તરફથી સહન કરવામાં આવે છે. એટલુંજ નહિ, પણ તે કરનારા વિષે તેમના મનમાં સન્માનબુદ્ધિ

ઉત્પન્ન થાય છે. એ વર્તન લોકોના હિતનું છે એમ ઉઘાડી રીતે ક-
હેવાની હિંમત જો કે પુષ્કળ માણસોને થઇ નથી તોપણ મનમાં તે-
મને તેવું લાગેલું હોય છે, અને પોતાના મનમાં તો તેઓ તે મનુષ્યની
તારીફ કરે છે.

આજ આ તરેહ તો સવારે બીજી તરેહ, આ ફેશનની ગાં-
ડછાને પ્રતિબંધ કરવો, આ શિવાય સામાજિક પરોપકારની દૃષ્ટિએ
પોષાક સંબંધી વળી પણ કેટલાંક કર્તવ્યો છે. ફેશનની દૃષ્ટિએ
જેવો પોષાકનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેવીજ રીતે કિંમત, ભભ-
કાદારપણું ઇત્યાદિ બીજા પણ કેટલાક ગુણની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે
છે. ઘણા લોકો પોતાના પોષાક તરફ વાજબી કરતાં અધિક લક્ષ આપે
છે એ સંબંધી વધારે લખવાની જરૂર નથી. કારણ, લોકો તરફથી
પ્રશંસા પામવાના હેતુએ પોષાકનો ઉપરનો ભાગ ભભકાદાર કરવા
વાસ્તે પૈસાનો, વેળાનો, અને શ્રમનો જે દુરુપયોગ થાય છે એ માટે
લોકોમાં ઘણી ચર્ચા થાયછે. પોતા તરફ લોકોનું લક્ષ જાય અને તેઓએ
આપણાં વખાણ કરવા માટે જેમ જેમ મનુષ્ય શરીર વધારે શોભાવે
તેમ તેમ તેનો ઉલટો માત્ર પરિણામ થાય છે. જેમનું સર્વ લક્ષ
ટાપટીપ કરવામાં ગુંથાએલું હોય છે અને તે શિવાય આ જગતમાં
બીજું કંઇ મહત્વનું જેમને દેખાતું નથી તેમણે ઉપરનું સત્ય હમેશાં
ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. તે કરતાં વધારે ટાપટીપ કરનારા મનુ-
ષ્યો વિષે જોનારાના મનમાં એક પ્રકારનો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે.
વાળની, દરદાગીનાની, પોષાકની અને બીજા ઉપચારની રચના ઉપ-
રથી તેને માટે કેટલો પ્રયાસ પડ્યો હશે, અને એટલો પ્રયાસ કર-
વામાં તે મનુષ્યનો હેતુ શો હોવો જોઇએ એની જોનારાને અજ-
માયશ કરતાં આવડે છે. વળી લોકોએ પોતાની તારીફ કરવી એ વાત
ઉપર તેનો સર્વ આધાર છે એમ દેખાઇ આવ્યું એટલે, જોનારાના

મનમાં તેનો ઉલટો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. આંખોને જો કે તે રચના ખુશી થવા જેવી લાગી તોપણ તેનો જે મૂળ હેતુ હોય છે તે મનુષ્યને કમીપણું આણનારો છે એમ તેને લાગવાને લીધે, એકંદરીમાં તે મનુષ્ય તેમના મનમાંથી ઉતરી જાય છે. લોકો તરફથી વખાણ કરી લેવાની ઇચ્છા હોવી આ સારો ગુણ સમજવામાં આવતો નથી.

વધારે પૈસા ખરચ ન કરતાં અને વારંવાર તે તરફ લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા ન રાખતાં, પોષાક જેટલો સાદો અને સ્વચ્છ જોઇએ તેવો હોય તેવો કરવો જોઇએ. સાદાપણાએ અને સ્વચ્છતાએ જેટલું સૌંદર્ય આવે તેટલું પૂરૂં છે. આપણને જે લોકોમાં ચાલવાનું હોય તેમનું કોઇ પણ રીતે અપમાન થનાર નથી એટલી પોષાકના સંબંધે કાળજી રાખવી જોઇએ. પરંતુ આપણા પોષાક સબંધે લોકોનો મત શો છે એ વિષે વિચાર કરીને મનને ત્રાસ આપવાનું કારણ નથી. પોષાકના કામમાં સુધારો કરવાને ઘણા કુશળ મનુષ્ય જોઇએ. એ કામ એકદમ થવું કઠણ છે. સુધારાની દિશા લક્ષમાં રાખીને તે દિશા તરફ જવાય તેટલું જવાનો યત્ન કરવો, અને કોઇએ તેવો યત્ન કર્યો હોય તો તેનું અભિનંદન કરવું એ સામાજિક પરોપકારની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેકનું કર્ત્તવ્ય છે.

આ વિષય સંબંધી આપણા લોકો વિષે થોડોક વિચાર કરીએ. પોષાક સંબંધી કામમાં યૂરોપિયન લોકોનું ઘણું અનુકરણ થાય છે. એ માટે સાદાઇનો અને ઉપયુક્તપણાનો ભાગ માત્ર લેઇને બાકીનો ત્યાગ કરવા વિષે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ. આ સંબંધે જરૂર જેટલી કાળજી રાખવામાં આવતી નથી. ઉપયોગ કરતાં સૌન્દર્ય તરફ વધારે લક્ષ આપવાની પ્રવૃત્તિ જંગલી લોકોમાં વધારે દેખાઇ આવે છે, અને સુધરેલા મનુષ્યમાં પણ તેનું ઘણું પ્રાબલ્ય છે. સૌંદર્યને સૂ-

લીને ખરચના નવા પોષાકની તરેહ પ્રચારમાં આણુવાથી લોકોને ઘણું નુકસાન થાય છે. આવી નવી તરેહ પ્રચારમાં આણવી ઘણી કઠણ નથી, પણ તે એકવાર પ્રચારમાં આવી એટલે તે પ્રચારમાં-થી જવી ઘણી કઠિન હોય છે. સાહેબ લોકો સાથે વિશેષ સંબંધ રાખનારા કેટલાક લોકોમાં, અને તેમનું જોઇને તેવોજ પોષાક કર-નારા બીજા કેટલાક લોકોમાં, તેમના પોષાકમાંના ડોળઘાલવાપણા-ને અને નિરૂપયોગી ભાગ પેસે છે. શહેરમાં રહેનારા ઘણા લોકો પોતાનાં નાંનાં છોકરાંના પોષાક તમામ યૂરોપિયન જેવા કરવા લાગે છે. આ નાના છોકરાંના પોષાકની ફેશન ઉપરની પ્રતિના લોકોમાં ઘણી જલદીથી પ્રસરશે એવી બીક લાગે છે. આ નવીન તરેહને લોકોના મન ઉપર જ્યાં સુધી ઘણો પરિણામ થયો નથી ત્યાં સુધી તેનો પ્રસાર ન થવા માટે યત્ન થવો જોઇએ.

પોષાક કરતાં દાગીના તરફ આપણા લોકોએ વધારે લક્ષ આ-પવું જોઇએ. મનુષ્ય ગમે તેટલો ગરીબ હોય તોપણ તેને પો-તાની સ્થિતિમાંના લોકો પ્રમાણે પોતાની બાઇડીના અને છોકરાં-ના અંગ ઉપર દાગીના ઘાલવાજ જોઇએ. દાગીના કરાવ્યાને લીધે પુષ્કળ લોકો ભીખારી થઇ જાય છે. લોકો આપણને હસે નહિ તેથી કરજ કહાડીને દાગીના કરાવવા, અને તે કરજનું વ્યાજ પતાવતાં પ-તાવતાં આખરે પાસે હોય ન હોય તે ગુમાવવું, એવી ઘણાંની સ્થિતિ થાય છે. એ શિવાય દાગીના ઘાલવા માટે નાક અને કાન વિંધાવ-વાની તરેહ તો કેવળ જંગલી સ્થિતિમાંનો રહેલો ભાગ છે. આ ચા-લને લીધે શરીરને કેટલાક દિવસ વિનાકારણ દુઃખ વેઠવું પડે છે. પો-તાના રીવાજ કરતાં ભિન્ન રીવાજ જોયો કે તેમાં મનુષ્યને પુષ્કળ દોષ દેખાય છે, પરંતુ પોતાના રીવાજમાં માત્ર દેખાતો નથી. આપ-ણને જેવા લોકોના દોષ દેખાય છે તેવાજ લોકોને આપણા દેખાશે

એ મનમાં આણીને, તે શોધી કહાડીને નષ્ટ કરવા માટે યત્ન કરવો એ સામાજિક પરોપકાર છે, અને તેની આપણી હાલની સ્થિતિમાં ઘણી કમતરતા છે.

વસ્ત્રાલંકારોથી શરીર શોભિત કરવાના કામમાં જે પ્રમાણે વાજબી કરતાં અધિક લક્ષ આપવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે બીજા પદાર્થના સુશોભિતપણા તરફ પણ મનુષ્યનું લક્ષ્ય વાજબી કરતાં વધારે જવાનો સંભવ છે. શ્રીમંત લોકોની બાઇડીઓનો ઘણો વખત સૌન્દર્યની પછાડી લગાડવામાં જાય છે. આસપાસના પદાર્થોને સૌંદર્ય આણવું એજ તેમના જન્મનો મુખ્ય હેતુ થઇ બેઠો છે. આંખને અલ્હાદકારક એવી અનેક પદાર્થની રચના કરવામાં કેટલો બધો પૈસો, વેળા અને શ્રમ એમનો ખરચ થયો તોપણ તેમનું સમાધાન થતું નથી.

જે અનેક હેતુ મનુષ્યને સાધ્ય કરી લેવાના હોય છે તેમના ધોરણે તેના હમેશાંના વ્યવહાર ચાલે જાય છે. આ અનેક હેતુમાં યોગ્ય પ્રમાણ રાખ્યું હોય તો મનુષ્યનો આયુષ્યક્રમ તેને અને સમાજને હિતકારક થશે. 'અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્' આ લોકમાન્ય વર્તનતત્વ તરફ લક્ષ દઇને, કોઇપણ હેતુની સિદ્ધિ માટે કેટલો શ્રમ કરવાનો એ ઠરાવવું જોઇએ, અને તેજ પ્રમાણે અનેક હેતુ માટે બનનારા વ્યવહારોનું પરસ્પર સાથેનું પ્રમાણ કેટલું હોવું જોઇએ એ ઠરાવવું જોઇએ. આપણી નજર અગાડી ચાલેલા લોકોની વ્યવસ્થા મનમાં આણી એટલે, આ વાત તરફ તેમનું ઘણું થોડું લક્ષ ગયેલું હોય એમ દેખાય છે. ઘણા લોકોને આવી રીતે લક્ષ આપવાની આવશ્યક્તા છે એમ લાગતું પણ નથી. ઘણા લોકો પોતાની ઘણીખરી શક્તિઓનો વ્યય એક હેતુની સિદ્ધિ માટે કરે છે. કેટલાક પૈસા મેળવવા માટે હદથી જાદે શ્રમ કરે છે, કેટલાક પોતાનું સર્વ લક્ષ ગમતનાં સાધનોમાં ગાળે છે, કોઈ વિદ્યાભ્યાસની પછાડીજ વળગે છે, અને કોઈ

માથામાં એકાદી ગાંઠછા પેઠી હોય તેને માટે પોતાનો બધો જન્મારો ગાળે છે. પરંતુ એકજ વાતમાં પોતાનું સર્વ લક્ષ ગુંથાઇ રહેલું હોવાને લીધે બીજી અનેક વાતોનું તેમના તરફથી દુર્લક્ષ થાય છે. આ વિચાર એકના પણ મનમાં આવતો નથી. આ વર્તનને લીધે બીજા મનુષ્યો સંબંધી કર્ત્તવ્યો કરવાને તે મનુષ્ય અસમર્થ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના સંબંધનાં પણ કર્ત્તવ્યો તેના તરફથી થતાં નથી. સૌન્દર્યની પછાડી લાગેલા મનુષ્યની વિશેષે કરીને આવી સ્થિતિ થાય છે. પોતાની આસપાસના પદાર્થ સુશોભિત કરવા માટે કેટલો કાળ ખરચવામાં આવ્યો તેની કંઈ મર્યાદા છેકે નહિ, આ વિચાર પુષ્કળ લોકોના મગજમાં ઉતરતોજ નથી. સ્ત્રીઓનો વિચાર તો આ સંબંધી બેહદ છે. તેમની એવી સમજુત થએલી હોય છેકે જ્યાં ત્યાં સુંદર પદાર્થની મનોહર રચના કરવાના કામમાં જેટલું જાસ્તી કૌશલ્ય બતાવવામાં આવે તેટલું પોતાને વધારે ભૂપણાવહ છે. તેમના મનની આવી સ્થિતિ થઇ ગયાને લીધે આયુષ્યમાંના બીજા મહત્વના હેતુ તરફ તેમનું છેક દુર્લક્ષ્ય થાય છે. યૂરોપિયન લોકોની સ્ત્રીઓમાં એ પરિણામ મર્યાદાની બહાર ગયેલું છે એવો આ વિષયની બારીકીથી પરીક્ષા કરનારા વિચારી લોકોનો મત છે. આપણા તરફ પણ શ્રીમંતની સ્ત્રીઓની તેજ સ્થિતિ છે. કેવળ જોવાનાજ ઉપયોગનાં એવાં નાના પ્રકારના ઉનનાં, રેશમનાં, અને જરીયાનનાં ઝીક ભરવાનાં કામ કરવાં, ઘરમાંના સુંદર પદાર્થો બતાવવાની જૂદા જૂદા પ્રકારની રચના કરવી, ફૂલ, પાન, વગેરે નાના પ્રકારના ચિત્ર વિચિત્ર આકારનાં લાવી મૂકવાં, ઈત્યાદિ કળા કૌશલ્યની વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓનો ઘણો વખત જાઇને, અન્ન પાણીની સારી રીતે વ્યવસ્થા થાય એવી રીતે ચાકર માણસો તરફ લક્ષ આપવું, છોકરાના શિક્ષણની વ્યવસ્થા જોવી, વગેરેની આવશ્યક વાત તરફ તેમનું દુર્લક્ષ થાય છે.*

* આ ગ્રંથના કર્તા હર્બર્ટ સ્પેન્સર એમના મનમાં ઘણા વર્ષથી "દેખાઉપણાનું વ્યસન" આ વિષય ઉપર નિબંધ લખવાની ઇચ્છા છે, અને તે

પોતાનું એ રક્ષણ કરવું, છોકરા છૈયાંનું પાળણ પોષણ કરવું, સામાજિક અને દેશોપયોગી કર્તવ્યો કરવાં, તથા મનને રંજન કરી લેવું, એ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ સાંસારિક પુરૂષાર્થ થાય, અને તેનું મહત્વ

ઉદ્દેશે પદાર્થના ઉપયોગને પહેલું સ્થાન આપીને તેના ભપકાદાર પણાને બીજું સ્થાન આપવાનું, તેને બદલે આ સ્થિતિનો વ્યુત્ક્રમ થવાથી મનુષ્યના જીવતર ઉપર કેવું નઠારૂં પરિણામ થાય છે એનાં અનેક ઉદાહરણો તેમણે મેળવી રાખ્યાં છે. જે પદાર્થના સૌંદર્ય તરફ લક્ષ આપવાનું કંઇ કારણ નથી તેને ખરી અથવા કાલ્પનિક શોભા લાવવાના યત્ન કર્યાથી કેટલીકવાર મનુષ્યના સુખમાં વ્યત્યય આવે છે, અથવા તેની આરોગ્યતાને પણ અપાય થાય છે એવા ઇંગ્લિશ લોકોના આયુષ્ય ક્રમમાંનાં કેટલાંક ઉદાહરણો લઇએ. યૂરોપમાં અતિશય ટાઢ હોવાને લીધે દીવાનખાનાઓમાં ઉષ્ણતા રહેવા માટે ભિંતમાંજ એક દેવતા રાખવાની જગા કરેલી હોય છે, અને તે સંબંધી સાધનો દિવાનખાનામાંજ રાખવાનાં હોવાને લીધે તે સુશોભિત કરવાના મોટા યત્ન કરવામાં આવે છે. દેવતા તાજો કરવાનો પોલાદનો દાંડો હોય છે તેને પીતળનો નકસીદાર હાથો બેસાડેલો હોય છે. તેનો રંગ જલદીથી ઢીલો થઇને સધર વધર થઇ જાય છે. એક મોટો પથરનો કોયલો લેઇને તે ફોડવા માટે તેના ઉપર જો આ દાંડાનો જોરથી ઘા માર્યો, તો તે મૂઠ દાબીને પકડતાં તેના ઉપરનું નકસી કામ હાથને વાગે છે. હવે કોયલો રાખવાના વાસણ તરફ વળીએ. તેનો બહારનો ભાગ નાના પ્રકારના ચિત્રોથી અને વેલણુટીથી સુશોભિત કરેલો હોવાથી બાજુને સોનેરી ઢોળ દીધેલો માલમ પડશે. એ વાસણમાંના કોયલા થઇ રહ્યા એટલે તે ભોંયરામાં કોયલાની ઓરડીમાં લેઇ જવાની સોય હોતી નથી. કારણ તેનો બહારનો ભાગ મેલો થવાનો એ માટે બીજું એક વાસણ રાખીને, તે વાસણમાંથી કોયલા આણીને આ વાસણમાં ઠાલવવા જોઇએ. તે ઠાલવતાં કોયલાના બારીક રજકણ હવામાં ચારેતરફ પ્રસરે છે, અને કોયલાના નાના નાના કટકા આસપાસ ફરે છે. વાસણની બહારની બાજુનીવેલ બુટીઓ બગડી ન જાય તેને લીધે આ નાશ સોસવો પડે છે. ખાવાના પદાર્થમાં પણ સૌન્દર્યને પહેલું સ્થાન અને ઉપયોગને બીજું સ્થાન, આ પ્રકાર દેખાઈ આવે છે. પાક કરવા સારૂ જે ઠણક લાવવાની તે સ્વચ્છ અને સારા પકેલી છે કે નહિ તે જુએ નહિ તોપણ ચાલે, પણ પાંઉ

ઉપર આપેલા અનુક્રમે ઓછું ઓછું થતું જાય છે. પૂર્વે કહેલી સૌ-
ન્દર્યપ્રીતિ મનોરંજનના પેટામાં આવી શકે. મનોરંજન એ અર્થમાં
કમી મહત્વનો હેતુ હોવાને લીધે તે તરફ બીજા હેતુ કરતાં પુષ્કળ
કમી લક્ષ આપેલું હોય તો બસ છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રની નજરે જોતાં
અયોગ્ય સ્થળે શોભા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ દોષ ભરેલું છે. સૌંદર્યની
જ્યારે ઇચ્છા થાય અને તેને માટે અતિશય પ્રયત્ન થયો એટલે તેનો
પરિણામ ઇચ્છાની વિરૂદ્ધ થાય છે. પહેલાં તો આ વાત ધ્યાનમાં
રાખવી જોઇએ કે, ઘરમાંના હમેશાંના ઉપયોગના ઘણા ખરા પદાર્થો
કૌશલ્ય ખરચીને સુશોભિત કરવાની લાયકીના નથી હોતા. એવા કે-
ટલા ખાવાના પદાર્થને નાના પ્રકારની રચના કરીને શણગારેલું
જોયું હોય તો વિલક્ષણ પ્રકારનું કજોડું દેખાય છે. પકવાનથી ભરેલાં
થાળ મેજ ઉપર આણીને મેલવાનાં હોય તો તે સુશોભિત કરવાને
માટે ઉપરથી કૃત્રિમ પાનનાં ને ફુલનાં આચ્છાદન ઘાલવામાં જે વખત
જાય છે તેનાથી કાર્ય કેટલું થાય છે તે જોયું હોય તો બન્નેમાં ચમ-
ત્કારિક વિરોધ દેખાઇ આવે છે. કારણ એક ક્ષણમાં ઉપરનું આ-
ચ્છાદન કહાડીને નાંખી દેવું પડે છે અને પછી આંખને સંતુષ્ટ કર-
વાનું કામ તેનાથી થતું નથી. ઘરમાંના ઘણાખરા પદાર્થો ચિત વેધી

થયા પછી તેના શોભીતા કટકા નીકળીને તે ઇંદાર ત્રિકોણાકાર અથવા
ચોરસ આકૃતિના આકારના કાપી કહાડવા જોઇએ. મેવા મીઠાઇના અને તે
જાતના બીજા પદાર્થ શોભાયમાન કરવાને તો વિલક્ષણ રીતિનું કૌશલ્ય ખર-
ચવામાં આવે છે. ઘણા પદાર્થોના બહારના ભાગ ઉપર જે વેલબુટીનું અને
નકશીનું કામ કરેલું હોય છે તે બગડે નહિ તેથી તે પદાર્થનો પૂર્ણ ભાગ
જો કે જરૂર પ્રમાણે ઓછો અથવા વધારે સીજવવામાં અથવા પકવવામાં
આવ્યો અને તેને લીધે ખાનારાની આરોગ્યતાને અપાય થયો તોપણ હરકત
નથી, પરંતુ સૌન્દર્યમાં ઓછા પણું ઉપયોગનું નથી. આવા પદાર્થોને ભપકા-
દાર રંગ દેવા સારૂ શરીરને અપાય કરનારા પદાર્થનો પણ ઉપયોગ કર-
વામાં આવે છે.

રાખવા સરખા સુંદર હોવા ન જોઇએ, તેમ મનને કંટાળો આણવા જેવા નઠારા પણ હોવા ન જોઇએ. હવે સૌંદર્ય સંબંધી બીજી વાત કહીએ તો, જે કેટલાક પદાર્થ માત્ર શોભા માટેજ કરેલા હોય છે તે બને તેટલા સુંદર કરેથી, અને જે ઉપયોગના ટકાઉ પદાર્થ હોય તેમને ઉપયોગમાં ઓછાપણું ન કરતાં સુશોભિત કરવાનો યત્ન કરવાથી, સૌંદર્યથી થનારૂં એકંદર સુખ વધારે થશે. સુંદર પદાર્થોનું સૌંદર્ય પૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં ઉતરવાને આસપાસના પદાર્થો છેક સાદા હોવા જોઇએ. સાદાઇ અને સૌંદર્ય એ એક એકની સાથે સરખાવી જોયાં હોય તો તેમાંનો તફાવત મનને ઘણો આલ્હાદકારક લાગે છે. એકાદું ઉત્કૃષ્ટ પુતળું અથવા વનશ્રીની શોભા બતાવનારૂં અને સ્વાભાવિક રંગ આપ્યાને લીધે ખરેખરૂં અરણ્યજ છે કે શું એવો ભાસ ઉત્પન્ન કરનારૂં એકાદું નામીચું ચિત્ર સાદા પદાર્થથી ભરેલા દીવાનખાનામાં મૂકયું હોય તો જેટલું ચિત્ત વેધક થશે, તેટલું અનેક સુંદર પદાર્થોથી ભરેલા દીવાનખાનામાં થનાર નથી. અનેક પ્રકારનાં નકશીનાં અને વેલબુટ્ટીનાં કામ, સુંદર પુતળાં અને તસબીરો, ચિની માટીનાં સુંદર વાસણ, અનેક દેશોમાંની મનોવેધક ચીજો, ઇત્યાદિ મોહક પદાર્થની જે ઠેકાણે છેક ગર્દી થઇ ગઇ હોય તે સ્થળનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય નષ્ટ થાય છે; પરંતુ થોડાજ સુંદર પદાર્થ માર્મિક રીતે લાવીને મૂકયા હોય તો તેજ સ્થળ પ્રેક્ષણીય (જોવા લાયક) થઇ જાયછે.

મોહક પદાર્થનાં લોકોની નજર આગળ પ્રદર્શન કરવાની અતિ ઉત્કટ ઇચ્છાને લીધે, અનઅવશ્યક નવા નવા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરીને તે લોકોની દૃષ્ટિએ પડે એવી રીતે કોઇ ક્ષુલક કામ માટે ઉપયોગમાં આણવાની મનુષ્યને ટેવ પડેલી છે. ઉદાહરણ, માખણ કાપીને તે પાઉંના કડકાને લગાડવાને માટે તૈયાર કરેલી રૂપાની છરી લેઇએ. યૂરોપિયન લોકો જમતી વખત હાથથી પદાર્થ ઉચકીને મોંમાં ન ઘાલતાં

કાંટા, છરી, ચમચા, એમની સહાયથી તે કામ કરે છે. એ પદાર્થ આ-પણી દૃષ્ટિએ છેક નિરૂપયોગી છે. પરંતુ તેમની નજરે તે અતિ આ-વશ્યક પદાર્થો પૈકી છે. તેમની દૃષ્ટિએ પણ રૂપાની છરીની કંઇ જરૂર નથી. પોલાદની છરીએ તે કામ કર્યું હોય તો, માખણ અને પોલાદ એમનામાં કંઇ રસાયનિક ક્રિયા થઇને એકાદો વિષવાળો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી. ઘણાખરા લોકો પોલાદની છરીએજ એકામ હમેશાં કરે છે અને તેવું કરવું અપાયકારક છે એમ કોઇએ કદી સિદ્ધ કરેલું નથી. ઠીક, પોલાદની છરી કરતાં રૂપાની છરીએ સારૂં કામ થશે એમ કહેવામાં આવે તો તેમ પણ નથી. ઉલટું રૂપાની છરીએજ સારૂં કામ થનાર નથી. પોલાદની છરીનો બીજાં કામ માટે પણ ઉ-પયોગ થઈ શકશે તેવો રૂપાની છરીએ થઇ શકવાનો નથી. શ્રીમંત લોકોમાં જે પ્રકારનો પદાર્થો વાપરવાનો રીવાજ પડેલો છે તે વેચાતો લેવાનું આપણે અંગે સામર્થ્ય છે એ લોકોને બતાવવું અને આપણને લોકોએ શ્રીમંત કહેવા, આ શિવાય આવા પદાર્થનો બીજો ઉપયોગ નથી. હમેશના ઉપયોગમાં એવા પુષ્કળ જરૂર વગરના પદાર્થ પેઠેલા હોય છે. એ નિરૂપયોગી પદાર્થ વેચાતા લેવા માટે એકદમ આપવા પડવાના પૈસા, અને હમેશાં તેને ઘસી કરીને કાળજી લેવા સારૂ લાગ-નારા પૈસા, ખરચ કરવાને લોકો જે તૈયાર થાય છે, તે કેવળ તે પ-દાર્થ પોતાના ઘરમાં દેખાયા નહિ તો લોકોમાં પોતાવિષે ટીકા થશે એ બીકથી થાય છે.

ઉપયોગ કરતાં સૌંદર્યનું મહાત્મ્ય વધારે વધારવું અને તેને લીધે ઓછા મહત્વના હેતુ માટે વેળા, શક્તિ અને પૈસા, એમનો વ્યય થઇને વધારે મહત્વના હેતુ તરફ દુર્લક્ષ્ય થવું, આ પ્રકાર થાય તેટલો કમી કરવા સારૂ યત્ન કરવો એ સામાજિક પરોપકારની દૃષ્ટિએ પ્રત્યે-કનું કર્તવ્ય છે.

સમાજમાંના લોકોના આયુષ્યક્રમમાંના મૂર્ખપણાના ચાલના સુધારા માટે યત્ન કરવો આ સામાજિક પરોપકારનો વળી એક પ્રકાર છે. રૂઢિને લીધે રગેરગે પ્રસરી ગયેલી અનેક ટેવ અને સામાજિક આચાર, પ્રત્યેક સમાજમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. તે પૈકી કેટલાકથી સમાજનું ઘણું નુકસાન થાય છે. સામાન્ય લોક હિતની દૃષ્ટિએ આવા ચાલનો અને આચારનો પ્રતિબંધ કરીને તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાસારૂ યત્ન કરવો ઇષ્ટ છે. કેટલાક પરોપકારી ગૃહસ્થને આ સંબંધના કર્તવ્યની આવશ્યકતા લાગવા માંડેલી છે.

પ્રેતસંસ્કાર અને ઉત્તરક્રિયા, એમાં હદ બહાર પૈસા ખરચ કરવાના ચાલમાં સુધારો કરવા વિષે કેટલાક લોકોના પ્રયત્નો શરૂ છે. આ સામાજિક ચાલને તાબે થવાને લીધે ગરીબ કુટુંબ ઉપર નઠારા પ્રસંગ ગુજરે છે એ વાત હવે ઘણાકની નજરે આવવા લાગી છે. એકાદા મનુષ્યે પોતાની સ્ત્રી માટે અને છોકરાં માટે જે પૈસા રાખી મૂકેલા હોય તે આ ખરચને લીધે ઘણા કમી થાય છે અને તેને લીધે તેમના નિર્વાહને પણ અડચણ પડે છે. રૂઢિને અનુસરીને જરૂર જેટલી વાતનું પ્રદર્શન કર્યું નહિ તો, મરનાર વિષે તે મનુષ્યના મનમાં પ્રીતિ અને સન્માનબુદ્ધિ નહિ એવી લોકોની ગેર સમજ થવાનો સંભવ હોય છે. એને લીધે પૈસા ખરચવાનું કામ જીવ ઉપર આવે તોપણ કોથળીનું મોં છુટું મેલવું પડે છે. કમી સુધરેલા લોકોમાં તો આ ચાલનો ઘણો ઘાતકી પરિણામ થાય છે. ગોલ્ડકોસ્ટ (સોનાનો કિનારો) કરીને એક પ્રદેશ છે, ત્યાંના ગરીબ લોકોને કોઇ પણ મનુષ્ય મરી ગયો હોય ત્યારે, તેના મરણથી જે દુઃખ થાય છે તે કરતાં તેના પ્રેતસંસ્કારને માટે જે ખરચ કરવો પડે છે તેનું વધારે દુઃખ થાય છે. કેટલાક કુટુંબની આને લીધે છેક દુર્દશા થાય છે. ઉત્તર કાર્ય માટે થનારો હદ બહારનો ખરચ ઓછો કરવાને બીજાં

પણ કારણો છે. મનુષ્યોનાં જગતમાંનાં વર્તન સારાં હો અથવા નઠારાં હો, તે સર્વ માટે સરખોજ ખરચ કરવાનો ચાલ પડી જાય છે. આને લીધે ઉત્તર ક્રિયા માટે થનારા ખરચ ઉપરથી મરનાર વિષેની પ્રીતિની અથવા સન્માનબુદ્ધિની કલ્પના કરવી બરોબર થનાર નથી. ઘણાજ લોકો જો આ ખરચ ઓછો કરવા લાગ્યા, તો એ તેમનું વર્તન મરનાર વિષેની તિરસ્કારબુદ્ધિથી થયું, એવી કોઇને શંકા આવનાર નથી.

આપણા લોકોની કેટલીક જાતિમાં આ ચાલ ઘણે ભાગે છે. વિશેષે કરીને જે જાતમાંના લોકોને મરનારના નિમિત્તે જ્ઞાતિભોજન આપવું ભાગે આવે છે તે જાતિમાંના ગરીબ લોકોને મોટી પંચાત પડે છે. આ ચાલનો ધર્મ સાથે સંબંધ છે એવી લોકોની સમજણ હોવાને લીધે તેમાં ઇષ્ટ ફેરફાર થવાને ઘણો વખત લાગશે. વાસ્તવિક ધર્મની આડ કરતાં રૂઢિની આડજ વિશેષ છે. અતિ આવશ્યક ધર્મ આચારને કહેવા જેટલો ખરચ લાગતો નથી, પણ રૂઢિએ ઘાલી દીધેલા સામાજિક આચારેજ ઘણો ખરચ થાયછે. આ ભેદ લોકોના લક્ષ્યમાં લાવવાનો યત્ન કરીને તેમના ખરા હિતનો માર્ગ તેમને બતાવવાની જરૂરીઆત આપણા સમાજમાં ઘણી છે.

ઉત્તરકાર્યના અશુભ પ્રસંગનો ખરચ ઓછો કરવાની જેવી આવશ્યકતા છે, તેજ પ્રમાણે વિવાહાદિ મંગળકાર્યમાંનો પણ ખરચ ઓછો કરવો જરૂરનો છે. કેટલાક ઠેકાણાના લોકોમાં આ ખરચ મર્યાદાની બહાર ગયેલો હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ અનર્થકારક પરિણામ તો થાયછેજ, પણ અપ્રત્યક્ષ રીતિનો વળીએક ભયંકર પરિણામ થાય છે. અર્ધાસુધરેલા કેટલાક લોકોમાં લગ્નની મીજબાનીનો અને બીજા ખરચનો છોકરીના બાપ ઉપર એટલો બોજો પડે છે કે, છોકરીના જન્મની વાર્તા સાંભળતાંજ તે લોકોના પેટમાં ફાળ પડે છે. આ

ખરચની બીકે છોકરીનો જન્મ થતાંવેતજ મારી નાંખવાનો ચાલ કેટલાક લોકોમાં પડેલો છે. આપણા લોકોમાં જો કે, કન્યાવધ સુધી હદ આવી નથી, તોપણ છોકરી થઇ એમ સમજાયા બરોબર માપનામનમાં અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતી નથી. પેરામણીનું પ્રમાણ તો હાલમાં ઘણું વધતું ચાલ્યું છે. નવીન સુશિક્ષિન લોકો તરફથી પણ આ ચાલને ઉત્તેજન મળેછે એ આશ્ચર્યની વાત છે. આ ખરચનો ચાલ શ્રીમંત લોકોને તેટલો બાધક હોતો નથી, પરંતુ ગરીબોને તે ઘણો બોજારૂપ થઇ પડે છે. જે ગરીબ મજુરને મોટી મુશ્કેલીથી પેટપુરતું મળેછે તેને લગ્ન માટે ચાળીસ પચાસ રૂપિયા ખરચવાના કહીએ તોપણ તે તેની શક્તિ બહાર હોય છે. ખરચ કરવાની શક્તિ હોય તોપણ વાજબી કરતાં વધારે ખરચ કરવો અનિષ્ટજ; પછી તે ન હોય તો તેના કરતાં પણ અનિષ્ટ. ગરીબ લોકો આવે પ્રસંગે જે ખરચ કરે છે તે તેમને જન્મ સુધી પહોંચે છે. ઘણા મધ્યમ સ્થિતિમાંના લોકો પણ આ કામમાં ગજા ઉપરાંત ખરચ કરીને પાયમાલ થઇ જાય છે. શ્રીમંત લોકોને પૈસા સંબંધે અડચણ પડે નહિ તોપણ તેમના પણ બીજા ગાંડછાના ચાલને લીધે ઘણા હાલહવાલ થાય છે. ચાર દિવસ લગ્નની ખટપટ એક સરખી ચાલેલી હોય છે. અને જાનૈયાનાં અને જમાઇનાં માનપાન સંભાળતાં સંભાળતાં છોકરી તરફના મનુષ્યોને નાકાલીટી તાણવી પડે છે. નવીન શીખેલા લોકોપણ આ મૂર્ખપણાની ચાલના દાસ થઇને રહે છે.

લગ્ન પછી જ્ઞાતિભોજનનો અથવા મોટી મોટી મીજબાનીઓનો ચાલ ઘણાજ લોકોમાં છે. જે લોકોની અને આપણી ઘણી ઓળખાણ પણ નથી, અને જેમની સાથે આપણો સંબંધ થવાનો સંભવ પણ નથી, એવા લોકોને જમવા વાસ્તે બોલાવીને આપણને કયા પ્રકારનો આનંદ થાય? ઇષ્ટ મિત્રોને ભોજન આપવાથી એક બીજામાં સ્નેહ વધવાનો સંભવ

હોય છે, અને તે દૃષ્ટિએ તે ઇષ્ટ છે. તેજ પ્રમાણે જે ગરીબ લોકોને કદી મિષ્ટાન્ન મળતાં નથી તેમને સારૂં ભોજન આપ્યું તો તે પણ એક પરોપકાર થશે. પરંતુ તવંગર અને ગરીબ, ઓળખીતો અને ન ઓળખીતો, વગેરેનો ભેદ ન રાખતાં જ્ઞાતિ ભોજન આપવું એટલે કેવળ રૂઢિને તાબે થવાનું થશે. પ્રાચીનકાળે જ્યારે એ ચાલ પડયો હશે ત્યારે જ્ઞાતિમાં થોડા લોકો હોવાને લીધે, અથવા એક ઠેકાણે રહેનારા એક જ્ઞાતિના લોકો થોડા હોવાને લીધે, સર્વેનો પરસ્પર નિકટ સંબંધ હોવો સ્વાભાવિક હતો. તેને લીધે આવા પ્રસંગે સર્વે જણે એકત્ર ભેગા થવું અને એકજ ઠેકાણે ભોજન કરવું એ સ્વાભાવિક રીતે બની આવ્યું હશે. આગળ જ્ઞાતિમાંના મનુષ્યોની સંખ્યા વધવા માંડી તોપણ તેજ રીવાજ કાયમ રહ્યો. વાસ્તવિક આવે પ્રસંગે ઇષ્ટ મિત્રોનેજ બોલાવીને તેમની સાથે ભોજન કરવું ઇષ્ટ છે. હવે એ અને બીજું ખરચ કોઇ કમી કરવા બેસે તો તેને લોકો કૃપણ કહેશે, અને તેના ઉપર બીજા પણ આરોપ મૂકશે. પરંતુ તે તરફ લક્ષ ન આપતાં, જેને ખરેખરૂં સામર્થ્ય ન હોય તેણે તે સહન કરવું એજ ઉત્તમ. જેને સામર્થ્ય હોય તેણે બીજા ઉપાયોથી પહેલા આરોપમાંથી મુક્ત થવું એ સારૂં. ઉપરની વાત માટે જે ખરચ થવાનો સંભવ હશે તેનો તેણે કોઇપણ પરોપકારના કામમાં ઉપયોગ કરવો, અને તેમ કરતાં અમુક રીતે બચાવેલા પૈસાનો આ વ્યય છે એમ પોતાના વર્તન ઉપર ટીકા કરનારા લોકોને સમજાય એવી તજવીજ કરવી.

યૂરોપિયન લોકોમાં છોકરીનાં લગ્ન માટે માબાપ ઉપર ઘણો બોજો પડતો નથી, પરંતુ તે લોકોમાં વરવધૂને બક્ષિસો આપવાની ગાંડછા ઘણી પેઠેલી છે, અને તે ઓછી કરવા વિષે તે લોકોનો યત્ન ચાલુ છે. નવાં વરવધૂનો નવો સંસાર માંડવાનો હોય છે, તેથી શરૂઆતના વખતમાં જેમનો ઉપયોગ થાય એવા પદાર્થ બક્ષિસ આપ-

વાનો પૂર્વે ચાલ હતો, અને આ ઉદ્દેશે જો હજીપણ કોઇ કંઇ બક્ષિસ દેતા હોય તો તેમને દૂષણ દેવાનું કારણ નથી. લગ્ન થયાની સાથેજ છોકરાએ બાપને ઘેર ન રહેતાં પોતાને માટે જૂદી જગાની વ્યવસ્થા કરવી એવો તે લોકોનો રીવાજ છે, અને એકદમ નવો સંસાર માંડવો ઘણોજ કઠણ હોવાને લીધે તેને મદદ કરવી એમાં કંઇ ખોટું નથી. પરંતુ આ સારા હેતુએ શરૂ કરેલા ચાલને રૂઢિએ નિરાળુંજ સ્વરૂપ આપ્યું છે. જેમને ઘેર કશાની પણ તંગી પડવાનો સંભવ નથી, એવાં વરવધૂને પણ તેમના મિત્રો તરફથી એટલી બક્ષિસો મળે છે કે તેમની વ્યવસ્થા કરતાં કંટાળો આવે છે. આમાંની ઘણી ખરી બક્ષિસો મિત્ર ભાવે અથવા પ્રેમે આપેલી હોય છે એમ પણ હોતું નથી. તે આપી નહિ તો ખોટું દેખાશે અને ન આપનારા ઉપર ટીકા થશે આ ભયને લીધેજ તે આપવામાં આવે છે. જેને ઘણા મિત્ર હોય છે તેના ઉપર આ એક કરજ છે. હાલમાં તો મોટા લોકોમાં આ રીવાજ એટલો શિખરે પહોંચ્યો છે કે આવી રીતે આવેલા નજરાણાની યાદી અને તે આપનારાનાં નામ નિર્લજ્જપણે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ યાદી ઉપરથી વરવધૂની સામાજિક સ્થિતિ અને તેમનો વૈભવ અને નજરાણો આપનારાંનાં ઔદાર્ય, એમની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

* ઇસ્તર અને ખ્રિસ્તમસ આ તહેવારની વખતે લગ્નના વખત પ્રમાણેજ એક બીજાને બક્ષિસો મોકલવાનો રીવાજ યૂરોપિયન લોકોમાં છે. પારીસ શહેરમાં ઇસ્તરના તહેવારની બક્ષિસો વહેંચવાની ગાંડછા ઘણીજ પ્રસરી ગઇ છે. કેટલાક લોકો આ ત્રાસ ટાળવા વાસ્તે ગમે તે કારણ કાઢીને આ પ્રસંગે બહાર નીકળી જાય છે. આ

* ઇસ્તરનો તહેવાર માર્ચ માસની પુનમ પછીનો શુકરવાર. એ એપ્રિલ મહિનાના શુમારમાં આવે છે. ગુડફ્રાઇડે એ તહેવારોનો મુખ્ય દિવસ છે.

એક પ્રકારનું પરસ્પર ઉપર ખાનગી કરજ છે. કએ ખ, ગ, ઘ, વગેરે લોકોને બક્ષિસો આપવી. ખએ, ક, ગ, ઘ, ને આપવી. એ પ્રમાણે મૂળાક્ષર પૂરા થાય અથવા તેની આગાડી પણ વધે એમ આપવા લેવાનું ચાલે છે. આ બક્ષિસો પ્રમાણેજ પ્રત્યેક મનુષ્યના જન્મ દિવસે તેના આપ્ત ઇષ્ટ તરફથી બક્ષિસો મોકલવાનો રીવાજ ઘણાખરા યૂરોપિયન લોકોમાં છે. બક્ષિસો અને નજરાણા આપવાનો રીવાજ આપણા લોકોમાં પણ ઘણો ફેલાયો છે. ખ્રિસ્તમસ અને ઇસ્તર આ તહેવારની વખતે કંઇ શુભચિંતક મજકુર લખેલાં અને છાપેલાં કાર્ડ મિત્રોમાં, વિશેષે કરીને છોકરાંમાં, વહેંચવાનો ઇંગ્રેજ લોકોમાં ઘણો રીવાજ છે. આ સર્વ વાતમાં પૈસો, શ્રમ અને વખત એમનો વ્યય થઇને તે શિવાય બીજા બે અનિષ્ટ પ્રકાર થાય છે. એક તો, આ રીવાજ જેટલો જેટલો જુનો થતો જાય અને વધારે વધારે ફેલાતો જાય તેટલો તેટલો તેનો મૂળ ઉદ્દેશ એક તરફ રહીને તેનાથી આનંદ થતો નથી; અને બીજું કોઇના હાથથી તે પ્રમાણે વર્તન બનવાની આનાકાની થઈ તો સંબંધી મનુષ્યોને ખોટું લાગે છે. જ્યાં સુધી એ પ્રેમસૂચક ચિહ્નો અંતર્યામીની સ્ફુર્તતાએ વધારે પ્રાતિમાંના મનુષ્યોને માત્ર બતાવવામાં આવે છે ત્યાં સુધી ઉપયોગ થાય છે; તેજ મર્યાદા બહાર ગયાં અને નિત્ય ક્રમનાં થઇ બેઠાં એટલે છેક નિરર્થક થઇ જાય છે.

આવા પ્રકારના સામાજિક વર્તન સંબંધે મનુષ્યે સત્ય અને પ્રમાણિકપણું એમનું અવલંબન કરીને મનમાં એક અને બહાર એક એવાં વર્તન કરાવવાનું છોડવું જોઇએ. મનમાં ગમતું ન હોય પણ કેવળ લૌકિક આચાર માટે એકાદિ વાત કરવી એટલે એક પ્રકારનું અસત્યાચરણજ છે. શક્ય હોય તેટલાં એવા પ્રકારનાં અસત્યાચરણ ટાળવાનો જો પ્રત્યેક યત્ન કરશે, તો સમાજનું જીવતર ઘણું વધારે જુસ્સાવાળું થશે.

નીતિશાસ્ત્ર ઉપરના પુસ્તકમાં પરોપકાર વિષે વિચાર ચાલેલો છતાં સામાજિક સુધારાના વિષયનો ઉલ્લેખ કરેલો જોઇને ઘણા જણને આશ્ચર્ય લાગશે, અને આપણે પરોપકાર ઉપરનો લેખ વાંચીએ છીએ અથવા સામાજિક સુધારાનો એકાદો નિબંધ વાંચીએ છીએ એનો પણ વ-ચમાં વચમાં કેટલાકને સંશય પડશે. સામાજિક આચાર તરફ નીતિની દૃ-ષ્ટિએ જોવાની ઘણાકને ટેવજ હોતી નથી, પરંતુ જે વર્તનથી મનુ-ષ્યનું સુખ દુઃખ ઓછું વધતું થવાનો સંભવ હશે, તે વર્તનનો નીતિ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જરૂરનો છે. નિત્યક્રમમાં પેશી ગયેલો સા-માજિક રૂઢ આચારનો મનુષ્યના સુખ દુઃખ સાથે સંબંધ નથી એમ કોઇ પણ કહી શકનાર નથી.

પરંતુ અપાયકારક સામાજિક ચાલને પ્રતિબંધ કરીને તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનો યત્ન કરવો એ સામાજિક પરોપકારનું કામ અંગ ઉપર લેવું કોઇને ગમતું નથી. કારણ, તે ભાંજગડમાં પડનારા મનુષ્યને લોકો ખટપટીઓ સમજે છે. કેટલાક લોકોને એમ લાગે છે કે, સામાજિક સુધારાના કામમાં પડીને પોતે ખટપટીઓ છે એવી એકવાર લોકોની સમજ થઇ અને પોતાના ઉપરનો તેમનો ભરૂસો ઉડી ગયો, એટલે પોતાના હાથથી ઘણા મહત્વનો સુધારો થનાર નથી. એ આ લોકોનો મત કબુલ કરી શકાતો નથી. કારણ સામા-જિક આચાર અને રીતભાત એમાં સુધારો કરવાનું કામ બીજા સુ-ધારા કરતાં કમી મહત્વનું નથી. આ પ્રકરણમાં કહેલા કેટલાક રૂઢ આચારોથી લોકોને ઘણું નુકસાન થાય છે. એ શિવાય અનેક અહિત-કારક રીવાજ અને સમજુતી બતાવી શકાશે. દિવસમાં બે વખત જમવાનું અને પ્રત્યેક વખતે પેટ છેક ઠાંસીને ભરવું આ ચાલને લીધે શરીર ઉપર નઠારૂં પરિણામ થાય છે. પેટ ભરાઇને ટેં થતાં સુધી જમ્યા શિવાય બીજા જમણ સુધી ધીરજ રહેતી નથી અને

એકદમ ઘણું ખાધાથી ત્રાસ થાય છે. નિયમિત દિવસમાં ચારવાર ખાધું તો કોઇવાર ટેં થઇને પડવાની આવશ્યકતા ભાસનાર નથી, અને હમેશાં કામ કરવાને અંગમાં ચંચળતા રહેશે. આરામ સંબંધી પણ આપણા લોકોની સમજુત ચમત્કારિક છે. શ્રમ થવા સરખા મર્દાની ખેલ ખેલવા, દોડવું, કુસ્તી ખેલવી વગેરે પ્રકાર સભ્ય પણાને યોગ્ય નથી એમ ઘણાને લાગે છે. એ સમજણ મોટા મોટા શહેરોમાં ઘણી કમી થતી જાય છે. પરંતુ બીજે ઠેકાણે તેનું અદ્યાપિ ઘણું જોર છે. આપણા ઉપરના વર્ગમાંના લોકોની સ્ત્રીઓએ પગરખાં પહેરવાં અને માથા ઉપર છત્રી ઓઢવી એ કેટલો બધો પ્રમાદ સમજવામાં આવે છે. આ હમેશના અતિ આવશ્યક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રતિબંધ હોવાને લીધે સ્ત્રીઓની ઘણી ગેરસોઇ થાય છે, અને કેટલીક વાર તો આ ગેર સમજુતીને લીધે તેમના શરીર ઉપર પણ નઠારૂં પરિણામ થાય છે. ખરા બપોરે તડકામાં કામને માટે બહાર જવાનું હોય તો તપેલા રસ્તા ઉપરથી તેમણે દાઝી મરવું અને તાપ ખાતાં જવું પડે છે તથા ચોમાસામાં પણ પલળતાં જવાનો વારો આવે છે. સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી નાજુક હોવાને લીધે તેમને એ પદાર્થની વિશેષ જરૂર છે, એવાં બીજાં પણ અનેક ઉદાહરણો આપી શકાશે.

આપણાજ લોકો અપાયકારક સામાજિક રીવાજથી દબાઇ ગયા છે એમ નથી. પ્રત્યેક સમાજમાં ઓછા વધતા પ્રમાણથી તે છેજ. યુરોપિયન લોકોમાં રાત્રીને દિવસ માનીને કામ કરવાનો રીવાજ છે, તેને લીધે દીવા પાસેથી ઉત્પન્ન થનારી ખોટી હવામાં વધારેવાર શ્વાસોશ્વાસ લેવો પડે છે. તે દિવસમાં જોકે; ચારવાર અન્ન ખાય છે, તોપણ તેમની મુખ્ય જમવાનીવેળા જૂદીજ રાખેલી છે. હમેશાં ચોવીસ કલાક પાચન શક્તિ સરખી હોતી નથી. દિવસના ચઢવા ઉતરવાના

હસ્ટો ઘણાં વર્ષ સુધી ન્યુઝીલાંડમાં રહીને ત્યાના સાદા અને સરળ-પણાના વ્યવહારની ટેવ પડયા પછી ફરીને ઈંગ્લાંડમાં પાછા આવ્યા. પ્રથમ તો તેમનો વિચાર વૃદ્ધાવસ્થાના દિવસ ઇંગ્લાંડમાં ગાળવા એવો હતો. પરંતુ ત્યાંના વર્તનક્રમમાંના કૃત્રિમપણાથી તે જલદીથીજ કંટાળ્યા અને પાછા ન્યુઝીલાંડ ગયા.

ઉપરના પ્રતિપાદન ઉપરથી લક્ષ્યમાં આવશે કે, વિચારની દૃષ્ટિએ યુક્તાયુક્ત જોઇને સામાજિક રૂઢિ આચારમાં ફેરફાર કરવાનો યત્ન કરવો એ કામ બીજા સુધારા કરતાં કમી મહત્વનું છે. એવો જે કેટલાકનો મત છે તે ખરો ધારવામાં આવતો નથી. ઉલટું સુખ દુઃખના ઓછા વધતાપણા ઉપરથી જો પરીક્ષા કરવાની કહીએ તો બીજા સુધારા કરતાં સામાજિક સુધારો વધારે મહત્વનો છે એવો સંશય લાવવાને જગા છે. મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ કરવાનું ઇચ્છનારા પ્રત્યેક મનુષ્યે સામાજિક આચાર અને તેનાં સાધનો, એમાં જેટલું સાદાપણું લવાય તેટલું લાવવાનો યત્ન કરીને મનુષ્યની શક્તિનો નિરર્થક વ્યય ન થાય એ માટે વધારે કાળજી રાખવી જોઇએ. આ સામાજિક પરોપકારનો પ્રકાર પ્રત્યેક પરોપકારી મનુષ્યને હમેશાં લક્ષમાં રાખવા સરખો છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

રાજ્યકીય પરોપકાર.

"રાજ્યકીય કામમાં તમે ખટપટ કરશો નહિ" એવું પહેલા ચાર્લ્સ રાજાનું પોતાની પ્રજાને કહેવું હતું. રાજાએ આવા પ્રકારનો ઉપદેશ પોતાની પ્રજાને કરવો, અથવા તેમના હાથથી ઉપરની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તન બને એ વિષે યત્ન કરવો એ સ્વાભાવિક છે. અનિ-

યંત્રિત સત્તા પોતાના હાથમાં હોવી એમ કયા રાજાને લાગતું નથી? પ્રજાએ ફક્ત રાજાની ઇચ્છાને માન આપીને તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું એ તેટલું સ્વાભાવિક નથી. તથાપિ આજપર્યંતના ઇતિહાસ ઉપરથી જોતાં રાજા અને પ્રજા એમાંનો સંબંધ ઘણું કરીને રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલેલો છે, અને હજીપણ કેટલાક અપવાદ બાદ કરતાં જ્યાં ત્યાં તેજ પ્રકાર છે, એમ કહેવાને હરકત નથી. રાજ્યકીય સ્વાતંત્ર્યનો અને હકનો ડોળ દેખાડનારા દેશોમાં પણ લક્ષાવધી લોકો પહેલા ચાર્લ્સ રાજાએ પોતાની પ્રજા માટે ઘાલી દીધેલા નિયમે ચાલે છે. એવી રીતે ચાલવામાં મોટી શોભા છે એમ માનનારા પણ ઘણા લોકો જડી આવે છે. "રાજ્યકીય પ્રશ્નોની ભાંજગડમાં હું કદી મન ઘાલતો નથી" એવા અર્થનાં વાક્યો અનેક ધંધા કરનારા લોકોના મોંમાંથી નીકળે છે, અને તે એવા રૂપમાં બોલાય છે કે, પોતે કંઇ અભિમાન કરવા સરખી વાત કહીએ છીએ એમ બોલનારાના મનમાનો ભાવ સાંભળનારાના મનમાં આવે છે.

એ મનની સ્થિતિ પૂર્વના એક કાળને યોગ્ય હતી અને તે વખતે તે પૂર્ણતાએ પહોંચીને તેનો અમલ અદ્યાપિ લોકોના મન ઉપર બાકી રહેલો છે. પ્રાણીઓના શારીરિક અને માનસિક ઉત્ક્રમણમાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે એ કે, એક પ્રકારની પરિસ્થિતિને લીધે જે શારીરિક અને માનસિક ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પરિસ્થિતિ બદલાઇ તોપણ તે એકદમ નષ્ટ થતા નથી. તેમાં નવીન પરિસ્થિતિને યોગ્ય એવા ફેરફાર થવાને ઘણો કાળ લાગે છે. એજ સ્થિતિ રાજા અને પ્રજા એમના વચ્ચેના સંબંધની થઇ છે. પ્રાચીનકાળમાં "રાજા એટલે ઇશ્વરનો અંશ," "રાજાની આજ્ઞા માથું નમાવી માન્ય કરવી જોઇએ," ઇત્યાદિ સમજુતી લોકોમાં હતી. જે વેળાએ ટોળા ટોળાના વચ્ચે ચાલેલા યુદ્ધમાં સરસાઇ મળવાને ટોળીમાંના મુખ્ય-

નો તે ટોળીમાંના લોકો ઉપર પૂર્ણ અમલ હોવો જરૂરનો હતો તે વખતે આ કલ્પનાનો ઉદય થયેલો હોવો જોઇએ. આવી સ્થિતિમાં વ્યક્તિના વિચાર સ્વાતંત્ર્યની અને આચાર સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના આવવી અસંભવિત હતી. પરંતુ તેજ સ્થિતિમાંથી હાલના યૂરોપિયન સૈન્યો ઉત્ક્રાંત થયેલાં છે, અને તેમની હાલની સ્થિતિમાં રાજ્યકીય કારભારમાં લક્ષ્ય ઘાલવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય થઇ બેઠેલું છે. ઇંગ્રેજ લોકના સહવાસને લીધે અને તે તરફની રાજ્યકીય સંસ્થાનાં વલણ અહીંની રાજ્ય પદ્ધતિને આપવાનો જે ક્રમ તે લોકોએ હળવે હળવે શરૂ કર્યો છે તેને લીધે, આપણા લોકોને પણ પોતાના દેશના રાજકારભારની વાતમાં મન ઘાલવું જોઇએ. એ કર્તવ્ય ન બજાવવું એટલે મનુષ્યે પોતે અદૂરદષ્ટિત્વ, કૃતઘ્નતા તથા નીચપણું આ ત્રણ દોષોને પાત્ર થવું એમ થાય છે. સર્વ લોકો જો રાજ્યકીય વાતના સંબંધે ઉદાસીન રહેવા લાગ્યા, તો લોકોના ઉદ્યોગે અથવા રાજકર્ત્તાની મહેરબાનીએ જે હક દેશને પ્રાપ્ત થવાના હોય તે નષ્ટ થશે, અને જે ઉપયુક્ત રાજકીય સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી હશે તે લય પામવા લાગશે; એને લીધે આપણા દેશ સંબંધીનાં કર્ત્તવ્યોમાં અનાકાની કરનાર લોકોને માથે અદૂરદષ્ટિત્વનો દોષ આવે છે. આપણા દેશાભિમાની પૂર્વજો અથવા સમકાલી લોકોએ મેળવેલા હક વિષે અને ઉત્પન્ન કરેલી સંસ્થા વિષે બેપીકરા થવું, એટલે તેમણે આપણા ઉપર કરેલા ઉપકાર ભૂલી જવા જેવું થાય; આવી રીતે કૃતઘ્નતાનો દોષ આવે છે. વળી નીચપણાનો દોષ આવવાનું કારણ તે હકનો અને સંસ્થાનો પ્રત્યેક મનુષ્યને ઉપયોગ થયા છતાં તેમનું સંરક્ષણ કરવાનું કામ માત્ર પ્રત્યેક તરફથી થતું નથી. કોઇપણ વાતનો ફાયદો લેઇને તેનો લગાર પણ મોબદલો ન આપવો એ નીચપણાનું લક્ષણ છે.

કોઇ પણ સ્વાતંત્ર્યમૂલક રાજકિય સંસ્થાનું અસ્તિત્વ કાયમ રહેવાને અને તે સારી રીતે ચાલવાને તેના ઘટકાવયવોએ પોતાના ભાગનું કામ સંભાળવું જોઇએ. જેમના હાથથી તે થતું નથી તેમના પૂરતી તોપણ તે સંસ્થા મરી ગયેલીજ હોય છે એમ કહેવાને હરકત નથી. શરીરના કેટલાક ભાગનો વ્યાપાર બંધ પડ્યો તોપણ શરીર જેમ જીવતું રહી શકે છે તેજ પ્રમાણે એવી સસ્થાનું પણ છે. જેવી રીતે શરીરના અધિકાધિક ભાગ લુલા પડતા જાય છે તેવી રીતે જલદીથી સર્વ શરીર જેમ નષ્ટ થાય છે તેજ પ્રમાણે અધિક અધિક લોકો આવી સંસ્થા તરફ દુર્લક્ષ કરવા લાગે તો તે જલદીથી લય પામે છે, આ પ્રકાર ન થવા માટે યત્ન કરવો એ દેશના પરોપકારની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય છે. આ કર્ત્તવ્ય તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવાને લીધે પોતાનો અને બીજાનો કયા પ્રકારનો તોટો થાય છે અને વિશેષ લક્ષ્ય દેવાથી કયો ફાયદો થાય છે તે જોઇએ.

મનુષ્યની પાયરી પ્રમાણે તેમના તરફ કામની વહેંચણી કરી આપી તે તેમની પાસેથી જુલમથી કરી લેવાની સમાજવ્યવસ્થા બંધ થઇને પોતાની ખુશીની કરારની વ્યવસ્થા શરૂ થયાને લીધે કરાર પૂર્ણ રીતે પાળવાનું અવશ્યનું થયું છે. મનુષ્યના જીવતરનું અને સ્વાતંત્ર્યનું તો રક્ષણ થવુંજ જોઇએ, પણ તે શિવાય મજુરોએ કબુલ કરેલું કામ કર્યા પછી તે વિષે જેમ જુરી ઠરેલી હશે તે તેમને વગર હરકતે મળવી જોઇએ; એકાદા દુકાનદાર તરફથી કોઇએ કંઈ જણસ વેચાતી લીધી તો તેની કિંમત, અથવા બંનેના વિચારે ઠરેલો તેનો મોબદલો બીજી જણસ, તે દુકાનદારને પાછી મળવી જોઇએ; અને કંઇ નિયમિત કરાર ઉપર એકાદું કામ કરવાનું ઠર્યું હોય તો તે કરાર અક્ષરે અક્ષર પાળીને તે કામ થવું જોઇએ. કોઇ કોઇને પ્રત્યક્ષ રીતે ત્રાસ દે તો તેનું નિવારણ ફોજદારી કાયદાના અ-

મલે થવું અને અપ્રત્યક્ષ રીતે એટલો કરાર ભાગવાથી થયેલા ત્રાસનું નિવારણ દિવાની કાયદાથી થવું. આ કામો યોગ્ય રીતે બજાવવાને પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કેટલેક અંશે જવાબદારછે.

આવા પ્રકારની કેટલીક જવાબદારી પ્રત્યેક મનુષ્ય ઉપર છે એ કલ્પના પણ આજની સ્થિતિમાં કોઇની નજરમાં ઘણી આવતી નથી એ મોટી કમનસીબની વાત છે. દેશસંબંધીના કારભારમાં પોતાનું મન ઘાલવું અને દેશના સંબંધે પોતાનુ કર્ત્તવ્ય કરવું એમ ઘણા જણના મનમાં આવે છે; પરંતુ આ વિષય તેમના મનમાં બીલકુલ આવતો નથી. કોઇ પ્રતિનિધિ પસંદ કરવાનો હક લોકો તરફથી સારો બજાવવા માટે ખટપટ કરે છે, કોઇ પ્રતિનિધિની ચુંટણી કરવાનો હક ઘણા લોકોને મળવા માટે હિલચાલ કરે છે; કારખાનામાંના મજુરો તરફથી દિવસમાંના અમુક કલાકથી અધિક કામ લેવું નહિ તે માટે કોઇનો ઉદ્યોગ ચાલેલો હોય છે. અમુક પદાર્થો ઉપર કર બેસાડવો અને અમુક ઉપર બેસાડવો નહિ તે માટે કોઇ યત્ન કરે છે, અને કોઈ મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાં મન ઘાલીને સહેરને પાણીની ખોટ પૂરી પાડવા માટે અથવા ઘોડાની ગાડીનો લોઢાનો રસ્તો (ટ્રામવે) વેચાતો લેવા માટે ઇત્યાદિ કામોની પરવાનગી મેળવવાના ઉદ્યોગમાં ગુંથાએલા હોય છે. પરંતુ સમાજને અત્યાવશ્યક એવી વાત તરફ કોઇ લક્ષ આપતું નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યને તેના સારા કામનો પૂર્ણ ફાયદો મળવો અને તેનાં નઠારાં કૃત્યનો દુષ્પરિણામ બીજા કોઇને ભોગવવો ન પડે આ બે વાતો સમાજના સ્થૈર્યને અત્યંત અવશ્યની છે, અને તે સાધ્ય કરવાને પ્રત્યેક મનુષ્યે જે કામો કરવાનું કબુલ કર્યું હોય તે તેમની પાસેથી કરાવવાં જોઇએ, અને તે બદલે જે મોબદલો આપવાનો ઠર્યો હોય તે તેને આપવો જોઇએ. દેશના અસ્તિત્વના પાયા સાથે જે પ્રશ્ન છે તેજ તરફ દુર્લ-

ક્ષ થઇને મનુષ્યનું લક્ષ ઉપર ઉપરની વાતો તરફ દોરે છે. જે પ્રજાને માર્ગ બતાવવા માટે કાયદા કરવામાં આવે છે તે પ્રજાને તે સમજાવવા માટે જે રાજ્યપદ્ધતિમાં પેઢીઓની પેઢીઓ થયાં કંઇ પણ યત્ન કરવામાં આવતો નથી તેનું મૂર્ખપણું લોકના લક્ષ્યમાં બિલકુલ આવતું નથી. હાલમાંજ કાયદાનો કેટલો ઢગલો થયો છે અને તેમાંજ કાયદો કરનાર મંડળીઓ દરવર્ષે ઉમેરો કરતી જાય છે. કાયદો કરનારી મંડળી એટલે કાયદો ઉત્પન્ન કરનારાં યંત્રોજ થાય. એ યંત્રો એટલી ઝડપથી કામ કરે છે અને એટલા નવા નવા કાયદા તૈયાર કરે છે કે, જૂના કાયદા અને નવા કાયદા એમનો એકત્ર ઘોટાળો થઇ ગયેલો છે. આ સર્વે વાત તરફ લોકો શૂન્ય દૃષ્ટિએ જુએ છે. વીજળી પડીને ઘરનું બળવું, તોફાનથી વહાણ બુડવું, ઇત્યાદિ આકસ્મિક વાતોનું પરિણામ જે પ્રમાણે કપાળને હાથ લગાડીને મનુષ્યો ચું કે ચ્યાં કર્યા વગર સહન કરે છે, તેજ પ્રમાણે કાયદાની અપૂર્ણતાને લીધે કોઇવાર મુદતસર ફરિયાદ થઇ નહિ તેથી, કેટલીવાર કમી કિંમતની ટીકીટ ચોડી તેથી, કોઈ કોઇ વાર બારવર્ષ ઉપરનો વહિવટ થયો વગેરે હલકી ભુલો માટે ન્યાયની કોર્ટમાં થનારો અન્યાય પણ સહન કરવાની તેમને ટેવ પડી છે. શિવાય સરકાર મારફત કોઇ પણ વાતની દાદ પહોંચવી એ મોટા ખર્ચની બાબત છે. જે રકમો માટે ફરીયાદ કરવાની તે રકમનો ઘણો ભાગ ફરીયાદના ખર્ચમાંજ ગેબ થઇ જાય છે. શ્રીમંત લોકો અપીલો ઉપર અપીલો કરીને ગરીબોનો છેક ઘાણ કહાડી નાખે છે. વળી આ સર્વ વાતો મનમાં આણીને ઘણા લોકો સરકારમાં દાદ માગવા વાસ્તે જવાના વધારે ખરચમાં ન પડતાં પોતા ઉપર થયેલો અન્યાય ચું કે ચ્યાં કર્યા વગર સહન કરે છે.

સાસન પદ્ધતિમાં ઇષ્ટ ફેરફાર કરવા અને રાજ્ય વ્યવસ્થા સુ-

ધારવી એ કામો પણ દેશ સંબંધીના પરોપકારનાંજ છે, પરંતુ એના કરતાં લોકો ઉપર થતો અન્યાય તેમને સહન કરવો પડે છે તેને લીધે જે અનર્થાવહ પરિણામ થાય છે તે નષ્ટ કરવાનો યત્ન કરવો એ કામ વધારે મહત્વનું છે. મનુષ્યના વ્યવહાર અન્યાયથી થતા હોવાને લીધે તેમને અનેક અડચણો ભોગવવી પડે છે. બજારમાં કોઇપણ જણસ વેચાતી લેવા માટે ગયા તો ઘણું કરીને તેમાં જુઠાણું જણાયા વગર રહેતું નથી. ઘીમાં ચરબી મેળવીને તે મિશ્રણ "ઘી" કરીને વેચવું; તલના તેલમાં વળી અનેક પ્રકારનાં તેલ મેળવવાં; ઉન અને કપાસમાં સરખો ભેળ કરીને તે સુતરનું તૈયાર કરેલું કાપડ ઉનનું કરીને વેચવું; સારા માલમાં તેજ જાતનો નઠારો માલ ભેગો કરીને તે સારાના ભાવે વેચવો; એક પ્રકારનો માલ બતાવવો અને બીજા પ્રકારનો આપવો; તોળવાનાં અને ભરવાનાં વજન અને માપ ખોટાં વાપરવાં; ઇત્યાદિ છેતર પિંડીના હજારો પ્રકાર નિર્વાહના પદાર્થની આપલેમાં ક્ષણે ક્ષણે થાય છે; અને તે સર્વનાં કારણ મનુષ્યો કરાર પ્રમાણે ચાલતાં નથી અને તેમની પાસેથી કરાર પ્રમાણે વર્તન કરાવવાના માર્ગ ઘણા કઠણ છે. આ શિવાય કાયદેસર વ્યવહારના ત્રાસને લીધે અને ખરચને લીધે પ્રત્યેક જણસને બદલે મનુષ્યને અધિક કિંમત આપવી પડે છે. વ્યાપારી મંડળીને હમેશાં મોટા મોટા પગાર આપીને વકીલ લોકોને ચાકરીમાં રાખવા પડે છે અને આ સર્વ ખરચ પદાર્થની કિંમત વધારીને ઘરાક પાસેથી લેવું પડે છે. વ્યાપારના કામમાં અપ્રમાણિકપણાના વ્યવહાર ચાલેલા હોવાને લીધે વારંવાર અનેક વેપારીનાં અને વેપારી મંડળીનાં દેવાળાં નીકળેલાં હોવાને લીધે હજારો લોકોને નુકસાન થાય છે. આ અન્યાયની દાદ મળવાનો માર્ગજ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. ન્યાયદાનનું કામ સ્હેલી રીતે પ્રમાણિકપણે અને થોડાજ ખ-

રચે થવા વિષે ખટપટ કરવાથી જેટલો દેશ સંબંધી પરોપકાર થવાનો સંભવ છે તેટલો બીજી કોઇપણ વાતે થવાનો નથી એમ વિચારશીળ માણસના લક્ષમાં આવ્યા શિવાય રહેતું નથી.

લોકોના રાજકીય વ્યવહાર પ્રમાણિકપણાએ ચાલે તોજ દેશના અંગે ક્ષેમ રહેશે એ તત્વ સર્વ લોકો કબુલ કરશે, પરંતુ રાજકીય પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા કરતાં નિરનિરાળા મતોના લોકોના પક્ષ પડીને રણસંગ્રામના જે પ્રકાર સર્વત્ર ચાલેલા છે તેને લીધે અપ્રમાણિક પણાનું વર્તન કરવું ઘણુંજ લોકોને ભાગે આવે છે અને દેશને અપાય થાય છે, આ વાત માત્ર ઘણા લોકો કબુલ કરનાર નથી. તથાપિ નિરઅભિમાને વિચાર કરનારા મનુષ્યને તે વાત કબુલ કરવી પડશે. રાજકીય પ્રકરણમાંના પરસ્પરમાંનો ટંટો મટાડવા માટે યત્ન કરવો અથવા તેનું નઠારૂં પરિણામ બને તેટલું કમી કરવા માટે યત્ન કરવો એ દેશ સંબંધી પરોપકારનું કામ છે. રાજકીય પ્રશ્નની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ જે મંડળીના હાથમાં હોય છે તેના સભાસદમાં અનેક પક્ષ પડવાને લીધે એક દેશમાંના લોકોનું કેવું નુકસાન થાય છે તે બીજા દેશમાંના લોકોના લક્ષ્યમાં જલદી આવે છે. ઇંગ્લાંડમાંના લોકોને અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાંના લોકોના દોષ એકદમ દેખાય છે. એક પક્ષમાંના લોકોના હાથમાંથી રાજસૂત્રો બીજા પક્ષના હાથમાં ગયાં એટલે પૂર્વના મોટા મોટા કામદાર જઇને તેમની જગાએ એકદમ નવા આવ્યાને લીધે રાજવ્યવસ્થાનાં પૂર્વનાં ધોરણ બદલાઇને કેવો ઘોટાળો થઇ જાય છે. બહારથી અંદર આવનારા અને અંદરથી બહાર જનારા એવા બન્ને પ્રકારના માલ ઉપર જબરો કર બેસાડીને ઉત્પન્ન કરેલા સરકારી પૈસાનો પ્રતિનિધિની ચૂંટણી વખતે ખાનગી હેતુ સાધવા વાસ્તે કેવો દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે; અને આ વાતને લીધે સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાની રાજ્યપદ્ધતિમાં પણ કેટલું કમીપણું

રહેલું છે; એ વાતે ઉપર ઇંગ્લિશ લોકો જોઇએ તેટલું પાંડિત્ય કરી શકશે. પરંતુ ઇંગ્લાંડનું રાજસૂત્ર એક પક્ષના હાથથી બીજા પક્ષના હાથમાં ગયાને લીધે તેમનું પોતાનું જે નુકસાન થાય છે તે તેમને દેખાતું નથી.

પાશ્ચાત્ય રાજકીય સંસ્થાનું હિંદુસ્થાનમાંના લોકોને હાલમાંજ શિક્ષણ મળવા લાગેલું છે, અને રાજકીય વ્યવસ્થા પૈકી કોઇપણ મહત્વનો ભાગ લોકોએ નીમેલા પ્રતિનિધિના હાથમાં નથી તેને લીધે અહીંના લોકોમાં રાજકીય પ્રશ્નો સંબંધી વજનદાર પક્ષ થયેલા નથી. જ્યાં સુધી હિંદુસ્થાનનાં રાજસૂત્રો પારકાને હાથ રહેશે ત્યાં સુધી રાજ-વ્યવસ્થાનો મહત્વનો ભાગ અહીંના લોકોના હાથમાં આવવાનો સં-ભવ નથી, અને તે આવ્યો નહિ તો પોકળચર્ચાની પેલી તરફ જ-વાનું અહીંના લોકોને કારણજ મળવાનું નથી. તથાપિ મ્યુનિસિપાલીટી, લોકલબોર્ડ વગેરે હલકી જવાબદારીનાં કામની જે સંસ્થા આપણા ઉપર સોંપેલી હોય છે તેમાં પણ બીજા લોકોનાં મોટાં જવાબદારીનાં કામોમાં થતી ભૂલ્યો જોઇને આપણે ફાયદો કરી લેવાનું શીખવું જોઇએ. રાજવ્યવસ્થાનું કામ મોટું હો અથવા નાનું હો, તે જે લો-કોના હાથથા થવાનું હોય છે તેમનાગાં પક્ષ પડે તો અભિગાનને લીધે અપ્રમાણિકપણાનાં વર્તન મનુષ્યના હાથથી થવાનો સંભવ હોય છે. તેથી આવા નાના કામમાં પણ ભેદ ન પડવા દેવો ઇષ્ટ છે.

રાજ કારભારની વ્યવસ્થા માટે પ્રતિનિધિ ચુંટી કહાડવાના કા-મમાં એક અનિષ્ટ પ્રકાર સર્વત્ર બનતો આવેલો છે અને તે દિવસે દિવસે વધવાના પ્રમાણ ઉપરજ છે. લોકોની મુખત્યારી મેળવવા વાસ્તે જેમનો યત્ન હોય છે તે પોતાના સ્વતઃના વિચાર એક બાજુ-એ વિંટાળી મૂકીને લોકોનું વલણ જોઇને તેમના મોંરખું બોલે છે; અને જે વાત કરવી અશક્ય હોય છે એમ તેમને પક્કું માલમ હોય

છે તે કરવા વિષે વચન આપે છે. સારાંશ, જેથી કરીને અધિક મત મેળવીને પોતાની ફતેહ થાય એવા પ્રકારનાં વર્તન તેમના તરફથી થતાં જાય છે; અને તે સર્વ કરવાનો હેતુ પોતાના પક્ષના આગેવાન તરફથી પોતાને કંઇ ફાયદો થવો અને પોતાની મદદનું બળ તેમને મળે. પ્રતિનિધિ થવાને ઇચ્છનારાનો હેતુ અસત્યે પોતાના હાથમાં સત્તા મેળવવાનો હોય છે એમ કહ્યું હોય તો થોડા શબ્દમાં ઉપરના પ્રકારનું વર્ણન થઇ શકશે. એ પ્રતિનિધિ પોતાના પ્રતિનિધિપણાનું કામ બજાવવામાં તો તેમના તરફથી જે અપ્રમાણિકપણાના પ્રકાર બનતા જાય છે તે જોયા એટલે તેમને શું કહેવું એ સમજાતું નથી. પોતાની સમજુત હોય છે એક અને મત આપવો મરજી પ્રમાણે. વાસ્તવિક રીતે કોઇપણ પ્રતિનિધિએ જે લોકોનો તે પ્રતિનિધિ હોય તેમનું હિત પૂર્ણ રીતે મનમાં રાખીને એકાદા પ્રશ્ન વિષે જે તેમનો મત થયો હશે તે તેણે પ્રમાણિક પણે કહેવો જોઇએ. લક્ષાવધિ લોકોના સુખ દુઃખ સાથે જેમનો સંબંધ હોય છે એવા પ્રશ્નનો નિકાલ આ પ્રતિનિધિના મત ઉપર અવલંબીને રહે છે; પરંતુ એ પ્રતિનિધિ તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવો એક બાજુએ મૂકીને, કયા પક્ષ (પાર્ટી) ની સરસી થવી જોઇએ અને મોટા મોટા પગારની જગા કયા લોકોના હાથમાં રહેવી જાઇએ એ વાત તરફ લક્ષ્ય આપીને મત આપે છે.

સ્વપક્ષનિષ્ઠાને લીધે પોતાની સમજુતી વિરૂદ્ધ મત આપવો ભાગે આવે છે એવો સબબ (બાનું) ઘણા જણના મોંમાંથી સાંભળવામાં આવે છે. અનિયંત્રિત સત્તાનો ઉપયોગ કરનારા રાજાનું જે વખતે સર્વત્ર ઉપરી પણું હતું તે વખતે સ્વરાજ્ય નિષ્ઠાનું મોટું મહાત્મ્ય હતું અને તે હજી સુધી પણ ઘણું કરીને તેવુંજ રહેલું છે. હાલ જે ઠેકાણે રાજકારભારનું કામ કંઇએ અથવા બધું પ્રજાના હા-

થમાં ગયેલું છે, તે ઠેકાણે પ્રજાના સુખસારોમાં અનેક પક્ષ થઇને સ્વપક્ષનિષ્ઠા નામનો એક નવોજ સદ્‌ગુણ અસ્તિત્વમાં આવેલો છે! કયા નીતિશાસ્ત્રીમાં સ્વપક્ષનિષ્ઠાને સદગુણમાં સ્થળ મળેલું છે તે જણાતું નથી. આપણો પોતાનો મત ગમે તેવો હોય તોપણ પોતાના પક્ષના આગેવાનો કહે તે પ્રમાણે પ્રતિનિધિની સભામાં મત આપવો જોઇએ અને તે પ્રમાણે પોતાની સમજુતી વિરૂદ્ધ પણ લોકમત તૈયાર કરવાને યત્ન કરવો જોઇએ, એવો સ્વપક્ષનિષ્ઠાનો અર્થ છે. ગધેડા ઉપર ઘોડાનો પોશાક નાંખીને જેવો તેને ઘોડો બનાવવાનો યત્ન કરવો તે પ્રમાણેજ દુર્ગુણ ઉપર સદ્‌ગુણનો પોશાક ઘાલીને તેને સદ્‌ગુણ બનાવવાનો યત્ન થયેલો છે. આમથાં ભભકાદાર નામથી જો દુર્ગુણનો સદ્‌ગુણ બને તો શું ન થઇ શકે? લોકોને અંગે સ્વાતંત્ર્યનો ઉપભોગ કરવાની યોગ્યતા અદ્યાપિ આવી નથી એટલું માત્ર આ દુર્ગુણના અસ્તિત્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

એ સ્વપક્ષ નિષ્ઠાની ઘેલાઇનું જોર એટલું વધી ગયું છે, અને તેને લીધે લોકોના વિચાર અને મનોવિકાર એમાં એટલો ફરક પડ્યો છે કે, જે મનુષ્ય પોતાના પક્ષને વળગી ન રહેતાં સ્વતંત્રપણે વર્તન કરવાને ઇચ્છે છે તેમને નાના પ્રકારનાં મશ્કરીનાં નામો આપીને તેમનો છળ કરવામાં આવે છે. અને દેશ સુધારાને પ્રતિબંધ કર્યાનો દોષ તેમને માથે મૂકવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડ કરતાં અમેરિકામાં જૂદા જૂદા મતોના પક્ષની ઘટના (રચના) વધારે પદ્ધતિવાર છે અને તેને લીધે મત આપનારાના સ્વાતંત્ર્યને વિશેષ ધક્કો પહોંચેછે. પ્રતિનિધિની પસંદગી વખતે અજ્ઞાન લોકસમુદાયનો ઘણા વિચારી લોકો ઉપર શુદ્ધ જુલમ થાય છે. અવિચારી લોકોના સાથે મત દેવાને ઠેકાણે જઇને તેમના ઇચ્છા પ્રમાણે મત આપવાને કોઇ છેડતું નથી, પરંતુ કોઇએ તેની વિરૂદ્ધ મત આપ્યો હોય તો તે તેની ફજેતી કરીને તેને નકામો પ-

જાય છે. પક્ષાભિમાનને લીધે અમેરિકામાંના સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં પણ મત સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરવો એટલે એક પ્રકારનો ગુન્હો કરવો એમ થયું છે. ઉપર ઉપરથી જોનારાને પ્રતિનિધિથી ચાલેલી રાજ્ય-વ્યવસ્થાનો ભાસ થશે, પરંતુ અંતઃસ્થિતિ જૂદી છે. ઉપરથી જોનારાને જો કે પ્રજાએ પોતાની ખુશીએ ચુંટી કહાડેલા પ્રતિનિધિના હાથમાં રાજ્યસૂત્ર છે એમ દેખાય છે તોપણ ખરૂં સૂત્રધારપણું મોટા મોટા હોદ્દાની જગા ઉપર રહેલા કામદાર અને તે જગા મેળવવા વિષે યત્ન કરનારા લોકો અને તેમના સોબતી એમના તરફ હોય છે.

દેશમાંના લોકોમાં અનેક તડ પડેલાં છતાં જે તડમાંના લોકોની સરસાઇ થાય છે તેમના હાથમાં રાજ્યસૂત્રો ગયાને લીધે, દેશની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવાને મદદ થાય છે એમ કેટલાકને લાગે છે, પરંતુ તે ભૂલ ભરેલું છે. ઘણીવાર એવી વ્યવસ્થાને લીધે દેશની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ વાત બની જાય છે. પસંદગી વખતે એક પક્ષની સરસાઇ થઇ તો તે ઉપરથી જે પ્રશ્ન તરફ સઘળા દેશનું લક્ષ લાગેલું હોય તે સંબંધે દેશનો મત તે પક્ષના મત સરખો છે એટલુંજ ગ્રહણ કરી શકાશે, પરંતુ એકવાર રાજ્યસૂત્રો આ પક્ષના આગેવાનના હાથમાં ગયાં એટલે ઘણુખરા પ્રશ્નોનો નિકાલ તે પક્ષના આગેવાનોની ઇચ્છા પ્રમાણે બને છે. ઘણા મત આપનાર લોકો ઉમેદવારોની ભૂલથાપથી ભૂલીને તેમને મત આપે છે અને પછી પસ્તાવામાં પડે છે. પસંદગી માટે યત્ન કરનારા ઉમેદવારનું બધું લક્ષ મુખ્યપ્રશ્ન ઉપર લાગી રહેલું હોય છે અને બીજા પ્રશ્નોના સંબંધે તે લોકોને જોઇએ તેવાં વચનો આપે છે. એકવાર ચુંટણી થઇ એટલે ઘણુખરા પ્રતિનિધિ પૂર્ણ પણે પોતપોતાના પક્ષના આગેવાનના તાબામાં હોય છે અને તેમના ધોરણેજ તે મતો આપે છે. એને લીધે અધિકારવાળા પક્ષના આગેવાનોને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઘણી વાતો કરવાને લાગ મળે છે. એ

આગેવાનો બીજા પ્રતિનિધિના સ્વપક્ષ નિષ્ઠાના બળ ઉપર એવા અનેક કાયદા કરી શકે છે કે, જેને વિષે પ્રતિનિધિ કરનારાના મતો લીધા હોય તો તે પસંદ થનાર નહિ. દેશની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજકારભાર ચલાવવો એ પ્રતિનિધિ ઉપર સોંપેલા રાજ્ય વ્યવસ્થાનો હેતુ પણ પક્ષાભિમાનને લીધે સિદ્ધિએ પહોંચતો નથી. એકાદો જુલમી રાજા જે પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાએ સર્વ દેશને તાબામાં રાખેછે તે પ્રમાણે અધિકારરૂઢ પક્ષના આગેવાન કેટલાક વખત સુધી સર્વદેશને મૂઠીમાં રાખે છે.

"પરંતુ બીજી કંઇપણ રીતે એ કામ કરવા સરખાં છે?" આ પ્રશ્ન હાલની રાજ્યપદ્ધતિનું અભિમાન રાખનારા તરફથી પૂછવામાં આવે છે. આ પ્રશ્ન પૂછવામાં ચાલતી પદ્ધતિનું સમર્થન કરવાનો તેમનો હેતુ હોય છે. આ પદ્ધતિના રાસડા ગાનારા એક અમેરિકન ગ્રંથકારની લેખણથી અગાડીનાં વાકયો લખાએલાં છે. "કોઇપણ સાર્વજનિક પ્રશ્ન સંબંધી એક તેની તરફમાં અને બીજો તેની વિરૂદ્ધ એવા બે પક્ષ હોવા જોઇએ. તાત્કાળિક ફળ તરફ લક્ષ આપવાનું હોય તો બેથી વધારે પક્ષ થવાનું કદી પણ સંભવિત નથી." આ વિચારસરણીમાંનું પોલાણ તરતજ લક્ષ્યમાં આવવા સરખું છે. એકજ પ્રશ્નને સંબંધે બે પક્ષ થયા હશે અને તે પ્રશ્નનો નિકાલ થયા બરોબર બે પક્ષમાં મતભેદ નષ્ટ થતો હોય તો ઉપરનો વિચાર આ ઠેકાણે લાગુ પડશે, પરંતુ એક પ્રશ્ન ઉપર થયેલા મતભેદથી જ્યાં બીજા પ્રશ્નનો નિકાલ થાય છે ત્યાં આ સિદ્ધાંતનો શો ઉપયોગ? એક પ્રશ્ન સંબંધે એક પક્ષમાંના લોકોના મતો તેમના આગેવાનોના મત સરખા હોય તોપણ જ્યાં સુધી તે તે પક્ષના હાથમાં સત્તા હશે ત્યાં સુધી જેટલા પ્રશ્ન ઉદ્ભવશે તેટલા સઘળા પ્રશ્નો ઉપર તેમનાં મતો તેમના પક્ષના અગ્રણીના મત સરખાં હશે એવી કલ્પના પણ સંભવિત નથી. ચાલતી પદ્ધતિનું સમર્થન કરવા માટે ઉપરના સરખોજ

વળી એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે. "કોઇપણ પક્ષમાંના લોકોએ પોતાના આગેવાનના ધોરણે જો મત આપ્યા નહિ તો એકજ પ્રધાનમંડળના હાથમાં ઘણા દિવસ રાજકારભાર રહેવો કે શી રીતે? વળી પ્રત્યેક પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ થઇને જો નિરનિરાળા મતભેદ થઇ ગયા અને આજ એ પ્રધાનમંડળ અને કાલે બીજું, એવી સ્થિતિ થવા માંડી તો રાજ્ય વ્યવસ્થાનું સુકાન કેઇ તરફ ફરી જશે એની કલ્પના થશે શું?" એક વાતમાં ફેરફાર થશે એમ ધારી લેઇને બાકીની વાતો જેવીની તેવીજ રહેશે એવી કલ્પના કરવાને લીધે જે ભૂલનાં અનુમાનો નીકળે છે તેમનાંજ ઉદાહરણો ઉપરના પ્રશ્નમાં મળવા જેવાં છે. રાજકારભારમાં પડનારા લોકો પ્રમાણિકપણે ચાલવા લાગે તો તેવું ચાલવાનો પરિણામ જો પ્રત્યેક પોતાની સમજુતી પ્રમાણે મત આપે એવો થયો; અને તેથી જો હાલ પ્રમાણે પ્રતિનિધિનાં મુખ્ય પક્ષ ન થતાં નાના નાનાં પુષ્કળ પક્ષ થયા, અને પુષ્કળ પ્રતિનિધિઓ કોઇપણ પક્ષને ન મળતાં સ્વતંત્ર રીતે ચાલવા લાગ્યા તો, પોતાના મત અધિક થશે એવી પ્રધાન મંડળને કદીપણ ખાત્રી થનાર નથી અને અભિમાનમાં પડીને ફાવે તેમ વર્તન કરવાને પ્રધાનમંડળ પૈકી કોઇ હિંમત રાખનાર નથી. આવી રીતે પોતાની બાજુનાં વધારે મત થયાં નહિ તો કોઇને રાજીનામું આપવાનું કારણ રહેનાર નહિ. પ્રધાનમંડળની વિરૂદ્ધ પ્રતિનિધિની સભામાં મત પડયા તો પ્રતિનિધિના, એટલે દેશના મત પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રશ્નનો નિકાલ થયો એટલે થયું. હાલ પ્રધાન મંડળ તરફ ધણીપણું આવ્યું છે અને પ્રતિનિધિની સભા તરફ સેવા ધર્મ ગયો છે; તે સ્થિતિ બદલાઇને પ્રતિનિધિની સભા તરફ તેનું સ્વાભાવિક ધણીપણું જશે અને પ્રધાનમંડળ એ સભાના અંકિત થઇને રહેશે. પ્રધાનમંડળે ઠરાવ કરવા અને પ્રતિનિધિએ તેમને અનુમતિ આપવી એ પ્રકાર નષ્ટ થઇને પ્રતિનિધિની સભાએ

માને કહેવું. ઉપર કે આને ખનું જે ઉદાહરણ આપ્યુ છે ત પ્રમાણે ચયન સૂચવેલાં મનુષ્યો પૈકી જે ઓછો નિરૂપયોગી હોય તેનું નામ તે પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે આગાડી કરવામાં આવે છે. આવો જ્યાં પ્રકાર ચાલે છે ત્યાં ઉમેદવારને અંગે ખરી ગોગ્યતા છે કે નહિ એનો વિચાર શીરીતે થાય ? અમુક મનુષ્ય મોટો પરોપકારી નાગીયો હોવાને લીધે લોકપ્રિય થયો છે શું ? પોતાના પક્ષના અગ્રણીને તેનાથી મદદ થઇને તે હમેશાં તેના ધોરણે વર્તન કરવાનું કબુલ કરશે શું ! અમુક પ્રશ્ન સંબંધી તેનો મત આપણને જોઇએ તેવો છે શું ? તે મોટા કુટુંબમાંનો છે શું ? તેના વજનને લીધે તેને પુષ્કળ મત મળી શકશે શું ? આ અને આ સરખાજ બીજા અનેક પ્રશ્નોના વિચાર કરીને કોઇપણ પક્ષના સ્થાનિક આગેવાન ઉમેદવારની યોજના કરે છે. ઉમેદવારને અંગે વાસ્તવિક જે ગુણનું અસ્તિત્વ જોઇએ તેની બીલકુલ કોઇ ચોકશી કરતા નથી. દેશનીતિ તત્વોનું મૂળ સહિત જ્ઞાન તેને છે શું ? ઇતિહાસના જ્ઞાને તેમાં ઉમેરો થયો છે કે નહિ ? જવાબદારીના રાજ્ય કારભારના કામનો તેને અનુભવ છે શું ? તેના હમેશાંનાં વર્તનમાં દૂરદર્શીપણું જણાઇ આવે છે શું ? પ્રમાણિકપણું અને સ્વાતંત્ર્ય એ સદ્ગુણો તેના અંગમાં છે શું ? જે વાત તેને પસંદ નથી અથવા જે વાત તેના હાથથી થાય એવી નથી તે કરવા માટે ખાલી વચનો આપીને પાછળથી ફસાવવાની તેની નઠારી ટેવ નથી શું ? આ પ્રશ્નો કોઇના મનમાં આવતાજ નથી. એનો પરિણામ જેવો થવો જોઇએ તેવો થાય છે. રાજકીય પ્રશ્નોના સંબંધે છેક અપરિચિત, લોકપ્રિયતા સંપાદન કરવા માટે આતુર થયેલા અને વખત જોઇને કામ કરનારા એવા લોકોથી. પાર્લામેન્ટ ભરાઇ જાય છે. તેમના વિચાર તેમની ચુંટણી કરનારા અજ્ઞાન લોકોના વિચારથી વધારે યોગ્યતાવાળા હોતા નથી. મનુષ્ય સમાજ એટલે

એક સજીવ સંસ્થા હોઇને તેની વનસ્પતિ અને પ્રાણી એના જેવી વૃદ્ધિ થતી જાય છે એ કલ્પના તેમના મગજમાં પેસતી નથી. લાકડાનો એકાદો કટકો હોય તો તેને ડોળીને જેવો જોઇએ તેવો આકાર કરવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે કાયદામાં ફેરફાર કરીને સમાજને જોઇએ તે સ્વરૂપ આપવામાં આવે એવો તેમનો મત હોય છે. આ સમજુતીને અનુસરીને કાયદાની મદદથી સમાજની સ્થિતિ એકદમ બદલાવવા માટે તે યત્ન કરે છે, તથા સ્વહિત અથવા સ્વપક્ષહિત એની પછાડી પછાડી લાગીને પોતાના યોજેલા ઉપાયથી સમાજ ઉપર શા પરિણામ થશે એ વિષે વિચાર કરતા નથી. દેશના પરોપકારની દૃષ્ટિએ, પ્રતિનિધિ ચુંટવાનો આ મૂર્ખાઇનો પ્રકાર બંધ કરવા માટે ખરેખરો યત્ન કરવો ઘણો અવશ્યનો છે. તેજ પ્રમાણે મત આપનારને હાલમાં કેવળ નામનો માત્ર હક છે, તે સ્થિતિ નષ્ટ થઇને તેમને ખરેખર પોતાના હકનો ઉપયોગ કરવાને મળે, અને તેમના તરફથી ચુંટાએલા પ્રતિનિધિ હાલ પ્રમાણે પક્ષના અગ્રણીના હાથ નીચે પુતળા રૂપ ન હોઇને કાયદા કરનારી મંડળીને શોભે એવા સભાસદ હોય એવા પસંદગીના નવા માર્ગ પ્રચારમાં આણવાનો યત્ન કરવો ઘણો અગત્યનો છે.

સ્થાનિક કૌન્સિલો, મ્યુનિસિપાલિટી, લોકલ બોર્ડ વગેરે મંડળીના સભાસદ પસંદ કરવાનો જ્યારે વખત આવે છે ત્યારે સભાસદ પસંદ કરવાનું કામ જેમના તરફ હોય છે તેમનામાં તેમના આગેવાન ખટપટ કરવા માંડે છે. એક વાર તે આગેવાનને મત મળીને પસંદગીનું કામ પુરૂં થયું એટલે પ્રતિનિધિ પસંદ કરનારા લોકો પૂર્વવત્ ખુશીથી ઉંઘી જાય છે. પછી એ મંડળીનું કામ કેવું ચાલે છે અને પોતે પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિ પોતાનાં કામ યોગ્ય રીતે બજાવે છે કે નહિ એ જોવાની કોઇને બુદ્ધિ થતી નથી. એકાદો આનાકાનીનો અથવા લાંચરૂશવતનો પ્રકાર તેમના આગળ કોઇએ આણ્યો

તોપણ તેનો પૂરો તપાસ કરીને અપરાધીને યોગ્ય શાસન થશે એવી તજવીજમાં પડવાનું મન કોઇને થતું નથી. કોઇ દુકાનદાર આ ભાંજગડમાં પડે તો જે અસત્યનો પ્રકાર થયો હોય તેની સાથે તેના કોઇ ઘરાકનો પણ પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ સંબંધ હોય છેજ, તથા તેની વિરૂદ્ધ ખટપટ કરવાથી તેથી ઘરાકી કમી થનાર તેથી તે પણ વાત પોતાના અંગની બહાર નાખે છે. ડાક્ટરોની તેજ સ્થિતિ થાય છે. જે લોકોનું નિષ્કાળજીપણું અથવા ખોટારૂ અજવાળામાં આણવાનું હોય છે તેમના તરફ્જ પ્રત્યક્ષ જોકે તેનું વૈદું ચાલતું ન હોય તોપણ તેમના અનેક મિત્રો સાથે તેનો સ્નેહ હોય છે, અને તેમના પાસેથી તેને ઘણી પ્રાપ્તિ હોય છે. એ મિત્ર જેથી કરીને દૂર થાય અને પ્રાપ્તિને થોડો ઘણો પણ ધક્કો બેસે એવા પ્રકારનું વર્તન કરવાને તેમનું શું અટકી પડ્યું છે ? પૈસા સંબંધી જેમનું કોઇ પણ પ્રકારનું નુકસાન થવાનો સંભવ નથી એવા પૈસાવાળા લોકોપણ આ ભાંજગડમાં પડવાને ઇચ્છતા નથી. કારણ, લોકોની અપ્રીતિ કરી લેવાનું કામ કોણે કરવું ? તેમને પકકું માલુમ હોય છે કે આવા પ્રકારની ભાંજગડમાં પડવાથી નવીન શત્રુ માત્ર ઘણા ઉત્પન્ન થાય પરંતુ નવીન મિત્ર જોડાવાની આશા નથી. આ શિવાય બીજા ઘણા લોકો એવા હોય છે કે, ઉપરનાં કારણોનો જો કે તેમના ઉપર પરિણામ થયો નહિ તોપણ જે વાતે સ્વહિત સધાતો નથી તેને માટે વિના કારણ ત્રાસમાં શું કરવાને પડવું એ તેમને સમજાતું નથી. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે સાર્વજનિક કામમાં જુઠાણાનો પ્રકાર ખુલ્લી રીતે ચાલેછે

રાજવ્યવસ્થાનાં ઘણાંક ખાતાંની એજ સ્થિતિ હોય છે અને લોકોને પોતાના ઉપરની જવાબદારી બીલકુલ સમજવામાં આવતી નથી. રાજકીય સંબંધના સ્થાનિક અને બીજા ઠેકાણાનાં કામો વ્યવસ્થિત રીતે અને પ્રમાણિકપણે ચાલેલાં છે કે નહિ તે જોવું, અને જ્યાં કપટ

દેખાય તે અજવાળામાં આણીને અધિકારી લોકોને બરોબર દહેશત રહે એવી રીતે તેમના કામ ઉપર નજર રાખવી એ દેશના પરોપકારની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. [1]

---

૧ અતિ મોટા શહેરમાં રહેનારા લક્ષાવધિ લોકોની નજરે પડનારૂ મ્યુનિસિપાલિટીના નિષ્કાળજીપણાનું એક ઉદાહરણ અહીં આપવા જેવું છે. આવા શહેરમાંના રસ્તા ઉપર ગાડી ઘોડાની એટલી ગરદી હોય છે કે, અતિશય કઠણ પથ્થરના નાના કટકા વરાળયંત્રથી દબાવેલા હોય છે તોપણ તે વધારે વાર ટકતા નથી. આ રસ્તા તરફ ધ્યાન રાખીને જોયું હોય તો વચમાં વચમાં થોડું થોડું ઉપસેલું દેખાય છે. વરસાદના પાણીથી માટી ધોવાઈ ગઈ એટલે પ્રત્યેક ઉપસેલાના મધ્ય ભાગે પાસેના પથ્થરના કટકા કરતાં ઘણો મોટો એવો એક અણીદાર પથ્થર દેખાઇ આવે છે. એ ઉપસવાનું થવાનું કારણ જે વખતે પથ્થરો ફોડીને નાના કટકા તૈયાર કરે છે તે વખતે સર્વ કટકા સરખા કરવા તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. કેટલાક કટકા બમણા ત્રમણા મોટા રહી જાય છે. બાજુના નાના કટકાને અંગે ચક્રનો ધક્કો ખમવાનું જેટલું સામર્થ્ય હોય છે તે કરતાં વચલા મોટા કટકાને અંગે વધારે હોય છે. તેને લીધે બાજુના નાના કટકા દબાઇ જાય છે અને વચલો મોટો કટકો તેટલો દબાતો નથી. પ્રત્યેક ગાડી વેગથી જવા લાગી એટલે તેનાં ચક્ર ઉચાણ સાથે ઉપર ચઢે છે અને આગળના ભાગ ઉપર એકદમ જોરથી ટપકાઇ પડે છે. વારે વારે આવી તરેહના ધક્કા થવાને લીધે પ્રત્યેક ઉપરને ભાગે બન્ને બાજુએ એક એક ખાડો તૈયાર થાય છે. ચોમાસાના દિવસમાં આ ખાડામાં પાણી ભરાઇ રહે છે તેને લીધે તે જગા ઉપસેલાંની જગાં કરતાં પોચી હોય છે અને તે ખાડા વધારેજ ઉંડા થતા જાય છે. આવી રીતે સર્વ રસ્તો નાના નાના ઉપસેલાથી અને ખાડાથી ભરાઇ જાય છે. આનાથી ઘણા પ્રકારના ત્રાસ થાય છે. ગાડીમાં બેશીને જનારા હજારો લોકોને, પૈડાં ઉપર નીચે થઇ ને ગાડીને ધક્કો લાગવાને લીધે ત્રાસ થાય છે, ગાડીઓની જલદીથી ખરાબી થાય છે, અને ઘોડાને ઘણો ત્રાસ પડે છે અને તે જલદીથી કામમાંથી બાતલ થાય છે; પગે ચાલનારા મનુષ્યોને ઠેસો વાગે છે, અને રસ્તો જલદીથી નઠારો થઇને તેને વારંવાર દુરસ્ત કરવો પડે છે. આટલી સર્વ અવ્યવસ્થા પથ્થ-

" સર્વ કાળમાં દક્ષતા રાખવી એ સ્વાતંત્ર્યની કિમ્મત છે." એવું એક અમેરિકન ગ્રંથકારનું કહેવું છે. સ્વાતંત્ર્યનો ફાયદો થવાને જે પ્રમાણે દક્ષતાની જરૂર છે તેજ પ્રમાણે સાર્વજનિક સંસ્થાનાં કામો સુવ્યવસ્થિત ચાલવાને સર્વકાળ દક્ષતા રાખવી જોઇએ. મનુષ્યસ્વભાવમાં જે ખામી રહેલી હશે તે મનુષ્યોથી ચલાવેલી સંસ્થામાં પણ દેખાઇ આવનારજ, પરંતુ તે સંસ્થામાંથી દોષ જો બહાર કહાડયા નહિ અને તે કમી કરવા માટે એક સરખો યત્ન ચાલુ રાખ્યો નહિ તો તેમની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય થશે.

એ માટે દેશની પરોપકાર દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક મનુષ્યનું જે કર્ત્તવ્ય છે તે તરફ લક્ષ આપીને જ્યારે એકાદો નિષ્કાળજી પણાનો[1] અથવા અસત્યનો પ્રકાર નજરે પડે ત્યારે તેને ભયંકર રૂપ આવે ત્યાં સુધી

રના કડકા બરાબર ન કર્યાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. વરાળ યંત્રથી પથ્થરના કડકા દબાવવાના હોવાને લીધે નાના મોટા પથ્થર હોય તોપણ રસ્તો સપાટ થઇ જાય છે, અને રસ્તાની તપાસણી કરનારો કામદાર તે કામ પસંદ કરી આપે છે. કંટ્રાકટદારની નજર ગમે તે રીતે એકવાર કામ પસંદ પડીને પૈસા હાથમાં આવે એ ઉપર હોય છે. ઘણી વાર કંટ્રાકટદાર લોકો શ્રીમંત હોય છે અને તેમના કામની તપાસણી કરનારા લોકોનો પગાર હલકોજ હોય છે, તેને લીધે કામની પસંદગીનો દાખલો મેળવવાનો ઘણી પંચાત પડતી નથી.

[1] આ નિષ્કાળજી પણાને લીધે હજારો લોકોને ત્રાસ થયે જાય છે તે દૂર કરવાનું કોઇને હાથે બનતું નથી. મ્યુનીસિપાલિટીના સભાસદોની પાસે એ વાત કહાડી હોય તો પોતાના અધિકારની બહારની તે વાત છે એવો તેમના તરફથી જવાબ મળશે; અને વ્યવસ્થાપક મંડળીના સભાસદને પૂછવામાં આવ્યું હોય તોપણ તેના તરફથી પણ ઉડાવવાનાજ ઉત્તર મળશે. જે લોકોના હાથમાં અધિકાર હોય છે તે લોકો પોતાનો અધિકાર બરોબર રીતે બજાવતા નથી. વળી આ અધિકાર તેમના ઉપર સોપનારા લોકો પસંદગીની વખતે માત્ર મત આપવા જેટલુંજ 'જાગૃતપણું' રાખીને ત્યાર પછી ઉંઘી જનારા હોય છે.

વાટ ન જોતાં એકદમ તેનું નિર્મૂળ કરવા માટે યત્ન કરવો જોઇએ. જે અવ્યવસ્થાના અને અપ્રમાણિકપણાના કારણથી અનેક સંસ્થા કેવળ નિરૂપયોગી અથવા અપાયકારક થઇ જાય છે તેનું મૂળ જોયું હોય તો છેક ક્ષુલ્લક વાત હોય છે. પ્રથમ તો નાની વાતોમાં અપ-રાધ થવા લાગે છે, અને તે તરફ કોઇએ ધ્યાન આપ્યું નહિ એ-ટલે તે કરવાની હિમ્મત આવે છે અને મોટા મોટા અપરાધ કરવા તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રકાર વધતાં વધતાં તેનો એટલો વિસ્તાર થાય છે અને એટલા મનુષ્યોનો તે પ્રકાર સાથે પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ સંબંધ પહોંચે છે કે તે નષ્ટ કરવો અશક્ય થઈ પડે છે. અત્યંત ક્ષુલ્લક વાત તરફ દૂર્લક્ષ કરવાથી તેને કાળાંતરે કેવું ભયંકર સ્વરૂપ આવે છે એનાં ઉદાહરણો જડસૃષ્ટિમાં પણ દેખાય છે. પાણી જવા માટે પથ્થરની ભીંત અથવા બંધ બાંધેલો હોય છે. તે તરફ હમેશાં લક્ષ રાખવું પડે છે. જરૂર ન હોવાને લીધે અથવા દુ-ર્લક્ષથી જો એવી એકાદી ભીંત તરફ કોઇએ લક્ષ આપ્યું નહિ તો તેના કોઇ ભાગમાંથી પાણી ટપકીને બહાર જવા લાગે છે. આ ક્રમ તેવોજ ચાલુ રહ્યો એટલે ભીંતમાંનાં છિદ્રો લગાર મોટાં થઇને તે-માંથી ઝીણી ધાર પડવા માંડે છે અને પથ્થરાને જોડનારા ચુનાનો થર હળવે હળવે ધોવાઈ જાય છે. આનીજ સ્થિતિ વળી કેટલાક વખત સુધી કાયમ રહી તો તે ભીંતનો એકાદો ભાગ પડી જાય છે અને એકદમ પાણી અંદર પેશીને બાકી રહેલી ભીત પણ પડી જાય છે. આ પ્રમાણેજ એકાદી સંસ્થામાં ક્ષુલ્લક વાતો સંબંધી અસ્તા-વ્યસ્ત થવાની શરૂઆત થાય છે અને લોકોની ઉદાસીનતાને લીધે તે તરફ કોઇએ લક્ષ આપ્યું નહિ તો તે પ્રકાર દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પા-મીને અંતે સઘળી સંસ્થાનો ઘાત થાય છે.

સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવા સારૂ જેવી હમેશની દક્ષતા રાખવી પડે

છે તેવુંજ પ્રમાણિકપણાનું રક્ષણ કરવા સારૂ પણ હમેશાં સાવધા-
ની રાખવી જોઇએ; અને તે રાખવાને લોકોનું વર્તન જે તત્વો ઉપર
ચાલેલું હોય છે તેથી કેવળ વિરૂદ્ધ તત્વોનું અવલંબન કરવું જોઇએ.
સાર્વજનિક કામમાં અથવા ખાનગી વ્યાવહારિક કામમાં, જ્યાં
સુધી અવ્યવસ્થાના અથવા અપ્રમાણિકપણાના પ્રકાર કોઇએ સિદ્ધ
કરીને બતાવ્યા નથી ત્યાં સુધી સર્વ કારભાર વ્યવસ્થિત ચાલે છે એવું
માની લેઇને ઘણા લોકો વર્તે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી કોઈ પણ વ્યવ-
હારનું વ્યવસ્થિતપણું અથવા પ્રામાણિકપણું સિદ્ધ થયું નથી ત્યાંસુધી
તેનાથી ઉલટી કલ્પના કરીને ચાલવું એ ઠીક. સારી ચોકસી ન કરતાં
અમથોજ એકાદા મનુષ્ય વિષે અથવા સંસ્થાવિષે ખોટો મત બેસા-
ડવો એ સારૂં નથી; પણ તેમની સાથે વ્યવહાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો
હોય ત્યારે પૂર્ણ અનુભવમેળવ્યા શિવાય તેમના પ્રમાણિકપણા ઉપર વિ-
શ્વાસ ન રાખતાં, તેમનું અપ્રમાણિકપણું માની લેઇનેજ દક્ષતાએ વર્તન
કરવું ઠીક દુષ્ટપણું મનુષ્યને રગેરગે વ્યાપેલું છે એવા અર્થના ઉદ્દગાર
અનુભવી મનુષ્યના મોંમાંથી અનેક વખત બહાર નીકળે છે; અને
વર્તમાનપત્રમાં હમેશાં નાના પ્રકારના અપ્રમાણિકપણાના પ્રકાર પ્રસિદ્ધ
કરવામાં આવે છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ જેવી જેવી વૃદ્ધિ પામતી જાયછે
તેથી તેવી સારી વાત પ્રમાણેજ નઠારી વાતમાં પણ તેની વિલક્ષણ
કરામત દેખાઇ આવે છે. આજ એક કંપની ઉભી કરવી ને કાલે તેનું
દેવાળું કઢાવીને પોતાનો લાગ સાધી લેવો, એવા પ્રકાર પ્રતિષ્ઠિત કહે-
વાએલા ને પંકાએલા લોકોના હાથથી પણ ઘડાય છે. મોટા મોટા કામ-
દારોએ લાંચ ખાધેલી અથવા આપેલી ઉઘાડી પડીને તેમને શિક્ષા
થયાનાં ઉદાહરણો પણ કોઇ કોઇ વાર બની આવે છે. આવા જેટલા
પ્રકાર બહાર પડે છે તેનાથી અનેક ઘણા બને છે એ સર્વ આંખ
આગળ છતાં પણ પોતાનો જેની સાથે સંબંધ છે એવી સાર્વજનિક

સંસ્થાના કામમાં કોઇપણ પ્રકારનું અસત્ય ન થતાં ચાલેલાં છે એવી લોકોની સમજ હોય છે. અસત્ય ન થવા માટે પ્રત્યેક મનુષ્ય ગમે તેને પણ પૈસા આપવાના હોય તો તેની પહોંચ લીધા શિવાય તે રહેતો નથી; કાયદાસર લેખપત્ર કરવાના હોય તો, કોઇ પણ પ્રકારની ગેર-સમજ થાય નહિ માટે કેટલી બધી કાળજી રાખવામાં આવે છે! નાશી જવાને નાનો રસ્તો મળ્યો કે તેનો ઉપયોગ કરી લેનારા લોકો થોડા નથી એ લક્ષમાં રાખીને કાયદો કરતી વખતે ભાષાનો ઉપયોગ ઘણો સંભાળીને કરવામાં આવે છે; અને ગમે તેટલી સંભાળ રાખી હોય તોપણ તેમાંથી ચોરરસ્તો કાહાડીને ફાયદો લીધા શિવાય લોકો રહેતા નથી. આ સર્વ વાતો પ્રત્યક્ષ બનતાં છતાં પણ વિશ્વાસનીય પૂરાવો આગાડી આવ્યા શિવાય સાર્વજનિક સંસ્થાના અથવા સરકારના કારભારમાં શંકા લેવાનું કંઇ કારણ નથી એમ ઘણા જણને લાગે છે. અનુભવ શિવાય ગમે તે મનુષ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને લીધે, અને ફસાગણીનો પ્રકાર ન થવા દેવા માટે અવશ્ય હોય તેટલી કાળજી ન રાખવાને લીધે વ્યાપારી પેંઢીઓ અને કંપનીઓનાં હમેશાં દેવાળાં નીકળે છે અને હજારો લોકોનું નુકસાન થતું જાય છે તોપણ લોકો જાગૃત થતા નથી. મોટા મોટા શાહુકારો, કાયદો કરનારી મંડળીના સભાસદો, રાજ્યકારભારનાં મહત્વનાં કામ કરનારા લોકો, એમના ઉપર જૂદા જૂદા પ્રકારના આરોપ આવતાં અને પટાઇત વકીલનું ચાતુર્ય કંઇ પણ ન ચાલતાં તે પૈકી કેટલાકના ઉપર તે આરોપ શાબીત થયા છતાં હમેશાં નવી બાબત નીકળે છે અને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને હજારો લોકો ફસી પડે છે.

દેશના પરોપકાર માટે જોખમ ખમનારા મનુષ્યે સાર્વજનિક કામમાં જે જે ઠેકાણે અસત્ય થવાનો સંભવ હોય તે તે ઠેકાણે આંખોમાં તેલ આંજીને પહેરો ભરવો જોઇએ. ક્ષુલ્લક વાતમાં પણ

કોઇ ઉલટી રીતે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવા માંડે તો તેનો પ્રતિબંધ કરવો જોઇએ. કોઇપણ વ્યવહારમાં સરલ પણાનો માર્ગ છોડવાનો વહેમ આવ્યાની સાથેજ કોઇની શરમ ન રાખતાં તાબડતોબ તેની તલાસને માટે લાગવું જોઇએ. અને આ સર્વ કરવાથી લોકો ટીકા કરશે અથવા છળ કરશે તોપણ સર્વ ચુપકીથી સહન કરીને પોતાના કર્ત્તવ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પરોપકાર વિષે સામાન્ય વિચાર.

નિવૃત્યાત્મક અને પ્રવૃત્યાત્મક પરોપકાર વિશે ઉપર અનેક પ્રકરણોમાં જે કેટલીએક વાતોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને વિશેષે કરીને છેવટનાં કેટલાંક પ્રકરણમાં જે વાત કહેલી છે તેમનો પરોપકારમાં સમાવેશ કરેલો જોઇને ઘણા વાંચનારાને મોટું આશ્ચર્ય લાગશે. સામાજિક અને દેશના વર્તનના કંઇ વિશેષ ભાગનો માત્ર નીતિ સાથે અને નીતિના અંગભૂત જે પરોપકાર તેની સાથે સંબંધ છે એવી ઘણાની સમજ છે. વળી તેમની સમજુતી વિરૂદ્ધ આ પુસ્તકમાં તે વર્તનના ઘણાક ભાગનો વિચાર પરોપકારની દૃષ્ટિએ કરેલો તેમની નજરે પડશે. પરંતુ જે મતને અનુસરીને વિષયનું વિવેચન કરેલું છે અને જેનો ઉલ્લેખ આ પુસ્તકમાં કેટલેક પ્રસંગે કરેલો છે તે તરફ વાંચનારે લક્ષ આપ્યું હોય તો પરોપકારનું વિવેચન કરતી વખતે આ સર્વ વાતનો તેની સાથે સંબંધ બતાવવો જરૂરનો થાય છે એમ તેમને દેખાશે. જે વર્તનનો પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ રીતે મનુષ્યના સુખ સાથે અથવા દુઃખ સાથે સંબંધ પહોચે છે તે નીતિશાસ્ત્ર વિષયક વિચારોનો વિષય થઇ શકે. જે વર્તનનો તાત્કાલિક અથ-

વા કાળાંતરે સુખમાં અંત થાય છે તે સદ્વર્તન, અને જેનો દુઃખ-માં અંત થાય છે તે દુર્વર્તન. મનુષ્યના વર્તનના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવે છે અને તેને અનુસરીને નીતિશાસ્ત્રના પણ ત્રણ વિભાગ થાય છે. મનુષ્યના આચરણમાં કેટલીક વાતો એવી છે કે તેમનો પરિણામ તે મનુષ્ય ઉપરજ થાય છે અને બીજાં સાથે તેમનો સંબંધ પહોંચવાનો હોય તો ઘણોજ દૂરનો હોય છે. આવી વાતનો વિચાર કરવો એ આત્મનીતિશાસ્ત્રનું કામ છે. બીજી કેટલીક વાતો એવી હોય છે કે તેમનો સંબંધ સમાજમાંના બીજા મનુષ્યો સાથે પહોંચે છે અને સમાજનું અસ્તિત્વ શક્ય કરવા માટે આ વાતમાં મનુષ્યના સ્વાતંત્ર્યને કાયદાએ બંધન ઘાલવું પડે છે. આ વાતનો વિચાર કરવો એ ન્યાયનીતિનું કામ છે. આત્મનીતિ અને ન્યાયનીતિ આ બેમાં જે કામનો સમાવેશ થાય છે તે વાતો બાદ કરતાં બાકી રહેલી મનુષ્યના આચરણમાંની ઘણી ખરી વાતનો વિચાર કરવો એ પરોપકાર નીતિનું કામ છે. કારણ, આ બાકી રહેલા મનુષ્યના આચરણે બીજાને ઘડીએ ઘડીએ સુખ અથવા દુઃખ થતું હોવું જોઇએ.

ઉપર આપેલા વિષય વિભાગની બરોબર કલ્પના કરતાં આવડી એટલે પરોપકારનું ક્ષેત્ર કેટલું ફેલાએલું છે એ ધ્યાનમાં આવશે, અને આટલીવાર સુધી જે વાતનો પરોપકારમાં સમાવેશ કરેલો છે તેના કરતાં પણ વધારે વાતોનો સમાવેશ કરવો પડશે એમ દેખાશે. આપણી આસપાસના મનુષ્ય સાથે વર્તન કરતાં ક્ષણે ક્ષણે કઇ વાત કરવા માટે મનને ઉત્તેજન આપવું જોઇએ, અને કઇ વાતમાં મનને રોકી રાખવું જરૂરનું છે તેનો બારીકીથી વિચાર કરીએ તો પુષ્કળ વિસ્તાર થશે. ક્ષણે ક્ષણે મનુષ્યને બીજા સાથે ભાષણ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે અને તે વખતે બોલનારના શબ્દોની યોજના કરવાની ખુબી, બોલવાની ઢબ, અને અંદરના વિચારનું પ્રતિબિંબ

દર્શાવનારી મુખચર્યા, એ ઉપરથી સાંભળનારના મનમાં પ્રસંગાનુસાર સુખોત્પાદક અથવા દુ:ખોત્પાદક વિકાર થતા જાય છે; અને આ ક્ષુલ્લક વાતથી થનારૂં સુખ અથવા દુ:ખ પુષ્કળ પ્રસંગે બીજા ઉપર પ્રત્યક્ષ ઉપકાર અથવા અપકાર કરવા વાસ્તે કરેલી મુખ્ય કૃતિથી થનારાં સુખો કરતાં અથવા દુ:ખો કરતાં વધારે હોય છે. આસપાસના મનુષ્યોના મનમાં અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ વેદના ઉત્પન્ન કરનારો જે ભેદ મનુષ્યના સ્વભાવમાં અથવા વર્તનમાં જણાઇ આવે છે, તે કેવળ પરોપકાર પ્રેરિત મનોવિકારના અસ્તિત્વ ઉપર અથવા અભાવ ઉપર અવલંબીને રહે છે એમ નથી. લોકોથી આપણે સારા કહેવાઇએ એ ઇચ્છા પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં હોયજ; અને તેને લીધે અનેક પ્રસંગે લોકોને ખુશી કરવા સરખું વર્તન તેના હાથથી બને છે. પરંતુ બીજાનાં સુખ દુ:ખને લીધે સુખોત્પાદક અથવા દુ:ખોત્પાદક મનોવિકાર ઉત્પન્ન થઇને કેવળ પરોપકારની ઇચ્છાએ મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે સૌજન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે સહજ ઓળખાઇ આવવા સરખું છે. અંત:કરણની લાગણીને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા સ્વાભાવિક સૌજન્યે બીજાને જે સુખ થાય છે તે સ્વાર્થના હેતુએ બતાવેલા કૃત્રિમ સૌજન્યોથી કદી પણ થનાર નથી.

સદાચરણની અતિ ઉચ્ચ કલ્પના આંખ આગળ મૂકીને અને હમેશાં કર્તવ્યબુદ્ધિ મનમાં રાખીને બીજા પ્રકારના પરોપકાર મનુષ્ય કરી શકશે, પરંતુ ઉપર કહેલા પરોપકાર તેના હાથથી બનવાને તેના મનમાં પોતાના બંધુઓ વિષે પ્રેમબુદ્ધિ હોવી જોઇએ. કેટલાક થોડા મનુષ્યોના સ્વભાવની રચના એવી જણાઇ આવે છે કે, તેમાં સ્વજાતિ વિષે પ્રેમ ઘણોજ ઉત્કટ હોય છે, અને તે તેના વર્તનમાં સ્વાભાવિક રીતે નજરે દેખાય છે. આવા મનુષ્યના અંગસ્વભાવમાં પરોપકારનો આ ભાગ ભીંજાઇ ગયેલો હોય છે એમ કહેવાને હરકત

નથી. એ પાસે હોય એટલે સર્વને આનંદ થાય છે. તેજોમય પદાર્થમાંથી પ્રકાશની લહેરો નીકળીને તે જે પ્રમાણે બીજા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે તે પ્રમાણે આ મનુષ્યો પાસેથી આનંદની લહેરો નીકળીને તે આસપાસના મનુષ્યોને આનંદિત કરે છે. જેમના સ્વભાવમાં આ ગુણનો ઘણોજ થોડો અંશ હોય છે, અથવા તેનો બીલકુલજ અભાવ હોય છે એવા લોકોનો વધારો ઘણોજ જડે છે. તેમણે આસપાસના મનુષ્યો સાથે કયા પ્રકારની વર્તણુક રાખવી જોઇએ તેનું ચિત્ર હમેશાં આંખ આગળ રાખ્યું હોય તો તેમની ચાલચલગતમાં થોડો ઘણો ઇષ્ટ ફેરફાર થઇ શકે; તથાપિ સ્વભાવમાં ફરક પડવો ઘણો કઠિન છે. કોઈ કોઇ વાર અનિષ્ટ મનોવિકાર પોતાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો પરિણામ પોતાની ચાલ ચલગત ઉપર ન થવા દેવા માટે તેને રોકી રાખવો જરૂરનો છે. એવો વિચાર યોગ્ય વખતે મનુષ્યના મનમાં આવી શકે અને તે ક્ષણેજ તેનાથી પોતાની ચાલચલગતનું વલણ બદલી શકાશે. તેજ પ્રમાણે લાગણી બતાવવાનો પ્રસંગ નજરે પડતાંજ તે પ્રકારના મનોવિકારને ઉત્તેજન આપીને મનુષ્યને પોતાની ચર્ચામાં અને બોલવા ચાલવામાં જરાક ફરક કરતાં આવડશે. આ પરોપકારની દૃષ્ટિએ મનુષ્યની નિત્યની ચાલચલણ કેવી હોવી જોઇએ તે ધ્યાનમાં રાખીને પ્રત્યેકે પોતાના સ્વભાવને તે પ્રકારનું વલણ લાવવાનો યત્ન કરવો.

કુટુંબમાના મનુષ્યો સાથે અથવા ઇષ્ટ મિત્ર સાથે વર્તન કરતાં જે પ્રમાણે પરોપકારના વિચારનો પરિણામ મનુષ્યના મન ઉપર થવો ઇષ્ટ છે, તે પ્રમાણેજ હાથ નીચેના લોકો સાથે અથવા સામાજિક સ્થિતિના પ્રમાણથી નીચેના વર્ગોના લોકો સાથે વર્તન કરતાં પણ તે પરિણામ થવો જોઇએ. એ લોકો વિષે લાગણી બતાવીને તેમના ઉપર કરવામાં આવનારા પરોપકારનું ક્ષેત્ર પણ ઘણું ફેલાએલું

છે. પૂર્વની સમાજપદ્ધતિમાં ઉપરની પાયરી ઉપરના લોકના નીચી પાયરીના લોકો ઉપર જુલમી હક એમનો ઘણા સૈકા સુધી મનુષ્યોનો સહવાસ રહેલો હોવાને લીધે તેમનો એક બીજા સાથે વર્તન કરવાની પદ્ધતિમાં ઉચ્ચનીચપણાનો ભાવ વારંવાર બતાવનારો જે તેમનો સ્વભાવ થઇ ગયો છે તેનો ઘણો અંશ હજી પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સમાજમાં ઉપરથી નીચે સુધી આ પ્રકાર મનુષ્ય સ્વભાવમાં એટલો ભીંજાઇ ગયેલો છે કે, તેનો પ્રતિબંધ કરવો ઘણો કઠણ છે. જો કે એક પક્ષે ઉપરના વર્ગમાંના સુસ્વભાવના અને સમજણવાળા લોકોને નીચેના વર્ગમાંના લોકો સાથે વર્તન કરતાં તેમનું કમીપણું વારંવાર તેમની નજરે લાવવાનો જે ચાલ લોકોમાં રૂઢ છે તેના વિષે તિરસ્કાર લાગવા માંડયો છે, અને અન્યપક્ષે નીચેના વર્ગમાંના સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકોને પણ તે પ્રકારની ચીઢ આવવા લાગેલી છે, તો પણ મનુષ્યને રગેરગે રમી રહેલા પ્રઘાતને એકદમ રજા આપીને ઉભય પક્ષમાં ઉત્પન્ન થનારા અનિષ્ટ મનોવિકારનું નિર્મૂળ કરવું સંભવિત નથી. પૂર્વની સમાજઘટના બદલાઇને કરારના તત્વ ઉપર મનુષ્યના વ્યવહાર થવાથી નીચી પાયરી ઉપરના લોકોનું અપમાન કરવાની ઘણીજ રીતભાતનું જોર દિવસે દિવસે ઓછું થતું ગયું છે એ નિઃસંશય છે. હાલમાં કેટલેક ઠેકાણે આ ઉચ્ચ નીચપણાનો ભાવ નષ્ટ કરવા તરફ લોકોનું એટલું લક્ષ લાગેલું છે કે, સભ્યપણાની કલ્પનામાંજ આ અનિષ્ટ પ્રકાર નષ્ટ કરવાના વર્તનનો સમાવેશ થવા માંડયો છે. સભ્ય મનુષ્યનું તેની નીચેની પાયરીના લોકો સાથેનું વર્તન એવું હોવું જોઇએ કે, તેની સાથે બોલવા ચાલવાને તેમને સંકોચ લાગે નહિ. મનુષ્યમાં ઉચ્ચનીચપણાનો ભાવ જેથી ભૂલી જવાય તે પ્રકારનું પરસ્પર સાથેનું વર્તન કરવાનો યત્ન કરવો એ ખરી સભ્યતાનું લક્ષણ માનવાની પ્રવૃત્તિ દિવસે દિવસે વધવા લાગી છે.

જેથી કરીને કમ નસીબવાન મનુષ્યના સુખની વૃદ્ધિ થાય એવું મનુષ્યના વ્યવહારને સ્વરૂપ આપવા માટે પરોપકારના તત્વોનો ઉપયોગ થવો જોઇએ. જ્યાંસુધી પરસ્પરનો સમાગમ હશે ત્યાં સુધી અધિકાર, સંપત્તિ, જાતિ, ધંધો, ઇત્યાદિ ભેદ મનમાં ન લાવતાં સર્વેએ બરોબરીના નાતાએ એક ઠેકાણે બેસવું અને સુખદુઃખની વાતો કરવી આવો રીવાજ પડયાથી મનુષ્યમાંથી ભેદ ઘણોજ ઓછો થઇને નીચેના વર્ગમાંના લોકોનું એક દુઃખનું કારણ નષ્ટ થશે.

જેમને હાલની સમાજસ્થિતિ પસંદ નથી તેમને હાલ છે તેવી સ્થિતિમાં હળવે હળવે સુધારો કરવાના જે ઉપાય આ ગ્રંથમાં સૂચવેલા છે તે ગમશે નહિ. અનેક પ્રસંગે તે લોકોના વિચારની દિશા બતાવેલી છે, અને તેમના મતનું ખંડન પણ કરેલું છે. હાલમાં ઘણાખરા મનુષ્યોને જે અસંખ્ય દુઃખો ભોગવવાં પડે છે તે એકદમ નષ્ટ કરવા વિષે ઉતાવળ થવાને લીધે, અને એ દુઃખો હાલની સમાજ સ્થિતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં છે એવો તેમનો પૂર્ણ નિશ્ચય થવાને લીધે, જે ઉપાયોથી હાલની સ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થવો શક્ય નથી તે ઉપાયો વિષે તેમના મનમાં એકદમ ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ તેમનું કહેવું શું છે તે જોઇએ.

" તમારી પરોપકારની ઇમારત અપકારના પાયા ઉપર ઉભી કરેલી છે. નિવૃત્યાત્મક પરોપકારનાં પહેલાં બે પ્રકરણમાં ચડસાચડસી વિષે અને કરાર વિષે જે વિચાર પ્રદર્શિત કરેલા છે તે ઉપરથી તમારી એવી ઇચ્છા દેખાય છે કે, હાલ પ્રમાણેજ આગાડી પણ મનુષ્યોએ સ્વાર્થ માટે લડતા રહેવું. બીજે એક ઠેકાણે પોતાની સ્થિતિ કરતાં જેની સ્થિતિ સારી છે તેના ઉપર પણ ઉપકાર કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવેલી છે. પરોપકારના જે અનેક પ્રકાર વિષે તમે પોતાની પસંદગી અથવા નાપસંદગી બતાવેલી છે તેમનો વિચાર

કરતાં હાલ પ્રમાણે આગાડી પણ શ્રીમંત અને ગરીબ એ ભેદ કાયમ રહેશે એવું માનીલીધેલું છે. વળી હાલમાંજ આ પ્રકરણમાં મનુષ્યોએ પરસ્પર સાથે હળીમળીને રહેવાને કયા પ્રકારનું વર્તન કરવું એ વિષે જે ઉપદેશ કરેલો છે તે ઉચ્ચનીચ વર્ગના મનુષ્યોમાં તેવોજ ભેદ ચાલતો રહેવાનો એવું માની લેઇને કરેલો છે. પરંતુ પૂર્વેથી ચાલતી આવેલી સમાજવ્યવસ્થાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી સમજુતીથી જેમણે આપણને મુક્ત કર્યા છે તેમને ઉપર બતાવેલા મનુષ્યોમાંનો સંબંધ ખોટો હોઇને તે બદલવો જોઇએ એમ લાગે છે. નીતિના અને તેમાં અંતર્ભૂત થનારી ખરી પરોપકારની કલ્પનામાં તમે માની લીધેલા વૈષમ્યને જગા મળવી શક્ય નથી. ખરા નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત ઉપરથી ઠરાવેલા વર્તનના નિયમ જો અમલમાં આણવા હોય તો પહેલાંતો હાલની સમાજવ્યવસ્થામાના ઉપર કહેલા પ્રકારના સંબંધ એકે એક નષ્ટ કરી નાંખીને તેમની જગાએ આવા નવીન સંબંધની યોજના કરવી જોઇએ કે, તેમાં સંપત્તિ ભેદ અથવા જાતિભેદ ઉત્પન્ન થવાને લગાર પણ સ્થળ મળે નહિ. આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા થયા પછી તમે જે વાતોનો પરોપકારમાં સમાવેશ કરેલો છે, તે પૈકી કેટલીક નિરર્થક અને કેટલીક અશક્ય થઇ જશે."

કેવળ તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ઉપરના આક્ષેપને જગા છે એમ કબુલ કરવું જોઇએ. જે સામાજિક સ્થિતિમાં વર્ગ વર્ગમાંના ભેદ મનુષ્યના મનમાં પક્કા ઠસી ગએલા છે તે સ્થિતિમાં મનુષ્યના સુખની પરમાવધિ થવી શક્ય નથી. કુદરતના ગુણની સર્વમાં સરખી વહેચણી થઇને મનુષ્યમાં સરખાપણું ઉત્પન્ન થવાનો તો સંભવજ દેખાતો નથી. વળી કદાપિ તેવી સ્થિતિ થવી શક્ય હોય તો તે કેટલી ભયંકર થશે એની કલ્પના કરાતી નથી; પરંતુ એવી એક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી શક્ય દેખાય છે કે તેમાં શારીરિક અથવા

માનસિક સામર્થ્ય, અધિકાર, સંપત્તિ, ઇત્યાદિ અનેક શક્તિનો મનુષ્યો મધ્યે વિભાગ કરતી વખતે પ્રત્યેક શક્તિની વહેંચણીમાં જો કે સરખાપણું હોય નહિ તોપણ સરાસરીના પ્રમાણથી સર્વને લગભગ સરખા સુખનો લાભ થાય. એક વાતમાં એક મનુષ્ય બીજા ઉપર સરસાઇ કરે તો વળી બીજો એકાદ વાતમાં બીજો પહેલા ઉપર કરે. આવી રીતે મનુષ્યમાં એક પ્રકારનું સરખાપણું ઉત્પન્ન થયું તોપણ બીજા પ્રકારનું વૈચિત્ર્ય કાયમ રહેશે તથા સમાજમાં ઉચ્ચનીચ વર્ગ નષ્ટ થશે. કેવળ નીતિશાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં મનુષ્યની અને મનુષ્ય જાતિની આવીજ કંઇ કાલ્પનિક સ્થિતિ મનમાં રાખવી પડે છે.

પરંતુ દેશકાળ વર્તમાન તરફ લક્ષ આપીને, હાલમાં જે સ્થિતિમાંથી મનુષ્ય સમાજ હળવે હળવે માર્ગ ક્રમણ કરે છે તે સ્થિતિને લાગુ પડશે એવા પ્રાસંગિક નીતિના વિચાર આપણને કર્તવ્ય છે એ વાત આ મનુષ્યોના લક્ષમાં રહેતી નથી. કેવળ નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત નમુના પ્રમાણે હમેશાં આપણી આંખ આગળ રાખવા જોઇએ અને જેમ જેમ વસ્તુસ્થિતિ બદલાતી જાય તેમ તેમ પ્રાસંગિક નીતિનો વિચાર કરીને ઠરાવેલા વર્તનના નિયમમાં હળવે હળવે ફેરફાર કરતાં જવું જોઇએ. એકદમ વસ્તુસ્થિતિ બદલવી શક્ય ન હોવાને લીધે જે સ્થિતિમાં મનુષ્યના સુખની પરમાવધિ થવી શક્ય છે તે સ્થિતિને લાગુ પડનારા કેવળ નીતિશાસ્ત્રના નિયમ પણ એકદમ અમલમાં આવવા અશક્ય છે.

વસ્તુ સ્થિતિમાં થોડો થોડો ફેરફાર કરીને જે સુધારો કરવામાં આવે છે તે ટકાઉ થાય છે; પરંતુ કેટલાક લોકોની આ મંદગતિએ તૃપ્તિ થતી નથી. પૂર્વની સ્થિતિ તમામ નષ્ટ કરીને તેની જગાએ નવીન કાલ્પનિક સ્થિતિની એકદમ સ્થાપના કરવી એમ તેમને લાગે છે. આવા વિચારના લોકો એક વાત માની લેછે તે એ કે, મનુષ્યનું

મન પણ એકદમ બદલાઇ શકે અને તેના દુર્ગુણ અને દુર્વિચાર નષ્ટ થઇને એક ક્ષણમાં તેની જગાએ સદ્‌ગુણ અને સદ્‌વિચાર એનો ઉદય થશે. સમાજની વ્યવસ્થામાં એકદમ ફેરબદલો કરીને ઇષ્ટ પરિણામ બનાવવાની હાલના કેટલાક લોકોની ઇચ્છા, પૂર્વના લોકોની કલ્પવૃક્ષ અથવા કામધેનું એમની પ્રાપ્તિ કરી લઇને ઇષ્ટ મનોરથ પૂર્ણ કરી લેવાની ઇચ્છા પ્રમાણે, અથવા પારશમણીની પ્રાપ્તિ કરી લેઇને તેની દ્વારે લોખંડનું જોઇએ તેટલું સોનું બનાવવાની ઇચ્છા પ્રમાણેજ છે.

એશિઆખંડની પૂર્વે તરફની અણીથી તે અમેરિકા ખંડની પશ્ચિમ તરફની અણી સુધી, અને ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી મનુષ્યોએ રોકી રાખેલો જે વિસ્તિર્ણ ભૂપ્રદેશ છે તેમાં જ્યાં ત્યાં હમેશાં અન્યાયના અને જુલમના પ્રકાર બને જાય છે. એક દેશે બીજા દેશને હરાવવો, અને એક મનુષ્યે બીજા મનુષ્યનો મનમાં આવે તેમ ફાયદો લેવો આ પ્રકાર સર્વત્ર ઓછા વધતા પ્રમાણમાં જણાય છે. આ જગતમાં મનુષ્યોએ એક બીજા સાથે બંધુ પ્રેમે ચાલવું જોઇએ એ જેનું પ્રધાનતત્વ છે તે સમાજવ્યવસ્થાને કોઇ પણ ઠેકાણે અપયશ મળે એમ લાગતું નથી. જે સ્વભાવને લીધે દેશ દેશમાં લડાઇઓ ચાલતી રહે છે અને એક બીજાનું વૈર લેવા માટે મનુષ્યના મનમાં અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે જે સ્વભાવને લીધે થોડું અપમાન થયાની સાથે અપમાન કરનારાની સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવાને મનુષ્ય તૈયાર થાય છે અને પોતાનો જીવ આપવાને અને બીજાનો જીવ લેવાને આગળ પાછળ જોતો નથી, તે સ્વભાવના મનુષ્યોથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારો કાલ્પનિક સમાજ બનાવી શકાય એમ નથી. અનેક પ્રકારના ખેલની ભયંકર લડાઇઓ જોવાને જે લોકોનાં ટોળાંને ટોળાં ભેગાં થાય છે, અને કોઇ પડયો અથવા કોઇને ઇજા થઇ એટલે તેના

દુઃખે ગમત માની લે છે, અને ખેલનારના બે પક્ષમાં કંઇ ટંટો થયો તો ન્યાય કરનારા ત્રાહીત મનુષ્યે તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે ન્યાય આપ્યો નહિ તો તેના ઉપર પથરાની વૃષ્ટિ કરવાને પણ જે બાકી રાખતા નથી, અને જેમનો બંદોબસ્ત કરવાને પોલીસના સિપાઇઓને વચ્ચે પડવું પડેછે, તે લોકોને હાથે સમાજના હિત માટે સંપથી યત્ન થવો અને પરસ્પરના હકનો પૂર્ણ વિચાર થઇને આચરણ બનવું એ અશક્ય છે. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક વાતોમાં મતભેદ થયો કે તરત જે લોકો એક બીજાનો પ્રાણ લેવાને પણ આઘુંપાછું જોતા નથી અને ભિન્ન મતના લોકોનું ઘર અને બાયડી છોકરાં તથા વિત્તનો અપહાર કરવાનું તેમના મનમાં કંઈ લાગતું નથી; લોકોને બીક બતાવવા માટે જે આગ લગાડીને અથવા દારૂએ એકદમ ઘરબાર ઉરાડી દઇને નિરપરાધીનો બલી (ભક્ષ) લેછે; અને એવા ગુન્હામાંપકડાઈજઇને શિક્ષા ભોગવવાનો વખત આવ્યો એટલે પાછું બીજાને દૂષણ આપે છે; તે મનુષ્યોને માટે કેટલું પણ કૌશલ્ય ખરચ કરીને નવીન વ્યવસ્થા બતાવી તોપણ થોડા દિવસમાં તે તેની દુર્દશા કરી મૂકશે. વસ્તુસ્થિતિ તરફ દુર્લક્ષ કરીને મનોરાજ્યમાં ગરક થઇ જનારા લોકો શિવાય કોઇને પણ હાલનાં મનુષ્યો પ્રસુતની સ્થિતિ કરતાં સારી સમાજ સ્થિતિને યોગ્ય છે એમ લાગનાર નથી. જે મનુષ્યો સાધનની યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર ન કરતાં પોતાના શ્રમ માટે જેટલો વધારે મોબદલો મળે તેટલો મેળવવા માટે યત્ન કરે છે. તેમની સ્વાર્થબુદ્ધિ એકદમ નષ્ટ થઇને પરાર્થબુદ્ધિનો તેમના ઉપર એકદમ અમલ બેસશે, અને પોતાના આચરણથી બીજાના સુખમાં વ્યત્યય થશે કે શું તેનો વિચાર કરીને તે પોતાનું વર્તન કરવા માંડશે, એવી કલ્પના કરવી એટલે મનુષ્ય સ્વભાવ વિષે પોતાનું પૂર્ણ અજ્ઞાન પ્રકટ કરવું થાય.

ઉપર જે મનુષ્ય સ્વભાવનું વર્ણન આપેલું છે તે વિશેષે ક-રીને અજ્ઞાની અને તોફાની લોકોને લાગુ પડનારૂં છે. સુશિક્ષિત અને વિચારી કહેવરાવનારા લોકોની સ્થિતિ જોતાં પણ તેમની સ્વાર્થની બુદ્ધિ એકદમ નષ્ટ થઇને તેને ઠેકાણે પરાર્થ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી કેટલી અ-સંભવિત છે તે દેખાઇ આવશે. જુગાર રમવો, સટો કરવો, સોસ્ટીમાં પૈસો રોકવો ઇત્યાદિ પ્રકાર સમાજમાંના ઉપરની પાયરીના લોકો ત-રફથી પણ બને જાય છે. વળી આ સર્વ પ્રકારનાં બીજ કહીએ તો બીજાના નુકસાનથી પોતાનો ફાયદો કરી લેવો. એજ મનુષ્યો કાલે નવીન સમાજ વ્યવસ્થા શરૂ થઇ કે તરત બીજાનો ફાયદો થવા માટે પોતે નુકસાન વેઠવા તૈયાર થનાર! મનુષ્ય સ્વભાવમાં ફેરફાર થયા શિવાય વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરીને, જે સારાપણું અંગનીથમાં તેનાં ફળ મેળવી શકાશે એવી આ લોકોને આશા છે.

મનુષ્ય સ્વભાવના સંબંધે બે પ્રકારની સમજુતી લોકોમાં જડી આવે છે. કેટલાકને લાગે છે કે મનુષ્ય સ્વભાવમાં બીલકુલજ ફેર-ફાર થવા સરખો નથી; અને બીજા કેટલાકને લાગે છે કે થોડા અ-વકાશમાં તેમાં જોઇએ તેટલો ફેરફાર કરી શકાશે. આ બન્ને સમજુતી ભૂલવાળી છે. મનુષ્ય સ્વભાવમાં જોઇએ તેટલો ફેરફાર થઇ શકશે પરંતુ તેને યુગનાયુગ લાગવા જોઇએ. નિરનિરાળા દેશમાંના સ્વભા-વમાં જે થોડો થોડો ફરક દેખાઇ આવે છે તે થવાને પણ કેટલાક શતકની જરૂર પડે છે. આ ઉપરથી મનુષ્યની સ્વાર્થબુદ્ધિ નષ્ટ થ-ઇને તેની જગાએ પરાર્થબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાને કેટલો કાળ લાગવો જોઇએ એની કલ્પના કરી શકાશે. સમાજની સમજુતી પ્રમાણે ચા-લતાં સુખ થાય છે અને તેની વિરૂદ્ધ ચાલ્યા હોય તો દુઃખ થાય છે, આવી સમજુતી હોવાને લીધે સાધારણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ હમેશાં સ-માજની સમજુતી પ્રમાણે આચરણ કરવા તરફ હોય છે. એ માટે

સમાજની સમજુતીમાં થોડો થોડો ફેરફાર કરવાનો યત્ન કરીને મનુષ્યની આ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને લીધે તેના મન ઉપર જે હળવે હળવે સંસ્કાર થતો જશે તે શિવાય ઇષ્ટ ફેરફાર બની આવવાનો બીજો માર્ગ નથી.

એ કહેવાની કંઇ જરૂર નહતી, પરંતુ ઉત્તમ અને મધ્યમ સ્થિતિમાંના લોકોને જે શિક્ષણ મળે છે અને જે કનિષ્ટ સ્થિતિમાંના લોકોને પણ સખ્તાઇથી આપવા વિષે ચારે તરફ પ્રયત્ન ચાલેલો છે, તેને લીધે ખુલ્લેખુલ્લી રીતે દેખાતી સૃષ્ટિમાંનાં સામાન્ય તત્વોની પણ મનુષ્યને ભૂલ પડવા માંડી છે, એ માટે ઉપરનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર પડી છે. આ તત્વો પૈકી એક એવું છે કે, અમુક એક સામાજિક અથવા દેશની વાત કરવાની એવું મનુષ્યના મનમાં આવ્યા શિવાય તે તેની પાસેથી બનવાની નથી; મનુષ્યનો માનસિક વ્યાપાર તેના જીવતરનો એક ભાગ થાય અને તે જીવતરના સામાન્ય નિયમને અનુસરીને થાય છે, વળી સૃષ્ટિમાંના સર્વ જીવોના જીવનના જે નિયમો છે તેમાંજ માનવી જીવતરના નિયમનો અંતરભાવ થાય છે. રાજકીય, સામાજિક અને બીજી વાતના સંબંધે સમાજમાં એકદમ ફેરફાર કરવા ઇચ્છનારા લોકો જો એ તત્વ ધ્યાનમાં રાખશે તો તેમને સમાજની મંદ ગતિ વિષે સંતાપ થવાનું કાંઇ કારણ રહેનાર નથી. તેમના લક્ષમાં આવશે કે, મનુષ્યની ઉત્પત્તિથી તે આજ સુધી મનુષ્યના જીવતર સંબંધી જે જે વાતો થએલી છે તે સર્વ આસપાસની 'સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાને લીધે પ્રાણીને પોતાના આચરણમાં અને સ્વભાવમાં જે ફેરફાર કરવો પડે છે તેને લીધે બનેલી છે; અને આગળ પણ એજ ક્રમ શરૂ રહેશે. જેમ જેમ પરિસ્થિતિ બદલાતી જશે તેમ તેમ પ્રાણી માત્રોએ તે સ્થિતિની યોગ્યતા પોતાના અંગે આણવાને તત્પર રહેવું, આ પ્રવૃત્તિને લીધે જીવ સૃષ્ટિ

માંના સર્વ બનાવો બનતા જાય છે. અરણ્યમાં ભટકતા રહીને લુટા લુટ કરીને નિર્વાહ કરનારા મનુષ્ય સુધરતા જઇને એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યા અને ઉદ્યોગ ધંધો કરીને પોતાનો ચરિતાર્થ ચલાવવા લાગ્યા. આ સર્વ ફેરફાર ઉપરના કારણને લીધેજ બની આવેલો છે. એ ક્રિયા ચાલતાં મનુષ્યના વિચાર, મનોવિકાર અને ટેવ એમાં પણ ફેરફાર થતો જાય છે. વળી એ કામ લાંબા વખત સુધી મનુષ્ય જાતિએ પુષ્કળ દુઃખ વેઠયા (સહન કર્યા) શિવાય બની આવતું નથી. પૂર્વની ટેવ પડી ગયેલી વાત કરવાની ન મળવાને લીધે અને છેક અપરિચિત એવી વાત કરવાની હોવાને લીધે થનારૂં દુઃખ ભોગવ્યા શિવાય છૂટકો નથી. આ સ્વાભાવિક ક્રમને હરકત કરીને વ્યક્તિનું અથવા વર્ગનું સંરક્ષણ કરવા માટે કૃત્રિમ પ્રયત્ન કરતાં એ દુઃખ ઓછું થવાનો સંભવ તો નથીજ, પણ ઉલટું વધારે દુઃખ થશે. કારણ અંગે યોગ્યતા આવ્યા શિવાય એકદમ અગાડીની સ્થિતિને ટેકો આપી શકાતો નથી, એવું દેખાઇ આવ્યા પછી ફરીને આરંભથી શરૂઆત કરવી પડશે અને સર્વ દુઃખો સહન કરવાં પડશે.

આ સર્વ વિચાર મનમાં આણ્યા એટલે પરોપકારને લીધે ઉત્પન્ન થનારાં કર્તવ્યમાં તે તે સ્થિતિના પ્રમાણથી ફેરફાર કરવાની આવશ્યક્તા દેખાઇ આવશે. મનુષ્યની અતિ ઉન્નત સ્થિતિમાંનાં કર્તવ્યોની આવશ્યક્તા મનુષ્ય જેમ જેમ તે સ્થિતિની પાસે જશે તેમ તેમ વધારે લાગશે. તે કર્તવ્યો બને એટલાં કરીને શિવાય આસપાસની સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીને પરોપકારની દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થનારાં કર્તવ્યો મનુષ્યને વળી હજારો વર્ષ સુધી કરવાં પડશે. વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર ન કરતાં કેવળ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ગરક થઇ જનારા લોકોના સમાજમાંના ઘટકાવયવનો સુધારો ન કરતાં એકદમ સમાજનો સુધારો કરવા માટેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયા પછી તેમની આંખો ઉઘડે છે, અને આજ

સુધી જે ક્રમિકક્રમે સુધારો થતો આવ્યો છે તેજ ક્રમિકગનું અવલંબન આગાડીનો સુધારો કરવા માટે કરવું જરૂરનું છે એ વાત તેમના લક્ષમાં આવે છે. પૃથ્વી ઉપરના ઘણા ખરા દેશોમાંનું મનુષ્યભક્ષકપણું નષ્ટ થયું છે અને તે નષ્ટ કરવું એ ભૂષણાસ્પદ સમજવામાં આવે છે. પ-રંતુ જૂદા જૂદા સમાજમાંનું સમાજભક્ષકપણું હજી ગયું નથી. એક સમાજે બીજી સમાજનો કોળીઓ કરવો અને તેને માટે અભિ-માન બતાવવું એવી હાલ પણ સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિ જે વખતે નષ્ટ થશે તે વખતે મનુષ્યની પશુવૃત્તિ નષ્ટ થઇને તેને અંગે મનુષ્ય-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી જશે. જ્યાં સુધી જૂદા જૂદા સમાજ પરસ્પરસાથે શત્રુત્વથી અને અન્યાયથી ચાલે છે ત્યાં સુધી સમાજમાંના મનુષ્યો મધ્યે કહેવા જેવો સુધારો થવો શક્ય નથી. સમાજમાંના મનુષ્યનો પરસ્પર-સાથે સંબંધ ઠરાવનારી અંતર્નીતિ, અને તે સમાજનો બીજી સમા-જ સાથેનો સંબંધ ઠરાવનારી બહિર્નીતિ, આ બન્નેનો પરસ્પર સાથે ઘણો સંબંધ છે. આ બન્નેમાં વિરોધ જે વખતે નષ્ટ થશે, તે વ-ખતે જે સ્થિતિની અસ્પષ્ટ કલ્પના મનોરાજ્યમાં ગઢાઈ ગયેલા લોકોના મનમાં આવે છે તે સ્થિતિ તરફ મનુષ્યનાં પગલાં વિશેષ પ્રતિબંધ ન થતાં ઘણાજ વેગે જવા લાગશે.

મધ્યંતરી પરોપકારનું એક મુખ્ય કામ કહીએ તો એ કે સંક્રમણ સ્થિતિમાંનાં દુઃખો કમી કરવાં એ થાય. બદલાતી જનારી સ્થિતિની યોગ્યતા અંગે આણવા વાસ્તે જે દુઃખો સહન કરવાં પડે છે તે તો ટૂટવાનાં નથીજ, પરંતુ તે શિવાય સંક્રમણ સ્થિતિને લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલાં બીજાં દુઃખો કાઢી નાંખવા સરખાં હોય છે, તે કમી કરવા માટે પ-રોપકારનો ઉપયોગ કર્યાથી સમાજને પુષ્કળ ફાયદો થવા સરખો છે. જે પરોપકારે એકાદ વ્યક્તિનું દુઃખ કમી કરવામાં આવે તે પરોપ-કારમાં તેનાં બીજાં પરિણામ ખોટાં હોય તોપણ તેટલાપુરતું સારા-

પણ છે એ કબુલ કરવું જોઇએ; જે પરોપકારે વ્યક્તિના આગાડીના હિતને કોઇ પણ પ્રકારનો વ્યત્યય ન આવતાં જેટલી મદદ કરવી શક્ય હશે તેટલીજ કરવામાં આવે તો તે પરોપકાર તેના કરતાં પણ વધારે સારો. પરંતુ વ્યક્તિના તાત્કાલિક અને આગાડીના સુખ તરફ નજર રાખીને ન થોભતાં, આગાડીની પેઢીના અને એકંદર સમાજના હિત તરફ લક્ષ આપીને કરેલો જે પરોપકાર તે સર્વમાં ઉત્તમ થાય. જે મનુષ્યને પોતાના ઉપરની જવાબદારી પૂર્ણ રીતે ઓળખાઇ આવેલી હોય તેનાજ હાથથી એટલો દૂરનો વિચાર થશે. દુઃખીઓના દુઃખે પોતાને દુઃખ થયું તોપણ આવો મનુષ્ય સહન કરશે, પણ જે પ્રકારની મદદે આજ કમી થનારા દુઃખનું અનેકગણું દુઃખ આગાડીની પેઢીના લોકોને ભોગવવું પડવાનો સંભવ હોય તે પ્રકારની મદદ કરનાર નથી. કેટલાક લોકોને તાત્કાલિક સુખ આપવા માટે તેમને મદદ કરીને આગાડીના લોકો માટે દુઃખનો સંગ્રહ કરીને રાખવો એવું મનુષ્યને કદી પણ ગમનાર નથી. પરોપકારની અતિ ઉન્નત કલ્પના પ્રમાણે જેને ચાલવાનું હશે તેણે જરૂર પડે ત્યારે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર રહીને અનેક પ્રસંગે આકુંચિત દૃષ્ટિના પરોપકારથી થનારા સુખને પણ છોડવાને તૈયાર થવું જોઇએ.

સંક્રમણ અવસ્થામાં કરવામાં આવનારા પરોપકારને માટે મનુષ્યને જે સ્વાર્થ ત્યાગ કરવો પડે છે તે મનુષ્ય જેવો જેવો ઉન્નત અવસ્થા તરફ જતો જશે તેવો તેવો કમી થશે અને છેવટે તેની બહુ જરૂરજ રહેનાર નથી. હાલની સ્થિતિમાં પરોપકારનું મુખ્ય કામ કહીએ તો દુઃખીનાં દુઃખો કમી કરવાં એ થાય. હજુ હજારો વર્ષ પરોપકારને એજ મુખ્ય કામ કરવાં પડશે; પરંતુ આગાડી એ કામ ઓછું થતું જઇને આસપાસના મનુષ્યના સુખની વૃદ્ધિ કરવી એ પરોપકારનું મુખ્ય કામ થઇ બેસશે. બીજાના દુઃખે દુઃખી થવાથી જેમ તેનું

દુ:ખ કમી થાય છે તેમ બીજાના સુખે સુખી થવાથી તેનું સુખ વધે છે. આ બન્ને મનોવિકાર પરોપકારને કારણિભૂત છે. જેમ જેમ મનુષ્યોનાં દુ:ખ કમી થતાં જશે તેમ તેમ સમ દુઃખીપણાને લીધે ઉત્પન્ન થનારા મનોવિકારનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત થઇને પરસ્પરના સુખના વિભાગી થવાથી સર્વના સુખની વૃદ્ધિ થતી જશે.

જે સ્થિતિમાં સરાસરી પ્રમાણે મનુષ્યના આયુષ્યમાં સુખ કરતાં દુઃખનો અંશ ઘણો હોય છે તે સ્થિતિમાં દયાનો મનોવિકાર ઘણો પ્રબળ થયો તો જગતમાં દુ:ખની વૃદ્ધિ થઇને મનુષ્ય જાતિનું અકલ્યાણ થશે. સારે નશીબે જે મનુષ્યો સારી સ્થિતિમાં હશે તે જો ઘણાં કોમળ મનનાં હોય અને તેમના હૃદયમાં તેમના બંધુઓની વિપત્તિનું આબેહુબ પ્રતિબિંબ ઉઠે તો તેમનું જીવતર કષ્ટમય થશે. આરબ લોકોએ નિગ્રો લોકોને પકડીને ગુલામ કરી તેમને આપેલાં દુ:ખો, સવારથી સંધ્યાકાળ સુધી ચાબકાના મારની નીચે ગુલામો પાસેથી લીધેલું કામ, રાતા ઇંડિયન લોકોને નિર્મૂળ કરવા માટે અમેરિકામાં વસાહત કરનારા યૂરોપિયન લોકોએ કરેલાં માણસાઇ વગરનાં કામ, દુકાળમાં ભૂખે તરફડીને મરનારા અને લડાઇમાં જખમી થઇ તરફડનારા લોકોની વિપત્તિ, ઇત્યાદિ વાતો તે તે કાળના સુખી લોકોના હૃદયમાં જો રાત્રિદિવસ આબેહુબ ખડી રહેલી હોય તો તેમનું જીવતર અસહ્ય થયું હોત. આંખે ન દેખાય એવી વાત એક કોરે મૂકીએ તોપણ પ્રત્યેક મનુષ્યની નજર આગળ બનનારા વિપત્તિના વિચારો તેને એક સરખા કરડવા લાગ્યા તો જગતમાં રહેવું નહિ એવું તેને થઇ જશે. પેટ માટે બાર બાર કલાક કામ કરવું પડે, એટલું કરતાં પણ કેટલાકને અર્ધા ભૂખ્યા રહેવાનો વારો આવે, ઘરબાર ન હોવાથી ઝાડ નીચે રહેવાનો પ્રસંગ આવે, ટહાડના દિવસમાં પણ અંગે જોયતાં કપડાં ન મળે, તેવી સ્થિતિમાં છોકરાનો

ત્રાસ પજાડી હોય, ઇત્યાદિ પ્રકાર કોઇ પણ ઠેકાણે નજરે પડવા સરખા છે. એ સર્વ વિપત્તિ ભોગવ્યા શિવાય છૂટકો નથી. એ વિચાર તો ઘણોજ દુઃખકારક છે. મનુષ્ય સ્વભાવમાં જોયતો ફેરફાર થતી વખતે મનુષ્યને જે આગંતુક દુઃખો સહન કરવાં પડે છે તે કમી કરવા તરફ જો કે હાલના મનુષ્યોના દયાળુપણાનો થોડોક ઉપયોગ થવા સરખો છે, તોપણ ઉપર કહેલા અપરિહાર્ય વિપત્તિના વિચારને-લીધે દયાળુ તત્વના મનોવિકારની થવી જોઇએ તેટલી વૃદ્ધિ થતી નથી. એ વિપત્તિ જેમ જેમ કમી થતી જશે તેમ તેમ મનુષ્યોને પરસ્પર વિષે અધિકાધિક લાગણી લાગવા માંડશે, અને જે વખતે તે ઘણીખરી નષ્ટ થશે તે વખતે મનુષ્યની બંધુપ્રીતિ પૂર્ણાવસ્થાએ જઇ પહોંચશે.

જ્યારે દૂરદૃષ્ટિના વિચારે અથવા પ્રજોત્પાદન શક્તિ ઓછી ઓછી થવાને લીધે લોક સંખ્યા કમી થશે, અને યુદ્ધને ઉપયોગી સામાન પદાર્થસંગ્રહાલયમાં ફક્ત દૃષ્ટિએ પડશે, ત્યારે એક બીજા-ના સુખ દુઃખના ભાગીદાર થવાને મનુષ્યની ઇચ્છા એટલી પ્રબળ થશે કે આજ તેના સંબંધી કલ્પના પણ થઇ શકવાની નથી. કારણ મનુષ્ય સ્વભાવનું ઉત્ક્રમણ ચાલતી વખતે જેમના યોગે મનુષ્યના સુખમાં વધારો થવાનો સંભવ હશે એવી મનોવૃત્તિને હમેશ ઉત્તેજન મળતું જશે. મનુષ્યની ભાષા અને મુખચર્યામાં વિચારનું પ્રતિબિંબ ઉઠવાની કળા એ જેમ જેમ સુધરતાં જશે તેમ તેમ મનુષ્યો પર-સ્પરના મન સમજી શકશે, તથા એક મનુષ્યના સુખોત્પાદક મનો-ધર્મનો પરિણામ અન્ય ઉપર થઇને એકંદર સુખની વૃદ્ધિ થશે.

આ રીતે મનુષ્ય અધિકાધિક ઉપરની પાયરી ઉપર આવતો જશે તેમ તેમ પરસ્પરનું દુઃખ કમી કરવાનાં પરોપકારનાં કામ ઓછાં થઇને એક બીજાના સુખ વૃદ્ધિ કરવાનાં કામ વધશે.

ઘણાં જણને ઉપરનું અનુમાન નિરર્થક લાગે છે. આ લોકોના બે વર્ગ છે. એક વર્ગમાંના લોકોને ઉત્ક્રમણ વાદ ખરો લાગે છે, અને અશક્ય લાગવા સરખી વાતો ઉત્ક્રાંતિને લીધે બની આવેલી છે એ તે કબુલ કરે છે. પરંતુ ઉત્ક્રાંતિને લીધે મનુષ્ય સ્વભાવમાં ઉપર દર્શાવેલા ફેર-ફારો થશે એવું માત્ર તેમને લાગતું નથી. બીજા વર્ગમાં ઘણા લોકો-નો સમુદાય છે. એ વર્ગમાંના લોકોને મનુષ્યનું અગાડી શું થશે એ વિષે વિચાર કરવાનું સુઝતું નથી. જે વાતોથી આ લોકનું અને પર-લોકનું તેમને પોતાને સુખ મળવાનો સંભવ ન હોય તે માટે તેઓ અત્યંત ઉદાસીન હોય છે.

પરંતુ આ બન્ને વર્ગમાંના લોકોના વિચાર સાથે જેમના વિચાર મળતા આવતા નથી એવા કેટલાક થોડા લોકો જડી આવે છે. ઉ-ત્ક્રાંતિને લીધે મનુષ્યસ્વભાવને અધિકાધિક ઉન્નત સ્વરૂપ આવતું જશે એવી તેમની સમજુત છે એટલુંજ નહિ, પણ તે વિષે સંશય લેવો એ અવિચારનું દ્યોતક છે એમ તેમને લાગે છે. ગયા વખતમાં જે કારણથી વિલક્ષણ પ્રકારનાં કાર્યો બની આવ્યાં તેજ કારણથી ભવિષ્ય કાળમાં પણ તેવાંજ પરિણામ બની આવવાં જોઇએ એવો તેમનો મત છે. હાલની સમાજને અથવા હાલની મનુષ્ય જાતિને તે ઉન્નત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે એવું તેમનું કહેવું નથી; અને યુગના યુગ નાના પ્રકારના મોટા મોટા ફેરફાર થઇને આખરે મનુષ્યસમાજ અતિ ઉ-ન્નત સ્થિતિએ જઇ પહોંચશે એવી તેમની પૂર્ણ ખાત્રી છે. આવા વિચારના લોકોની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધે છે અને તેમના મનમાં આ ઉત્ક્રાંતિને મદદ કરવી એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી જાય છે. કેટ-લાક લોકોને પોતાના દેશના કલ્યાણ વિષે અને તેમાંની ઉપયુક્ત સં-સ્થા વિષે ઘણી કાળજી લાગે છે; બીજા દેશ વિષે અને લોકો વિષે કાળજી રાખનારા પણ કેટલાક લોકો જડી આવે છે. દિવસે દિવસે

મનુષ્યના વિચાર અધિકાધિક ઉન્નત થતા જશે ને મનુષ્યજાતિનું આ-ગળ પગલું ભરવા વિષે કાળજી રાખનારા લોકો ઉત્પન્ન થવા લાગશે.

આ પછી પરોપકારી ગૃહસ્થોનું સર્વ લક્ષ મનુષ્યની આગાડી-ની સ્થિતિને યોગ્ય કરવા તરફ લાગશે, અને મનુષ્યને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી આપવાનાં કામે પોતાનો અતિ આગ્રહ પણ ઉપયોગ થશે એવી ઉત્કટ ઇચ્છા તેમને થશે. કેમકે પરોપકારનાં કામ કરવામાં મનુષ્યનું મન પ્રસન્ન થવું શક્ય છે એમ અનુભવ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. દિવસે દિવસે આવા માણસોની સંખ્યા વધતી જતી જણાય છે. પરોપકારી ગૃહસ્થ વિચાર બુદ્ધિના અતિ ઉંચા પ્રદેશમાં જઈને ત્યાંથી યુગાંતરે પ્રાપ્ત થનારી સ્થિતિ તરફ અવલોકન કરવા લાગ્યા, અને મનુષ્યને તે સ્થિતિ તરફ લઈ જવાને પોતાના તરફથી થોડી ઘણી મદદ થાય છે એવા વિચાર તેમના મનમાં આવ્યા એટલે તેઓને પોતાના જન્મનું સાર્થક થયું એમ જાણીને અંતઃકરણથી સમાધાન થશે.

સમાપ્ત.

